

Pszichológia

Társadalom

Emlékezés, identitás, diszkurzus

Szerkesztette: **Bodor Péter**

L'Harmattan

1401

EMLÉKEZÉS, IDENTITÁS, DISZKURZUS

Szerkesztette
BODOR PÉTER

Pszichológia és Társadalom

Sorozatszerkesztő: Bodor Péter

EMLÉKEZÉS, IDENTITÁS, DISZKURZUS

Szerkesztette
BODOR PÉTER

© Szerkesztő, szerzők, 2015

© L'Harmattan kiadó, 2015

ISBN 978-963-236-961-7

A kiadásért felel Gyenes Ádám.

A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky u. 20.
Tel.: (+36-1) 445-2775
www.konyveslap.hu

Olvasószerkesztő: Bellus Ibolya
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Nyomdai munkák: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

BODOR PÉTER

Az emlékezés, identitás és diszkurzus hálózata7

KONTRA MIKLÓS

Megjegyzések nyelvi identitásunk intézményes rombolásáról21

HETÉNYI ZSUZSA

Név és identitás: irodalmi névadás emigráns szerzők műveiben
(a berlini orosz és orosz zsidó írók példáin)39

GÁCS ANNA

„Everyone I have ever slept with”: Az önéletrajzi megnyilatkozások
kortárs formáinak kutatásáról69

CSABAI MÁRTA

A test képzőművészeti és tudományos reprezentációinak szerepe
az identitás-konstrukciókban91

DÜLL ANDREA

Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérzés, helykötődés
és helyidentitás109

SCHLEICHER NÓRA

Találkozás egy fiatalemberrel131

VAJDA JÚLIA

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”153

ILLÉS ANIKÓ

Kollázsselemezés: A ma és a holnap Európájának
vizuális megfogalmazása egy fókuszcsoport-vizsgálat során197

KALÓ ZSUZSA – RÁCZ JÓZSEF	
Kvalitatív drogkutatások – a szerzői (kutatói) identitások	219
KOVÁCS ÉVA	
Az emlékezet szociológiai elméletéhez	237
HALÁSZ ERNA – KIRÁLY ILDIKÓ	
A nyelvi támpontok szerepe az emlékefelidezésben 2-3 éves gyerekeknél ..	261
NÉMETH KRISZTINA	
Tények, narratívumok és emlékezet	283
FOKASZ NIKOSZ – KOPPER ÁKOS	
Média, emlékezés, identitás	307
A szerzőkről	329

Az emlékezés, identitás és diszkurzus hálózata

László János emlékének

Az emlékezés, identitás és diszkurzus fogalmai számos jelentésréteggel rendelkeznek, egymás mellé helyezésük és közös tárgyalásuk pedig megnyithatja az elmét, beindíthatja a képzelőerőt, s az emberi ügyekről folytatott közös gondolkodás és beszéd kiváló kiindulópontja lehet. Ez a várakozásteljes elképzelés jelentette a kezdetét e tanulmánykötetnek. Bár az emlékezés, identitás és diszkurzus kifejezések vagy változataik a köznapi beszédben is megjelennek, különösen tanulságos, hogy az emberi önmegértésre szakosodott különféle foglalatosságok vagy diszciplínák miként használják e terminusokat. A társadalomtudományok képviselői és a bölcsészek, azaz a humán tudományok művelői, például a történészek, nyelvészek, pszichológusok, irodalmárok, szociológusok, valamelyest eltérő értelemben fogják fel és vizsgálják az emlékezést, identitást és a diszkurzust, illetve a hozzájuk kapcsolódó jelenségeket. Mi több, e fogalmak keresztül-kasul áthatják egymást is, s az egyikről beszélve előbb-utóbb óhatatlanul is a másikkhoz fordulunk, esetleg a harmadikhoz, s viszont.

Vegyük például kiindulópontnak az emlékezést, mely az emberi élet és az emberi dolgok időbeliségéhez kötődik, s megjelenik mind az egyén, mind a különféle kisebb-nagyobb csoportok, kollektívák tevékenységének szerveződésében, tranzakciók lefolytatásában és önfelfogásában. Az emlékezés kutatása közismerten fontos fejezetét képezi napjaink pszichológiájának (Kónya 1990, 1992; Kónya és Király, 2013), miként a pszichológia történetének is (Draaisma, 2002). Az egyénre összpontosító pszichológiai érdeklődést ugyanakkor kiegészíti és a társas-társadalmi folyamatokhoz kapcsolja az emlékezés kollektív vonatkozásainak vizsgálata. Az emlékezés társas-társadalmi mivoltának kérdése a pszichológián belül is felvetődik mind az egyedfejlődés, mind az emlékezés köznapi működése tekintetében. E vonatkozásban leggyakrabban az emlékezés gyakorlatának teret adó, a szóbeli nyelvhasználat bizonyos vonatkozásait rögz-

zító közvetítő eszköz, az írás szerepét szokás kiemelni. Az írás mellett azonban világos, hogy a tűnékeny beszéd, s a képi és tárgyi médiumok is működhetnek – Vigotszkij kifejezését használva – „pszichológiai instrumentumokként”, azaz közvetítő eszközökként (Wertsch, 2007). Az emlékező diszkurzusok, a kulturálisan adott narratív formák, az írott, képi és más jelrendszerek mind részt vesznek a világ és önmagunk időbeli létének megalkotásában. Egyaránt szerepet játszanak az egyén tudatos emlékezésében és a csoportok emlékezésében. E kulturálisan megformált közvetítő eszközök meglehetősen explicit mintázataira példák az iskolás történelemtananyagok által közvetített nemzeti narratívumok vagy a közterületek szobrai. S ezek közismerten a tradíció, s az ahhoz kapcsolt identitás megkonstruálásában érdekelt hatalom számára is releváns objektumok. Wertsch (2002) például kiemeli, hogy az iskolák történelemtananyagai által közvetített narratívák, különösen, ha egységes hatalmi mechanizmus uniformizálja azokat, miként a totalitárius rendszerek iskoláiban az megtörténhet, alapvető módon megszabhatják a nemzeti identitást – elemzése az Oroszországban használatos történelemtananyagokra vonatkozott. Ha a társas emlékezést a pszichológiai közvetítő eszközök, azaz a jelek mentén elemezzük, feltűnik, hogy egyszerre könnyű és nehéz annak voluntarista formálása. Ennek belátásához a jel központú pszichológiai elemzés implikációi közül szerintem elegendő a jeltest és a jel értelmezője, az interpretáns közti különbségtést feleleveníteni. Könnyű az emlékek manipulálása, mert az emlékezésben szerepet játszó közvetítő eszközök megformálása, a jel mint jeltest megalkotása csupán megfelelő erőforrásokat igényel. S nehéz az emlékek manipulálása, mert a közvetítő eszközök, a jelek csak azok megfelelő használati módja révén válnak emlékeztetővé, azaz a jeltestek csak az interpretáns révén válnak jellé, s ez utóbbi kontrollálása már a diszkurzus radikális kontrollját, az alternatív interpretációk kiiktatását, afféle gondolatrendőrséget igényel.

A pszichológia mellett azonban az emlékezés számos humán tudományos vizsgálódásban meghatározó jelentőségű, miként azt magyarországi kutatások is bőszegesen példázzák. Az emlékezeti tevékenység színterei közt kiemelten fontos szerepet játszanak a múzeumok mint a kulturális emlékezet intézményei. A múzeumok, mint többnyire tárgyak gyűjtésére, tárolására, megóvására, rendszerezésére és bemutatására szentelt kulturális intézmények emlékezetgeneráló rendszerét, metódusait, hagyományait és logikáját több munkájában is elemzi György (2003, 2013). Mint bemutatja, mindmáig elsődlegesen a hatalmon lévő – az európai ember, a nemzet, a régió, a város – történetét meséli el

a múzeumok. A bemutatásra kerülő anyag tekintetében jobbára hallgatólagosan alkalmazott szelekciós elvek és a bemutatás szintaxisa eredményeként egyfajta lineárisan rendezett, a jelen, a ma sajátos változatát eredményként-tanulmányként felmutató fejlődéstörténetet tesznek láthatóvá. Az ember alkotta, s az ember által fellelt tárgyakkal talán még egyértelműbb a szövegek jelentéstelisége, ha nem is jelentése. Számos diszciplína szentelte és szenteli figyelmét a szövegeknek. Köztük talán az egyik leginkább meghatározó napjainkban az irodalomtörténet és irodalomelmélet, mely ugyancsak alapos reflexióval illeti saját tárgyának történeti alakulását, kiemelkedését, időben zajló gondozását. Nagymértékben megszabja az irodalom létét és mibenlétét az irodalmi emlékezet kialakítása, fenntartása és kultiválása, figyelembe véve annak közbeszédhez való viszonyát, alakulását, ideológiai térbeni történő pozicionálását – miként azt Takáts munkái pregnánsan dokumentálják (2003, 2007, 2011). Természetesen a kultúra és a társadalom egyes többé-kevésbé koherens nyálábján túl, mint amilyen a művészettörténet, a muzeológia és társaik, egészen a kortárs kiállítóterekig, vagy amilyen az irodalomtörténet, az irodalomelmélet és műkritika komplexuma, a történelem s annak megannyi további tematikus területe megkerülhetetlen témát szolgáltat az időben zajló jelenségek nagy alkímistája, a történettudomány számára (Gyáni, 2002, 2013).

Az emlékezés és a történelem összetett és összefüggő kérdéseinek elemzéséhez az egyéni lelki működések horizontján túllépő szociálpszichológia is hozzájárul. A szociálpszichológiai megközelítések egyik termékeny csoportját a hétköznapi emberek történelemtudatának szerveződésére vonatkozó vizsgálatok jelentik – például a szociálpszichológus László (2005, 2012) tanulmányai. Ugyanakkor a kollektív azonosság változó megnyilvánulásai a történelem képekbe költött változatain is nyomon követhetők, miként a művészetpszichológus Illés (2003, 2012, 2013) munkái felmutatják. Az egyéni élettörténet és az önazonosság megélésének közös pontjait és szerveződését olyan személyeknél elemezte Pólya (2007), akik identitását vélhetően alapvető kihívás érte. Kende szerzőtársakkal közzétett újabb keletű munkáiban a kisebbségi lét és önazonosság változatainak szentel figyelmet, jelesül a hátrányos helyzet, az etnikai hovatartozás és a túlsúlyosság tanulságos elemzését végzi (Kende és Illés, 2011, Kende és Bernáth, 2012). Hasonlóképp, a klinikai pszichológia hagyománya sem érintetlen az élettörténet és az aktuális hogylét reflektálásától, az egyéni életút narratív szempontú, s terápiás érdeklődést felmutató elemzésétől (Péley 2002). Végül, de nem utolsósorban a pszichoanalízis története és az egyéni élettörténetek iránti

tematikus érdeklődés egymásba fonódik Erős több munkájában. Roppant tanulságos, hogy egy sajátos gondolkodási tradíció kibomlása, nevezetesen a pszichoanalízis, melynek az egyéni élettörténet képezi tárgyát, miként mesélhető el, legalábbis részben, egyéni élettörténetek összefonódásaként. Az egyéni élettörténetek iránti, a kultúrtörténeti és a humán tudományi érdeklődés efféle bonyodalmas szövetét meséli el és szövik tovább Erős (2007, 2010) történetei.

Jelen tanulmánykötet olyan írásokból áll, melyeket ugyancsak az emlékezés-identitás-diszkurzus fogalmi háromszöge inspirált, s szerzőik a humán tudományok művelői, így az irodalomtudomány, a nyelvészet, a pszichológia és a szociológia hagyományait követik. A tanulmányok többségét szerzőik elsőként egy az ELTE TÁTK-on *Emlékezés, identitás, diszkurzus* címmel rendezett konferencián adták elő.

Kontra Miklós a lingvicizmust, miként fogalmaz, „a nyelvi alapon meghatározott embercsoportok közötti diszkriminációt”, e mindmáig igen kevésbé reflektált jelenséget mutatja be és elemzi tanulmányában. Lingvicizmus akkor jeleik meg, amikor a „helytelen”-nek tartott nyelvhasználat alapján, amilyen például a magyarban a „suksüközés”, a beszélő személy diszkriminációja valósul meg. Kontra meggyőző bemutatásában a diszkrimináció részben személyes tulajdonságok (például intelligencia hiánya) részben pedig társas-társadalmi információk (például iskolázatlanság, műveletlenség) attribúciójával jár. Megítélésem szerint a 21. század első évtizedeinek Magyarországon a lingvicizmus a rasszizmuson (Kende és Vajda, 2008), a szexizmuson (Kende, 2008) és a szexuális orientáción (Takács, 2011) alapuló megkülönböztetések mellett a leginkább nagy hatókörű társadalmi diszkriminációs gyakorlat. A különbségtevések lingvicizmusnak nevezhető szétszórt rendszere, e diszperz diszkrimináció ráadásul a faji, a nemi és a nemi viselkedés alapú diszkriminációs gyakorlatoknál sokkal inkább rejtett. Kontra a standard és nem standard (elsősorban morfológiai szintű) nyelvi változatok használatának elterjedtségét és a használók közti különbségtételt dokumentálja. Ehhez tanulságos egyedi példákat mutat be. Emellett pedig nagy léptékű felmérések (nyelvtani helyességi ítéletek és mondatkiegészítő feladatok) elemzésével arra a következtetésre jut, hogy a standard magyar nyelvet – bármi is legyen az – valójában szinte senki sem beszéli, vagy legjobb esetben is egy törpe kisebbség. Dolgozata üzenet a nyelvtudomány felé, s a nyelv művelés további ágenseinek, a nyelvstratégiák kiagyalásán fáradozóknak, a tanároknak, s a nyilvános beszéd egyéb művelőinek, minden magyar beszélőnek és magyart beszélőnek.

Hetényi Zsuzsa tanulmányában az identitás problémakörét a személyekre vonatkozó névadás tükrében veszi szemügyre. Az egyszerre kulturális és nyelvi idegen helyzetbe került alkotók sorsát és műveit vizsgálja: Berlinbe emigrált orosz zsidó írók irodalmi névadásait elemzi. Ehhez háttérként felvázolja a vizsgált időszakban, az 1910–20-as években Oroszországból Németországba történő jelentős mérvű emigráció körülményeit, s az így kialakult közösség sajátos berlini helyzetét. Ehhez kapcsolódóan bemutatja az idegen kulturális és nyelvi közeg hatására megnövekedett nyelvi tudatosság, az addig természetesnek tekintett nyelvhez való viszony megváltozását, reflektívabbá válását is. Hetényi ezt követően a név, ezen belül pedig a valóságos és képzeletbeli emberek neveinek mibenlétére kialakított különféle felfogások változataiból tallóz tanulságosan, s a névadás „szent” szövegekben, vallási, filozófiai és irodalmi kontextusban történő használatait és értelmezéseit tárgyalva jut el szűkebb témájához, a névadás és az identitás négy emigráns orosz zsidó író műveiben megmutatkozó kapcsolódási mintáinak plasztikus bemutatásához.

Gács Anna Tracey Emin *Everyone I Have Ever Slept With 1963–1995* című installációja példájából kiindulva, s azt ismételten megidézve vizsgálja az önéletrajzi tartalmak művészi és köznapi megjelenéseit, s próbálja felvázolni az önéletrajzi jelleg mibenlétének mozgásban lévő határait. Munkája az irodalomelmélet, a műkritika, s a médiakutatás hagyományait aknázza ki. Az egyéni élettörténet különféle médiumokban megjelenő tematikus és formai változatosságai, az egyéni és a sok esetben privát tartalmak nyilvános felmutatásának feszültségei, egymást felerősítő-kioltó hatásai foglalkoztatják. Gács az irodalmi műfajként felfogott önéletrajz prototípusából indul ki. Ezt Philippe Lejeune-t (2003) követve nagyjából olyan szöveg-, illetve narratívumtípusként rögzíti, mellyel az irodalmi személyiségként elismert szerző saját privát élettörténetére, személyiségére referál, illetve efféle vonatkozást előfeltételező író és olvasó közötti „szerződést” kínál. Gács azonban ezen túllépve az önéletrajzi jelleget mutató megnyilvánulások számos különböző változatát is bemutatja. Így a képi és a digitális technikai háttér révén megalkotott másodlagos szóbeliség világát, valamint különböző nem kanonizált ágensek megnyilvánulásait is figyelembe veszi. Az önéletrajzit vizsgálja, mely a magánéleti és nyilvános vonatkozásában egyszerre határőr és csempész. Gács nem csupán a hagyományos ágenseket, azaz az írókat és egyéb, valamiért már amúgy is fontos embereket tünteti ki figyelmével. S nem csupán a hagyományos írásos és képi média közeget veszi szemügyre. Így elemzésében felbukkannak az irodalmiság *versus* mindennapi-

ság, a „személyiség” versus „közember” horizontjai. Megfontolásait metonimikus üzenetnek tekintve talán felvethető, hogy a szerző, a szerző élete és a mű közti kapcsolatok átalakulása, újabb és újabb formákba öntése a szűkebb értelemben vett irodalom- és médiakutatáson túl is releváns lehet. Egyebek között azért, mert az irodalmon inneni és túli egyén, az egyén élete és tevékenységei közti kapcsolatok új konfigurációit sejtetik. A szerző fogalma köré kirajzolt Bermuda-háromszögben a mű, a személy és az élet korábban esetleg egyértelműnek tűnő egymáshoz rendelődése feloldódni látszik.

Csabai Márta tanulmányában a test diszkurzív, illetve fogalmi és képi értelmezésének művészi és medikális változásait mutatja be. A test és a személyes identitás csomópontján elhelyezkedő testképre vonatkozó újabb diszkurzusokat elsődlegesen a képzőművészet és az orvostudomány beszédmódja, tekintete és aktivitása mentén reflektálja. Elemzése szerint az utóbbi időben felülíródnak a testet végső adottságként felfogó korábbi diszkurzusok: a test az akció és a vágy csomópontjából az akció, az alakítás vágyott tárgyává válik. Csabai plasztikusan mutatja be, hogy a huszadik század, s különösen annak utolsó évtizedei óta miként radikalizálódnak a test integritását analizáló, megtekintő és megváltoztató művészi és orvosi reprezentációs formák és a hozzájuk fűződő technikák. A test, ha lehet, még inkább átpolitizálódik, s az adottság, a „van” pozíciójából a „legyen” rezsimjébe helyeződik. Az adottságként vett test eltávolodik tőlünk, és az aktuális esztétikai-hatalmi diszkurzus előírásai mentén megművelendő, átformálandó terméknek mutatkozik. Talán nem erőltetett, ha Csabai tartalmas tanulmányának egyik fő mondandóját így ragadjuk meg: a Foucault (1985) leírta *panopticon* nem csak a külvilágot szabja át, nem csak a nyilvános és privát közti mindig is törékeny határvonalakat törli el, mely Gács Anna elemzéséből is oly plasztikusan kiolvasható, hanem a kint-bent elkülönülését, a látható és a testbe rejtett láthatatlan differenciálódását is felszámolja. Mi marad? – kérdezhetjük. A pozitivista és kartézianus világ felosztásai, ha fel nem is számolódnak, bizonyonnyal új konfigurációt öltenek magukra. A test mint a személy identitásának centruma, territóriumának origója, melyet egyszerre megvalósít és szimbolizál a bőr, szétfoszlik – szól Csabai diagnózisa.

Düll Andrea a környezetpszichológia szemszögéből tekinti át a személyes és társas identitás mibenlétét. Plasztikusan mutatja be az identitás és a megélt tér kapcsolódási mintázatait, pszichológiai elemzésének alapvető fogalmait, elméleti implikációit és esetleges gyakorlati következményeit. Részletesen elemzi a helyélmény, a helykötődés és az én, illetve szelf-identitás egyik lényegi összetete-

vőjeként elgondolt helyidentitás fogalmát. Mindeközben, miként azt Dúll más környezetpszichológiai munkáiból már megszokhattuk (Dúll, 2009), az említett fogalmak által inspirált empirikus vizsgálatokba is bepillantást enged. Végül tanulmányában egy, a helyidentitás szempontjából finoman fogalmazva is „rizikócsoportha” tartozó személyekkel általa és munkatársai, illetve tanítványai által végzett vizsgálatssorozat részletesebb bemutatását végzi. E hajléktalanság élményére vonatkozó vizsgálatok felmutatták, hogy a hajléktalan élethelyzet nem pusztán fizikai nyomor, hanem az éni-identitás számára is alapvető kihívás. Míg rendszeren a pozitív éni-identitás fontos alkotórésze a helyidentitás, az azonosulás egy hellyel, az ember helyének negatív megítélése ambivalens helyidentitáshoz vezet. S a hajléktalanok nem szeretik azt, ahol vannak.

Schleicher Nóra az önéletrajzi emlékezetet, illetve az önéletrajzi narratívákat vizsgálja. Osztálytalálkozón rögzített beszélgetéseket használ alapanyagként, s a vonatkozó átiratokból kiemeli az élettörténetről elmondott beszámolókat. Ez az adatgenerálási eljárás – számos más élettörténeti narratívum, illetve emlékezetvizsgálattal szemben – természetesen előforduló eseményeket aknáz ki, ily módon ún. nem beavatkozó vizsgálatot tett lehetővé. Schleicher jelen tanulmányában az említett diszkurzusok gazdag anyagából elsősorban az élettörténet megformálásában, illetve az arról adott beszámolóokban megjelenő metaforák elemzésére vállalkozik. A tanulmány tulajdonképpen „az élet mint út” jellegzetes, és számos egyéb kontextusban is megjelenő, valamint a ritkább, de igen izgalmas, „az élet mint művészet” metaforák felbukkanását dokumentálja és részletes bemutatását végzi. A teoretikus szempontból is árnyalt elemzés érinti a metaforák kognitív tartalma és diszkurzív megformálása kérdéskörét, s mindezt hozzákapsolja az identitás diszkurzusban történő kifejlésének, és az egységes narratívumba foglalt élettörténetként való megfogalmazásának dilemmájához.

Vajda Júlia az európaiságot és a magyarságot, a megélt európai és nemzeti identitás mibenlétét elemzi tanulmányában. A narratív élettörténeti interjú kutatási módszert alkalmazó vizsgálat alapos bepillantást enged három személy élettörténetébe, s narratív identitásának magyarságot és európaiságot jelentő konstrukcióiba. Az egykori állami gondozott Marcsi élettörténeti narratívuma Európát, miként Magyarországot is, elsősorban a boldogulás, a jóllét perspektívájából méltányolja, amennyiben egyáltalán méltányolja. Ezek az identitás-összetevők az egyéni életút viszontagságai szempontjából kerültek megfogalmazásra, s ezzel persze a Schleicher elemezte metaforák terepén vagyunk. Marcsi számára Európa néhány alapjaiban pozitív Olaszországban töltött hét,

s egy lehetséges jövő: a megélhetési kivándorlás esetleges célpontja. Erika interjúja is rendkívül érdekes, egyetlen enigmatikus mondatát idézzük itt: *„Egyébként amikor szavazni kellett az európai csatlakozásra, megmondom őszintén, én nemmel szavaztam és szégyeltem is magam, azért, mert úgymond magyar vagyok.”* A kvalitatív kutatási eljárások, ahová az e tanulmányban alkalmazott narratív interjú is tartozik, hozzáférhetővé és elemezhetővé teszik a többretegű jelentés, az ambivalens viszonyulás efféle szép példáit. A harmadik elemzett interjúból, Zoltán élettörténetéből is hasonló ambivalencia olvasható ki a magyarság és az európaiság vonatkozásában. Miként Vajda fogalmaz, az elemzett élettörténeti interjúk beszélői, „Marcsi, Erika és Zoltán mindhárman úgy érzik, Európa nem itt van.”

Az Illés Anikó által vizsgált kollázsok is egy, az európai és magyar identitás vizsgálatát célzó kutatás keretei közt születtek, miként a Vajda elemezte élettörténeti interjúk (Heller és Kriza, 2012). Bár Illés is a szociális identitás témakörét elemzi dolgozatában, ám ő a szóbeli narratívák helyett a képekhez fordul, s a meglévő és a vágyott Európa képeit elemzi. Egy fókuszcsoportos kutatás során született kollázsokat vesz közelebről is szemügyre. A fókuszcsoportok résztvevői olyan kollázsokat készítettek egy sor színes magazin képei és írószerek felhasználásával, melyek a „Mi ma Európa?”, illetve a „Milyen legyen gyermekeim Európája?” kérdésekre csoportosan megfogalmazott képi válaszok voltak. Illés e munkájában is a képek narratív értelmezésével próbálkozik (Illés, 2013). A négy „van” és négy „legyen” képet illető elemzés részben a megjelenő motívumok, vizuális sztereotípiák tematikus azonosítását, részben a képek konfigurációját mutatja be. Sajátos, s egymással szemben álló elemkekként jelennek meg a kollázsokon egyfelől a pénz és a munka hiánya, másfelől pedig a jómód, a szabadidő és gazdag környezet bemutatása. Talán a múlt és a jövő tagolásának eszközei e tartalmak – a jelen perspektívájából.

Kaló Zsuzsa és Rácz József tanulmánya két, a résztvevő megfigyelést alkalmazó droghasználati tematikájú kutatási szöveget, azok megformálási módját, illetve szerzőjük hangját vizsgálja. Elemzésük ugyanakkor a kvalitatív kutatások érvényességének és megbízhatóságának általánosabb problémakörével is érintkezik. Kaló és Rácz a nyelvészet és az irodalomelmélet által kidolgozott fogalmi rendszer felhasználásával veszi szemügyre a két kutatási beszámolót. Mindkét elemzett munka a partikultúra bemutatását célozza. A szerzők meglátása szerint elkülöníthetők egymástól a partikultúráról alkotott két vizsgált beszámolóban olyan szekvenciák, melyeket egyrészt a „résztvevő kutató”, másrészt pedig

a határon lévő, a „liminoid szerző” pozíciójaként ragadhatunk meg. Elemzésük fontos tanulságokkal szolgál a kvalitatív kutatások tudatosabb értékelése, jobb megértése tekintetében is.

Kovács Éva az emlékezet szociológiai elméletének átgondolására vállalkozik ambiciózus tanulmányában. Széles látókörű áttekintése a társadalomelmélet néhány klasszikusával veszi kezdetét. Ezt követően a társadalmi emlékezetet elsődlegesen Assmann kollektív emlékezetre irányuló vizsgálódásait követve, a kommunikatív és a kulturális emlékezet plasztikus bemutatását adva tárgyalja. Ezt veti aztán össze a francia Nora ugyancsak divatos elképzeléseivel, melyben a történelem a hagyománnyal szembekerül, s a történelmi emlékezettől elkülönített emlékezetpolitikai objektumok, az emlékezet helyei különös hangsúlyt kapnak. Mindezt kiegészíti a személyes emlékezet tárgyalása, melyet Kovács főként Bartlett és Ricoeur fogalmai alapján végez. A tanulmány azonban több mint a téma tartalmas és kritikus áttekintése, amennyiben Kovács dolgozata konklúziójaként az önéletrajzi, a társadalmi és a történelmi emlékezetet egyaránt magába foglaló egységes modellre tesz rendkívül tanulságos javaslatot.

Halász Erna és Király Ildikó itt közölt tanulmányukban egy olyan kísérleti demonstrációról számolnak be, mely segítségével a nyelvhasználat és a személyes kontextus emlékezésre gyakorolt hatásának néhány lehetséges mintázatát vizsgálták kisgyermeknél. A nem verbálisan megnyilvánuló, utánzásban megragadott emlékezés kialakulását és későbbi megmutatkozását elemezték. Ehhez különböző nyelvi kontextusokban mutattak be egy több lépésre bontott cselekvéssort: általános jellegű, hatásában naiv pedagógiaiként bemutatott, illetve egyedi jelleget célzó, narratívumként jellemzett nyelvi kísérettel. A bemutatott cselekvéssor utánzását egy későbbi alkalommal az azt bemutató, illetve egy másik személy biztatására várták a gyerekektől. Eredményeik szerint a narratív keret összességében valamelyest nagyobb mérvű, s ugyanakkor több egyedi eseményt felmutató (utánzásban megmutatkozó) emlékezeti teljesítményhez vezetett. Eredményeik tehát összhangban állnak azzal a várakozással, hogy a nyelvi kíséret a figyelem irányítása, az események strukturálása révén elősegíti az emlékezeti munkát, s narrativizált formája mind a szemantikai, mind az epizodikus emlékezésnek fontos prekurzora lehet.

Németh Krisztina tanulmánya a sárbogárdi zsidóság, egy mára már teljesen eltűnt egykori közösség életének és világának rekonstrukciójára tett tiszteletre méltó próbálkozás. A dolgozat többretekű és érzékeny elemzés. Egyfelől figyelmes és gondos emlékezeti munka, azaz a fennmaradt emlékeztetők és interjúk révén

nyert emlékezések együttes elemzése, mely a holokauszt során többségében meggyilkolt emberek egykori életvilágának rekonstrukcióját célozza. Másfelől pedig az emlékezeti munka reflektálása, a különféle emlékezeti anyagok információs tartalmának összevetése és kritikai elemzése. Egyszerre tartalmi és módszertani kutatás tehát Németh vállalkozása. A kutatás során összegyűjtött és feldolgozott emlékeztetők, melyeket Németh olykor „morfológiai tények”-nek nevez, tárgyak, egykori szövegek, képek, térképek és egyéb dokumentumok voltak. Az emlékezések pedig az elvétve fellelhető kortársak emlékezései, élő beszámolói, narratív interjúi. E „morfológiai tények” s narratívumok jelentik azt az anyagot, mely a dolgozat, s az általa végzett emlékezeti munka alapját képezi. Az aprólékos, tudatos emléképités és kollektív önismereti munka kiváló példája az írás.

Fokasz Nikosz és Kopper Ákos tanulmánya a médiát mint a társadalmi emlékezés modern közvetítő közegét vizsgálja. A szerzők azt veszik szemügyre, hogy miként vetődik fel, meddig ismétlődik, miként kopik ki, alakul át vagy éppen marad jelen hosszabb ideig valamilyen téma a nyilvános diszkurzusban, a közbeszédben. A tanulmány úgy fogja fel a médiát, mint ami egyszerre az emlékezet eszköze és intézménye, s azt részben az emlékezeti közösség *versus* emlékezeti helyek norai dichotómiájában helyezi el. Jóllehet a médiát olykor az emlékezéssel szemben gondolják el, mint ami pusztán a jelen tükrözője-konstruálója, Fokasz és Kopper amellet érvelnek, hogy a terület longitudinális vizsgálata mást is felmutathat. A rendszerként elemzett médiában, jelesül az írott sajtóban megjelenő tartalmak felbukkanásának, eltűnésének, felgyülemelésének, egyszóval mozgásának elemzése a társadalmi dinamika nagyléptékű vizsgálata példaként szerepel tehát a tanulmányban. Fokasz és Kopper itt közölt empirikus vizsgálatait egyebek közt a hirtelen felbukkanó ún. „szenzációk” és a folyamatosan jelen lévő „örökzöldek” megjelenési mintázatait azonosítják. Talán nevezhetjük e jelenségeket diszkurzív mintázatoknak. S úgy tűnik *pantatherei*, minden mozog, minthogy szerzők olyan példákat is bemutatnak, ahol egy-egy szenzáció, egy-egy emlékezeti közösséget involváló eseménysor fokozatosan örökzölddé, más események értelmezési keretének alkotóelemévé, mintegy emlékezeti hellyé válik.

Az emlékezés, identitás és diszkurzus fogalma kötetünk tanulmányaiban sok esetben összefonódik, miként az a fentebb röviden és némileg önkényesen említett magyar szerzők más munkáiban, és számtalan további társadalomtudományos és bölcsészeti munka esetében ugyancsak előfordul. Azt gondolom, azért van ez így, mert a szóban forgó fogalmak egymás rögzítésében, egymás értelme-

zésében nélkülözhetetlen szerepet játszanak, mert ilyen az emberi jelentések hálója, az önismereti nyelvjátékok szerveződése. A természettudományok operacionalizált, rögzített és külső perspektívát érvényesítő meghatározásaival szemben az emberi önismeret diszciplínái mozgékony, ugyanakkor tradíciókhoz kötött fogalmakat vetnek be. Ezek a fogalmak ráadásul részt vesznek az általuk leírt gyakorlatok megalkotásában, azaz egyszerre reflektívek és performatívak is, miként azt ilyen vagy olyan módon már ismételten bemutatták. A maga módján ezt az álláspontot dolgozta ki például az analitikus filozófiai hagyományt követő Peter Winch (1988), a hermeneutikai tradíciót megújító Hans Georg Gadamer (1984), vagy az etnometodológia megalapítója, Harold Garfinkel (2013).

A külső nézőpont hiánya, a fogalmak reflektív-performatív jellege, s ezzel összefüggésben a rögzített fogalmak helyett azok állandó, jóllehet korántsem önkényes változásai tekinthetők a humán tudományok fejletlenségét ékesen tanúsító tüneteknek. Vélhetjük, hogy ezek az ismérvek valamiféle figyelmeztető jelek, a humán tudományok valamiféle fejletlenségéből, kisebbségéből, ún. „paradigma előtti” állapotából következnek. Egyszer majd megtudjuk, mi is az emlékezés, az identitás, a diszkurzus vagy éppenséggel az érzélem, az értelem, a nemzet és így tovább, szól egy ilyesféle értelmezés. Ám másként is tekinthetünk e figyelmeztető jelekre, avagy „tünetekre”. Azt gondolom, a megalapozó fogalmak látszólagos egyértelműsége és örökérvényűsége helyett azok történetisége, nyelvhez kötöttsége és más fogalmaktól függése a humán tudományokban nem a zaj, hanem a jel. Ezért nem kiiktatására, hanem értelmezésére érdemes törekedni. S így is fogalmazhatunk: valójában az emberi ügyletek fentebb röviden jelzett reflektivitása miatt a szerepet játszó igazodási pontok, a fogalmak állandó alakítása, működtetése maga jelenti a humanitórát.

Amit az önértelmező állat, az önértelmező ember tehet, az nem más, mint saját jelentései és az azokkal összefonódó gyakorlatok állandó és lankadatlan reflektálása. S jelentős mértékben épp ez jelenti az identitástudományok tartalmát. Miként Charles Taylor fogalmaz:

„az ember önértelmező állat (self-interpreting animal). Szükségképpen az, mivel nem létezik az általa adott értelmezésektől független jelentések struktúrája; ez egyik a másikba szövődik. Ekkor aztán értelmezésünk szövege nem is különül el annyira attól, aminek értelmezése, mivel az értelmezett maga is értelmezés; önértelmezés, mely beágyazódik a cselekvés áramlatába.” (Taylor, 1985, 26)

A humán tudományok különféle fogalmi csomópontok mentén sűrűsödnek tehát. A történelem, az egyéni lélek és a nyelv például hagyományosan ilyesféle csomópontok, orientációs helyek, diszciplínaképző fogalmak. Az emlékezés, az identitás és a diszkurzus fogalmai némileg másként működnek, inkább átszelik, összekötik, olykor esetleg integrálják e különféle foglalatosságokat. Jelen kötet ezt kínálja.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet*. Fordította: Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz.
- Draaisma, Douwe. 2002. *Metaforamasina – Az emlékezet egyik lehetséges története*. Fordította: Balogh Tamás. Budapest: Typotext.
- Düll Andrea. 2009. *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Erős Ferenc. 2007. *Trauma és történelem*. Budapest: Jósöveg.
- Erős Ferenc. 2010. *Pszichoanalízis és kulturális emlékezet*. Budapest: Jósöveg Műhely.
- Foucault, Michel. 1985. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Harmondsworth: Penguin.
- Gadamer, Hans-Georg. 1984. *Igazság és módszer*. Fordította: Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat.
- Garfinkel, Harald. 2013. A mindennapi tevékenységek rutin-hátterének vizsgálata. Fordította: Gács Anna. In: Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés – Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest: L'Harmattan, 15–53.
- György Péter. 2003. *Az eltörölt hely – a Múzeum*. Budapest: Magvető.
- György Péter. 2013. *Múzeum, a tanuló-ház – Múzeumelméleti esettanulmányok*. Budapest: MúzeumCafé Könyvek.
- Gyáni Gábor. 2002. *Történelemszövegek*. Budapest, Budapest: L'Harmattan.
- Gyáni Gábor. 2013. Esemény és narratíva: a múlt és a jelen mint nézőpont. In: Boka László, Rainer M. János, Kötél Emőke (szerk.): *Esemény és Narratíva. Történetiség – elbeszélés(ek) – interpretáció*. Budapest: Bibliotheca Nationalis Hungariae – Gondolat Kiadó, 11–28.
- Heller Mária and Kriza Borbála (eds.) 2012. *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transition Hungary*. Budapest: Eötvös University Press.

- Illés Anikó. 2003. A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány* 47:(1) 67–77.
- Illés, Anikó. 2012. Pictorial Representations of National Identity. In: Mária Heller, Borbála Kriza (eds.) *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transition Hungary*. Budapest: Eötvös University Press, 385–400.
- Illés Anikó. 2013. A narratív pszichológia mint a vizuális befogadás új értelmezési módja. *Helikon*, 2013/1. sz. LIX. évfolyam, 40–54. old.
- Kende Anna, Illés Anikó. 2013. Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. *Esély* 22:(4) 72–92.
- Kende Anna, Bernáth Dóra. 2012. A túlsúlyos gyerekek implicit elutasítása gyerekkorban. *Mentálhigiéné és pszichoszomatika* 13:(4) 339–373.
- Kende Anna és Vajda Róza (szerk.) 2008. *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Kende Anna. 2008. *Pszichológia és feminizmus*. Budapest: L'Harmattan.
- Kónya Anikó. 1990. *Az emberi emlékezet pszichológiai elméletei*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kónya Anikó. (szerk.) 1992. *Az emlékezés ökológiai megközelítése*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kónya Anikó. 1999. Egy erőteljes emlékezeti jelenség: publikus események hírbefogadására való élénk emlékezés. *Szociológiai szemle*. 4. 114.
- Kónya Anikó és Király Ildikó. 2013. Előszó: Az emlékezetkutatás ismerős, de megoldatlan kérdései: az epizódikus emlékezet és a mentális időutazás. *Pszichológia* 33:(3) 159–168.
- László János. 2005. *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum,
- László, János. 2012. *Történelem-történetek*. Budapest: Akadémiai.
- Lejeune, Philippe. 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan.
- Péley Bernadett. 2002. *Rítus és történet: Beavatás és kábítószeres létezés mód*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Pólya Tibor. 2007. *Identitás az elbeszélésben. Szociális identitás és narratív perspektíva*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Takács Judit (szerk.) 2011. *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.
- Takáts József. 2007. *Ismerős idegen terep*. Pécs: Kijárat Kiadó.
- Takáts József. (szerk.) 2003. *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve*. Pécs: Kijárat.

- Takáts József. 2011. Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban. *Holmi* 23:(9) 1088–1096.
- Taylor, Charles. 1985. *Philosophy and The Human Sciences*. Vol. 2., London: Cambridge University Press.
- Wertsch, James. 2002. *Voices of collective remembering*. New York: Oxford University Press.
- Wertsch, James. 2007. Collective memory. In: Valsiner, Jaan and Rosa, Alberio. (eds.) *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology*. New York: Cambridge University Press, 645–661.
- Winch, Peter. 1988. *A társadalomtudomány eszméje*. Fordította: Bártfai Csaba. Budapest: Akadémiai.

Megjegyzések nyelvi identitásunk intézményes rombolásáról

A magyar anyanyelvű emberek – James Milroy (1999, 18) kifejezésével szólva – „a standard nyelv kultúrájában” élnek, vagyis a magyar társadalmakban a standard nyelvváltozat felsőbbrendűségét különböző csatornákon hirdetik (ebbe beleértve az írás-olvasás tanítását is), ennek a felsőbbrendű változatnak a fontosságát az emberek tudatába plántálják, és e tudást fenntartják, igaz, ez a nyelvi tudás nem mindig pontos.

A magyar nyelvészek között vannak, akik az előíró szemlélet hívei, őket általában nyelvművelőknek nevezik, s vannak, akik az előírást (preskripciót) elvetik. Ez utóbbiak a leírás fontosságát vallják, s az előírást általában haszontalannak, néha kimondottan károsnak tartják. Az előíró nyelvészek nem *feltárják*, hogy a magyarok miként beszélnek, hanem *megszabni kívánják*, hogy miként beszéljenek. A nem-nyelvészek (az amerikai Dennis Preston őket „normális embereknek” nevezi, abban az értelemben, hogy nyelvi magatartásukat nem befolyásolja az, hogy egyetemi diplomát szereztek nyelvészetből) azonban szinte kivétel nélkül az előíró szemléletet tartják fontosnak, a legtöbben (iskolázottságuktól, vagyoni helyzetüktől stb. függetlenül) úgy vélik, hogy vannak helyes és helytelen nyelvi formák, melyeket a nyelvészek (értsd: nyelvművelők) állapítanak meg, s melyeket az iskolában tanítanak meg az embereknek. Sokan (nem csak a laikusok, hanem a nyelvművelők, szépírók és pedagógusok is) a „helyes” nyelvhasználatot (az ideális nyelvváltozat használatát) erkölcsi kérdésnek is tekintik.

A magyar nyelvművelésnek nagy hagyományai vannak, a magyar nyelvművelőket az emberek általában nagy becsben tartják. Az utóbbi bő két évtizedben azonban egyre több nyelvész megkérdőjelezte a magyar nyelvművelés társadalmilag hasznos voltát, ld. pl. Kontra és Saly, szerk., 1998, Sándor 2001a, 2001b, Lanstyák 2003–2004, Cseresnyési 2004, Kálmán 2005 és Szigetvári 2006.

A standard nyelvi ideológia átítatta a magyar anyanyelvű embereket, és nagyon erősen tartja magát.¹ Az ilyen ideológiai nevelés sikerét az is jól mutatja, ahogyan 100 szegedi magyar szakos tanárképző főiskolai hallgató válaszolt arra a kérdésre, hogy „szükség van-e Magyarországon nyelvművelésre” (Sándor 2001c, 47–48). 95-en „igen”-nel válaszoltak, 2-en „nem”-mel és 3-an nem tudtak válaszolni a kérdésre. A válaszok négy csoportra oszlottak: (a) az emberek hibáznak és a nyelvművelők szabályozzák a magyar nyelvet, (b) a magyar nyelv a nemzeti identitás nagyon fontos része, tisztaságát meg kell őrizni, (c) a nyelvművelés azáltal, hogy megmutatja a közös és mindenki számára helyes nyelvváltozatot, segíti az embereket abban, hogy pontosan fejezzék ki magukat, és (d) a nyelvművelésre szükség van, mert fontos. Ez a negyedik megokolás, ami-ben a logikus érvelésnek nyoma sincs, volt a második leggyakrabban előforduló indoklás.

Egy 1988-as vizsgálatunk szerint (Kontra, szerk., 2003) a rendszerváltáskor a magyarországi felnőtt lakosság 33%-a gyakran nézte a televízió nyelvművelő műsorait és 41%-uk ritkán nézte, a rádió ilyen műsorait 27% gyakran hallgatta, 45% pedig ritkán. Ugyanez a vizsgálat kiderítette, hogy a lakosság közel fele az életben való boldogulás szempontjából nagyon fontosnak tartja, hogy valaki mindig jól és nyelvtanilag helyesen tudja-e kifejezni magát, de ugyanők a nyelvművelők és az iskolai tanítók/tanárok által helytelennek minősített nyelvi alakokat nyelvtanilag helyesnek ítélik. Ez azt mutatja, hogy a magyarországi lakosság körében igen nagyfokú a nyelvi bizonytalanság.

Ez a nagyfokú nyelvi bizonytalanság jelentős részben az iskolai (anyanyelvi) nevelés következménye. Papp István már 1935-ben pontosan leírta azt a súlyos lelki kárt, amit tanítóink s tanáraink okoznak diákjaiknak (ld. Kontra 2003), s a helyzet azóta sem javult: a standard magyar nyelvi kultúra ma is virul.

A standard nyelvi ideológia a magyar közösségekben hegemon ideológia, a szónak Wiley (1996, 113) által definiált értelmében:

Nyelvi hegemoniával akkor van dolgunk, amikor a domináns csoportok konszenzust hoznak létre azáltal, hogy meggyőzik a többi embert, hogy fogadják el az ő nyelvi normáikat és nyelvhasználatukat standardnak, mintaszerűnek. A hegemonia akkor jön létre, amikor a domináns csoport meg tudja győzni azokat, akik képtelenek a standardot használni, hogy

¹ A magyar nyelvi ideológiákról újabban Tolcsvai (2009) írt hasznos tanulmányt.

nyelvhasználati kudarcuk saját nyelvük elégtelenségének a következménye (ld. J. Collins 1991). Az iskolák a fő eszközei azon konszenzus kialakításának, mely szerint a standardizált nyelvek állítólag felsőbbrendűek. (saját fordításom, K. M.)

A standard nyelvi ideológia erejét, vagyis a „helyes” magyar nyelvhasználathoz fűződő vakhitet és annak terjesztését sok példával lehet illusztrálni. Találomra néhány:

(1) Ady ö-zése című cikkében Péter László (2009) arról tudósít, hogy lapszerkesztők és folyóirat-szerkesztők önkényesen megváltoztatták Ady kézírataiban az ö-ző változatokat, vagyis ha a költő kéziratában *fölkutat* volt, az *felkutat*-ra javítva jelent meg nyomtatásban. Péter szerint az Ady életében történt javítgatások mögött az a téves hiedelem munkált, „hogy az ö-ző alak valami parasztos, tájnyelvi, nem illik az irodalmi nyelvbe, a színvonalas folyóiratok, szépirodalmi művek stílusába.”

(2) A Bartók és Kodály szerkesztette *A magyar népzene* tárában előfordulnak suksükölő szövegvariánsok is, például a „Zúg az erdő, zúg a mező, Vajjon ki zúgatja, Talán bizon betyárlegény A lovát itatja” népdal 68 variánsa közül 57-ben *zúgatja, itatja* van, de 11-ben *zúgassa, itassa* (ld. Bartók és Kodály szerk. 1959, 165–450). Vagyis népdalaink hiteles leírásai tartalmazznak suksükölő igealakokat, viszont az általános iskolai ének-zene tankönyvekben egyetlen suksükölő népdal sincs. Föltehetjük, hogy a tankönyvek szerzői vagy szerkesztői kozmetikázták a népdalszövegeket.²

(3) Részlet egy parlamenti beszédből, 1990-ből, idézi Bartha (1991, 79): „Ha már azzal foglalkozunk, hogy a magyar kultúra szószólójaként próbáljuk magunkat ráerőltetni a népre, akkor még valamit el kell mondani. A doktorátust szerzők közül abból derül ki, hogy ki a jogász vagy orvos, hogy ismeri-e a sor-

² Köszönöm Jakóné Vratarics Nórának, hogy a „Zúg az erdő” kezdetű népdal szövegvariánsaira és a népdalszövegek ilyen kozmetikázására felhívta figyelmemet. Ha – tudomásom szerint – filológiailag nem is bizonyította még senki, hogy a tankönyvszerzők és szerkesztők de facto kozmetikázták a népdalok szövegeit, az azért árulkodó, hogy Lőrincze Lajos (1952a, 111) egyebek mellett ezt írta a népdalszövegek és a tájnyelvek kérdéséről: „Kodály Zoltán régóta várt népdalgyűjteménye (amely sok ezer népdalt fog tartalmazni), nyilván ugyancsak teljes zenei hűséggel és hangtani pontossággal kerül kiadásra, de iskoláink, kórusaink bizonyosan mindig a kielemezhető legszebb változatot, a művészileg legtekélyesebbet fogják kapni, mégpedig – azt hiszem – a feltűnő tájnyelvi sajátságoktól mentesen.” Lőrincze cikkére Péter (1952) reflektált, amire Lőrincze válaszolt (Lőrincze 1952b).

számneveket. Elképesztő, hogy jogász képviselők azt mondják: 70 évi 5§ (6) bekezdés. Nem tudják, hogy ez 5. § hatodik bekezdése és 1970. évi törvény. Magyarul nem öt bekezdésről tárgyalunk egyszerre, hanem az ötödikről. Ez értelmetlen is. Ez egy olyan hiba, amit valamikor az egyetemen elkövettek és minden jogász magával hozta a Házba. A szép magyar beszédért sok mindent lehet tenni. Én úgy voltam nevelve, hogy a körutat és a körözöttet rövid ö-vel kell mondanom, a postát pedig rövid o-val. Így neveltek, és erre érzékeny vagyok.”

(4) Nyelvészeink között is előfordul, hogy az egyik kioktatja (kijavítja) a másikat. Például egy magyar nyelvész a *standard* és *sztenderd* alakok kapcsán ezt írta 1993-ban: „a *sztenderd* modernebbül, nyugatibban, tehát tudományosabban hangzik; ezért használják így azok, akik adnak magukra, s nyomukban azok is, akik adnak rájuk.” Egy másik magyar nyelvész, aki az előbbinek kortársa és aki purizmus és nyelvművelés dolgaiban az előbbivel nagyrészt egyetért, öt évvel korábban megjelent egyetemi tankönyvében következetesen a *sztenderd*-et használta... (ld. Kontra szerk. 2003, 33).

(5) Az 1990-es évek közepén leadtam közlésre egy tanulmányt egy élvonalbeli nyelvészeti folyóiratunkba, s amikor megkaptam a korrektúrát, olvasás közben nem ismertem rá a saját szövegemre. Idegennek hatott néhány mondat. Megnéztem eredeti kéziratomat, s kiderült, hogy a szerkesztő megkérdőjelezésem nélkül „kijavította” az én *így kell legyen*-típusú mondataimat *így kell lennie*-típusúakra. Ő annyira biztosan tudta, mi a helyes, hogy ukmukfukk kijavított.³

³ Pedig hát nemcsak osztályvezetője voltam az MTA Nyelvtudományi Intézetének, hanem „jó házból való budai úri gyerek” is: édesapám orvos-pedagógus volt, édesanyám magyar-latin szakos tanár. Azt hittem volna, hogy tudok magyarul. Kiderült, hogy nem. A baj az volt, hogy erdélyi származású, de már Budapesten született édesanyámtól tanultam meg magyarul, aki *kell legyen*-ekkel beszélte anyanyelvét, mint szinte minden erdélyi magyar.*** A *Nyelvművelő kézikönyvtár* (készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében) ezt írja: „A *kell* ige és a birtokos személyjeles főnévi igenév alkotta szerkezetnek ez a szabályos alakja: *el kell mennem*. A mondatvegyüléses *el kell(,) hogy menjek* forma az alsóbb szintű köznyelvben él; a terjedőben levő *el kell menjek* eredetileg tájnyelvi, a köznyelvben bizalmas-népies v. bizalmas-pongyola hatású.” (Grétsy és Kemény, szerk., 2005, 288) Az 1990-es évek közepén végzett Kárpát-medencei vizsgálatunk szerint (ld. pl. Kontra 1998; Kontra 2005; Benő és Szilágyi 2005; Kontra, Péntek és Szilágyi 2011: 83) az *A menekültügyi főbiztos meg kell oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat* mondatot az erdélyi adatközlők (N=216) 55%-a, de a magyarországi adatközlőknek (N=107) csupán 7,8%-a ítélte „nagyon jó” mondatnak, ugyanakkor az erdélyieknek 2%-a, de a magyarországiaknak 31,1%-a ítélte „nagyon rossz”-nak.

A *Társadalomkutatás* című szociológiai folyóirattól sem idegen az ilyen nyelvi önkény: a nyelvész Sándor Klára (2002) tanulmányát a szerző megkérdése, előzetes figyelmeztetése nélkül számos helyen kijavították „helyes”-re, így egyebek mellett a *gyerekek* szót *gyermek*-re, a *fölkelései* szót *felkelései*-re, a *nyelvművelő-paradicsom*-ból kihúzták a kötőjelet, a *résztevők* főnevet két szóra bontották – *rész* *tevők* –, mintha melléknév lenne, s persze olyan nyelvészeti szakszavakat, mint *sztenderd*, *nemsztenderd* is szorgalmasan átírtak – egy olyan tanulmányban, ami a nyelvi normativizmust ostromozta...

(6) A *Nyelvművelő kézikönyvtár* (Grétsy és Kemény szerk. 2005, 403) ma is azt hirdeti, hogy „A népnyelvet használó tömeg csakis akkor emelkedhet a – legalább táji – köznyelv szintjére, ha több lehetőség nyílik már általános iskolában nyelvi igényességet, kultúrát terjeszteni.” Vagyis: amint Sinkovics (2009, 108) helyesen értelmezi ezt a szöveget: ez a kijelentés azt foglalja magában, hogy „a nyelvjárási formák helytelenek, a nyelvjárásban beszélők műveletlenek, iskolázatlanok, nyelvileg a köznyelvet beszélők alatt állnak.”

A „helytelen” alakok kijavítása „helyes” alakokra sokszor identitásrombolással jár. Papp István (1935, 16–17) háromnegyed évszázaddal korábban erről a következőket írta:

A legelső dolog, ami meglepi a gyermeket az iskolában, az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szégyelnivaló. Minden erejét összeszedi hát, hogy egykettőre elfelejtse szülőfaluja paraszti beszédmódját, mely az első napokban annyi pirulást és lelki gyötrelmet szerzett neki. El is felejt mihamar, s ha később felnőtt korában a gyermekkori anyanyelv hangja találja megütni fülét, rögtön feltámad lelkében az első iskolai napok szorongó, kellemetlen érzése. Ez az érzés fogja színezni lelkében állandóan szülőfaluja nyelvjárásának képét, s hogy megszabaduljon a kellemetlen emlékektől, igyekezni fog fölé emelkedni gúnnnyal és megvetéssel. Meggondolták-e az iskola emberei, mit rombolnak itt a növendék lelkében?

Az 1950-es évek magyar nyelvművelői is rombolták a magyar nyelvjárásokat, s Lőrincze Lajos 1980-ban is arról panaszkodott, hogy pedagógusaink ugyanezt teszik. Sok jel mutat arra, hogy nincs ez másképp ma sem (ld. pl. Kontra 2006; Sándor 2006; Csernicskó és Kontra szerk. 2008; Sinkovics 2009).

Egyik erdélyi ismerősöm, egy huszonéves egyetemista lány, 2001-ben egy Balaton-parti kempingben végezte szakmai gyakorlatát, s erről egyebek mellett elmesélte a következő történetet:

Ez volt az egyik, amikor megjegyezték, hogy nem tudok magyarul, a másik meg amikor a recepcióra kerültem, és kellett egyeztetni a vendégnek a foglaló papírján lévő adatokat a számítógépben megjelent adatokkal, mer ott már a vendégnek, ugyanazok az információk, ami a foglaláson, azok már megjelentek a számítógépben, és akkor kellett egyeztetni. És azt mondtam a, megkérdeztem a kolléganőtől, újoncként, hogy mit kell tenni, és azt mondta, hogy hogy kell taláztatni az adatokat, és aszongya mi az, hogy taláztatni? Kell passzoljon. Mondom: Mi az, hogy passzoljon? Az nem magyar kifejezés. Az, hogy taláztatni, az nem ideillő, sőt, azt mondja: ilyen nincs. Hogy találni, az olyan, hogy én megyek és találok egy tízforintost az úton, de hogy taláztatom az adatokat... Passzolni! Na és annyira magabiztosan mondta, hogy olyan kisegernek éreztem magam mellette [nevet]. Pedig nekem volt igazam! És tudom, hogy nekem volt igazam.

A magyarországi kolléganő tehát kijavította az erdélyi „helytelen” magyar szavát (*taláztatni az adatokat*)⁴ a „helyes” magyar szóra (*passzoltatni*), és ezt olyan felsőbbrendűséggel tette, ami kellemetlen érzéseket keltett az erdélyi lányban.

Amikor a nyelvjárásban beszélő diák *mink*-jét a tanító vagy tanár kijavítja *mi*-re, sokszor meg is szégyeníti növendékét: azt a nyelvet, esetleg egyetlen szót bélyegzi meg, amelyet a gyermek édesanyjától tanult. Az üzenet úgy szól, hogy „rendes, művelt, igazi stb. magyar ember nem *halasszuk*-ot mond, hanem *halasztjuk*-ot. Rendes vajdasági magyar ember nem *patika*-t mond, hanem *tornacipő*-t, nem *privilegió*-t mond, hanem *privilegium*-ot stb. A tanító vagy tanár üzenete tehát úgy szól, hogy a növendék édesanyja nem *rendes magyar ember*. A tanítók és tanárok tehát sokszor anyáznak – esetleg a legjobb szándékkal, de ez nem menti őket.”⁵

⁴ A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában (1959–1962) a *talál* 7. jelentése ’megegyezik az eredetivel’, például: A számítás talál. vagy Az arckép pompásan talál.

⁵ Presinszky (2009, 244) beszámol arról, hogy 63 nyitrai I. éves magyar egyetemi hallgatója között egyetlen sem akadt, „akit még nem javítottak volna ki nyelvhasználatára miatt. Egyik adatközlőm tanulságos válaszában kiemeli a nyelvhasználatra való tudatos odafigye-

Jól emlékszem arra az esetre, amikor egyszer magyartanároknak tartottam előadást arról, hogy a suksükölő ember nem „téveszti össze” a felszólító és a kijelentő módot, csupán úgy ragozza a *t*-végű igéket is (pl. *arat*, *halaszt*), mint ahogy a legműveltebbek is ragozzák az összes többi magyar igét (pl. *vár*, *csinál*). Ha a nyelv művelők nem tekintik nyelvrontásnak, értelemzavaró hibának a *Viola az utcán várja Ágit* és a *Szükséges, hogy Viola az utcán várja Ágit* mondatokat, akkor nincs nyelvi okuk arra sem, hogy kárhoztassák a *Mi most arassuk a búzát* és a *Szükséges, hogy most arassuk a búzát* mondatokat, illetve az őket használókat. Abban sincs semmi csodálatos, hogy egy két és fél éves kislány, aki a környezetében előtől sosem hallott suksükölő vagy szuksükölő beszédet, ilyeneket mond édesapjának a bátyjáról: *Nézd, a Márki milyen ügyesen hajtsa a hintát!* Szóval, amikor már abban is megegyeztünk, néhány órányi eszmecsere után, hogy a suksükölő ember nem buta, s nem is pisil a sarokba, akkor egy magyartanárnő elmondta, hogy ő ebben a pillanatban értette meg, hogy mi történt valójában, amikor egyszer negyedéves egyetemista korában hazament a falujába, s kijavította az édesapját, mert az suksükölt. Hatalmas pofont kapott az apjától, de hogy miért, azt csak most értette meg igazán.⁶

Azt, hogy a standard nyelvi ideológia s ennek következtében a „helytelen” beszédűek hol tapintatos, de leginkább tapintatlan kijavíthatása (iskolában, munkahelyen, boltokban, kocsmákban s mindenütt) a magyarországi magyaroknak mekkora részét érinti, egy 1988-as országos vizsgálat és egy 2005-ös budapesti vizsgálat adataival mutatom be (részletesen ld. Kontra, szerk., 2003). Ezekben a vizsgálatokban egyebek mellett az adatközlők „nyelvtanilag helyes”-nek vagy „nyelvtanilag helytelen”-nek ítélték a következő 10 mondatot:

Éva nem bízott a férjébe.

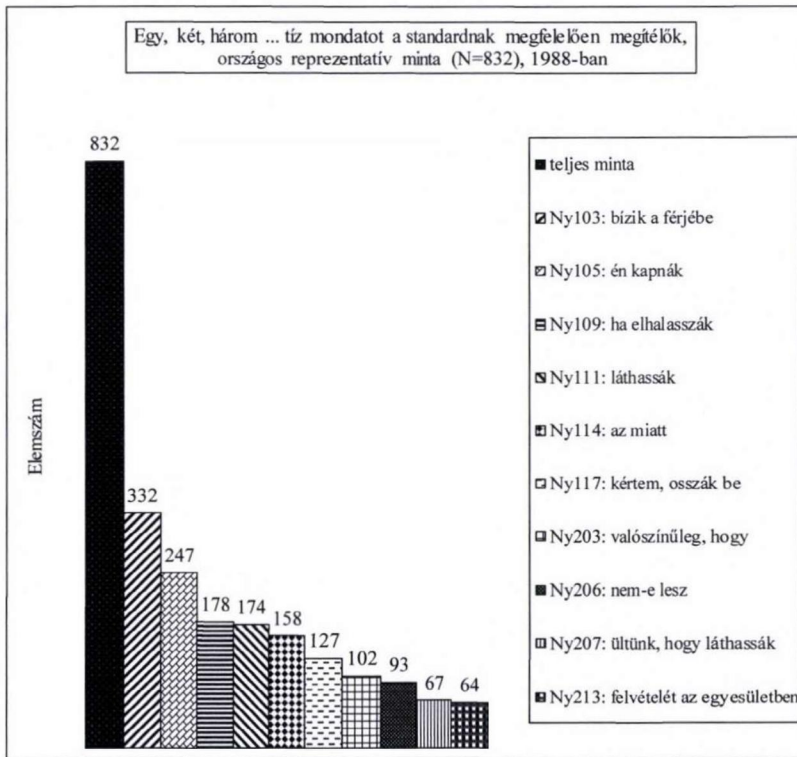
lés indokát: *Magyartanárnőm szerint, ha rossz a beszéd mód, az emberek rossz következtetést vonnak le, pl. hogy műveletlen vagyok.*”

⁶ A modern szociolingvisztika egyik alapművében, a Massachusetts partjaihoz közeli Martha's Vineyard szigetén zajló hangváltozás leírásában Labov (1963, 307) ezt írja: “It is apparent that the immediate meaning of this phonetic feature is ‘Vineyarder.’ When a man says [rəyt] or [həws], he is unconsciously establishing the fact that he belongs to the island: that he is one of the natives to whom the island really belongs.” A szárazföldről a szigetre nyaralni járók beszédében a *right* szó [rayt]-nak és a *house* [haws]-nak hangzik, a szigetiek viszont ezeket a kettőshangzókat másképp ejtik. A kiejtésnek (miként a suksükölésnek is) identitásjelző szerepe van.

Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni.
 Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.
 Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.
 Az erdők az miatt pusztulnak, mert szennyezett a levegő.
 Azt kértem, hogy osszák be az idejüket.
 Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.
 Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.
 Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot.
 János kérte felvételét az új egyesületben.

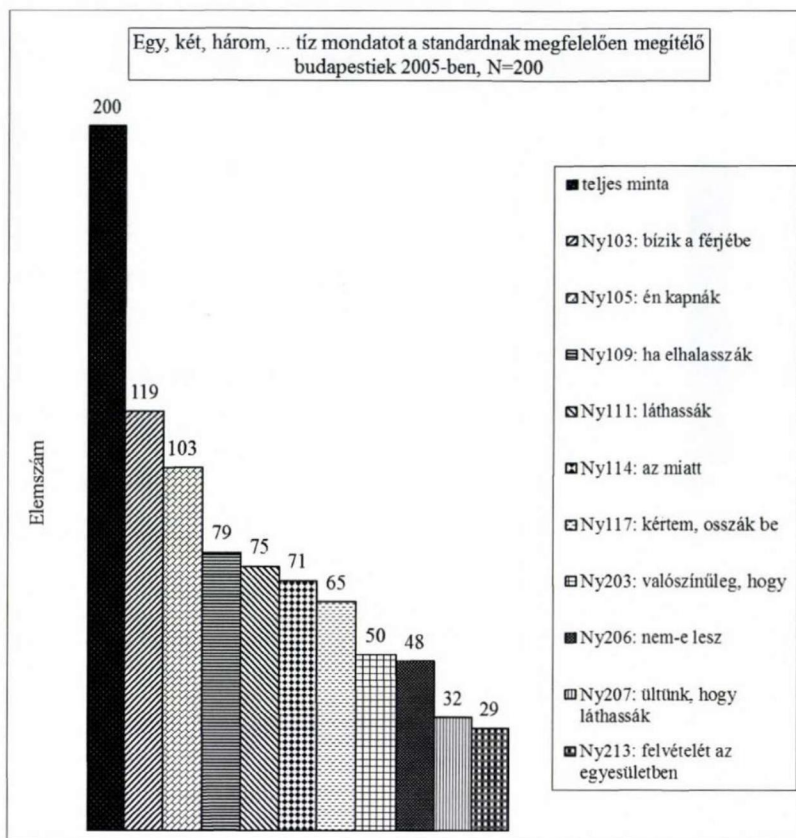
A kodifikált standardnak (a nyelv művelők, tanítók s tanárok elvárásainak) megfelelően azok ítélték, akik két mondatot (*Azt kértem, hogy osszák be az idejüket* és *Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot*) „nyelvtanilag helyes”-nek ítélték, de az összes többi „nyelvtanilag helytelen”-nek.

Az 1. ábra azt mutatja meg, hogy az országos reprezentatív minta mekkora része ítélte meg a különféle nyelvi változókat a kodifikált standardnak megfelelően. Induljunk ki a 832 fős teljes mintából, s vonjuk le azokat, akik az első változó nemstandard változatát ítélik nyelv tanilag helyesnek, majd azokat, akik a második változónál teszik ezt, és így tovább. Konkrétan: a teljes mintából először zárjuk ki azokat, akik a kodifikált standard szerint helytelen *Éva nem bízott a férjébe* mondatot nyelv tanilag helyesnek ítélték. Ekkor 500 ember kiesik és marad 332. Következő lépésben zárjuk ki azokat, akik a helytelen *Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni* mondatot helyesnek ítélték, s már csak 247 ember marad. Ha kizárjuk azokat is, akik a szukszükszükölő *Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést* mondatot helyesnek ítélték, 178-an maradnak versenyben. Ebben a „nyelvi akadályversenyben” mire a 10. mondatot is megítéltettük, a minta majdnem elfogyott: mindössze 64-en ítélték meg az összes mondatot a kodifikált standardnak megfelelően, vagyis a teljes mintának kevesebb, mint 8%-a. Ők azok, akik a nyelv művelők és az iskolai tanítók elvárásainak megfelelően ítélték meg a mondatokat. Bizonyos értelemben tehát a nyelv művelők a minta – s mivel a mintából általánosíthatunk a teljes magyarországi felnőtt populációra, a felnőtt magyarországi lakosság – 92%-át „veszik célba”, mivel csak 8%-ot tesznek ki azok, akik mind a 8 nemstandard mondatot helytelennek, és mindkét standard mondatot helyesnek ítélték.

1. ábra: Egy, két, három ... tíz mondatot a kodifikált standardnak megfelelően megítélők 1988-ban, országos reprezentatív minta, N=832 (Kontra, szerk. 2003, 215)

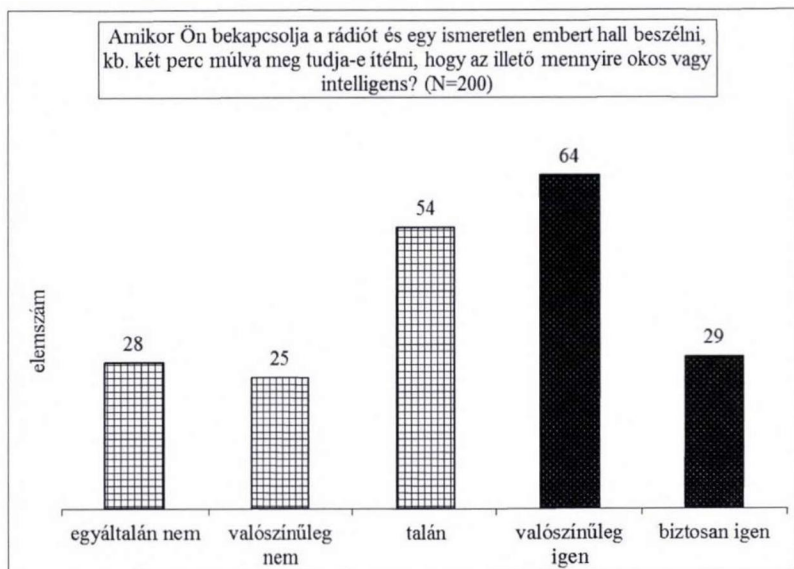
2005-ben Budapesten megismételtük az 1988-as országos vizsgálatot, és nagyon hasonló eredményeket kaptunk, amint ezt a 2. ábra jól mutatja. A teljes mintának csupán 14,5%-a alkotott tíz standard ítéletet, vagyis 2005-ben a nyelvművelők a budapestieknek bő 85%-át „vették célba”.

2. ábra: Egy, két, három ... tíz mondatot a kodifikált standardnak megfelelően megítélő budapestiek 2005-ben, N=200.

Amikor nem a nyelvtani helyességi ítéletekből, hanem a szóbeli mondatkiegészítő feladatokból készítettünk ilyen nyelvi akadályversenyt, akkor hét feladat után az országos mintának „csupán” kétharmada esett ki a versenyből, tehát azt mondhatjuk, hogy a nyelvművelők és az iskolai tanítók, tanárok a felnőtt magyarországi lakosság kétharmadának akarják megváltoztatni a beszédét (ld. Kontra, szerk., 2003, 217).

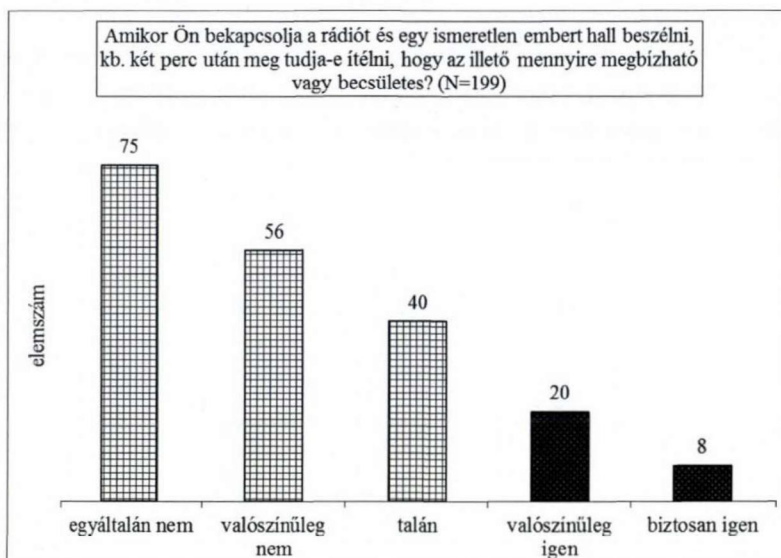
Lássuk most 2005-ös budapesti adatainknak azt a részét, amely megmutatja a „helyes” magyar nyelvhasználattal kapcsolatos előítéletek elterjedtségét!⁷ A 3. ábra azt mutatja meg, hogy a fővárosi lakosság mekkora része véli úgy, hogy egy ismeretlen ember intelligenciáját csupán beszéde alapján meg tudja ítélni. 200-as reprezentatív mintánkból 93-an (= 46,5%) valószínűleg vagy biztosan rabjai ennek az előítéletnek.

3. ábra: Budapestiek vélekedése az emberek beszédének és intelligenciájának kapcsolatáról 2005-ben, N=200

Jobb a helyzet a másik előítéletesség tekintetében. Amikor azt kérdeztük, hogy van-e kapcsolat az emberek beszéde és megbízhatósága, becsületessége között, a válaszolóknak csak 14%-a volt erről valószínűleg vagy biztosan meggyőződve, ld. a 4. ábrát.

⁷ Ezeknek az adatoknak részletes elemzése Kontra (2009)-ben olvashatók.

4. ábra: Budapestiek vélekedése az emberek beszédének és becstelenségének kapcsolatáról 2005-ben, N=200

A PROBLÉMA

A magyar lingvicizmust (= a nyelvi alapon meghatározott embercsoportok közötti diszkriminációt) azért könnyű fenntartani, mert a társadalmi elit szerint helyes nyelvhasználat egybeesik a nyelvművelők szerint helyessel (vagyis a nyelvművelés a társadalmi elit nyelvhasználatát támogatja), ld. Myhill 2004 és Kontra 2006.⁸ Ezért ránk is érvényes az, amit Lippi-Green (1997, 241) az USA-ról ír: „a nyelvi hierarchizálás oly mértékben beivódott a társadalomba, hogy már nem is látjuk lényegét. Nem is szabadkozunk, amikor megváltoztathatatlan nyelvhasználati jegyek alapján társadalmilag kirekesztünk embereket” (saját fordításom, K. M.).

⁸ Vannak azonban a miénknél szerencsésebb társadalmak is, például az izraeli, az arab, a norvég vagy az izlandi, amelyekben a nyelvművelők szerint helyes nyelvhasználat nem esik egybe a társadalmi elit nyelvhasználatával, következésképp a nyelvművelés nem válhat a nyelvi alapú társadalmi diszkrimináció egyik motorjává (ld. Myhill 2004).

Biztos, hogy megváltoztathatatlan⁹ nyelvi jegyekről van szó? Nem csupán arról, hogy egyesek lusták és igénytelenek, ellentétben másokkal? Itt most nincs hely a korábban már elvégzett tételes bizonyítás megismétlésére (ld. Kontra 2006), ezért csupán megemlítem, hogy (a) az *én tudnék* vagy *én tudnák* esetében, (b) a szukszükölés és suksükölés esetében, valamint (c) a *nem-e igaz* vagy *nem igaz-e* vonatkozásában biztosan igazak a következő állítások:

- ezeknek a változóknak vannak erősen stigmatizált változataik (*én tudnák; mindenki tudhassa* vagy *nem szeretem, ha elhalasszák; és nem-e igaz?*),
- ezek a változatok „természetesek”, vagyis megfelelnek a magyar nyelv (nem előíró) szabályainak,
- iskolában vagy később nehéz standard változataikat (*én tudnék; mindenki tudhatja* vagy *nem szeretem, ha elhalasztják; és nem igaz-e?*) megtanulni,
- használatuk állandó figyelmet kíván,
- az iskolázottsági mobilitás csak korlátozott mértékben tudja kiiktatni a stigmatizált változatokat.

A nyelvi hierarchizálás (lingvicizmus) akkor a legsikeresebb, ha

- a preskriptív norma követi/erősíti a társadalmi elit nyelvhasználatát, és
- ha a nemstandard beszélőknek a standard változatokat nehéz vagy (szinte) lehetetlen megtanulni az iskolában vagy később.

A nyelvvédők szempontjából a legjövődélmezőbb előíró szabályok azok, amelyeket a beszélők mindig megszegnek. Egy lingvicista társadalomban ezek a szabályok a fenntartható lingvicizmust szolgálják. Ha nyelvtani szempontból természetes, hogy sokan suksükölnek (ld. Kassai 1998), és a suksükölésnek identitásjelző funkciója is van, akkor az ilyen beszédet s az így beszélőket az idők végezetéig lehet stigmatizálni.

Mit lehet olyankor tenni, amikor a közoktatás, a mindenkori kormány, az MTA és jószereivel mindenki támogatja a magyarok magyarok általi megnyomorítását?

⁹ A nyelvhasználati jegyek egy része megváltoztathatatlan, miként valakinek az életkora, neme vagy etnikai hovatartozása. Vannak persze megváltoztatható nyelvi tulajdonságok is. A baj „csupán” annyi, hogy a közhiedelem szerint minden „helytelen” nyelvi tulajdonság „helyes”-re cserélhető, ha valaki nem lusta és/vagy igénytelen.

Egy dolog biztosnak látszik: a magyar nyelvészetben szalonképtelenné kell tenni a magyar standard nyelvi ideológia ma is dívó változatát. Ha ez megtörténik, a tanárképzésünk is megváltozhat, s akkor a magyar iskolák se lesznek a magyar lingvicizmus kialakításának színterei, de lesznek majd a nyelvi előítéletek táplálta társadalmi diszkrimináció csökkentésének intézményei. Angliában ez részben már megtörtént – Hudson & Walmsley (2005, 613) beszámolója rá a bizonyosság: olyan nemzeti alaptantervet léptettek érvénybe, amelyből hiányzik a preskriptivizmus, sőt, ami – legalább is papíron – a kettősnyelvűséget favorizálja: a standard angolnak hozzáadó¹⁰ tanítását szorgalmazza. „A preskripció halott – a nemstandard változatokat és az informális regisztereket tolerálják; a változatosságot elfogadják, de a különféle változatok különféle beszédhelyzetekben helyénvalók, ezért a figyelem a nyelvi változat és a kontextus összeillesztésére irányul” (Hudson & Walmsley 2005, 615; saját fordításom, K. M.). Az angol iskolai gyakorlat persze még nem tart itt, az még a tanügyi dokumentumok mögött kullog. De a dokumentumok már megváltoztak. A preskriptív helyesség már nem iránymutató elv, a lingvicizmus állami, közoktatásbeli támogatása a hivatalos dokumentumokból kikerült, s ez az angol nyelvészeknek is köszönhető.

A preskripció ilyen teljes elutasításának üdvös voltáról azonban nincs mindenki meggyőződve. John Myhill például úgy gondolja, hogy az előíró szemlélet teljes elutasítása hozzájárul (pl. az Egyesült Államokban) az írástudatlanság terjedéséhez. Szerinte (személyes közlés, 2005. szeptember 8.) nem a preskripció szőröstől-bőröstől való elutasítása vezethet eredményre, hanem egy olyan előíró norma kialakítása és elterjesztése, amely nem presztízs-alapú, vagyis amely nem (kizárólag) a társadalmi elit nyelvhasználatán alapul.

A magyar lingvicizmus csökkentése a társadalmi elit kivételével¹¹ minden magyarnak elemi érdeke. A feladat végrehajtása gondos, elmélyült tervezést is igényel, olyat, amilyenrel nyelvészeink még nemigen próbálkoztak. Ha kidol-

¹⁰ A magyar anyanyelvi nevelésben a *felcserélő* pedagógia dívik: a diákok „helytelen” nyelvhasználatát „helyes”-re akarják felcserélni, az előbbi kiiktatásával. A *hozzáadó* nyelvpedagógia a diák nyelvhasználatát nem akarja kiiktatni, hanem ahhoz egy másik változat elsajátítását (az iskola által preferált standard változat hozzáadását) is lehetővé teszi (Kontra 2003).

¹¹ Abercrombie (1951/1965, 13–14), aki pontosan mutatott rá a társadalmi osztály szerinti, a rasszon alapuló és a nyelvi alapú diszkrimináció párhuzamaira, így az angol R(eceived) P(ronunciation) használatának vagy az attól eltérő akcentusok használatának társadalmi következményeire is, a következőt írja (saját fordításom, K. M.): „Az akcen-

goznak egy ilyen tervet, s azt meg is lehet majd valósítani, akkor a magyar nyelvészek olyan társadalmi hasznót hajtanak majd, amihez fogható haszonról nem is álmodtak korábban.

HIVATKOZÁSOK

- Abercrombie, D. 1951/1965. RP and local accent. In *Studies in Phonetics and Linguistics*, szerk. Abercrombie, D., 10–15. Oxford: Oxford University Press.
- Bartha Csilla. 1991. Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio*, 1991/1: 77–87.
- Bartók Béla és Kodály Zoltán. 1959. *A magyar népzene tára IV. kötet. Párosítók*. Sajtó alá rendezte Kerényi György, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benő Attila és Szilágyi N. Sándor. 2005. Hungarian in Romania. In *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*, szerk. Fenyvesi, Anna, 133–162. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Collins, J. 1991. Hegemonic practice: Literacy and standard language in public education. In *Rewriting literacy: Culture and the discourse of the other*, szerk. Mitchell, C. & Weiler, K., 229–253. New York: Bergin & Garvey.
- Cseresnyési László. 2004. *Nyelvek és stratégiák: avagy a nyelv antropológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Csernicskó István és Kontra Miklós, szerk. 2008. *Az Üveghegyen innen: Anyanyelvváltozatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés*. Ungvár–Beregszász: PoliPrint Kft és II. Rákóczi Ferenc KMF.
- Grétsy László és Kemény Gábor, szerk. 2005. *Nyelvművelő kézisztár*. Második, javított és bővített kiadás. Budapest: Tinta Kiadó.
- Hudson, Richard & Walmsley, John. 2005. The English Patient: English grammar and teaching in the twentieth century. *Journal of Linguistics*, 41: 593–622.
- Kálmán László. 2005. A pincei bogár. A hiszékenységek nyelvészborbe bújt vámszedőiről. *Élet és Irodalom*, 2005. május 13. 3–4.

tus-korlát olyan mint a borszín-korlát – sok ember szerint, akik a korlát előnyös oldalán vannak, ez teljesen ésszerű korlát.” (idézi Leslie Milroy 1999, 205)

- Kassai Ilona. 1998. Csoda-e, ha suksükölünk? In *Nyelvi változó – nyelvi változás*, szerk. Sándor Klára, 23–25. Szeged: JGYF Kiadó.
- Kontra Miklós. 1998. Sorozatszerkesztői előszó. In Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*, 13–15. Budapest: Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Kontra Miklós. 2003. Felcserélő anyanyelvi nevelés vagy hozzáadó? Papp István igaza. *Magyar Nyelvjárások*, XLI: 355–358.
- Kontra Miklós. 2005. Contextualizing the Sociolinguistics of Hungarian Outside Hungary project. In *Hungarian Language Contact Outside Hungary: Studies on Hungarian as a minority language*, szerk. Fenyvesi, Anna, 29–45. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Kontra Miklós. 2006. A magyar lingvicizmus és ami körülveszi. In *Elmélkedések nyelvekről, népekről, és a profán medvéről: Írások Bakró-Nagy Marianne tiszteletére*, szerk. Sipőcz Katalin és Szeverényi Sándor, 83–106. Szeged: SzTE Finnugor Nyelv tudományi Tanszék.
- Kontra Miklós. 2009. Mivel korrelálnak a nyelvi előítéletek Budapesten? In *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, szerk. Borbély Anna, Vančonek Kremmer Ildikó és Hattyár Helga, 37–51. Budapest: Tinta Kiadó.
- Kontra Miklós, Péntek János, Szilágyi N. Sándor. 2011. A Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat 1996. évi romániai kérdőíve és keresztátlái (II.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LV. évfolyam 1. szám: 67–84.
- Kontra Miklós, szerk., 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kontra Miklós és Saly Noémi, szerk., 1998. *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Labov, William. 1963. The social motivation of a sound change. *Word*, 19: 273–309.
- Lanstyák István. 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztes” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelv művelői csacskaságok gazdag tárházából, I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003/4: 69–98, 2004/1: 51–76.
- Lippi-Green, Rosina. 1997. *English with an accent: Language, ideology, and discrimination in the United States*. London/New York: Routledge.
- Lőrincze Lajos. 1952a. Népdalszövegeink és a tájnyelv kérdése. *Magyar Nyelvőr*, 76: 107–111.

- Lőrincze Lajos. 1952b. Népdal – tájnyelv – nemzeti kultúra. *Magyar Nyelvőr*, 76: 430–440.
- Milroy, James. 1999. The consequences of standardisation in descriptive linguistics. In *Standard English: The widening debate*, szerk. Bex, Tony & Watts, Richard J., 16–39. London/New York: Routledge.
- Milroy, Leslie. 1999. Standard English and language ideology in Britain and the United States. In *Standard English: The widening debate*, szerk. Bex, Tony & Watts, Richard J., 173–206. London/New York: Routledge.
- Myhill, John. 2004. A parameterized view of the concept of ‘correctness’. *Multilingua*, 23: 389–416.
- Papp István. 1935. *A magyar nyelvtan nevelőereje*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Péter László. 1952. Népdalaink tájnyelvi előadásáról. *Magyar Nyelvőr*, 76: 428–430.
- Péter László. 2009. Ady ö-zése. *Magyar Nemzet*, 2009. november 21., 38.
- Presinszky Károly. 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata nyitrai magyar egyetemisták körében. In *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, szerk. Borbély Anna, Vančóné Kremmer Ildikó, Hattyar Helga, 241–248. Budapest: Tinta Kiadó.
- Sándor Klára. 2001a. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája”: az emberek nyelvhasználata. *Replika*, 45/46: 241–259.
- Sándor Klára. 2001b. Nyelvművelés és ideológia. In *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás: tanulmányok a társasnyelvészet tanításához*, szerk. Sándor Klára, 153–216. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára. 2001c. Language cultivation in Hungary: further data. In *Issues on Language Cultivation*, szerk. Sándor Klára, 43–61. Szeged: JGYF Kiadó.
- Sándor Klára. 2002. Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél – egy nemzetközi kutatás tanulságai. *Társadalomkutatás*, 20 (1–2): 121–149.
- Sándor Klára. 2006. Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvművelés. In *Magyar nyelv*, főszerk. Kiefer Ferenc, 958–995. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sinkovics Balázs. 2009. A nyelvváltozatok és a nyelvművelés. In *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, szerk. Borbély Anna, Vančóné Kremmer Ildikó, Hattyar Helga, 101–110. Budapest: Tinta Kiadó.
- Szigetvári Péter. 2006. Új médiák, régi reflexek. *Élet és Irodalom*, 2006. március 24., 15.

- Tolcsvai Nagy Gábor. 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*, szerk. Borbély Anna, Vančoné Kremmer Ildikó, Hattyár Helga, 75–85. Budapest: Tinta Kiadó.
- Wiley, Terence G. 1996. Language planning and policy. In *Sociolinguistics and Language Teaching*, szerk. McKay, Sandra Lee & Hornberger, Nancy H. 103–147. Cambridge: Cambridge University Press.

HETÉNYI ZSUZSA

Név és identitás: irodalmi névadás emigráns szerzők műveiben (a berlini orosz és orosz zsidó írók példáin)

AZ OROSZ BERLIN

Berlin az 1920-as években kivételesen nagyszámú orosz emigránst fogadott be több hullámban. Az orosz forradalmat közvetlenül követő években mintegy 1.600.000-en hagyták el Oroszországot, és közülük Berlinben telepedett le egyes adatok szerint 300 ezer emigráns, akiknek száma 1925-ben 172 672 fő, a lakosság 4,3 %-a (*Zsidó enciklopédia* 10554). A többi európai orosz központ elsősorban Párizsban, Prágában és Szófiában alakult ki. Az 1919-es felkelések után a város kiérdemelte a „vörös Berlin” becenevet is (e zavargások miatt ülésezett Weimarban az alkotmányozó nemzetgyűlés, s adta a nevét a weimari köztársaságnak).

A berlini orosz letelepülők nagy számát természetesen elsősorban gazdasági okok magyarázzák. Az I. világháborút követő infláció miatt a dollárral érkező külföldiek hihetetlen gazdagnak érezhették magukat. A fiatal Nabokov leírja, micsoda döbbenetet váltott ki 1922 nyarán, amikor villamosjegyét kifizetendő, egy ötdolláros bankjegyet húzott elő a zsebéből, amelyet egyébként az *Alice Csodaországban* fordítási előlegeként kapott a Gamajun kiadótól, mert más pénze nem is volt. (Boyd 1990: 197). Joszif Hesszen (Gesszen), a Szlovo kiadó igazgatója írja egyik levelében, hogy 75 millió márkás tartozását 50 centtel egyenlítette ki.

Jellemző az ide került orosz értelmiségre, hogy pénzét nem kis részben kiadók alapítására, nyomdák nyitására, lapok indítására költötte. Tette ezt azért, mert 1921-re csak Moszkvában, csak az akkori Összoroszországi Írószövetség tagjainak műveiből 1500 szerzői ív (kb. 34 000 oldal) kiadandó kézirat gyűlt össze, miközben az előző két évben csak 200 ívnyi látott napvilágot. Szorongatott helyzetükben az ősi, kézírásos módszerre kényszerültek: a moszkvai írók

Könyvesboltjában (*Knyizsnaja Lavka Piszatyelej*) 1920 októberében jelent meg az első kézzel írott könyv, és 1921 áprilisára már 220-ra nőtt a számuk. Az 1920-as évek alatt 40 orosz könyvkiadó alakult Berlinben, és 1922-ben több orosz nyelvű könyv jelent meg a városban, mint német nyelvű (Juniverg 2008). Közönségüknek azonban elsősorban mégis a hazai olvasókat tekintették, és az orosz könyvek és folyóiratok nagy részét Oroszországba igyekeztek szállítani, ennek a kockázata azonban igen nagy volt. Szolomon Kaplun, az *Epokha* (Korszak) kiadó tulajdonosa, amikor az általa szerkesztett (Gorkij emigrációs naplóját is publikáló) *Beszeda* folyóiratot nem engedték át az akkor már szovjet állam határán, kénytelen volt pénzzé tenni mindenét, hogy a veszteségeit kifizesse, még a bútorait és az írógépét is eladta. Hasonlóan gyászos véget ért a bibliofil rangos *Grzebin* könyvkiadó.

Berlinbe az első hullámban a forradalom alatt vagyonukat és pozícióikat veszített rétegek érkeztek, majd a polgárháború alatt vereséget szenvedett fehér seregek tagjai, később a kitoloncolt értelmiségiek, köztük a „tudósok hajójának” utasai 1922-ben (Fleishman 1983). Az 1922-es év két történelmi esemény miatt is cezúra az emigránsok számára. Áprilisban Németország és Szovjet-Oroszország aláírta a rapallói egyezményt, amelynek következtében a Németországban élő orosz emigránsok, Európában elsőként, elvesztették állampolgárságukat, útlevelüket már nem fogadták el. Az oroszok egyre nehezebben tudtak hivatalos papírokat szerezni, hogy továbbutazzanak innen, az ekkor bevezetett ún. Nansen-útlevél (hivatalos hontalan státusz) átmeneti megoldást jelentett. Ugyanezen év decemberében megalakult a Szovjetunió, amely már államként legitimálta a szocialista rendszert és befejezett múlttá tette Oroszországot. Ettől kezdve már csak 1924-ig, a szovjet útlevél bevezetéséig utazhatt ide-oda néhány kétlaki, s csak ekkor kellett választaniuk, Kelet vagy Nyugat. Köztük volt számos diplomata, akik nem tértek haza. 1924-től a német márka stabilizálódása miatt is csökkent Berlin vonzereje, s bár számtalan kiadó és lap működött párhuzamosan oroszországi és berlini székhellyel, amíg lehetett, a weimari köztársaság bukása, Hitler fellépése pedig végleg problematikussá tette a németországi tartózkodást.

Az orosz emigránsok a mai napig általában nehezen vegyülnek el a befogadó ország társadalmában, és lakóhelyüket is úgy alakítják ki, hogy meglehetősen homogén közösségben maradhassanak. Berlinben két nagyobb kerületben laktak. Nem véletlenül kapta akkoriban Charlottenburg a Charlottengrad becenevet; a másik, főleg orosz zsidók kedvelte kerület pedig, az Orenienburg

Strasse környéke, az ún. Scheunenviertel volt. Andrej Belij írja visszaemlékezésében, hogy itt mindenki velük lehetett találkozni, akit évek óta nem látott az ember, és ez nem csak a barátokra vonatkozik, hanem egész Moszkva és Pétervár legutóbbi éveinek társaságára, valamint az orosz Párizs, Prága, sőt, Szófia és Belgrád képviselőire. Jól érzékelteti a helyzetet egy akkori vicc is. „Öngyilkos lett egy berlini német polgár a Kurfürstendammön. Mi volt az oka? Hát a honvágy.”

Berlin az oroszok számára a legkeletibb nyugat-európai kultúrájú város volt. A weimari köztársaság kulturális pezsgése is vonzotta őket, de elsősorban nem csak abban az értelemben, hogy merítettek az interkulturális közegből, hanem hogy ők is érdekesek voltak a sokféleséget befogadó városban. Az orosz kultúra századfordulós és forradalom előtti korszaka talán történetének legnagyobb részében két-három évtizedét jelentette, az orosz Ezüstkör kultúrája termékenyen folyt bele a húszas éveket meghatározó avantgárdba, amely az egész XX. századra megújító hatású volt (Az orosz irodalmi háttérrel és környezetről bővebb tájékozódáshoz: Zöldhelyi 1997; Hetényi 2002).

Berlin világa és szemlélete a többi német városnál tarkább, kevésbé egységes képet mutatott. Következik ez talán abból is, hogy nincsen egyetlen belvárosa, hogy a sok központban számtalan színház, galéria, kiadó és nem utolsósorban kávéház kapott helyet. Berlin hagyományosan elsősorban tranzit város volt az oroszok számára, vasúttal könnyen megközelíthető átszállóhely már a 19. században a német fürdőhelyek, Párizs vagy akár Dél-Európa felé. Az 1920-as években megfordult itt szinte minden jelentős európai művész, mindenki meg akart mártózni az itt kialakult pezsgő művészeti életben az 1920-as évek elején, sokan érkeztek pár napra, ültek be kávéházakba, fogadták hódolóikat és jelentek meg műveik német vagy orosz nyelvű publikációinak bemutatóján. Így tett például Majakovszkij. Akadtak olyanok is, aki szívesen telepedtek volna le, de nem találtak elég biztos egzisztenciát, így hazautaztak, mint Borisz Pilnyak. Alekszej Tolsztojt a Berlinben felhalmozott személyes konfliktusok űzték és az otthoni propaganda csábította haza. Bizonyára a honvágy is közrejátszott sokak döntésében, valamint az, hogy a húszas évek közepén a NEP, a liberálisabb, piaci törvényeket érvényesíteni engedő új gazdaságpolitika reményeket ébresztetett, hogy az új szovjet állam nem marad diktatórikus és talpra áll.

A berlini orosz kulturális pezsgés nagy szolgálatot tett a magyar irodalomnak is, amely már a 19. századtól nyugat-európai közvetítés útján fordította az orosz irodalmat, így érkezett német közvetítéssel Puskin *Anyeginje* Bérczy Ká-

roly fordításában (aki a mű hatására és fordítása közben tanult meg oroszul), így jött Gogol *Kökönye* Arany János fordításában, Turgenyev pedig franciából „fordult le”. A közvetítő nyelv a kettős áttét miatt egyben késést is jelentett. Ekkor, az 1920-as-30-as években a berlini kiadású könyvekből s lapokból a legfrissebb irodalmi termés érkezett azon melegében.¹

2. IDENTITÁS AZ EMIGRÁCIÓBAN

Fontos megjegyezni, hogy az Oroszországból érkezett értelmiségiek sokkal kevésbé voltak kozmopoliták, mint a kelet-európai, például Budapestről érkező társaik. Lukács György vagy Balázs Béla egyrészt anyanyelvükként beszéltek németül, másrészt saját kultúrájuk részeként ismerték a németet, amit az oszt-rák, cseh, lengyel, délszláv és bukovinai értelmiségről is el lehetett mondani, hiszen a frissen széthullott, Bécs központú közös Monarchia gyermekei voltak.

Az oroszok helyzete ettől sokban különbözött. Egyrészt nem sokan tudtak németül. Jó példa erre Vladimir Nabokov, aki gyermekkorától tanult angolul és franciául, ám a Berlinben töltött tizenhat év alatt makacsul ellenállt a némettanulásnak – úgy érezte, ha még egy idegen nyelvet megtanul, akkor elrontja orosz irodalmi és anyanyelvi otthonosságát. Ő írta az 1917-es orosz forradalom tizedik évfordulóján: „Ne átkozzuk kiűzetésünket. Ismételjük az antik harcos szavait, amelyeket Plutarkhosz idéz: Rómától távol a pusztában éjszaka felvertem sátram, és a sátor volt az én Rómám.” (Nabokov 1927)

Másrészt az oroszok és orosz zsidók szoros és nagy létszámú csoportokban éltek, reprodukálták otthoni életük minden színterét. A kadet-párt rendszeresen gyűlésezett, különböző kulturális, filozófiai társaságok, irodalmi szalonok felolvasásokat tartottak, kiadók, folyóiratok és újságok körül közéleti körök alakultak. Még szabadkőműves páholyok is alakultak. Egyikükben történt egy sajtósági incidens, amely az emigráció paradoxonjaira világít rá. A zsidó származású nagymester lemondott, mert a páholy leszavazta egy muzulmán vallású orosz felvételét. Tiltakozásul még néhányan kiléptek, és a páholy hamarosan

¹ Az emigrációs központ Párizsba helyeződésével és a szovjet kapcsolatok kialakulásával a Nyugat kiadta 1936-os *Mai Orosz Dekameron* már szovjet és francia közvetítéssel kapta Ilja Ehrenburg, Borisz Pilnyak, Iszaak Babel, Ilf-Petrov, Vaszilij Grosszman műveit (utóbbi keresztnevét hibásan Leonyidnak írva). Ld. Schiller Erzsébet: *A Mai orosz dekameron szerkesztése* (1935–1936). *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014), 1–14.

a jobboldali nacionalista nézetek felé fordult (Szerkov 1983, 289) Nem kevésbé paradox az, hogy az orosz emigránsok néhány csoportja, például a kozák nacionalisták, Hitlert támogatták a választásokon, hiszen benne látták a Szovjetunió legyőzésére képes személyt.

Harmadrészt a legtöbb orosz számára hazája zárt, távoli és megközelíthetetlen világ lett a határok bezárultával. Ezért egyre erősödött ragaszkodásuk az orosz kultúrához, s így volt ez az orosz zsidók esetében is. Mindnyájan oroszabban lettek, mint otthon, és kettős identitásuk mellett egyszerűen nem maradt hely a harmadik, a német számára, az orosz felé „nosztalgiáztak”. Szemléletes példája ennek Vladimir Rozenberg cikke az egyik induló orosz nyelvű zsidó folyóirat (*Na csuszsoj sztoronye*, a.m. Idegen földön) előszavában arról, hogy a berlini könyvtárakban, amelyeket rendszeresen látogattak, hiába keresi az orosz folyóiratokat – eszébe sem jut zsidó folyóiratokat keresni.

Az emigrációban az Én meghatározása, az identitás kérdése élesen vetődik föl egyrészt a szülőföldtől való távolság miatt, másrészt az idegen környezet miatt: az önmeghatározás napi készítése szinte az utcán is felvetődik. S mert Oroszország végképp a múlté, a szovjet állam kikiáltásával oda nincsen soha visszatérés, története ijesztően lezárult. A tér visszavonhatatlanul kettészakad, a határok átjárhatatlansága nyomasztó. Az emigrációs tudatban nemcsak a tér, az idő is átrendeződik, előtérbe kerül a múlt, az emlékezés gesztusa napi gyakorlattá válik, mert a gyökerek megtartását szolgálja. A máshonnan származás tudatosítása közben a gyermek- vagy ifjúkor jelentősége felnagyítódik, a tér kettészakad, a határok áthatolhatatlan, merev kettéosztottságot jelentenek.

Amint távolodik, úgy szépül meg a szülőhaza az emlékező felejtés folyamatában. Egyre fontosabbá válik a nyelv, használata már nem ösztönös és öntudattalan, hanem tudatos és jelentőségteljes, annál is inkább, mert a múltból átmentett kultúra, az identitás hordozója, amint azzá válik a könyv és az irodalom is. Mint George Steiner fogalmaz az emigránsok nyelvhasználatát illetően: „who is not truly at home inside a language uses it as an instrument” (aki nincs teljesen otthon egy nyelvben, az úgy használja, mint egy eszközt/szerszámot/hangszert). Tanulmánya, amely az *Extraterritorial* címet viseli, nyelvi hontalannak, a nyelven keresztül hontalan vándorlóknak nevezi az emigráns írókat. (Steiner 1972, 3). Henry Miller javaslata szerint minden írónak külföldön kellene élnie egy ideig, hogy teljes szépségében felfedezze anyanyelvét. (Miller nyilván nem kényszeredett emigrációra gondolt.) Szellemes megállapítása éppen a nevek fokozottan érvényes lehet, hiszen az otthon automatikusnak vett

név nem tudatosított jelentése idegen nyelvi környezetben felszínre kerülhet. Pl. míg a „Bornemissza” vezetéknev egy magyar olvasónak Gergőt idézi fel az *Egri csillagokban*, külföldön vagy egy magyarul tanulónak a „bortól tartózkodó” jelentést hozhatja előtérbe.

A könyv mint hordozható haza gyakorlata viszont az orosz zsidók számára jól ismert jelenség volt a történelmi és a közelmúltból is, jelentősége azonban a héber térnyerésével tudathasadásos képletet hozhatott létre. Vlagyimir Zsabotyinszkij, aki Odesszában töltött asszimilált ifjúkora után a pogromok hatására vált harcos cionistává (és ez nem pusztá szóvirág: az angol hadseregben belül zsidó zászlóaljat szervezett), és Berlinben adta ki egy ideig a *Rasszvet* (e címen már 1873 óta negyedik periódusába lépő, ezért pontosabban *Rasszvet IV.*) orosz nyelvű zsidó folyóiratot, így fogalmaz 1926-ban egy amerikai jiddis újságban, a héber nyelv tanulásáról szóló cikkében: „Oroszország szinte mindannyiunk számára idegen lett. Számunkra édes mindegy, milyen jövő vár rá. Az orosz nyelv azonban bevette magát tudatunk minden kis zugába, pedig már távoli népek között élünk, akiknek a nyelve nem is hasonlít az oroszra. Akaratunk ellenére gépiesen kezünkbe vesszük az orosz újságokat, odafülekünk, ha oroszul beszélgetnek. A nyelv életfogytiglani kapcsolatra ítélt bennünket egy néppel és egy országgal, amelynek a sorsa teljesen hidegen hagy bennünket.” (Zsabotyinszkij 1926/1992, 289)

3. A NÉV FELFOGÁSAI

A személynevek felfogásának története különösen azért érdekes, mert az emberek tudatában nem váltják egymást, hanem egyszerre élnek tovább az emberiség eddigi vélekedései: egymás mellett létezik a mítoszi, vallásos és tudományos értelmezése annak, milyen kapcsolatban is áll a személy neve a személyiséggel, a tulajdonnév mennyire tulajdona az embernek és mennyire jellemzi a tulajdonosságait.

Szó és jelölt kapcsolatának nyelvészeti megközelítésében egyértelműen látszik, hogy bármely köznév és az általa megnevezett tárgy között nem ugyanolyan az összefüggés, mint egy személy és neve között. Akármit gondolunk a szavak eredetéről (konvenció, gondolati képzés, mágia, etimológia), a szó, a jelölt/megnevezett és az elnevező közti hármas kapcsolat más, mint egy név, egy kialakulatlan csecsemő és a „névadó” ember (szülő, pap, stb.) között – a

névadás más következményekkel jár a viselőjére, mint a szóalkotás, különösen, mert a szó hordozójának nincsen önmagáról való gondolkodása és viszonya a saját nevéhez.

François Rigolot elkülöníti a tudományos és a poétikai onomasztikát, mondván, előbbi egy nyelv appellatív rendszerét rekonstruálja, míg utóbbi a képzelőerőre támaszkodik, és figyelmen kívül hagyja a nyelvi transzformációk törvényszerűségét, és elismeri, hogy az irodalmi szövegben jelentéskomponensek társulnak egy névhez. A köznyelvi használat azonban egy harmadik szféra. Rigolot szerint a köznyelv a nevek számára csak a denotációs kapcsolatot tartja fent, és idézi S. Ullmannt, aki szerint a személynév identifikál, individualizál, azonban a tulajdonneveknek nincsen értelmük. (Rigolot 1992, 348–349)

Ugyanakkor egyrészt a hétköznapi életben mindannyian megtapasztalhatuk már, hogy a személynevekre is hajlamosak vagyunk rávetíteni részben a köznevek nyelvi analógiáját, ami minden racionalitást nélkülözően azonos hangsorhoz azonos vagy hasonló denotátumok, tárgyak halmazát rendeli. A minap egy mogorva pénztárostól kértem számlát, aki nevem hallatán mosolyogva felnézett: „én is Zsuzsa vagyok”, és várakozóan vizsgálta meg arcomat, mintha valami egyéb hasonlóságot is keresne köztünk. Másrészt a köznyelvben is érvényesül az „irodalmi” szemlélet, mintha a név jelentésének köze lenne a nevet viselő személyhez. Rigolot Vossler-t is idézi, aki az onomasztika körüli vitát a „misztikusok” és a „mágikusok” összetűzésének értékeli, holott emellett a józan vagy száraz konvencionalistáknak is helyet lehetett volna biztosítani (Rigolot 1992, 348.)

A névadás minden kultúrában jelentőségteljes esemény, amelynek során mintegy meghatározódik, a valóság egy része lesz a nevet nyert ember azáltal, hogy jelet kap. A névválasztás mai szempontjai között elsődleges a vezetéknevvel harmonizálás, a jelentés és a névmisztika, amely utóbbi állítólag „megmondja, melyik név milyen jelentést hordoz magában és milyen életutat, sorsot, tulajdonságokat határoz meg viselőjénél”. Sokan „hisznek abban, hogy elegendő csak akkor dönteni, amikor már megszületett a baba, amikor látják, milyen is ő valójában”.²

Ezek a misztikus értelmezések olyan szemantikai elemzés során bomlanak ki, amelyeket irodalmi alkotások vizsgálatakor végzünk el általában, ott viszont

² <http://www.kismamablog.hu/terhesseg/ugyintezes/adjunk-nevet-a-babának>. Látogatás 2009.10.08. és 2015.03.10.

teljesen jogosan, hiszen a név egy kitalált személyt jelöl, a név az író szándékai szerint hősének alakítására születik, pontosabban arra, hogy az olvasó számára a névben információt rejtessen el. Az író kihasználja az archetipikus elképzelést, amely szerint a névnek mágikus befolyása van viselőjére, alakítja sorsát.

A névnek nyelvileg diakrón és szinkron funkciója van. Utóbbi szerint, jelen időben szemlélve egyrészt kiemeli az egyént egy kisebb együtt élő közösségen belül, ahol törekszenek arra, hogy egy ilyen név legyen (törzsekben nincsenek azonos nevűek, családban a testvérek más nevűek). Minthogy azonban a nevek száma véges, a nevek ismétlődése egy nagyobb közösségben már belehelyezi az egyént az azonos nevűek közé is, aminek jelentősége racionálisan teljesen meg egyezik a nyelvi homonímia jelenségével. Diakrón, történeti vonatkozásban egy nevet számtalan referencia vesz körül a hagyományok révén.

A névre etimológiai jelentésén kívül a történelmi és kulturális emlékezet azonos nevű hőseinek sorsa is rávetül vagy beleépül. Magyarországon Jégtörő Mátyás, Mátyás király vagy Rákosi Mátyás mind egy név szemantikai jelentésmezejébe, miközben a Jahve ajándéka héber-latin eredetet kevesen tudatosítják, amint azt sem, hogy a Mátyás azonos a Máté és Márton nevekkel. A név a hasonló referenciák révén metafora szerepét hordozzák, sőt, szimbólummá tágulhatnak.

A személynevek történeti áttekintéséhez fontos adat a családnevek bevezetésének ideje: a 16. század. A zsidók más népekhez hasonlóan hagyományosan az apa megjelölésével bővítették a személynevet (amelyet adott esetben blaszfémia, anakronizmus, sőt, hiba lenne keresztnévnek nevezni).³ A zsidók számára a családnevek csak a 18. század végén válnak kötelezővé Európában, Oroszországban pedig 1802-ben. Az Osztrák–Magyar Monarchiában az 1787-es rendelet után a tömeges névadása során a hivatalos hatóságok nemegyszer erőszakkal adtak nevet, hiszen a zsidó hagyomány csak a bibliai neveket engedélyezte. Ilyenkor (a színek, foglalkozások, tulajdonságok, város- és falunévek mellett) kacifántos gúnyneveket jegyeztek be, e furcsa neveket sorolja föl Karl-Emil Franzos (Franzos 1888/2012, 16–18).⁴

³ Izlandon 1925 óta törvény tiltja a családnév használatát. A keresztnév + apai név szerkezet (kinek a fia/lánya) csak akkor bővíülhet a nagyapai névvel, ha két embernek mindkét neve megegyezik.

⁴ Drachenblut (sárkányvér), Elephant (elefánt), Eselskopf (szamárfej), Fresser (falánk), Geldschrank (aranypénzszekrény), Goldader (aranyér), Gottlos (istentelen), Hinterkopf or Hinterkop (tarkó), Hunger (éhség), Karfunkel (karbunkulus), Küssmich (csókolj meg),

Tekintettel arra, hogy az orosz törvények értelmében a zsidók 1917-ig nem változtathattak nevet, a friss zsidó emigránsok között gyakori volt a névváltoztatás, vagy írói álnév használata. Egy „életben” választott név jelentése sokszorosan jelentősebb és „jelentésesebb”, mint egy irodalmi hősé. Noha az itt tárgyalt négy író közül csak egy változtatott nevet (Izrail Mojszejevics Szobolból oroszosított Andrej Mihajlovics Szobolra), és ő sem radikálisan, érdemes néhány példát megemlíteni arra, milyen módokat választottak nyelvhez és nemzethez kötött, vagy arról árulkodó nevük elhagyására a zsidó szerzők. Amინad Petrovics Spoljanskij keresztnevének átalakításával mintegy „spanyolosította” nevét, Don Aminado lett. Mark Landau anagrammát alkotott nevéből, így lett Mark Aldanov. David Fikhman a rövid orosz és németben is hasonló Knut (ostor) nevet választotta, David, illetve jiddisiesen Dovid Knut néven lett ismert. Nyikolaj Vilenkin ellenkező irányt választott, a 18. században szokásos módon származásának helyét jelezte családnevében, Minszkij lett. (Ez a típusú név a birtokuk nevét viselő nemesek nevét imitálta.) Borisz Jasztrebinszkij több nemzetet cserélt föl nevében: először a jiddis Vilde nevet vette föl, majd németesítette Wildére, később visszatért az orosz karakterű névhez és ennek orosz fordítását használta: Gyikoj, ami nemcsak vadat (gyikij), hanem furcsa, elvadult embert is jelöl. Hozzá kell tenni, hogy az írói álnév az orosz kultúrában nem ritka jelenség, és nem csupán a származás elfedésére vették föl művészek. Hogy csak kortársakat említsünk, Makszim Peskov a Gorkij (keserű) nevet vette föl, Pilnyak német apját Vogaunak hívták, Andrej Belij eredeti neve Bugajev volt, és Nabokov is Szirin néven publikált 1940-ig. Utóbbi két író a híres apától való különbözőzés szándékával is választhatott felvett nevet.

4. AZ IRODALMI ANTROPOMASZTIKA

Az irodalomban a személynevek akkor a legérdekesebbek, ha nem világos üzenetű ún. beszélő nevek, hanem utalásrendszerük összetett. Roland Barthes sze-

Lumpe (púpos), Maizel, Maultier, Maulwurf (öszvér), Nachtkäfer (svábbogár), Nashorn (rinocérosz), Ochsenchwanz (ökörfarok), Pferd (ló), Pulverbestandtheil (porösszetevő), Rindskopf (marhafej), Säuger (szopós), Saumagen (hentesgyomor), Schmetterling (lepke), Singmirwas (daloljekemvalamit), Smaragd (smaragd), Stinker (bűzlő), Taschengreifer (zsebtolvaj), Temperaturwechsel (hőmérsékletváltozás), Todtschläger (halálosbuzogány), Veilchenduft (ibolyaillat), Wanzenknicker (rovarszéttaposó), Weinglas (borospohár).

rint az irodalomban a tulajdonnév a „jelölők hercege.”⁵ Flaubert pedig úgy véli, egy név ugyanannyira megváltoztathatatlanul hozzátartozik irodalmi viselőjéhez, mint a bőre.⁶

Mint Balassa Péter írja, a név dimenziójában szoros összefüggés létesül dolog és jel között, és a név olyan azonosságot jelöl, amelynek célja az irodalmi alkotásban, hogy a narráció alanyává válik általa a hős. Idézi Nádas Pétert, aki felveti „a név jogosultságá”-nak kérdését, ami mögött nyilván az a gondolat áll, hogy az embernek ki kell teljesítenie a neve által kifejezett sorsot. (Balassa 1996)

A név illeten tulajdonságára világít rá a példázatok erejével ható filozofikus zsidó anekdoták utódjának kategóriájába sorolható következő vicc.

Mose érzi, hogy a halálán van, és attól fél, mi lesz majd, ha az Úr színe elé kerül, és az számon kéri tőle, miért nem lett belőle egy Rotschild vagy egy Einstein. Meg is hal, az Úr elé áll, aki ezt kérdezi: „Mose, Mose, miért nem lettél Mose?”

A vicc a név kettős értelmét mutatja meg. Egyrészt a hétköznapi Mosét neve alapján a bibliai Mózeshez méri, akinek nagysága a hagyomány súlyával példát adhatott volna Mosénak. Másrészt értelmezhető a kérdés úgy is, miért nem valósította meg magát annyira, hogy neve többet jelentsen, mint személyének elnevezése, miért nem teljesített be egy feladatot, amelyhez felnőhetett volna.

A névvel és névadással összefüggésben érdemes azon felfogásokat sorra venni, amelyek hatással lehettek az 1920-as években, a posztszimbolista, avantgárd korszak alkotóinak gondolkodására.

A judaizmus legáltalánosabban ismert névvel kapcsolatos alapvetése az Isten nevét övező tabu, amely a kezdetek, a Teremtés idejétől érvényesek. A Jahve és Elohim alakok a Teremtés könyvének első fejezeteiben eredetileg lehettek különböző ősi istenségek nevei, a kanonikus szövegben azonban a legfontosabb

⁵ „A tulajdonnevet mindig nagyon figyelmesen meg kell vizsgálni, mert a tulajdonnév mondhatni a jelölők hercege, konnotációi gazdagok, társadalmiak és szimbolikusak.” (Bart-hes 1985, 87) Ford. H.Zs.

⁶ „A tulajdonnév rendkívül fontos egy regényben, egy kapitálisan fontos dolog. Egy szereplőről éppen úgy nem vehetjük le a nevét, mint ahogyan a bőrét sem, Olyan lenne, mint-ha egy fekete embert fehérre változtatnánk.” 1868-as levél Louis Bonenfant-hoz, *Lettres de Flaubert* (1830–1880), édition Conard, 1926–1930. Flaubert több szójátékot alkalmaz itt. A kapitális szó nagybetűt is jelent, ahogy a tulajdonnevek irandók, és elsőrendűen fontosat is. A fehérre változtatni egy feketét franciául annyit tesz: valami lehetetlent próbálni meg, de itt a bőr lecseréléséről is szó van.

<http://flaubert.univ-rouen.fr/correspondance/conard/outils/1868.htm>

Név elrejtését sugallja a kétnevűség, hiszen ha két neve van valakinek, akkor egyik sem az igazi. „Ehje aser ehje” – hangzik az Úr szájából, amely mondatot sokféleképpen fordítják és értelmezik (leggyakrabban: „vagyok, aki vagyok” vagy „vagyok, aki leszek”), de egy biztos: hogy Isten neve rejtve marad benne. Az Adonaj (Úr, fennkölt szent többes számban) forma, és a név helyett a Ha-Sém (= a név) szó használata az imákban a tabuizálás újabb fokozatait jelzik a hagyományban. A zsidó gondolkodás fejlődésével Istennek egyre több megnevezése keletkezik, ünnepi alkalmakkal ezek megjelenhetnek, kiválasztottak által részben ki is ejthetőek. A Kabbala szerint három egymás utáni olyan bibliai vers (Kivonulás 14. 19–21., átkelés a Vörös tengeren), amely egyaránt 72-72 betűből áll, létrehozhatja függőleges olvasati kombinációban az egymás fölé eső mássalhangzókból Isten 72 nevét, amely mágikus ismétléssel meditációt szolgálhat.

A nem kanonikus iratok szerint Lilith, Éva előtt az első nő azzal is vétkezik, hogy kiejti Isten nevét, ezért is kell eltűnnie,⁷ és átadnia helyét Évának, aki „mindössze” annyira engedetlen, hogy a tudás fájának gyümölcsét ízleli meg, s lehetővé teszi ezzel a paradicsomon kívüli földi történelem elindulását. Istennek nem csak neve leplezett és szent, hanem az arca is láthatatlan, vagy csak közvetve látható. Jákób angyal képében Istennel birkózik, ami után a helyet Pniélnak nevezi el, aminek jelentése: Isten arca, hiszen látta az Urat „színről színre,”⁸ azaz szemtől szembe (héber: „panim al-panim”, angol: „face to face” (1Móz 32:30)). Ez az exegetikus helynévmagyarázatnak ható szó egyesíti a nevet és az arcot, ami istent elrejt vagy rejtélyesíti, és ami az identitást sűrítve kifejezi.

A héber nevek mindig jelentést hordoznak, „a tulajdonnévnek a zsidó hagyományban kanonikus ereje van, amire többek között a beszélő nevek általános gyakorlata emlékezik az irodalomban.” (Balassa 1996). Egy név megváltoztatása közvetlenül befolyásolhatja a személy sorsát. Amikor Ábrámot Ábrahámnak,

⁷ Másik vétke, hogy Ádámmal egyenrangú akar lenni a szexuális aktusban. Lilith állandó kapcsolatban van a nevekkel. A legendák és néphiedelem szerint, minthogy magányos és gyermektelen maradt, bosszúból lopkodni kezdte az újszülötteket. Ezért a zsidó nem is adnak nevet a nyolcadik napig a csecsemőknek, ami a fiúk esetében a körülmételéshez köthető, de a lányok esetében is így tesznek. A névadásig a gyerekek nyakába angyalnevekkel ellátott amulettet akasztanak. Az ókori Keleten a nagy gyermekhalandóság miatt előfordult, hogy egészen 14 éves korig nem adtak nevet. Ld. Patai 1978:222, és Scholem 1995:174.

⁸ A magyar „szín” jelentése „arc” volt, ld. a „valakinek színe előtt”, „színedet se lássam”, stb. kifejezéseket.

Sárát Sarahnak nevezi át az Úr, saját nevének a JHVH Tetragrammatonnak egyik betűjét adja nekik, szent elhivatásuk jeléül és zálogául.

A zsidó Biblia közismerten hosszú névsorban listázza a származási sorokat, ki kit nemzett, s ezek nem is csak a legismertebb vagy legjelentősebb bibliai személyiségeket rögzítik. Ezek a névsorok (*toledot*, tkp. nemzetségsorok) éppen a sokaság révén töltenek be kántáló, rituális szerepet, jelzik az idők mélységét, a zsidóság ősiségét, az idő múlását és a pontos származás számontartását sugallják. Elsősorban azonban a „sokasodjatok és szaporodjatok” parancsolatnak a szövegben keletkező és abból szövődő meditációs mágia útján előhívott megvalósulását jelentik (Alter és Kermode 1987, 41–42).

A nevekkal kapcsolatos zsidó szokások ambivalens erők hatását tükrözik. Szabályozzák, mikor kaphatja egy halott nevét a gyermek, hiszen „egyetlen név se legyen kitörölve a népből,” mondja a Biblia, és az ősök emlékezetét őrző szokás is él, ugyanakkor a félelem is, hogy egy nemrégien elhunyt felmenő neve a halál árnyékát veti és bajt hozhat a gyermekekre. Az a más népeknél később elterjedt szokás, hogy a gyermek szülei nevét kapja, vallásos zsidóknál elképzelhetetlen, aminek mélyén ama ősi logika és helyzet is áll, hogy a név maga az ember, így egyidejűleg csak egy lehet belőle.

A név, elnevezés mágikus, életadó és -hordozó erejét mutatja a Gólem-történet, amikor a rabbi által gyúrt agyagfigura életre kel attól, hogy homlokára írják nevét, Emet, „igazság,” hiszen szerepe a zsidók védelme. Amikor azonban fellázad, attól pusztul el, hogy alkotója letörli az első betűt, és mivel a fennmaradó szó, Met jelentése „halál”, ez a végét okozza. Újévkor a hosszúnapi bűnbánat és engesztelés után egy hétig mérlegen van a hívő zsidó, vajon beírják-e a következő évre nevét az Élet könyvébe – a név magát az embert, az életét jelenti. A haszidizmus megalapítója már életében jelképes nevet kapott, amelynek szentségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy tabu névre hasonlít, benne Isten egyik tabu nevével, a Baal Sem Tov jelentése a Jó Név Ura (birtokosa).

A név klasszikus filozófiai tárgyalását először Platón *Kratülosz* dialógusában olvassuk, ahol Szókratész kifejti, hogy az elnevezés nem konvenció, hanem a szó teremtése, a tökéletes lényeg kifejezése, hiszen a szó a megnevezett tárgy előtt létezik. Példaként az irodalom szerepel, Homérosz hősei, valamint az istennevek, amelyek végképp „nem véletlenek”. Platón példájában a műalkotás, az irodalmi névalkotás és az isteni alkotás azonos tevékenységként szerepel, mindkét alkotó démiurgosz, aki a szavakat szándékolt kódolt jelentéssel és valóságot teremtő erővel hozza létre.

Platón reneszánsz kori fordítója, Marsilio Ficino kommentárjában önálló értekezést közöl, amelyben immár a Kabbala és keresztény misztika gondolatait is beleszővi. (Ficino 1992) Ennek újdonsága az a felfogás, hogy a szavaknak van univerzális dekódolási rendszere, e megközelítés a bibliai exegézist mint módszert használta.

A keresztény Evangéliumok diskurzusában az „én vagyok” (görög: ego eimi) szerkezetek, az önazonosítási, önmeghatározási formák sokkal explicitebbek, mint a héber Biblia fent idézett „ehje aser ehje” enigmatikus, alanytalan mondata. Néhány példa a János-evangéliumból:

- 6, 35: Én vagyok az élet kenyere;
- 8, 21: Én vagyok a világ világossága;
- 10, 7: Én vagyok a juhok ajtaja;
- 10, 11: Én vagyok a jó pásztor;
- 14, 6: Én vagyok az út, az igazság, és az élet;
- 15, 1: Én vagyok az igazi szőlőtő.

Isten felfoghatatlanságáról értekezve a név problematikáját szinte minden egyházi filozófus érinti. Szent Gergely mondja, hogy „Isten minden nevet birtokol és egyet sem.” (idézi Balassa 1996). Az átnevezés szimbolikus elhivatást jelent a kereszténységben is, Saulus Paulus lesz⁹ és Simon pedig Péter (kőszikla).

5. AZ OROSZ SZÁZADFORDULÓ, A SZIMBOLIZMUS ÉS AVANTGÁRD KORA

Az orosz századforduló kontextusa gazdag filozófiai, különösen vallás- és nyelv-filozófiai háttérrel szolgáltatót a művészeknek, és az orosz „Ezüstkor” szellemi pezsgése kivételes korszak még az orosz kultúrán belül is. Miközben az eladdig hiányzó filozófia térfoglalása történt, az irodalomban a világirodalom csúcsait elérő termés született, nagy művek és nagy kísérletek sora. A „logosz” központi kérdéssé vált a valláselméleti, irodalmi és nyelv/észet/i értelmezésekben is, új

⁹ Valószínűleg az átnevezés tisztán szimbolikusra alakított esemény: Pálnak római polgárként eredetileg is a három neve közül az egyik az ősi római családnév, a Paullus volt, így csak a zsidó Saulust hagyta el. <http://www.mobilbiblia.hu/biblia-hitelessege-4-pal-apostol.php>

dimenziókat nyert a régi orosz lírai dilemma, a „kimondhatatlan”, a „kifejezhetetlen” (isteni vagy lelki) lényeg és a Szó közti aporia. A szimbolista próza egyrészt a lírai és zenei műfaj sajátosságait alkalmazva minden elemében poétikai funkciót hordozó és szemantikailag telített „ornamentális” prózává alakult át. Másrészt a nyelvi normák bizonytalan határait észlve, a szubkulturális diskurzusok szóbeliségét, esetlegességét és világszemléleti meghatározottságát átvitték a „szkaz” (a beszélt nyelv stilizációja) eszközével az irodalomba. E színpompás és mély irodalmi termést már saját korában az irodalomelmélet páratlan felvirágzása kísérte, amelyben tekintélyes súllyal jelent meg az önteoretizálás, a saját művek elemzése és adekvát „önteória” létrehozása. Az 1910-es évektől kezdve avantgárd csoportok sokasága született, mind saját célkitűzésekkel és hanggal, kiáltvánnyal és stílussal. Két olyan szélsőséges példát érdemes említeni, amelyek a név- és szóelemzés szempontjából különösen fontosak.

Egyik az orosz futuristák, köztük is Velimir Hlebnyikov és Alekszandr Kruconih elmélete az értelmén túli, transzracionális nyelvről. A *zaum* jelentéshordozó elemei a hangok, amelyek révén az ősi orosz nyelv tudattalanjáig nyúlik vissza, és értelmetlen szavai az istenek, madarak vagy csillagok nyelve meghatározást kaptak.

Másik az *imjaszlavije* elmélete. Az 1907-ben az ortodox egyházon belül keletkezett szakadár gondolat szerint Isten neve maga az Isten, és a névnek magának teremtő, így akár csodatevő ereje van. A Kabbala meditációs gondolataihoz hasonló eszme Platón gondolatát veszi alapul, hogy a név a tárgy előtt létezik, tehát a teremtő erő az isten, aki a világ előtt létezett. Nagy hatással volt a gondolat az orosz matematikai iskolára, köztük a művészetelméletéről ismert tragikus sorsú Pavel Florenszkijra, aki úgy gondolta, hogy egy narratíva pusztán a szereplők nevéből is létrejöhet, teremthető. Az *imjaszlavije* és a matematika kapcsolata ismét jellegzetes orosz jelenség, hiszen a végletes irracionálisizmus és racionalizmus, a csodatétel és matematikai egzaktitás összetalálkozását valósítja meg.

Az 1920-as években az irodalmi és teoretikus sokszínűségnek logikus fejleménye volt az egzaktabb irodalomtudomány kialakulása és fellendülése, a formalizmus létrejötte. A formalizmus kezdte leírni a narráció módszereit, és tudatosítani annak fontosságát, ki az irodalmi szöveg alanya, és ki a szerzője, vajon a belső elbeszélő hogyan lát, mit lát, és mit nem, milyen szerzői stratégiák figyelhetők meg az irodalmi szövegben.

Aki tehát az 1920-as években tollat ragadott, a régi és közvetlen elődök súlyán kívül érezte a kor irodalmában, kultúrájában és elméleteiben megtestesült filozófiai és művészi súlyt, a komplex követelményeket is, valamint a történelmi valóság, az átmeneti kor és az emigráció minden terhét. Az egyetlen szóban összesűrített, egyetlen szóra bízott poétikai jelentések dimenziói az irodalmi névadás területén különösen tágra nyílhatnak, hiszen a szemantikai holdudvarban a narráció rétegei is megjelennek, felsejlik benne nemcsak a szerző és hőségnek viszonya, hanem a nyelvi, nemzeti és lélektani identitás is.

Négy szerző műveinek példáján próbáltam összeállítani az orosz zsidó emigráns író néhány művének személynévtani (antropomasztikai) paradigmáját, amely megpróbálja a név körül a narrációs stratégiákat és a témákat is tipizálni.

6. NARRÁCIÓ ÉS NÉV AZ EMIGRÁCIÓS IRODALOMBAN

Az emigráns irodalomban kirajzolódnak olyan általános, állandó képek, fogalmak és cselekményelemek, amelyek az átmenetiség és az irányvesztés emblémái lesznek, például a pályaudvar, a bérelt szobák és a mindenütt jelenlévő vagy készen álló bőrrönd. Az identitás problematikussá válását és ismételt megkérdőjeleződését is jelzik hasonló domináns elemek. Az útlevél nemcsak a hivatalos papírok megszerzésének nehézségét jelzi, hanem az egyén kézzelfogható „kivonata”, pusztán a név és arc (fénykép) felhasználásával az ember „mindenféle könyvbe beírható és számon tartható”. A név tartalmazza az ember szocio-etnikai kódját, az arckép pedig egyediségét rögzíti. (Zsidók esetében, az üldözés vagy kirekesztő megkülönböztetés viszonyai között a név és arc megbélyegzővé, veszélyessé is válhat.) Az útlevél nemcsak az emigráns nemzeti hovatartozásának, hanem legális létének is egyetlen hivatalos bizonyítéka, állandóan szembesíti az emigránst saját magával és státuszával.

Az emigráns irodalomban ismétlődő motívum a tükörbe nézés mint az önvizsgálat és megkettőződés vagy tudathasadás pillanata. Az emigráns irodalmi diskurzusban a tükör, kirakat vagy vízfelület közbeiktatásával leírt „szembesüléstől” függetlenül is dominálnak a portrék, az arcok leírása kiemelten szerepel, és az öltözet is lehet metaforikus. A maszkok vagy álarcok, a hamis vagy egyszerűen idegen identitás révén a saját gyökerek elvesztésének érzése tematizálódik.

A maszk- és tükör-effektus az irodalomban természetesen a narráció eszközeivel, nem tárgyasítva is megjeleníthető. Az emigrációs irodalomban feltűnően gyakori az önéletrajzi elemek szerepeltetése, a régi én és saját múlt a jelenlegi identitás temporális tükre. Az író saját nevén egy kvázi-Ént (vagy alteregót) szerepeltet a művében, így a distancia létrehozásának mechanizmusai igen rafináltan épülhetnek be a szövegekbe. Az „író” találkozhat egy elbeszélővel, sőt, találhat egy naplót (Szobol), lehet naiv krónikás (Ehrenburg), Doppelgänger lehet, vagy elmenekülhet a fantasztikum eszközével más idődimenzióba (Lunc), vagy elrejtőzhet egy szétszabdalt szöveg és egy túldimenzionált mánia mögé (Sklovszkij). Ehrenburg, Lunc és Sklovszkij saját nevükön szerepelnek művükben.

LEV LUNC novellája, a *Szülőhaza* (1922) az írónak a kettős kultúrájú orosz zsidóságról vallott nézeteit fogalmazza meg, és a kettősség magának az elbeszélésformának a domináns eleme. Két főhős van, az írói alteregó, Ljova, és Venya, aki Lunc barátjának és írotársának, Venjamin Kaverinnek az alakjához kapcsolódik (az elbeszélést neki is ajánlja az író). Kettősséget tükröz a vitatkozó dialógus, s benne külön-külön a beszélgető felek, akik kettészakadt, hasadt tudattal hányódnak kétségeik között, mert kettős kultúrájúak. S kettős lesz a forma, amint a cselekmény másik szála bekapcsolódik: Babilonba érkezve a múltba, a száműzetés idejébe, másik tér- és idősíkbba lépünk át. Ekkor a szereplők neve is átváltozik: Jehuda és Benjomin lesznek (Jehudának az „oroszlán” jelentésű orosz Lev név a megfelelője). Kettősséget és egyben párhuzamot látunk Pétervár és Babilon között, mindkettőt ugyanolyan merőleges utcák alkotják, s az író a szó szerinti ismétléssel, e leírással Pétervárt is a száműzetés helyének értelmezi. A kettős névpárok tehát Ljova és Venya a jelenben, mögöttük a mottóban megjelenő Venjamin (Kaverin) és Lev (Lunc), két író, akik tipográfiaiilag is egymás mellett szerepelnek a mű elején; valamint Jehuda és Benjomin a múltban, mögöttük a bibliai szereplők, Júda és Benjamin az Ötkönyvben, valamint a helyszínek, Pétervár és Babilon. Jehuda szereti Babilont, mert itt született, s Ljova szereti Pétervárt, mert itt született (ld. a címben a *szülőhaza* szót), mégis idegen neki ez a város, és idegen a nyelve... Az implikált identitáskérdések: mi a szülőhaza meghatározása, ahol születünk, vagy amelynek kultúráját a sajátunknak valljuk, és hozzátartozunk-e a szülőhazánk idegen népéhez (is)?

Az identitás, önmeghatározás dilemmái a narrációban a jelentőségteljes portrékban, az archetipikus szituációban, a tükrök révén fogalmazódnak meg.

Ljova kis termetű, gyenge, míg Venya tükörben megjelenő arcképe romantikus, büszke, férfias. „A tükörben erőt sugárzó arcú, magas férfi. Fekete haja dühösen hullik makacs homlokába, s nyugodt, derűs szemöldöke alatt szenvedélyesen ég vad, mélyen ülő, pusztaságot idéző szeme.” (Lunc 2001) E szép férfiarc leírása megismétlődik Benjomin babiloni megjelenésekor. S ott egy harmadik arckép a tükörben, Ljováé, aki visszatért a múltból: „És a tükörkép alacsony, kopasz, piszkos és undorító embert mutat, homloka keskeny, szeme vizenyős, tekintete ravasz. Én vagyok ez. Magamra ismertem. És megértettem: minden, ami szép és ősi volt bennem, magas homlokom és átszellemült szemem – mind ez ott maradt...” Az azonos elemekből álló portrék olvasán értjük meg, hogy a két hasadt egymás hasonmása, egy kérdésre adott két válasz, két végre bomlott egész.

Amint azt a fordításban is érzékelni lehet, Lunc nem az orosz bibliai formáját használja hősei nevének, hanem a héberhez hű írásmódban, amivel a nevek eredeti jelentésére irányítja a figyelmet. Lev/Jehuda jelleme nem felel meg az oroszulnak (1Móz 49, 9.), sem jellemében, sem külsejében (amint ez szövegszerűen is megfogalmazódik). Benjomin viszont, aminek jelentése nem csak „a szerencse fia”, hanem „a jobb kéz fia”, betölti a nevének a második jelentésében jelzett sorsot: levágja bal kezét, egykezű próféta lesz. A bal kezén (a balga, helytelen kezén) van ugyanis három kitörölhetetlen és levakarhatatlan vörös pont, amiről felismerik egymást Jehudával, akinek szintén ott van a karján a titkos jel, „a bölcs Európa bélyege”, a himlőoltás nyoma. S ez nem csak a XX. század pecsétje, hanem a testvériség bélyege is, hiszen a három pont a szabadkőművesség titkos abbreviációjának jele. (Megemlítendő, hogy a Szerapion-testvérek csoportja úgy épült föl, mint egy rend, a tagok testvérek voltak, rendszeres időközökben találkoztak, többen szabadkőműves tisztségeket viseltek, és tréfás rítusokat is kialakítottak.)

Lunc poétizált, mégis sablonszerű vonásokat kölcsönöz Jehudának. Végtelen, céltalan futása, mániákus menekülése, a középkori bolygó zsidó legendájához hasonlóan az örökké vándorló zsidóság allegóriája lehet, amelyet a lelki betegségekre hajlamos, túlérzékeny alkat és az árvaság, a gyökértelenség, a magány sztereotípiái egészítenek ki: nem tudja apja nevét, „jövevény” Babilonban: „Nem volt sem apja, sem anyja, se rokona, se barátja, és senki sem tudta, honnan, melyik nemzetségből, melyik törzsből jött, de júdeai volt ő.” (i.m.) Az apátlanság és magány motívuma az emigráns vagy otthontalan identitás paradigmatisma jele.

ILJA EHRENBURG *Julio Jurenitójában* (1921) a cím maga a név. A szórakoztató regény valójában jalkiáltás: nem maradt semmi a 20. század számára, amiben hihetne. A címszereplő sok nyelven beszél, inkognitóban utazgat, és modern Mefisztóként leplezi le a házasság, a művészet, a vallás, a jóság, a tulajdon, az állam, a szabadság, a mítoszok, a politika, a béke és a háború értelmetlenségét, megmutatva, hogy az emberiség által eddig létrehozott és tisztelt értékek hamisak, csak tönkreteszik az emberiséget. Az elbeszélő életébe is úgy lép be egy párizsi „pokoli” karneváli éjszakán, mintha ő is maszkot viselne, a megszólalásig hasonlít az ördöghöz. Jurenito szerint gyökeresen szakítani kell mindazon elvekkel és gyakorlattal, amelyekre elvileg eddig a „jó” társadalmak épültek, mindent le kell rombolni, mert rosszul épült föl. Jurenito állandósult és önállósult neve a „Nagy Provokátor”, hiszen ha alaposan megvizsgáljuk, mi is Julio Jurenito „bevégezett munkája”, azt kell látnunk, hogy az első világháború megszervezése, az ezt követő forradalmak és nyomor, azaz a káosz létrehozása. Ugyanakkor prófétáló, istenszerű figura, erre utal neveinek sokasága (ld. fent Isten soknevűségéről), Julio Maria Diego Pablo Angelina, amelyek között női név is akad, androgün dimenziót adva ezzel a hősnek. Születésének körülményei is csodások, isteni reinkarnációt sugallnak, és halála is Krisztus halálának a groteszk (egyszerre komikus és magasztos) stilizációja. További neve a Mester, amelyet a magyar fordító az orosz szövegben szereplő Tanító helyett adott, kijelölve ezzel a regényben valóban jelenlévő Krisztus-párhuzamot, de mégis elveszítve a jelentés egy másik rétegét. Jurenito nevének iniciáléja is Jézusra utalhat, a német, majd minden latin betűs fordításban, amint az orosz X Krisztusra, sőt, a betű formája révén keresztre, de ugyanakkor a XX a 20. századra is.

A tanítványok nevei nemzeti sztereotípiákat jeleznek, csak sémák: az égvilágon semmit sem tanul egyik sem, nem is változik a regény során (hetesfogatok egyfajta vázlatos teljességet is emblematizál). Mint Pratt írja, az emigráns számára az idegen nép képviselője egy távolított, általánosított, kollektív és homogén Másik képébe sűrűsödik, leggyakrabban egy elvont hímnemű Ő alakjába. Pratt ezt a mássá tevő, sűrítően távolító és általánosító folyamatot az „othering” szóval jelzi.¹⁰ (Pratt 1986, 139–40) Az amerikai Mister Cool a pénz nyelvén beszél, a francia Monsieur Delhaie a kényelemszerető kisemberek kép-

¹⁰ Pratt szerint az idegent először egy kollektív és homogén „ők”-ké sűrítik, majd innen a következő lépésben egy hímnemű „ő” állandó és névtelen alakjává desztillálják. A szokásaik és kinézésük leírásából létrejön egy normalizáló diszkurzus, amely kodifikálja különbségüket, és egy időtlen jelenbe helyezi az „ő” minden cselekvését.

viselője. A német Schmidt a fasizmus fiókája, a megszervezett racionalista társadalom csődjének előkészítője. Az orosz tanítvány, Alekszandr Tyisin az orosz misztikus idealizmus paródiája, míg az olasz Ercole Bambucci az anarchizmusé. Ajsa, a mítoszokban élő fekete a leginkább értékálló nézetek, a mítoszi gondolkodás hordozója: őseberi naivitása, tisztasága kívül helyezi ezen a kavalkádón.

A hat papírmáseszerű, sematikus tanítvány mellett a zsidó Ilja Ehrenburg az első (az író nevét és életrajza egy részét adja hősének), aki más, mint a többiek, és nemcsak azért áll Tanítójához a legközelebb, mert ő írja le mintegy profán evangéliumként a Mester életútját, és mert őt belülről látjuk, hanem mert csak az ő számára fontosabb a Nem szó, mint az Igen, amikor Jurenito a zsidó nép másságát bizonyítandó fölteszi a kérdést, melyik szó maradjon utolsónak a világon (Ehrenburg 1966, 100).

Ehrenburg keserű humorral jegyzi meg, hogy a zsidómészárlás az első dolga minden új városparancsnokságnak, és a pogrom alanyainak kiválasztásához elég a név és az arc: „Mindegyik új hatalom ... igyekezett a lehető leggyorsabban helyreállítani a normális életet, vagyis minél több zsidó órát kifosztani, és agyonlőni mindenkit, akinek ellenszenves az arca vagy rossz hangzású a neve.” (Ehrenburg 1966, 248)

Ehrenburg következő regényének címe is egy később fogalommal vált név: *Lasik Roitschwanz*¹¹ a zsidó kisember örök szenvedésének és otthontalanságának szimbóluma lett. A Lazik név a Lazar becézett formája, héber jelentése: Isten megsegít, de Lazik sorsa nem hogy nem teljesíti ki ezt a nevet, de ellentétes vele: Laziknak sehol, még a vágyott Palesztinában sem jut hely a nap alatt. A kicsinyítő képző jelentése többértű. A kisember, a Luftmensch, a lekezelt és lebecsült zsidó értékítéletén kívül jelzi a szeretetteljes becenév hangulatát is, amelynek meleg bensőségessége egyben a zsidó közösség és zsidó család intimizációját sugallja. Más zsidó szereplők neve is kicsinyítő képzős alakban szerepel

Pratt, Mary Louise, „Scratches on the Face of the Country; or What Mr. Barrow Saw in the Land of the Bushmen” in Henry Louis Gates Jr., (Ed.): „Race,” Writing, and Difference, University of Chicago Press, Chicago, 1986. Az „othering” kérdéséről érdekes további gondolatok Ksenia Polouektova (Krimer): „Foreign land as a metaphor of one’s own”: Travel and travel writing in Russian history and culture, 1200s–1800s. Central European University, Budapest, Hungary, 2009. PhD disszertáció, CEU, Budapest.

¹¹ Így szerepel az orosz megelőző 1928-as baseli és müncheni német kiadásokban. Az orosz eredetiben Lazik Rojtsvanyec, Berlin, 1929; magyarul valamiért Lasik Roitschwantz lett, „-tz”-vel, (Ehrenburg 1933)

(pl. Mincsik, 10. fejezet), és Lazikkal kapcsolatban az író gyakran használ más kicsinyítő képzős főneveket, pl. „Lasik lelkesült arcocskája” (Ehrenburg 1933, 75). Ehrenburg a név szemantikai súlyát szokatlanul erősen hangsúlyozza azzal, hogy a teljes első fejezetet hőse nevének szenteli, a név és identitás kapcsolatának mindkét fő aspektusát kihasználva. A „mi” Lazikunk először sok más Lazik nevű hős közé kerül be, akiknek a regény cselekményéhez semmi közük. A más foglalkozású, a letelepedési övezetben máshol lakó Lazikok szerepeltetésével Ehrenburg a „mi” Lazikunkat sok hasonló hit- és sorstársa, szinte népe képviselőjévé emeli vagy avatja. Később a családnév jelentése kerül bonckés alá, elsősorban nevetségessége, használhatatlansága – ugyan melyik lány sétálna szívesen egy „vörös farok” nevű emberrel? A paródia éle egy ügyes fordulattal mégsem a zsidó, hanem a szovjet valóság ellen irányul, amelynek abszurditását az új ideológiának megfelelés szándéka és az ebből fakadó névváltoztatási hullám mutatja. Ennek hatására Lazik egy sajátjánál még groteszkebb név felvételét fontolgatja: a Szpartak Rozalukszemburgszkij sem egyéniségének nem felel meg, sem a nyelvi szabályoknak, de a józan ész követelményeinek sem. Ehrenburg egyesít egy férfi és egy női nevet, aminek parodisztikus hatása a szocializmus mártírjának tekintett Rosa Luxemburghoz társítja az általa alapított forradalmi csoport, a Spartacus Szövetség nevét, és az utalásban felsejlik az általa alapított újság, a Vörös zászló (*Die Rote Fahne*) komikus összhangza a Roitschwanz névvel. E képzettársítás alapozza meg a névnek szentelt fejezet csattanóját: mindenki lecseréli nevét, csak Lazik nem, mert bebizonyítja az iratait vizsgáló elvtársnak, hogy éppen az ő eredeti esetlen neve adekvát a szovjet idők követelményeihez:

„Meg tetszik bocsátani, ez a név meghatározott tulajdonságokra utal. Nem mondom, ma sok ember van, aki a nevéhez a „Vörös” szócskát ragasztja oda, mintha mindig ott lett volna. ... Én már a pusztá nevemmel félreérthetetlen újjsmutatást [sic!] nyertem az életre. ... Rojt annyit jelent mint Rot, vagyis vörös. ... Nem elég önnek, ha a nevemnek egyik fele jelent valamit? A Schwantz nem jelent semmit. Üres hang csupán.” (Ehrenburg 1933, 13–14)

ANDREJ SZOBOL rövid életéhez igen hosszú életrajz tartozik. Mindent végigpróbált, Szibériától Svájcig vándorolt, börtönök mélyén és írószövetségi titkári hivatalos magasságokban kereste a helyét, és 38 évesen eldöntötte, hogy nem

találta meg: öngyilkos lett. Az útkeresések, önéletrajzi motívumok ihlették műveit is. Az emigráció élménye 1920-ig meghatározó életművében. Megrajzolt ugyan erőteljes, magabiztos zsidó alakot is (Lassú folyás, 1918), de aztán újra az otthontalan vándor lesz főhőse a *Kelj fel és menj* (1922) című elbeszélésben.¹² Szobol itt megkettőzött távolságtartással két elbeszélőt konstruál. Az első sorokban megszólaló elbeszélőn kívül beiktat egy naplóíró (előbbi adja közre honfitársa látogatása után nála felejtett naplóját), s így az író még jobban elrejtőzik. Ez a naplóíró bizonytalan egzisztenciájú alak, még a neve is országonként változik – Jakov Balcan Párizsban, Mister Szurajszkij Svájcban és Alekszandr Gomelszkij Itáliában, jelezve, hogy elvesztette önmagát (maga Szobol is többféle írói nevet használt, Andrej és Izrail, Mihajlovics és Mojszejevics, Szobol és Szobel). Kikeresztelkedett ugyanis egy házasság kedvéért, s miután lezsídózza a felesége, indul világgá. Az éhenhalás küszöbén egy párizsi színtársulat veszi fel, Pranajtisz szerepét kell játszania, az antiszemita litván papét, aki a Bejlisz-perben¹³ a vád koronatanúja volt. Ez a negyedik név és szerep „életszerep” számára, neki, a zsidókat elhagynak, kikeresztelkedettnek a katolikus szerepében kell vezekelnie, így a játék közben az előző „szerep” jut eszébe, amelyet a templomban játszott el az esküvőn. A párhuzamok sorát teszi teljessé Gomelszkij végső szerepének felismerése. Kivonul a világból, maradék pénzét a szimbolikus átöltözésre, „jelmezének” beszerzésére fordítja. Tarka ruhát vesz, harmonikát, kis bricskát, és ami a legfontosabb, egy szamarat. A szamarat tengervízzel megkereszteli.

Az elbeszélés címe a Jónás könyvét idézi, de a napló héber címe, leh-lejho, már nem a Jónás könyvből, hanem a Teremtés könyvéből való. Ábrám elhívása a magyar fordításban így hangzik: „Eredj ki a te földedből...” (1 Móz 12,1.) Ábrám az elhívás után a „nagy nemzetté teszek” ígéretet kapja, a Jónás könyve viszont (különösen magyar irodalmi ismeretekkel, Babits jóvoltából) elsősorban a küldetés elől futó embert idézi fel, s csak azután a bűnbánatról és a zúgo-

¹² A Szafrut című 1918-as kötetet, amelyben az elbeszélés először megjelent, a szovjet időkben később betiltották. Az 1922-ben Berlinben kiadott részben más tartalmú kötet tartalomjegyzéke pedig már az irodalmak együttélésének mintaszerű példáját mutatja. A szépirodalmi művek sorában szerepelnek egyrészt orosz fordításban Bjalik és Csernyihovszkij művei (akik héberül írtak), An-szkij két műve (aki jiddisül írt), Bunyin és Brjuszov az orosz irodalom legjobbjai közül, és végül Szamuil Marsak és Andrej Szobol orosz-zsidó írók, ebben a sorrendben. (Szobol 1922)

¹³ 1912–13-ban Kijevben lefolytatott vérvád-per.

lódásról szóló példabeszédet. Ez a futás az emigrációba menekülés, az idegenben hánykolódás, a XX. századi bolygó zsidó sorsa. A két héber bibliai hely egymásra olvasása, együttese a novella végén egy evangéliumi asszociációval bővül. Felsejlik egy újabb párhuzam: Krisztusé, aki számaron vonult be Jeruzsálembe, és akkor a címben is fel lehet fedezni az evangéliumi hasonló mondatot: *kelj fel és járj*. Az út végtelen végén ott áll ez a különös, sokarcú figura: Krisztus-parafrázis, a talpra állított beteg, a bolygó zsidó a vándor bohóc, a clown szerepében.

Szobol egyik novellája, a *Pincében* (1922) három menekülő ember mikrovilágát választja ki, hogy azon keresztül megszűrje a húszas évek oroszországi történetét. Hárman indulnak el, hogy átlépjék a határt, átszökjenek egy embercsempész csónakkal a Dnyeszteren, egy harcokba belefáradt fehérgárdista, egy kadetpárti ügyvéd és egy zsidó. Amikor kiderül, hogy Puziknak nincs elég pénze, csak ketten ülnek be a csónakba. Puzik a hideg vízbe veti magát, a csónakba kapaszkodik, de a vízbe lökik és megfullad, s így átlépi a végső határt.

Puzikról Szobol többet mond el, mint a többiekről. „David Puzik ... három keresztet, hármassal hordott életében: zsidó volt, az orrán katasztrofális méretű szemölcs éktelenkedett, az ajkáig lógott a farka, és még itt volt a neve is. Az elsőért verték, a másodikért gúnyolták, a harmadikkal egyszerűen nem lehetett élni.” (Szobol 1925, 35–36) Puzik szemölcse az egyénítés, a „furcsává tevés” (*osztranyenyije*, Sklovszkij és a formalista irodalomtudományi iskola terminusa) eszköze s egyben sajátos ambivalens módja a zsidó bemutatásának, aki üldözött is, áldozat is, de visszataszító is, s ezért az olvasói empátia csak nem sematikus módon ébredhet fel iránta. Puzikot furcsa arca és mulatságos neve, amely „Pocakocskát” jelent, egyéníti és távolítja, egyben ez teszi mint szereplőt zsidóvá. Puzik Palesztinába igyekszik, hogy ott, a zsidó ég alatt megpihenjen az üldözésektől, és bajhozó nevét a méltóságteljes David-ben-Szimonra cserélje. A Puzik kicsinyítőképzős, komolytalannak ható, megvetést és gúnyt kiváltó név (vö. fent Lazik), más tipizáló zsidó nevek felsorolásában szerepel: Mendelevics, Goldberg, Jankelevics, sőt, Brilliant (Briliáns). Az ukrán katonát „Danyilcsik batyko” neve tipizálja. Az ambivalencia komoran groteszk jelenetben mutatja meg tragikus és komikus oldalát, amikor Puzik az útlevélcseré megalázó aktusában kénytelen a gúnyolódást lenyelni: „Mi is a vezetéknév? Hasika?” Az útlevél hordozható identitás, cseréje, elvesztése, megszerzése, meghosszabbítása, a lakcím bejelentése az emigráns íróknál tipikus konfliktushelyzet, amely mindig szembeesíti a figurát önmeghatározásával, és az útlevelet vagy igazol-

ványt szimbólummá emeli. Mint Mihail Bulgakov, aki otthon tapasztalta meg az útlevél kínzó hiányát, mert életében soha nem léphette át a szovjet határt, írta: „Nincs dokument, ember sincs” (Bulgakov 1969, 351).

Az identitáshoz kapcsolódó útlevél sokkal univerzálisabb motívumnak bizonyul több, 1917 utáni orosz és különösen orosz zsidó emigráns szöveg vizsgálata után, mint például a sokak által meghatározóbbnak tartott pályaudvar, vonat és bőrönd (Leving 2004). A vonatok Vladimir Nabokov műveire jellemzőek, *Bőrönd* címmel Berlinben Jurij Szljozkin írt regényt (Szljozkin 1921).¹⁴

Az útlevél szatirikus, ironikus és parodisztikus megvilágításban is megfogalmazódik az emigráns prózában.

Viktor Sklovszkij jegyzi föl *A zoo, avagy nem szerelmes levelek*¹⁵ lapjain, hogy Alekszej Remizov, aki egész életében Majomkirályságot játszott, amelyben ő volt a Király és barátai a kinevezett alattvalók, Berlinben majomútlevelet rajzolt és majombetűs bejegyzésekkel írta tele (Sklovszkij 1966, 187). A narrátor is útlevélről fantáziál, meséjében egy egérlánynak egy remete kiad egy egérútlevelet, amely minden országba érvényes (Sklovszkij 1966, 248). Nabokov regényében, a *Másenykában* Podtyagin, egy idős író elveszíti nehezen megszerzett útlevelét, és mintha az élete vesztett volna el, belehal.

A *Zoo* furcsán hibrid műfajú memoárba oltott levélregény. A Sklovszkij nevű elbeszélő látszólag teljesen egybeesőnek tűnik a szerzővel, és az implicit szerző hangjának belső fokalizációja kizárólagos. Ugyanakkor ez az Én kettészakadt, többször is „előző én”-jét emlegeti (uo. 225), és a könyv második előszavában, a bevezető végén azt írja, „Berlinben más vagyok, mint azelőtt” (uo. 244). Sklovszkij a formalista irodalomtudományi iskola prominens szövegteoretikusaként rendkívüli módon megcsavarja magát az elbeszélést. Olyan bonyolult viszonyokat teremt, hogy ez a fenti egység, miután először meghasonlott, később háromfelé válik: cselekvő, látó és elbeszélő személy hangjaira. Lényegében az egész mű a kettős identitás taglalásával kezdődik. Az alcím után („A tárgyak átalakítják az embert”, uo. 175.) – pár mondat kifejti, hogy elég más ruhát öltetni ahhoz, hogy más emberré váljunk.

¹⁴ Ismert legenda vagy történet, hogy Szilárd Leó állandóan két becsomagolt bőröndöt tartott az előszobában.

¹⁵ A jó fordítás *Zoo, avagy levelek nem a szerelemről* lenne. A továbbiakban a címet röviden *Zoo* formában, az idézeteket saját fordításomban s az orosz szövegre hivatkozással adom meg.

Sklovszkij a kompozícióban is addig bizonygatja, hogy minden logikus, hogy éppen ezzel mindent összekavar. Szélsőséges fogásokat is alkalmaz: a 19. fejezet három oldala pirossal vastagon keresztbe áthúzva jelenik meg, tartozik hozzá egy külön előfejezet és egy fejléc, amely arról szól, hogy ez a legjobb levél és (ezért) nem kell elolvasni, legfeljebb a végén. A kompozíciós játék a nyílt színen vagy nyitott kártyalapokkal zajlik (a formalisták az eszközöknek ezt a megmutatását *obnazsenyje prijoma*, a fogás leleplezése terminussal jelölték): „Ha elhiszik, amit a kompozícióról mondtam, abban is hinniük kell, hogy én írtam ezt a levelet magamnak. De nem javaslom, hogy elhiggyék... Aljáé. Egyébként nem is fognak semmit megérteni, mert a korrektúrában mindent kihúznak”. (És ezek után persze a szövegrész megmaradt, uo. 227)

Csak miután az első személyű elbeszélőről kiderül, hogy egy névtelen narrátor, majd a mű szerkezete összezavarodik és a mondottak valóságtartalma is bizonytalanra válik, akkor tudatosodik fokozatosan az olvasóban, hogy a levelek címzettje sem megfogható, hiszen nem ismerhetjük meg, nincs mögé alak teremtve, csak egy puszta név, és megfoghatatlanságának egyik oka az, hogy nem is egy név, hanem több név tartozik a nőnemű címzetthez. Az ajánlásból kiderül, hogy ő Elsa Triolet (leánynevén Lili Brik):¹⁶ „Ajánlom Elsa Triolet-nak, és a könyvnek a Harmadik Héloïse nevet adom” (uo. 173). Az intertextuális utalás Abélard és Héloïse 12. századi tragikus szerelmére és levelezésére vonatkozik, és érdekes megjegyezni, hogy Sklovszkij nem ezt a címet, hanem ezt a *nevet* adja könyvének. Aljának ekkor már az előzőekben felsorolt három névvel (Elsa Triolet, Lili Brik, Héloïse) együtt négy neve van. Alja neve hamarosan önálló életre kel (viselőjének távollétében ez szinte a helyzetből adódik), mitológus dimenziókat kap és fétissé válik: „Berlint körbeövezi a neved”; „Neved számomra gyűrű.” (uo. 211, 222). A levelek Alját Alik formában is becézik, ami az ötödik neve a nőnek, bár az Alik az Alekszejből származó férfi becenévvel megegyező. Az így (Jurenitóhoz hasonlóan) androgün és egyben igen soknevű alak mintegy isteni távlatokba helyezett lénnyé válik, annál is inkább, mert testetlen is. Egy további asszociációban ez az isteni (numinózus) jelleg realizálódik: „A kocsik is ébren vannak már, vagy le sem feküdtek. Al, Al, El – üvöltik, nevedet akarják kiejteni.” (uo. 205) Az Al és El sémi, héber istennév önmagában és közkeletű személynevek összetételeiben előképzőként is (ld. fent Eliézer/Lazik) és szóvégi képzőként is (pl. Mikáel vagy helyesebben Mikáél, Gabriél,

¹⁶ Oszip Brik futurista költő testvére. Majakovszkijjal folytatott levelezését publikálták.

Ariél, stb.). Az Al még Allahra is utalhat, vagy az arab nevekben gyakori „al-„ előjáró is lehet, amely birtokos viszonyt jelöl, amely viszony a férfi levélíró leghőbb vágya. Miután a Nő ilyen értékmagaslatokba és ilyen elvont szintre emelkedik, végül szublimálódik, vagyis egyenesen a semmibe vész: „A nő, akitől írtam, nem létezik... Alja egy realizált metafora. Kitaláltam egy nőt és a szerelememet, hogy írjak egy könyvet a meg nem értésről, egy idegen népről, egy idegen országról.” (uo. 255)

Nem először szembesülünk a gondolattal, hogy egy nem létező férfi levelet olvassuk egy nem létező nőhöz, sőt, minthogy a szöveg át van húzva, nem is tudjuk, mit olvasunk – éppen az áthúzott fejezet előtt lépnek át férfi és nő, feladó és címzett együtt a nem reális szférába: „Könyvemben az asszonynak, akithez írtam, második felmagasztaló megfejtését (*razgadka*) adom, és második megfejtését adom önmagamnak is.” (uo. 227) Az identitás meghatározása valóban megfejtés, amint az a narráció minden stációjának meghatározása is, és maga a szöveg is. Az üzenet nem másról szól, mint az emigráns magányáról, ezt szolgálja a sokszoros distanciatерemtés a narrációban. Az elbeszélő egy álmot talál ki magának, egy imádkozható felsőbb lényt, mert ez teszi lehetővé, hogy túlélje az ismeretlen városban és kultúrában az emigrációt.

Az idegen környezet ugyanis nem elsajátítandó vagy megismerendő tér és szerves kultúra élő közege, hanem csak utcák, épületek és megállók nevében jelenik meg, a feltűnő alakok-szereplők szinte kizárólag oroszok. Berlin csak fantomváros, mintegy díszleteket szolgáltat a benne bolyongó idegeneknek. Az emigráns fantáziáiban él, mesékbe menekül, de szemlélete a meséket is átalakítja. A *Zoo* oldalain számos átírt mese szerepel, az egerek és majmok történeteit fent idéztük. Egy másik mesében identitást cserél a kifogott hal és a királyfi: „megettelek, sült királyfi, mondta a hal” (uo. 252).

Az irodalomlemező Sklovszkij számára a (személy)név mindig szemantikai holdudvarával és irodalmi jelentőségével szerepel. A neves emigráns író, Alekszej Remizov berlini életének vallomását jegyzi föl. „Nem tudok már úgy kezdeni egy regényt, hogy 'Ivan Ivanovics az asztalnál ült.'” (uo. 188) Az elbeszélő így kommentálja: „Már nem lehet úgy könyvet írni, mint azelőtt. Tudja ezt Belij, jól tudta Rozanov, és tudja Gorkij, és én, kurta farkú kis majom is tudom. Új, névvel és atyai névvel ellátott intimitást vittünk munkánkba, mert új anyagra van szükség a művészetben. Az irodalmi forma szükségessége Szolomon

Kaplun Remizov új elbeszélésében, és Marija Fjodorovna Andrejeva, ahogy elíratja Blokot” (uo. 188–189)¹⁷

„Alik, te is úgy kerülsz be könyvembe, mint Izsák az Ábrahám rakta máglyára. Tudod-e, Alik, hogy Isten hatalmas szeretetből adott Ábrahámnak még egy á-t a nevéhez? Még Istennek is úgy tűnt, hogy plusz egy hang jó ajándék lesz.” (uo. 189) Sklovszkij nem volt jártas a judaizmus kérdéseiben, sem a héberben, így csúsztatott a fenti hibába, bár a gondolatmenet nem sérül ettől. Ábrám egy kiegészítő H-t kapott a nevéhez, hiszen magánhangzók nincsenek a héberben, de a tévedés nem csak nyelvészeti. Ez a H különleges rangot ad egy névnek, mert az istennév, a Tetragrammaton egyik eleme (ld. fent). Hasonló kiegészítést kapott Sára is, aki Sarah lett.

Sklovszkij érzékenyen regisztrálja íróársai név- és identitásváltásait is. Az írói művésznevet úgy fogja föl, mint egy szerzetes elkötelezettségét: „Andrej Belijnek hívják, világi neve Borisz Nyikolajevics Bugajev” (uo. 194). Ilja Ehrenburgnál írói önisméltását és sémáit is játékosan egy hibrid névbe sűríti, így ragadja meg annak kettős identitását: „Ehrenburg sugarakat bocsát ki, amelyek különböző neveket viselnek. ... Azelőtt haragudtam Ehrenburgra azért, hogy miután zsidó katolikusból szlavofil és európai konstruktivista lett, nem felejtette el a múltat. Saulusból nem lett Paulus. Ő Pavel Szavlovics.” (uo. 242)

A nevek olyan emblémák, amelyek a személyek helyettesítőiként, képviselőiként az emlékezetben is őrizhető elemek. Ha e fenti cikk személyneveit összeolvassuk, kialakul egy sajátos névhalmoz, egy hipertextus: a berlini emigrációé, amely ideálisan kifejezné egy ilyen szerteágazó, mozaikos cikk sokszínű hivatkozásainak egységes témáját, a lényegét.

¹⁷ Kaplun – berlini könyvkiadó; Andrejeva – Gorkij felesége; Alekszandr Blok – a századforduló nagy orosz szimbolista költője, 1921-ben halt meg.

HIVATKOZÁSOK

- Alter, Robert and Frank Kermode (eds.) 1987. *The Literary Guide to the Bible*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Balassa Péter. 1996. „Metaforák és szimbólumok hálójában. Nádas Péter: Egy családregény vége.” *Alföld*. Május.
- Barthes, Roland. 1985. „Textual Analysis of a Tale of Poe”, in *On Signs*, szerk. Marshall Blonsky, 84–97. Oxford: Basic Blackwell.
- Beyer Thomas R., Kratz, Gottfried, és Werner, Xenia. 1987. *Russische Autoren und Verlag in Berlin nach dem ersten Weltkrieg*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag.
- Blum, A. V. 1993. „Evrejszkaja tyema glazami szovjetszkogo cenzora (Po sekretnym dokumentam Glavlita epokhi Bolshogo terrora)” In *Evrei v Rossii. Istoriia i kultura*. Szanktpetyerburg: Petyerburgszkij Jevrejszkij Unyiverszityet. Szerija „Trudy po iudaiké”. Vip.3. <http://www.jewish-heritage.org/tp3a14r.htm>. Ld. még Blum. „Hebrew Publications and the Soviet Censor in the 1920s” *East European Jewish Affairs*. № 1. 91–100.
- Boyd, Brian. 1990. *Vladimir Nabokov: the Russian Years*. Princeton: Princeton UP.
- Böhmig, Michaela. 1990. *Das russische Theater in Berlin 1919–1931*. München: Otto Sagner.
- Bulgakov, Mihail. 1969. *A Mester és Margarita*. Fordította Szöllősy Klára. Budapest: Európa.
- Doniger, Wendy. 1999. *Splitting the difference*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ehrenburg, Ilja. 1966. *Julio Jurenito*. Fordította Tarisznyás Györgyi. Budapest: Európa.
- Fleishman, Lazar, ed., 2006. *Russzkij Berlin: 1920–1945*. Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija. Moszkva: Ruszkij puty.
- Fleishman, Lazar, Hughes, R. and Raevskaya-Hughes. 1983. 2. kiadás 2003. *Russzkij Berlin*. Párizs: YMCA-PRESS.
- Franzos, Karl Emil. 1888/2012. *Namensstudien: Études de noms*. Hrsg. von Oskar Ansell. Ins Französische übers. von Ariane Lüthi. (zweisprachige Ausg.), Hannover: Hohesufer, 2012.
- Gul, Roman. 1984. *Ja unyosz sz szoboj Rossziju*. 1–2. New York: Most

- Herrmann P. 1967. *Die Verfassungspolitischen Vorstellungen der russischen Emigration*. München: Réssy.
- Hetényi Zsuzsa. szerk. 2002. *Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig*. Budapest: Universitas–Tankönykiadó.
- Juniverg, Leonyid. 2008. Jevreji-izdatyeli „russzkogo Berlina”. *Lehajim* 5. <http://www.lechaim.ru/ARHIV/193/univerg.htm>
- Ksenia Polouektova (Krimer). 2009. „Foreign land as a metaphor of one’s own”: *Travel and travel writing in Russian history and culture, 1200s–1800s*. Budapest: Central European University. PhD disszertáció.
- Lev Lunc. 2001. „Szülőhaza”. Hetényi Zsuzsa fordítása, in *Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig*, szerk. Zöldhelyi Zsuzsa és Szőke Katalin, 489–495. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Leving, Jurij. 2004. *Vokzal, garazh, angar. Vl. Nabokov i poetika russkogo urbanizma*. Moszkva: Izdatelstvo Ivana Limbakha.
- Levitan, I. 1968. „Russzkije izdatyelsztva v Berline v 1920 gg.” In *Knyiga o ruszskom jevrejsztve 1917–1967*. New York: Szojuz russzkih jevrejev.
- Marsilio Ficino. 1992. „Kratülosz, vagy a nevek valódi értelme. A Platón-dialógus argumentuma”. Fordította Pajorin Klára. *Helikon* 3–4. 338–347.
- Mary Louise Pratt. *Scratches on the Face of the Country or What Mr. Barrow Saw in the Land of the Bushmen*. In *“Race,” Writing, and Difference*, szerk. Henry Louis Gates Jr., Chicago: University of Chicago Press. 138–162. <http://www.csun.edu/~jaa7021/hist641/pratt.pdf>. Látogatás 2009.03.29.
- Mierau, Fritz. 1987. *Russen in Berlin. 1918–1933*. Literatur, Malerei, Theater, Film. Leipzig: Reclam.
- Nabokov, Vladimir, 1927. “Godovshchina”. *Rul* november 18.
- Raphael, Patai. 1978. *The Hebrew Goddess*, 3rd enlarged edition. New York: Discus Books.
- Rigolot, François. 1992. Poétika és onomasztika. *Helikon* 348–361.
- Schlögel, Karl, hg. 1995. *Russische Emigration in Deutschland*. Berlin: Akademie Verlag.
- Schlögel, Karl, hg. 1999. *Chronik russischen Lebens in Deutschland. 1918–1941*. Berlin: Akademie Verlag.
- Schlögel, Karl. 1995. *Russische Emigration in Deutschland 1918 bis 1941*. Berlin: Akademie Verlag.

- Schlögel, Karl. 2004. *Vosztocsnij vokzal. Russzkaja emigracija v Germanijii mezhdvu dvumja mirovimi vojnami (1918–1945)*. Moszkva: Novoje Lityeraturnoje Obozrenyje.
- Scholem, Gershom. 1995. *Major Trends in Jewish Mysticism*, with a new foreword by Robert Alter. New York: Schocken Books.
- Sklovszkij, Viktor. 1923. *Zoo ili pisma ne o liubvi*. Berlin: Gelikon.
- Sklovszkij, Viktor. 1966. „Zoo ili pisma ne o liubvi” In *Zhili-byli*. Moskva: Sovetskii Pisatel. 165–255.
- Sljockin, Jurij. 1921. *Csemodan*. S predisloviem A. Drozdova. Berlin: Misl:
- Steiner, George. 1972. *Extraterritorial*. London: Faber and Faber.
- Szerkov, Andrej. 1983. Maszonszkaja Lozsa Velikij Szvet Szevera i russkije pisatyeli” In Fleishman et al. 1983, 286–303.
- Szerkov, Andrej. 1996. „Raszprosztranyenije russkogo maszonsztva v mire”. In uő. *Isztorija Russkogo maszonsztva 1845-1945*. 9. fejezet. Sankt-Peterburg: Izdatyelsztvo im N. I. Novikova. <http://www.samisdat.com/5/55/5553-09g.htm>. Látogatás 2009.01.28.
- Szobol, Andrej. 1925. *Pogreb*. Berlin: Misl
- Szobol, Andrej. 1925b. *Ljubov na Arbate*. Moszkva–Leningrad: Zemlja i Fabrika.
- Sztruve, Gleb. 1984. *Russzkaja lityeratura v izgnanyiji*. Párizs: YMCA Press.
- Vityazev, P. 1921. *Csasztnije izdatyelsztva v Szovjetszkoj Rossziji*. Prága (brosúra).
- Zöldhelyi Zsuzsa, szerk. 1997. *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Budapest: Universitas–Tankönykiadó.
- Zsabytyinszkij, Vlagyimir 1926. „Letnyije lagerja i szvjatoj jazik.” *Morgen-Zsurnal*, 26 *ijulja*. In: Mose Bela: *Mir Zsabytyinszkogo*. 2. kiadás. Ierusalim–Moskva 1992.
- Zsidó enciklopédia <http://www.eleven.co.il/article/10554>. Látogatás 2009.02.04.

„Everyone I have ever slept with”: Az önéletrajzi megnyilatkozások kortárs formáinak kutatásáról¹

Tracey Emin installációja, az *Everyone I Have Ever Slept With* 1963–1995 egy szabályosan felállított, felvarrt betűkkel és szövegpanelelkel díszített sötétkék sátor.² Külső felületén a mű címét olvashatja a műtárgyat körbesétáló látogató, aki aztán, ha a cím kellőképpen felkeltette a kíváncsiságát, a félrevont bejáraton keresztül bekukkanthat a sátor mélyébe. A sátor belső falán sorakoznak a gondos kézzel felhímzett nevek: férfinevek és női nevek, az alapzaton pedig a következő szöveg: „With myself always myself never forgetting” [kb. Magammal, mindig magammal, sosem felejték]. A mű címének fordítása már nehezebb dolog, hiszen a „slept with” egyszerre jelenti, hogy „egy ágyban aludtam” és hogy „lefeküdtem”, azaz az ártatlan, tényszerű és szexuális intimitásokra vonatkozó jelentésekkel játszik (a nyitódátum, 1963 Emin születési dátuma, és a névsorban állítólag például nagyanyja neve is szerepel). Emin munkája nemcsak e miatt a kétértelműség miatt provokatív, hanem az önéletrajzi témájú művészetel kapcsolatban általában is számtalan kérdést tesz fel véleményem szerint igen frappánsan.

Nem a sátor az egyetlen Emin-mű, ami művészet és szerzői intimitás kölcsönviszonyát állítja előtérbe provokatív módon. A feltárulkozás, a saját élet megjelenítése és a sztárművész státusa közötti szövevényes összefüggésrendszer Emin művészeti alkotásainak és projektjeinek központi témája színre lépése óta. Számomra ezek a törekvések azért is érdekesek, mert Emin önéletrajzi ka-

¹ Szeretnék köszönetet mondani azoknak a Kommunikáció- és médiatudomány szakos MA hallgatóknak, akik részt vettek a témával foglalkozó két féléves szemináriumomon 2009/10-ben az ELTE-n.

² A mű a brit művészek új generációját megteremtő-felkaroló Saatchi-gyűjtemény legendás *Sensation: Young British Artists* című kiállításán volt először látható a londoni Tate-ben, 1997-ben.

landozásai médiumokat ívelnek át: könyvei, grafikái, festményei, installációi, filmjei, műveit kommentáló videói olyan – Philippe Lejeune terminusával élve (2003, 42) – „önéletrajzi teret” hoznak létre, mely egyszerre értelmezhető az irodalmi vagy elit művészi önéletrajz-tradíció felől és a populáris kultúra sztárkultuszának összefüggéseiben. A *CV: Cunt Vernacular* (1997) például Emin felolvasott önéletrajzi szövegét kombinálja mozgóképpel, a *Top Spot* című áldokumentumfilm (2004) pedig gyermekkorának helyszínén, a Margate nevű délkelet-angliai kisvárosban játszódik, és egy tinilánycsapat életét követi nyomon interjúk és eljátszott jelenetek segítségével. Túl a helyszínválasztás önéletrajzi utalásán, illetve azon, hogy a cselekmény központjában egy olyan téma áll, amit Emin más önéletrajzi műveiben is gyakran felidéz, nevezetesen a gyermek/kamaszlányok szexuális kiszolgáltatottsága, Emin maga is megjelenik a filmben. Először csak a hangját halljuk, amint interjút készít a lányokkal, a végén pedig deus ex machina-szerűen feltűnik a képen, éppen amikor a lányok öngyilkossá lett társukat gyászolják. De ez az isteni beavatkozás semmiféle feloldást nem hoz, és más deus ex machináknál is ügyetlenebbnek, kényelmetlenebbnek hat: Emin ugyanis nem teremt kapcsolatot a kamaszlányokkal, hanem felszáll egy a semmiből felbukkanó helikopterre, és egész egyszerűen lelép Margate-ből. A *Top Spot* tehát nem utolsósorban arra kérdez rá, hogy egy játékfilm esetében mit jelent az önéletrajz, illetve az önéletrajziség, illetve hogy az önéletrajzi nyersanyag művészi felhasználása milyen morális kérdéseket vet fel.³ Tracey Emin leghíresebb olyan műve, mely a személyesen átélt intimitás és a saját élet színrevitele közötti feszültséget hozza játékba, azonban alighanem az 1999-ben Turner-díjra jelölt *My Bed*. Az installáció egy hálószobát jelenít meg, melynek hétköznapi kellékei némiképp tendenciózusan vannak összeválogatva: elsősorban a testi intimitással kapcsolatos tárgyak hevernek szanaszét szórva benne. Ez a gyermetegen realisztikus feltárulkozás, mely ugyanakkor értelmezhető rafináltan ironikus gesztusnak is a feltárulkozás vágyával és a sztárművész intim szférájára irányuló kíváncsisággal kapcsolatban, a kezdetektől fogva Emin kézjegye, s elsősorban ennek köszönhető, hogy a kortárs önéletrajzi jellegű képzőművészeti törekvések emblematisztikus figurájává vált. A *My Bed* értelmezését használja például vezérfonalul Sidonie Smith és Julia Watson (2001) a kortárs önéletrajzi művészet „extravagáns” kérdéseinek megfogalmazásakor.

³ A *Top Spot* önéletrajzi értelmezéséről bővebben írtam egy tanulmányomban (Gács 2012).

Az *Everyone I Have Ever Slept With* 1963–1995 számomra nemcsak azért vonzóbb kiindulási pont, mert talán kevesebbet írtak és vitatkoztak róla, hanem azért is, mert a *My Bed*-nél enigmatikusabb és játékosabb műnek látom, s így talán könnyebben illeszthető bele olyan kontextusok egész sorába, melyeket az önéletrajzi megnyilatkozások mai formái kijelölnek. A következőkben némi-képpen Smith és Watson tanulmányához hasonlóan Emin sátrát én is kiindulópontként, pontosabban afféle állatorvosi lóként használom, hogy feltegyek néhány kérdést a kortárs önéletrajzi kultúra kutatásával kapcsolatban. Először azt próbálom megfogalmazni, hogy mit értek egyáltalán kortárs önéletrajzi kultúrán, aztán néhány – minden bizonnyal esetlegesen válogatott kérdést kiragadva – ennek a területnek a leírásához szeretnék néhány lehetséges szempontot megvizsgálni.

A KORTÁRS ÖNÉLETRAJZI KULTÚRA

Kortárs önéletrajzi kultúrán nagy vonalakban azt a jelenségcsoporthoz értem, hogy az irodalmi műfajként, kanonikus szövegek gyűjteményeként felfogott önéletrajz határai feloldódnak és olyan szöveges és nem (vagy nem csak) szöveges megnyilatkozások tömkelege születik meg és kerül a tudományos kutatás érdeklődési körébe, melyeket intuitíve az önéletrajziséggel (s így egymással is) kapcsolatosnak érzünk, de korántsem alkotnak jól körülhatárolható korpuszt. Ez a jelenség két párhuzamos és egymástól nem független tendencia összhatása. Az egyiket önéletrajzi boomnak nevezhetjük: az utóbbi két-három évtizedben jól érzékelhetően, radikálisan megnövekedett az önéletrajzi megnyilatkozásoként felfogható művek mennyisége és műfaji, illetve mediális változatossága. Olyan jelenségekre gondolok, mint a vizuális eszközökkel megteremtett önéletrajzok sokasodása,⁴ a celebritás-önéletrajzirodalom virágzása, az életrajzi jel-

4 Nemcsak az elit képzőművészet önéletrajzhoz kapcsolódó alkotásaira és alkotóira gondolok, hanem olyan jelenségekre is, melyek arról tanúskodnak, hogy egy médium, műfaj vagy forma kulturális emancipációja összekapcsolódik az önéletrajzi tartalmak megjelenésével. Példa lehet erre a videoművészet története (Renov 2004), vagy az önéletrajzi képregény önálló műfajjá válása. Az utóbbi reprezentatív alkotásai közé tartozik Art Spiegelman kétrészes holokauszt-képregénye az 1980-as évekből, illetve a 2001. szeptember 11-i terroristamadról szóló képregénye (2005a és 2005b. Spiegelman kapcsán a vizualitás, az önéletrajzi emlékezet és a hitelesség kérdéseinek összefüggéseiről ld. Orbán 2005), és az iráni származású Marjane Satrapi *Persepolis* című önéletrajzi képregénye (magyarul 2007 és

legű interjúk és talk-show vallomások térnyerése mind a közszolgálati, mind a kereskedelmi médiában, továbbá – bár mennyiségét tekintve nyilván ez kívánkozna első helyre – az „amatőr” önéletrajzi megnyilatkozások a nem intézményes digitális média által megteremtett új nyilvánosságban (blogokban, önéletrajzi weboldalakon, képmegosztó oldalakon, közösségi portálokon).

A másik tendencia, mely a kortárs önéletrajzi kultúrát formálja, az önéletrajzi megnyilatkozások vizsgálatának egyre inkább *multidiszciplináris* jellege: az irodalomtörténeti, műfajelméleti, illetve személyiségtörténeti kérdések mellett megjelennek a történettudomány, a szociológia, a narratív pszichológia kérdései,⁵ színre lép a médiatudomány, például azzal a kérdéssel, hogy milyen szerepük van a jelentésalkotásban, s így az identitáskonstrukcióban az önéletrajzi szövegeket előállító technológiáknak a magnetofontól a blogszoftverekig. Ez a tendencia az önéletrajz-kutatás egyfajta „kulturális fordulatát” hozza magával, legalábbis a következők tekintetében: 1) A figyelem az önéletrajzírás történetének kitüntetett szövegei mellett kiterjed a nem kanonikus szövegekre is. 2) Ezt a par excellence individuális szövegtípust gyakran kollektív produkcióként vizsgálják. 3) Az önéletrajzi megnyilvánulásokat nemcsak szöveggént, műként, hanem kommunikációs formaként vizsgálják, a használatra koncentrálnak. Például amikor a különböző tudományágak képviselői reflektálnak arra, hogy diszciplinájuk hogyan hozza létre és használja forrásként, illetve nyersanyagként az önéletrajzi jellegű szöveget; vagy amikor a figyelem arra irányul,

2008; a francia kiadás 2000–2003 között látott napvilágot 4 részben), melyből a szerző 2007-ben animációs filmadaptációt készített. A műfaj megizmosodását jelzi, hogy a *Biography* című folyóirat 2008-ban önálló számot szentelt az „autographics”-nak: a grafikus eszközökkel elbeszélte önéletrajzi történeteknek. A szerkesztők bevezetőjükben azt hangsúlyozzák, hogy az „autographics” fogalma az ilyen elbeszélések mediális jellemzőire irányítja a figyelmet: „a grafikus életrajzi elbeszélés nem engedi, hogy az összefoglalására redukáljuk vagy egyetlen médiumra fordítsuk le, és megköveteli, hogy álljunk meg, és fedezzük fel az önéletrajzi reprezentáció látványát, hangját, érzéki tapasztalatát. Itt a textusban a textúra érdekes a számunka; a szó és a kép »furcsa alkímiája« a háromdimenziós lapon” (Whitlock és Palletti 2008, v). A robbanásszerűen megszaporodó önéletrajzi jellegű művek régi és új műfajainak bőséges listáját állította össze Sidonie Smith és Julia Watson autobiográfia-monográfiájuk második kiadásában (2010).

⁵ Erre a jelenségre is reflektál a magyar szakirodalomban a Mekis János és Z. Varga Zoltán szerkesztőpáros által jegyzett két kötet: a *Helikon* autobiográfia-kutatásnak szentelt száma (2002), illetve az *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai* című tanulmánygyűjtemény (2008), melyek az önéletrajz irodalomtudományi megközelítése mellett történészek, filozófiatörténészek és pszichológusok írásait tartalmazzák.

hogy egy közösség számára mi a jelentősége az önéletrajzírásnak, olvasásnak, értelmezésnek.⁶

Most tehát Tracey Emin sátrától elindulva és oda újra és újra visszatérve ezen a terepen fogok kalandozni. Nem vállalkozom arra, hogy a kortárs önéletrajzi megnyilatkozások valamiféle térképét rajzoljam meg, inkább csak a térképrajzolás néhány nehézségét akarom bemutatni. S mivel máris látható, hogy mennyire ingoványos terepen járunk, fogódzóként az önéletrajzkutatás irodalomtudományi tradíciójának néhány fogalmát használom. Némiképp átfogalmazva és egyben leszűkítve tehát a fenti célkitűzést, a következő gondolatmenet azt járja körül, hogy az irodalmi műfajként vagy műfajok gyűjteményeként tekintett önéletrajzfogalom mennyiben alkalmas a kortárs kultúra önéletrajzi megnyilatkozásainak leírására.

AZ ÖNÉLETRAJZ MINT IRODALMI MŰFAJ ÉS MINT KOMMUNIKÁCIÓS FORMA

Az önéletrajznak mint irodalmi kategóriának persze nem egyetlen műfaji vagy fogalmi definíciója van,⁷ így nyilván indoklást igényel, hogy miért tüntetem ki a következőkben ezek közül Philippe Lejeune jó harmincéves elgondolását. Az egyik magyarázat Lejeune elméletének karrierje: a nyugat-európai és amerikai szakirodalom nagyon gyakran választja Lejeune-t, amikor azt akarja megfogalmazni, mit ért „hagyományos értelemben vett” önéletrajzon (ld. pl. Eakin 2004; Renov 2004). De ennél is fontosabb egy olyan feszültség vagy kétértelműség Lejeune koncepciójában, melyet nemcsak az őt idéző szakirodalom, de ő maga is termékenyen használ ki később. Az 1975-ben publikált 'Az önéletírói paktum' című tanulmány (magyarul 2003, 18–46) ugyanis egyfelől nagyon szűkre szabott korpuszt jelöl ki és szigorú műfaji határokat rajzol az önéletrajz számára, ugyanakkor viszont az önéletírói paktum fogalmával egy olyan rugalmas definíciót is ad, mely az önéletrajzi jellegű megnyilatkozások történetileg változó

⁶ Az utóbbira példa Eric Freedman tanulmánya (2000), melyben a West Hollywood-i kábeltévén futó riportsorozatot, a *Paul Kent Show*-t elemezve megállapítja, hogy noha a műsorvezető személyiségét és önéletrajzi krónikáját előtérbe állító műsor az individuum kultuszára épül, mégis lehetőséget ad arra, hogy a helyi meleg közönség saját közösségi önéletrajzaként értelmezze.

⁷ Néhány egymással versengő koncepciót részletesen tárgyal Barták Henriett (2008).

kontextusát és műfaji-mediális-kanonikus sokféleségét is képes lehet felölelni. Ami az önéletrajzi szövegek csoportjának és műfajának meghatározását illeti, Lejeune e kritériumokat fogalmazza meg: Az önéletírás írója már figyelemre méltó műve(ke)t kell, hogy maga mögött tudjon, máskülönben nem tarthatna számot a közönség érdeklődésére. Az önéletírás retrospektív prózai elbeszélés (tehát például nem napló, nem esszé, és szükségszerűen nyelvi természetű), valódi személy írja az életéről (nem tartozik tehát ide az önéletrajz retorikáját használó fikció), és az elbeszélés hangsúlyát „magánéletére, különösképpen személyisége történetére helyezi” (2003, 18). Az utóbb idézett tematikus előírás nemcsak azt jelenti, amit Lejeune maga is említ, hogy például az emlékirat e szerint a felfogás szerint nem tartozik a műfajba, hanem azt a kérdést is felveti, hogy vajon milyen témák tartoznak hozzá a személyiség történetéhez, s melyek nem, azaz milyen tematikus normáink vannak az önéletrajzzal mint a személyiség narratív leképezésével, illetve felépítésével szemben – ez a kortárs önéletrajzi megnyilvánulások terepén az egyik legizgalmasabb témának tűnik.

Ezzel a műfaji meghatározással szemben az önéletírói szerződés fogalmával Lejeune nem poétikai, formai vagy tartalmi kritériumok szerint beszél az önéletírásról, hanem a referencialitás megoldhatatlan problémáját akarja félresöpörni vele, amikor azt állítja, hogy az önéletrajz megírásakor és olvasásakor egy hallgatóságos szerződés lép életbe szerző és olvasó között azzal kapcsolatban, hogy az elbeszélés szerzője, elbeszélője és főhőse azonos egymással. A paktummal a szerző „kinyilvánítja szándékát, hogy helytálljon az aláírásáért” (2003, 28), az olvasó pedig az ennek megfelelő olvasási módot részesíti előnyben. Az önéletrajzi szerződés látszólag talán banális fogalma azért bír nagy jelentőséggel, mert nem műfajként, hanem történetileg változó kommunikációs szituációként írja le az önéletrajzok létrehozását és befogadását, s így potenciálisan nyitott egy olyan önéletrajz-fogalom felé, mely nem korlátozódik kanonikus irodalmi szövegek gyűjteményére.

Lejeune maga is kiaknázza ezt, amikor *Je est un autre: L'autobiographie de la littérature aux médias* (1980) című könyvében saját korábbi koncepcióját bírálva kitágítja az önéletírás fogalmát. A kötet előszavában ezt a perspektivatágítást azzal magyarázza, hogy a kanonikus önéletrajzokat vizsgáló korábbi kötetében, melyben az önéletírás műfaji és szerződésszerű definícióját adta, mesterséges, leegyszerűsítő, statikus definíciót adott kitüntetett szerzők főművei alapján (1980, 8). Ebben a kötetben az önéletrajzi interjút vizsgálva felveti az önéletrajzi szövegek többszerzőjűségének problémáját, az oral history és az etnográfiai

interjú kapcsán szakít a kanonikus szerzők számára fenntartott korpusz koncepciójával, és végül a filmes és a rádiós életrajzi interjú bevonásával az önéletrajzi megnyilatkozások mediális különbségeire is rákérdez. Azaz Lejeune kitüntetését a gondolatmenetemben végső soron az indokolja, hogy a pályáján belül jól látszik az önéletrajzkutatás fent említett fordulata, illetve e fordulat kezdete.

A NYILVÁNOS ÉS AZ INTIM KÖZÖTTI HATÁR

Visszatérve Tracey Emin sátrára, a sátor ponyvája a nyilvános és az intim, a külső és a belső, a látható és az idegen szem elől elrejtett, de kileshető közötti határ, mely kacéran elrejt és beinvitál, titkot ígér, csak hogy le is leplezze, amint bekukucskálunk. A nyilvánosságra kerülő magánjellegű információban rejlő feszültség az önéletrajzi megnyilatkozások egyik legfontosabb éltető eleme. A modern önéletrajz- és vallomásirodalom tekinthető a magánjellegű és a nyilvános sokszorososan szabályozott viszonyában a kettő keveredésének jóváhagyott intézményeként. Így fogja fel például nagyhatású nyilvánosságtörténeti modelljében Jürgen Habermas (1999), amikor arról ír, hogy azok a 18. században születő irodalmi műfajok, elsősorban levél- és naplóregények, melyek a modern személyiség születésének vegykonyhái (s – tehetjük hozzá – ekképpen a modern önéletrajzok fontos mintái is), illetve a róluk szóló diszkusszió, a polgári nyilvánosság egyfajta előszobáját alkották (vö. 1999, 107–110). Az irodalmi élményeiken keresztül a minden autonóm emberben közös jegyeket kereső, olvasmányaik megtárgyalása révén közönséget alkotó magánemberek az irodalmi nyilvánosságban gyakorolták be a politikai nyilvánosságban használatos érvelést (81–83). A személyiség intimitását színre vivő irodalom Habermas gondolatmenetében később is kulcsszerepet játszik, nevezetesen, amikor ennek az irodalomnak a kommercializálódását és trivializálódását a tömegkultúrában a polgári nyilvánosság felbomlásának fontos tüneteként jelöli meg (254):

A XVIII. század folyamán a polgári olvasóközönség egy irodalomra alkalmas és közönséghez kapcsolódó szubjektivitás ápolására éppúgy képes volt az intim levélváltásban, mint a levélváltásból kifejlődő pszichológiai novella- és regényirodalomban. Ebben az alakban értelmezték a magánemberek új létformájukat, mely voltaképpen a nyilvánosság és a magánszféra liberális viszonyán nyugodott. A privát lét tapasztalata lehetővé tette a tisztán

emberi pszichológiájával, a természetes személy absztrakt individualitásával való irodalmi kísérletezést. Amikor ma a tömegközlelési eszközök a polgároknak erről az önértelmezéséről lehántják az irodalmi burkot, és a fogyasztói kultúra nyilvános szolgáltatásainak közkedvelt formáiként használják fel, akkor visszájára fordul az eredeti értelem. A XVIII. század pszichológiai irodalmának társadalmasított mintái, melyekkel a XX. század tényállásait találják a human interest és az életrajzi jegyzet számára, egyrészt átviszik a sértetlen magánszféra és az intakt magánautonómia illúzióit olyan viszonyokra, melyek már régen megsemmisítették mindkettőnek az alapzatát. Másrészt ezeket oly mértékben alkalmazzák politikai tényállásokra is, hogy a nyilvánosság még a fogyasztóközönség tudatában is privatizálódik; sőt, a nyilvánosság az egyéni élettörténetek közzétételének a szférájává válik, akár úgy, hogy az úgynevezett kisember vagy a tervszerűen megteremtett sztárok véletlen sorsa kap publicitást, akár úgy, hogy a közfontosságú fejlődéseket és döntéseket magánöltözékbe bújtatják és megszemélyesítés útján a felismerhetetlenségig eltorzítják.

Habermas 1962-ben publikált elmélete szerint tehát már jóval az előtt az időszak előtt, amit én az előbb az önéletrajzi boom korszakaként írtam le, lényegében a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődő folyamat során meginogtak azok a kulturális feltételek, melyek az önéletrajzi műfajok iránti érdeklődésünket alátámasztanak. Elgondolása szerint a köz- és a magánszféra összemosódásában kulcsszerepet játszik a tömegmédia és a kultúripar kialakulása: ezek olyan magántörténetek tömegét mutatják be, melyek nem alkalmasak rá, hogy segítségükkel az általános emberi mibenlétén elmélkedjünk, inkább véletlenszerűek és esetlegesek vagy extrémek.

Nem kell feltétlenül osztoznunk Habermas borúlátásában és radikális tömegkultúra-ellenességében – melyet különben maga is kritikusan szemlélt az 1990-es kiadás előszavában (1999, 25) –, enélkül is elkerülhetetlennek látszik, hogy feltegyünk néhány kérdést a 20. századi nyilvánosságtörténeti változások és a kortárs önéletrajzi kultúra kapcsolatáról. Ha az önéletrajzi jellegű művek fontos létalapját adja a magánjellegű és a nyilvános jól szabályozott viszonya, akkor a kortárs önéletrajzi formákat vizsgálva szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy vajon a magán és a nyilvános közötti határ elmosódásával megszűnik-e az önéletrajzi megnyilatkozások kitüntetettsége, izgalma? Úgy is fogalmazhatunk, hogy nem jelenti-e az önéletrajzi boom valójában az önéletrajz

végét? Valami hasonlót kérdez William H. Gass amerikai prózaíró és irodalmár is sokatmondó című esszéjében: 'The Art of Self: Autobiography in an Age of Narcissism' (1994). Gass arra keresi a választ, hogy van-e a sztárok, kisebbségek, klánok, szekták és általában a narcisztikus magamutogatás virágzásának korában bármi értelme önéletrajzot írni, már amennyiben nem akarunk bele-törődni, hogy mindnyájan „üres nézőtér előtt visszük színre a személyünket” (43). Konklúziójában azt javasolja, hogy térjünk vissza egy régimódi identitás-felfogáshoz, az én változatlan, magyszerű szubsztanciájának és esetleges körül-ményeinek megkülönböztetéséhez (52):

Amikor a régi filozófiákban a lélek vagy az én létét akarták bizonyítani, mindig rámutattak, hogy születési nevünk szubjektumként nevez meg minket, nem pedig predikátumként; hogy a szubjektum az a tartós, változatlan szubsztancia, mellyel az élet változásai történnek, s ha nem létezne ilyen, és az én úgy változna, akár egy felhő, nem volna atommag, mely körül tulajdonságaink úgy körözhettek, mint a teherkocsik, nem volna címe cselekedeteink és napjaink szövegének. Az önéletrajz (a főnév) ennek a központi énnak (mely akár genetikus is lehet) a felkutatását és definícióját jelentette, míg az önéletrajzi (a melléknév) volt hivatva a predikátumokat képviselni, és kizárólag az idő és a tér akcideneciáira, a hajlamok szeszélyeire vonatkozott.

Nemcsak személyiség-koncepcióját, de retorikáját tekintve is demonstratív ódivatú szövegét Gass – némiképp Habermas szellemében – azzal zárja, hogy az értékes, olvasásra érdemes önéletrajz az önéletrajzi tények esetlegességén túl képes megjeleníteni a korhoz és helyhez nem kötött, mindnyájunkban közös ént.

De vajon milyen válaszokat tudunk adni a nyilvánosság radikális bővüléséből következő dilemmára, mely Habermasnál és Gassnál is oly vehemensen fogalmazódik meg, ha nem akarjuk eleve gyanúval kezelni az önéletrajzi megnyilatkozások tömegét, s Gass-szel ellentétben nem akarjuk figyelmen kívül hagyni vagy elutasítani azokat a szubjektum- és identitásfelfogásokat, melyek nem utolsó sorban éppen az elmúlt évtizedek önéletrajztermésében formálódtak? Az egyik lehetséges válasz az, hogy az önéletrajzi megnyilatkozások nagy tömege éppen azért lehet érdekes, mert megkérdőjelezi az „általános emberi” koncepcióját és tematikus konvencióit, és a személyiségkonstruálás sokféle al-

ternatív mintájával szolgál. Vannak olyan önéletrajzi törekvések, melyek szemmel láthatóan éppen ezt tűzik ki célul, és vannak olyanok, melyek mintegy mellékesen, inkább a sok lúd disznót győz módjára hatnak így. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy az önéletrajzi megnyilatkozások mediális sokfélesége, ami a boom egyik fontos összetevője, ugyancsak arra ösztökél, hogy újrafogalmazzuk az „önéletrajzi szerződés”, és tágabban az önéletrajzi identitás kérdéseit – minderre még visszatérek.

De persze adhatunk jóval gyakorlatiasabb választ is: utalhatunk az önéletrajzi megnyilatkozások iránti nem szűnő, sőt növekvő érdeklődés tényére, amit a bevezetőben említettem. Most itt elsősorban nem is a kutatók figyelmére gondolok, hanem arra, hogy az elit és a szélesebb közönség továbbra is előszeretettel olvassa, nézi, hallgatja az önéletrajzi jellegű művek magas kulturális és populáris változatait egyaránt. Legyen szó akár a kilencvenes évek kényes irodalmárokát is lefegyverző autobiográfiai bestsellerét megíró – s politikusi karrierjét ezáltal is megalapozó – Barack Obamáról (1995), a szépirodalmat hagyományosan a tényirodalom elé helyező magyar irodalmi elit által rangos díjjal elismert Bodor Ádámról vagy Tolnai Ottóról (2001, ill. 2004),⁸ akár a rákbetegségét és haldoklását sokkoló fényképeken keresztül feltáról Jo Spence-ről, az érzelmes-vallomások tévéinterjúk soráról vagy arról a bloggerről, aki vel sosem találkozunk, de akihez valamiért mégis mindig visszatérünk, hogy bekapcsolódjunk formálódó önéletrajzi elbeszélésébe – a ’valaki a saját életéről mesél’ alaphelyzet, úgy tűnik, nem veszít a varázsából.

AZ ÖNÉLETRAJZI MEGNYILATKOZÁSOK KORPUSZA

A következő kérdés, amit Emin sátra nekünk szegez, hogy vajon milyen értelemben önéletrajzi mű az *Everyone I Have Ever Slept With 1963–1995*? Nem nehéz annak látnunk az önéletrajzi szerződés értelmében: Emin nyilatkozatai és egész életműve alátámaszthat egy ilyen értelmezést. Ugyanakkor a cím íróniája arra is vonatkozik, hogy értelmezésre méltó önéletrajzi műként tekintünk-e minden olyan szövegre, képre, videóra, weboldalra, képregényre és a többire, amely azt állítja magáról, hogy szerzőjének saját életéről szól. Önélet-

⁸ Bodor életrajzi interjúkötete 2003-ban, Tolnaié pedig 2004-ben nyerte el az akkor legtekintélyesebbnek számító magánpénzből adományozott Magyar Irodalmi Díjat.

rajzi mű-e az, ha valaki élénk tárja, ki mindenkivel bújt ágyba életének első 32 évében? Ha kiterjesztem ezt a kérdést a kortárs önéletrajzi megnyilatkozások vizsgálatára, úgy fogalmazhatok, hogy van-e körülhatárolható korpusza annak a jelenségcsoportnak, amiről beszélni igyekszem, vagy pedig reménytelenül szétfolyik a kezünk között, mivel beletartozik minden, amivel valaha is találkoztunk, mint Emin összes hálótársa a sátor ponyvája alá?

A definíciós kísérlet egyik véglete a Lejeune-féle, fent idézett szűk meghatározás lehetne: csak olyan műveket értenénk eszerint önéletrajzon, melyek szövegesek, már valamiféle életművel rendelkező szerzők írják őket, retrospektívek, tétjük a narratív identitás megteremtése – a „hogyan lettem azzá, aki vagyok” kérdés. Ám ennek a meghatározásnak a szűkösség Lejeune önkritikája után 30 évvel még nyilvánvalóbb: egy csomó olyan művet és jelenséget zárna ki, amelyek ma a saját életről szóló nyilvános beszéd prototípusaiként tűnnek fel – például a blogot vagy a nem (csak) szöveges formákat. A másik véglet egy olyasfajta tág definíció lehetne, melyet Jacques Presser holland történész az általa „egodokumentumoknak” elkeresztelt forrásokhoz kapcsol: olyan dokumentumokat (például naplókat, leveleket, végrendeleteket) vont be ezen a néven a történész vizsgálódásaiba, amelyekben egy szubjektum folyamatosan hírt ad magáról. Egy ilyen korpuszkijelölésnek megvolnának az evidens előnyei: jól összefoglalja azokat a jelenségeket, melyeket intuitíve összefüggőnek érzünk mint „narcisztikus korunk” jelenségeit, ugyanakkor problematikussá teszi, hogy annyira határozatlan körvonalakat rajzol meg, melyek esetleg nyilvánosságtörténeti szempontból leírhatóvá teszik ezeket a jelenségeket, de aligha alkalmasak a különböző szövegek, művek, projektek csoportosítására, összevetésére. A két véglet között afféle munkahipotézisként én úgy határolnám el a kortárs önéletrajzi megnyilatkozások korpuszát, hogy azokat a műveket és jelenségeket sorolnám ide, melyek – túl azon, hogy önéletrajzi értelmezésre kínálják fel magukat, azaz megfelelnek az önéletírói paktum kívánalmainak –, a következő két kritériumnak is megfelelnek: Egyfelől, noha a retrospektivitás kritériumát (tehát a naplóféleségek kizárását) túlságosan szigorúnak gondolom, jellemzi őket valamiféle utólagos szerkesztettség – azaz például nem sorolnám ide azt, ha valaki egy kamerát elhelyez a lakásában, és folyamatosan, valós időben közvetíti az interneten vagy egy tévécsatornán az életét, ugyanakkor a kutatás tárgyának tartanám az így készült felvételekből szerkesztett anyagok közvételét. Másfelől pedig csak olyan jelenségeket sorolnék ide, melyek a narrativitás bizonyos fokát mutatják – azaz például egy önarcképet önmagában

nem, de önarcképek sorát már igen. Ugyanakkor be kell látnom, hogy ez meglehetősen bizonytalan kritérium, hiszen például korántsem evidens, hogy mit tekintünk narratívának vizuális anyagok esetében – ennek a szerteágazó és hatalmas irodalommal rendelkező kérdésnek a tárgyalása azonban jócskán túlmutat írásom keretein.⁹

MÉDIUMOK KÖZÖTT

Ahogy már utaltam rá, Emin önéletrajzi művészete többféle művészeti ágat és médiumot felölel. Tulajdonképpen magára a sátorra is igaz ez a médiumok közötti lét, ha azt tartjuk szem előtt, hogy befogadóként, a közönség átlagos tagjaként hogyan találkozhatunk vele. Nyilván csak viszonylag kevesen látták élőben kiállítva,¹⁰ a kevésbé szerencsések, mint például én, albumokból, tévéműsorokban vagy az interneten szörfözve ismerkedhetnek meg vele. Az utóbbi – legvalószínűbb – esetben hamar rábukkanhatunk arra a videóra is a youtube-on,¹¹ melyben Emin önéletrajzi jellegű kommentárokat fűz a mű keletkezéséhez, és közben az egykori kiállításlátogatók társaságában körbejárhatjuk az ominózus sátrat és bekukkanthatunk a ponyvája alá. De a sátor reinkarnációinak sora nem ér itt véget: ha nem sajnálunk rá 15,99 angol fontot, reprodukcióját meg is vásárolhatjuk egy művészeti Csináld magad-sorozat részeként, és akár otthon is felállíthatjuk saját életünkre szabott verzióját.¹² Természetesen ez a reprodukciók, adaptációk sorában való lét nemcsak Emin vagy a fiatal brit művészek műveinek és nemcsak a kortárs önéletrajzi alkotásoknak sajátja, hanem a kortárs kultúra létmódjával kapcsolatos közhely. Számkra az lehet benne mégis érdekes, hogy milyen következményekkel jár ez a vándorlás éppen az önéletrajzi jellegű megnyilatkozások esetében. Ezt a kérdést kétfelé szeretném bontani: a szöveges és nem szöveges önéletrajzok viszo-

⁹ Ld. például a Thomka Beáta szerkesztette *Narratívák*-sorozat képi narrativitással foglalkozó kötetét (Thomka 1998).

¹⁰ És többen már nem is igen fogják, mivel a Saatchi-gyűjtemény egy részét tároló londoni Momart raktárpépület 2004-ben leégett, és a művek nagy része – köztük Eminé – odaveszett.

¹¹ Ld. <http://www.youtube.com/watch?v=15jVnBl6e0>. Maga a videórészlet mellel egy Emin-portréfilm része (*The Eye: Tracey Emin*, 2005), de az eredeti portréfilmet nyilván megint csak elenyészően kevesen látták a youtube-részlethez képest.

¹² Ld. <http://www.iartistlondon.com/products/iemin>.

nyának kérdésére és a mediális változatosság és az identitás viszonyának a kérdésére.

Ha elfogadjuk az önéletrajz tradicionális, szűk meghatározását, és alapvetően irodalmi szöveggként gondolunk rá, akkor azok a változások, melyek a különböző művészeti ágak és médiumok hierarchiájában történtek az elmúlt évtizedekben, fenyegetőnek tűnhetnek a *par excellence* önéletrajz sorsával kapcsolatban. Ahogyan Habermas vagy Gass számára a társadalmi nyilvánosság változásai, úgy mások számára az irodalom és a vizuális médiumok kulturális-társadalmi jelentőségében zajló elmozdulás teszi kétségesé az önéletrajzi tradíció folytathatóságát. Egy ilyen gondolatmenetet, a kanadai irodalmár Elizabeth W. Bruss 1976-ban megfogalmazott diagnózisát idézi fel Michael Renov *The Subject of Documentary* című kötetében (2004). Bruss jóslata szerint az önéletrajz, a nyugati kultúra másfél ezer éves irodalmi műfaja fokozatosan ki fog veszni a kultúrából, egy olyan átfogó folyamat részeként, „mely változás nem csak egyetlen műfajban jelentkezik, hanem az egész környezet változását jelenti, különösen a kifejezés alternatív módjainak relatív megerősödését” (idézi Renov 2004, 231). Renov persze azért idézi kötetében többször Bruss borulását, hogy rögtön cáfolja is. Az ő felfogása szerint az „önéletrajzi gyakorlat” (231) átalakulásának vagyunk tanúi, ami egyebek mellett mediális változásokat is jelent, de nem jelenti a modern önéletrajzi tradíció eltűnését vagy jelentőségének csökkenését. Az „új autobiográfia” Renov-féle elgondolása olyan önéletrajzi törekvéseket foglal össze, melyek egyfelől a szubjektum és az identitás modernista koncepcióinak 20. századi megsemmisítő kritikái után, ezeket valamilyen módon magukba olvasztva fogantak, másfelől pedig alapvetően nem irodalmi jellegűek: dokumentumfilmek, videók és személyes weboldalak állnak kutatásának középpontjában.

Ez a vita jó példa lehet arra, hogy az önéletrajz irodalmi koncepcióinak a használhatósága nem pusztán műfaj-, illetve médiaelméleti kérdés, hanem kulturális preferenciáink függvénye is – pontosabban fogalmazva, a vita rámutat a műfaj-, illetve médiaelméleti kérdések kulturális preferenciákkal való kapcsolatára.¹³

¹³ Bár a reprezentáció médiumának kérdését nem teszi fel nyíltan, mégis ugyanerre a dilemmára adott, de Renovétól radikálisan különböző válasznak is tekinthetjük Paul John Eakin 'What Are We Reading When We Read Autobiography?' című tanulmányát (2004). Eakin, aki mellesleg Lejeune amerikai köteteinek fordítója és szerkesztője, és könyvek sorát publikálta az önéletrajz témakörében, ebben az írásában arra tesz kísérletet, hogy Antonio

Az önéletrajzi megnyilatkozások medialitásának másik aspektusa, amit ki szeretnék emelni, a különféle médiumok és a hozzájuk kapcsolódó különféle identitáskonstrukciók kérdése. Ha megnézzük Emin videóvallomását, feltűnik, hogy abban a szerző nem él azzal az iróniával, kétértelműséggel, amivel – szerintem legalábbis – a sátorinstalláció maga igen: sírós hangon utasítja el, hogy az *Everyone I Have Ever Slept With* pusztán szexuális biográfiájának lenyomata volna, a celeb-vallomások stílusában nyilatkozik róla, hogy milyen fájdalmas önfeltárási munka vezetett el a kész alkotáshoz és a többi. Jellegzetesen camp önkomentárt látunk: nem tudjuk eldönteni, hogy a sztárművész naiv vallomását vagy annak a paródiáját nézzük-e. Az olyan vallomások, ahol a művészt látjuk-halljuk is, nem csak szavait olvassuk, erősen visszacsatolják az önéletrajzi jellegű művet szerzőjéhez, megerősítik a személyazonosság értelmében vett identitást, s ezáltal az önéletrajzi szerződést.¹⁴ Ha ehhez hozzávesszük a Csináld magad-készletet, mely kisajátításra kínálja fel a művészetrajongóknak Emin önéletrajzi művét, azt mondhatjuk, hogy a sátor különböző médiumokban, változatokban, kontextusokban való léte szerző és mű távolságának, azonosíthatóságának állandó mozgását hozza magával.

A nyelvi és a vizuális önreprezentáció közötti feszültség tematizálásának rendkívül finom és szellemes példája Eperjesi Ágnes kvázi-önéletrajzi képsorozata, a *Családi album* (2004), mely egy egyes szám első személyű önéletrajzi elbeszélő szöveget párosít össze csomagolóanyagokról vett „újrahasznosított”

Damasio nyomán az önéletrajz kognitív pszichológiai megalapozását adja. Értelmezése szerint „Damasio számára a narratíva biológiai, és csak azután nyelvi és irodalmi” jelenség (128), amiből az is következik, hogy az önéletrajzi narratíva vagy én-narratíva megelőzi a műfajokat és médiumokat. Az önéletrajz efféle biológiai megalapozása azt jelentené, hogy az önéletrajzi megnyilatkozások egy tértől, időtől és kulturális tradíciótól független emberi állandó különféle expressziói. Renov ezzel szemben az önéletrajzi gyakorlatot történeti jelenségeként tekinti, csak nem osztja a tradíció megszakadásával kapcsolatos félelmeket.

¹⁴ Gyakori jelenség például, hogy sztár-önéletrajzok egyszerre jelennek meg könyv és hangoskönyv formában a sztár fotójával a borítón, és a megjelenést olyan promóciós videó kíséri, ahol látjuk és halljuk is az önéletrajzát a stúdióban felolvasó sztárt. Példa lehet Roger Moore *My Word Is My Bond* című memoárjának adaptációs köre: a könyv (2008a), a hangoskönyv a színész előadásában (2008b) és a stúdiófelvételt bemutató videó (http://www.youtube.com/watch?v=ww2awdNe_zc). Az identitásnak ez a hangsúlyozása ugyanakkor elfedi azt, hogy a sztár-önéletrajzok szerzői az esetek nagy többségében nem szerzők a szó hagyományos irodalmi értelmében: az önéletrajzi szöveget egy újságíró állítja elő interjúk alapján – ahogyan Moore könyvét is.

képekkel.¹⁵ És a példák sorát még a végtelenségig lehetne sorolni olyan nem szöveges eszközöket (is) használó önéletrajzi megnyilatkozásokra, melyek rámutatnak, hogy az identitáskonstrukciónak vannak médiumfüggő aspektusai, s ezeknek a számbavétele a mai önéletrajzok értelmezésekor megkerülhetetlennek látszik. Ráadásul mindeztáig az identitás kifejezést a személyazonosság értelmében, az önéletrajzi paktummal összefüggésben használtam – ha ehhez hozzávesszük az én időbeli változásait átfogó narratív identitás megteremtésének médiumra jellemző eszközeit, a kérdés nyilvánvalóan jóval összetettebbé és izgalmasabbá válik.

A TRIVIALITÁS MINT SZUBVERZIÓ

Utaltam már azokra a kortárs önéletrajzi törekvésekre és jelenségekre, melyek értelmezhetőek a tekintélyes önéletrajz-tradíció tematikus és narratív normáinak felforgatásaként, s Emin sátra a felsorolás szemtelen trivialitása miatt jól beilleszthető ezek közé. Ebből a szempontból a sátrat olyan műként értelmezhetjük, mely kétségbe vonja, hogy az önéletrajz elsősorban spirituális történet, melynek elsődleges narratív tétje egy személyiség belső történetének felépítése. Az ezzel rokon jelenségek közül két példát szeretnék most kiemelni. Az egyik a már említett Jo Spence önéletrajzi fotóösszé-projektje, mely a beteg test történetének felmutatása révén provokálja a test reprezentációjának és a narratív identitásnak az összefüggéseivel kapcsolatos bevett elképzeléseinket. A másik jelenség – eltérően Emin vagy Spence munkásságától – nem példázható egy individuális művészeti projekttel, hanem kollektív vállalkozásnak tekinthető: azokra a tematikus blogokra gondolok, amelyek az önéletrajz szépirodalmi tradíciójában nem szereplő vagy marginális szerepet játszó témákat állítanak a személyiségkonstrukció középpontjába – ilyenek például a kismamablogok vagy a gasztroblogok.

Spence felkavaró fotóösszéinek szubverzív erejéről aligha kell bárkit is meggyőzni, aki megnézi a mellrákban, később leukémiában is szenvedő művész betegség-öndokumentációjának akár csak néhány darabját.¹⁶ E vállalkozás

¹⁵ Ld. http://www.sztaki.hu/providers/eper/works/recycled_pictures/index_family_album.html.

¹⁶ Spence önéletrajzi projektje kiállítások és könyvek sorában követhető nyomon – ld. Bell 2002. Informatív válogatást találunk képeiből és szövegeiből a következő, mellrákkal foglal-

felforgató ereje pusztán a megmutatás gesztusában is tetten érhető: a beteg test változásának erősen retorizált vizuális megjelenítése kendőzetlenül provokálja a női test és a női élet reprezentációjának hagyományait. A megmutatás kiemelkedő szerepe miatt gondolom, hogy Spence Eminétől minden egyéb szempontból különböző önéletrajzi művészetét is lehet a „szubverzív trivialitás” rubrikája alatt tárgyalni. Ugyanakkor a betegségtematika, továbbá a képekhez fűzött történetek és kommentárok Spence esetében az önéletrajzi vállalkozást terápiás és politikai célokkal kapcsolják össze. Erre a szándékra utal egyik még saját maga által szerkesztett könyvének a címe is: *Putting Myself in the Picture: A Political, Personal, and Photographic Autobiography* (1986). A képek és szövegek kombinációja a test- és betegségábrázolásnak nemcsak irodalmi és művészeti tradícióit vonja kérdőre, de mozgásba hozza és kritikával illeti a beteg test orvosi (képi és nyelvi) reprezentációját is (Bell 2002). A képeken szereplő test egyfelől az orvosi tekintet tárgyiasító hatása miatt, másfelől a rák okozta radikális megváltozás következtében már-már felismerhetetlen *ugyanazon* testként, a képek sorba rendezése, illetve a képekhez kapcsolt szöveg teremti meg úgy-ahogy a folyamatosságot közöttük. A kiállítások mellett terápiás foglalkozásokat is rendező Spence két évtizedes fotóprojektje az olyan önéletrajzi megnyilatkozásokra lehet példa, melyek úgy vonják kétségbe az elmesélésre, megmutatásra méltó élet tradicionális felfogásait, és úgy beszélnek identitás és reprezentáció kérdéseiről, hogy kilépnek a művészeti intézményrendszer, illetve a képzőművészeti-szépirodalmi diskurzus keretei közül, és az önéletrajzot a politikai aktivizmus részeként használják.

A másik példámot alkotó blogok olyan témákat emancipálnak és tüntetnek fel elmesélésre méltóként, melyek a Lejeune szellemében felfogott önéletrajz-tradícióban aligha tartanak számot különösebb érdeklődésre. Egy tanulmány (Lopez 2009) egyenesen „radikális aktusnak” nevezi a kismamablogolást, elsősorban arra hivatkozva, hogy ezek a blogok – melyek a magyar interneten is elképesztően nagy számban vannak jelen és nagy olvasottságnak örvendenek – az anyaság újradefiniálásában játszanak kiemelkedő kulturális szerepet. A kismamablogoknak, akárcsak bizonyos gasztroblogoknak, melyek a terhességet és a kisgyerekek nevelését, illetve a gasztronómiai műveltséget és a főzést mint a személyiségkonstrukció teljes jogú, nyilvánosságra számot tartó elemét jelenítik meg, persze nem olyan értelemben kell szubverzív jelentést tulajdoníta-

nunk, mint Spence aktivizmusának. A kismamabloggerek többnyire nem tekintenek ellenbeszédként saját írói tevékenységükre, a magyar kismamablogger még csak annyira sem tekinti politikai tevékenységként anyaszerepének felértékelését, mint a Lopez által bemutatott amerikai társaik. Itt inkább a mennyiség forradalmáról van szó: ezek a blogok olyan kiterjedt, masszív közösséget hoznak létre, mely képes emancipálni és ünnepelni egy a szépirodalomként felfogott önéletrajz tradíciója szempontjából triviálisnak tűnő és marginalizált szerepet, és az internet segítségével nyilvánossá tenni és közönség elé vinni.

ÉLETÚT VAGY TAPASZTALATGYŰJTEMÉNY

Az utolsó szempont, amit fel szeretnék vetni, szorosan kapcsolódik a blogokhoz mint a személyiség formálódásának és színrevitelének médiumához. Tudjuk, hogy a blogoknak többféle megjelenítési módja van: a bejegyzéseket olvashatjuk keletkezési sorrendjükben és időben visszafelé, de a címkéknek köszönhetően az időrendtől független tematikus elrendezésben is megjeleníthetjük a bejegyzéseket. Ezeket a lehetőségeket felfoghatjuk a személyiség megjelenítésének módjaiként: a hosszabb életszakaszt átfogó nagyobb narratíva alternatívája a töredékes, adatbázisszerű megjelenítés (Lopez 1999, 738), ami egyfajta térbeli, de nem időbeli leképezését adja a bejegyzésekben felépülő személyiségnek. (Talán nem hat túl erőltetettnek ezt a kérdést megint visszacsatolni Emin sátrához: az *Everyone I Have Ever Slept With* 1963–1995 is megjeleníti ezt a ketősséget: a neveket egy történet állomásaiként vagy felsorolásként, adatbázisként is tekinthetjük.) A személyes blogok tehát egyfelől megfelelnek Lejeune ama kritériumának, miszerint az önéletrajz olyan elbeszélés, mely a „magánéletére, különösképpen személyisége történetére helyezi” a hangsúlyt (Lejeune 2003, 18) – ez az olvasatuk kerül előtérbe, ha valakinek a blogját folyamatosan visszaolvassuk vagy a keletkezés idejében nyomon követjük –, ugyanakkor az átfogó narratíva csak az egyik létmódja ezeknek a szövegeknek.

A digitális hipertext első teoretikusai nagy hangsúlyt fektettek erre a rugalmas konfigurációra, és rámutattak, hogy az a szöveguniverzum, ami a digitális világban létrejön, sok szállal kötődik a modern szerző-mű-olvasó modell strukturalista, illetve posztstrukturalista kritikájához, és sokszor éppen ennek a kritikának a fogalmait használták a digitális szövegvilág leírására (ld. pl. Landow 1997). Fontos szerepet játszik ebben a kritikában, s ennek nyomán a digitális

szöveg univerzum leírásaiban, az a korreláció, mely a mű egysége és a szerzői személyiség egysége között áll fenn: a modern irodalom világa a szerző és a mű fogalmának születésétől, tehát körülbelül a 18. század végétől kezdve a szerző és a műegész tiszteletén alapul, s a múlt század hatvanas éveitől kezdve a két fogalom kölcsönös egymásra utaltsága, illetve az irántuk mutatott tisztelet vált masszív kritika tárgyává. „A pluralitás igenlésén alapuló kommentár nem »respektálhatja« a szöveget” – írta Roland Barthes (1997, 27) a hipertext-teoretikus által is előszeretettel idézett *S/Z* bevezetőjében, ahol a megmerevedett jelentésű kanonikus szövegek olyan olvasására tesz javaslatot, mely radikálisan szakít a felfedhető szerzői szándék és a műegésznek alárendelt részek koncepciójával és az abból következő interpretációs gyakorlattal. A digitális szövegvilág az ilyen, művet és szerzőt „nem respektáló”, részeket az egész elé helyező olvasási, szöveghasználati módok számára nagyon termékeny közeg, s ez nyilván nem hagyja érintetlenül az itt fellelhető önéletrajzi jellegű szövegeket vagy multimédiás műveket sem.

Az önéletrajz olyan megnyilatkozási forma, ami szükségszerűen előtérbe állítja a szerzői személyiség és a műegész egymásra utaltságának kérdését. A személyes blogok arra lehetnek példák, hogy a folyamatos elbeszélésben megteremtődő narratív identitás és az identitás töredékes, adatbázisszerű megjelenítése nem feltétlenül zárja ki egymást, hanem lehet ugyanannak kétféle nézete, konfigurációja. Ami szerintem ennél radikálisabban különbözik a modern irodalmi önéletrajzkultúra hagyományaitól, az a blogoknak egy másik, de az egyes blogok folyamatos nyomon követésénél nem kevésbé elterjedt (sőt!) használati módja: amikor valamilyen élmény vagy tapasztalat nyomába akarunk eredni, és a kereső segítségével ennek a célnak megfelelően válogatjuk össze a blogok bejegyzéseit. Ha mondjuk a kismamablogoknál maradva születéseményekről szeretnénk olvasni, blogok releváns részleteinek rengetege sorakozik fel előttünk, hogy összehasonlítsuk őket, összevegyük őket saját élményeinkkel, és segítsenek abban, hogy megértsük, mi történt vagy fog történni velünk, és hogyan értelmezzük ezeket a történeteket. Talán mindig is ezért olvastunk önéletrajzot: hogy mintákat találjunk tapasztalataink értelmezéséhez és önmagunk megalkotásához. Ugyanakkor ebben a használatban a személyes blogok, melyek a szerzők szándéka szerint talán magánéletük és személyiségük történetét vannak hivatva elmesélni, az átfogó életút-elbeszélésből kiszakított tapasztalatok végtelen katalógusának bejegyzéseivé válnak. Ezek a részletek többnyire narratívák, de nem egy

nagyobb életrajzi szakaszt fognak át, inkább történetmorzsák vagy epizódok, és olvasásukkor nem kap szerepet a nagyobb szerzői narratívában betöltött jelentésük. Miközben tehát a személyes blogok egyik konfigurációja, az időben egymásra következő bejegyzések sora ezer szállal kapcsolódik az önéletrajz, illetve a napló veretes hagyományához, és miközben mások tapasztalata után kutatva alighanem ugyanaz a mozgatórugónk, mint bármely elődünknek, aki önéletrajzok olvasásába kezdett, mégis azt hiszem, a felsorolt példák közül ez a narratíva és személyiség egymásrautaltságát nem respektáló, szemeztető olvasás, az önéletrajz epizódjait az életút összefüggéséből kiragadó szöveghasználat esik a legtávolabb az önéletrajz irodalmi tradíciójától.

HIVATKOZÁSOK

- Barták Herniét. 2008. Konfrontálódó meghatározások. In *Írott és olvasott identitás: Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, 86–97. Budapest: L'Harmattan.
- Barthes, Roland. 1997. *S/Z*. Budapest: Osiris.
- Bell, Susan E. 2002. Photo Images: Jo Spence's Narratives of Living with Illness. *Health*, 6(1): 5–30.
- Bodor Ádám. 2001. *A börtön szaga: Válaszok Balla Zsófia kérdéseire*. Budapest: Magvető.
- Eakin, Paul John. 2004. What Are We Reading When We Read Autobiography? *Narrative*, 12(2): 121–132.
- Gács Anna. 2012. Húsz másodperc hírnév: Tracey Emin *Top Spot* című filmje és az önéletrajzi értelmezés problémája. In *Viharnak kitett szavak által: Tanulmányok Bacsó Béla 60. születésnapjára*, szerk. Papp Zoltán, 481–492. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Gass, William H. 1994. The Art of Self: Autobiography in an Age of Narcissism. *Harper's Magazine*. 288(1728): 43–52.
- Freedman, Eric. 2000. Public Access/Private Confession: Home Video as (Queer) Community Television. *Television New Media*. 1(2): 179–191.
- Habermas, Jürgen. 1999. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Fordította: Endreffy Zoltán. Budapest: Osiris.

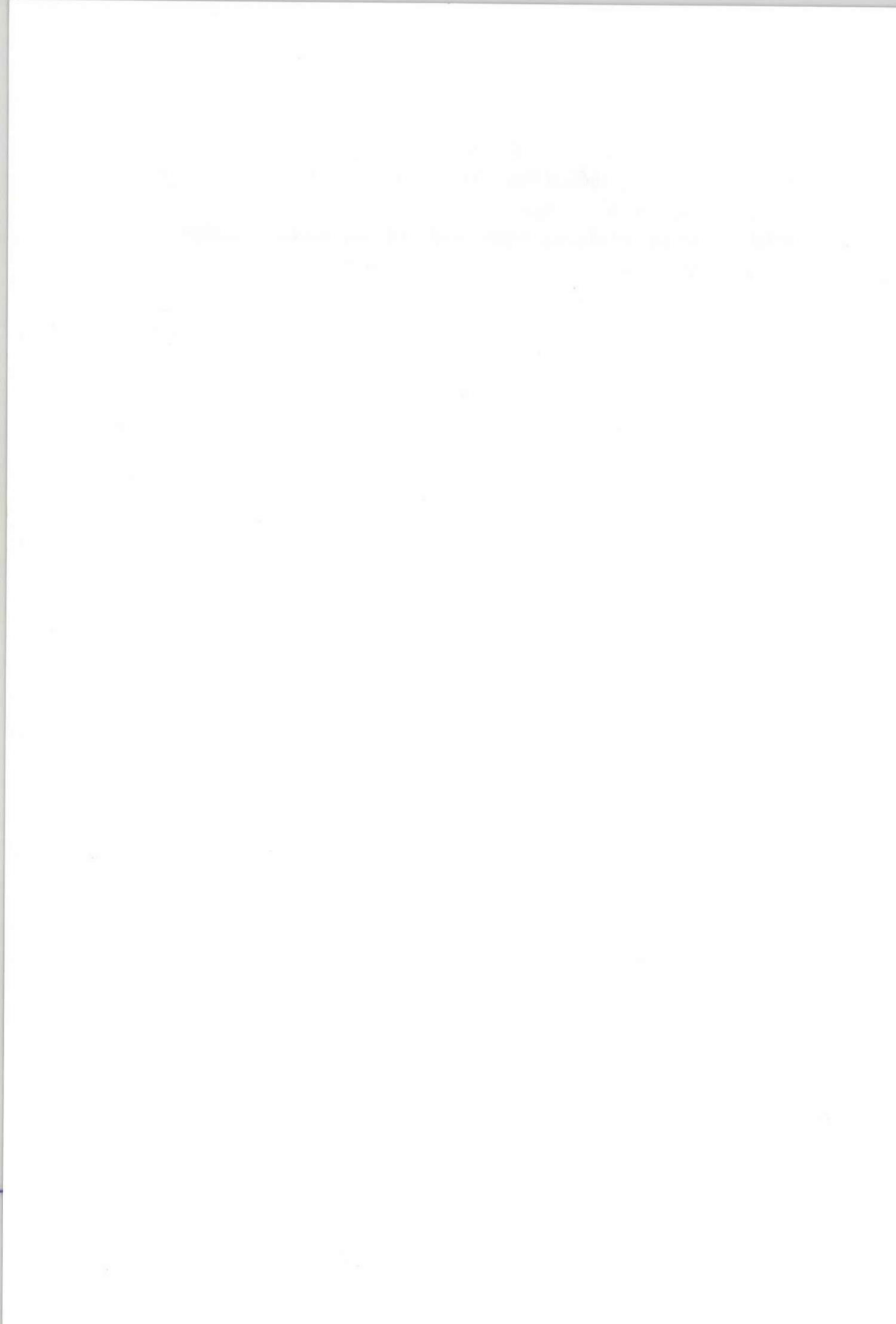
- Landow, George P. 1997. *Hypertextuális Derrida, posztstrukturális Nelson?* MEK. <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/muszaki/szamtech/multimed/landow.hun>
- Lejeune, Philippe. 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiából*. Szerk. Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan.
- Lejeune, Philippe. 1980. *Je est un autre: L'autobiographie de la littérature aux médias*. Paris: Seuil.
- Lopez, Lori Kido. 2009. The Radical Act of 'Mommy Blogging': Redefining Motherhood Through the Blogosphere. *New Media Society*, 11(5): 729–747.
- Mekis János és Z. Varga Zoltán, szerk. 2002. Autobiográfia-kutatás. *Helikon* 48. (3): 245–367.
- Mekis János és Z. Varga Zoltán, szerk. 2008. *Írott és olvasott identitás: Az ön-életrajzi műfajok kontextusai*. Budapest: L'Harmattan.
- Moore, Roger. 2008a. *My Word is My Bond: A Memoir*. With Gareth Owen. New York: HarperCollins.
- Moore, Roger. 2008b. *My Word is My Bond: The Autobiography*. Read by Roger Moore. BBC Audio.
- Obama, Barack. 1995. *Dreams from My Father: A Story of Race and Inheritance*. New York: Times Books.
- Orbán Katalin. 2005. Kép, képtelenség és trauma. *Beszélő*, 10(5): 104–109.
- Renov, Michael. 2004. *The Subject of Documentary*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Satrapi, Marjane. 2007. *Persepolis: Gyermekkorom Iránban*. Budapest: Nyitott könyvműhely.
- Satrapi, Marjane. 2008. *Persepolis: A visszatérés*. Budapest: Nyitott könyvműhely.
- Smith, Sidonie és Julia Watson. 2001. The Rumpled Bed of Autobiography: Extravagant Lives, Extravagant Questions. *Biography*, 24(1): 1–14.
- Smith, Sidonie és Julia Watson. 2010. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. 2. kiadás. Minneapolis and London: Univ. of Minnesota Press.
- Spence, Jo. 1986. *Putting Myself in the Picture: A Political, Personal, and Photographic Autobiography*. London: Camden Press.
- Spiegelman, Art. 2005a. *Maus: Egy túlélő története*. Budapest: Ulpus-Ház.
- Spiegelman, Art. 2005b. *In the Shadow of No Towers*. New York: Pantheon.

„Everyone I have ever slept with”...

Thomka Beáta. szerk. 1998. *Narratívák I: Képelemzés*. Budapest: Kijárat.

Tolnai Ottó. 2004. *Költő disznózsírból: Egy rádióinterjú regénye*. Kérdező: Parti Nagy Lajos. Pozsony: Kalligram.

Whitlock, Gillian és Poletti, Anna. 2008. Self-Regarding Art (Introduction to the Special Issue on „Autographics”). *Biography*, 31(1): v–xxiii.

A test képzőművészeti és tudományos reprezentációinak szerepe az identitás-konstrukciókban

A test néhány évtizede került a társadalomtudományi vizsgálódások körébe, és azóta töretlen népszerűségnek örvend a szociológiai, kulturális antropológiai és pszichológiai kutatásokban. A téma megjelenésének háttérében számos, nem kis társadalmi feszültséget kiváltó változás állt a 20. század második felében. Ezek többnyire az egészség/betegség, a testi kontroll, illetve a normalitás és deviancia problémái köré csoportosíthatók. Elsőként a fogamzásgátló tabletta és a születésszabályozás technikáinak bevezetésével új perspektívák nyíltak a saját test feletti kontroll területén. Lehetővé vált az is, hogy a nők szerepkészletek több részét újrafogalmazzák, s ehhez kapcsolódóan testüket is más vonatkozásokban jeleníthessék meg a társas térben. A női test reprezentációinak lehetőségei is kitágultak ily módon. A plurális, választható és változtatható identitásformák megjelenése természetesen új feszültségeket is magával hozott. Ezek számos esetben a „testre íródva”, medikalizált formában jelentek meg. Az utóbbi évtizedek tipikus problémáiként említhető a testképzavarokkal, evészavarokkal, menopauzával, menstruációval, szüléssel kapcsolatos feszültségek köre, mely egyaránt részét képezi az orvosi diskurzusnak, a közbeszédnek és a társadalomtudományi problematizálásnak. A nőiség új dimenzióinak megjelenése természetesen nem hagyta érintetlenül a férfi identitást és a férfi test megélésének módozatait sem. A nőkkel kapcsolatos társadalmi nem kutatásokban fokozatosan megjelentek a férfitémák, melyek között kiemelkedő szerepet kapott a „férfiasság” új értelmezéseinek kérdésköre, annak testi vonatkozásaival együtt. Itt elsősorban az „új maszkulinitás” fogalma érdemel említést, amely egyszerre tartalmazza a testtel való fokozott foglalkozást, a test ápolását, sok esetben nárcisztikus gondozását, de a korábban inkább a nőkre jellemző viselkedési problémák, így például az evészavarok megjelenését is.

A másik fontos probléma, amely a test témájára irányította a társadalomtudósok figyelmét, a születés és a halál technicizálódása, a természetes környezettől és folyamatoktól való elszakadása, elidegenedése volt. Az 1970-es évektől egyre több közlemény látott napvilágot, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a kórházi környezetben, a család és a támogató szociális háttér biztonságából kiszakadva zajló folyamatok nem csupán érzelmi terhet és adott esetben felesleges komplikációkat, vagy testi szenvedést jelentenek az érintettek számára, hanem súlyosan érinthetik emberi méltóságukat, testükkel kapcsolatos önrendelkezésüket. Sorra indultak „a születés szabadságáért” és a „méltó halálért” szervezett mozgalmak és azok a kutatások, amelyek társadalomtudományi szempontból kezdték tanulmányozni a problémakör szubjektivitással, autonómiával, identitással, kommunikációval és egészségpolitikával kapcsolatos összefüggéseit.

A test tehát a 20. század végére nem csupán metaforája, hanem konkrét hordozója lett a társadalmi feszültségeknek és szorongásoknak. Ezt tükrözi Bryan Turner (1996) „szomatikus társadalom” koncepciója. Az elmélet háttérében a biológiai esszencialista (tehát a test „eredendő”, veleszületett tulajdonságait és folyamatait hangsúlyozó) és a társas konstrukcionista (a test alakíthatóságát, társadalmi meghatározottságát kiemelő) megközelítések vitája áll. Számos antropológiai és szociológiai tanulmány utal arra, hogy az egyéni életstílusok lényeges jelölői a csoport-hovatartozásnak, és az egyén külseje, testi jellegzetességei, saját testéhez és egészségéhez való viszonya megjeleníti a csoport habitusának jellegzetességeit (Bourdieu 1978). További fontos tény, hogy korunkban a test integritásával kapcsolatos morális szorongások már nem elsősorban a szexualitás területén jelennek meg, hanem az egészség vonatkozásában. Ez részben annak tulajdonítható, hogy manapság az orvostudomány foglalja el a vallás háttérbe szorulása helyén maradt üres teret – az orvos az, aki behatolhat az egyén intim szférájába, aki előtt feltárulhatnak akár olyan titkok is, amelyekről a személy maga sem tud. Az 1. ábrán látható, hogy a testtel kapcsolatos tudományos diskurzusban az utóbbi 15 évben az identitás és a szelf problémái mellett az egészség, a betegség problematikája mellett a narratívum és a média kérdései voltak a leggyakoribb témák a *Body and Society* című folyóiratban, mely a téma egyik reprezentatív médiuma. Mindez arra utal, hogy a mai felfogás szerint a test egészségének fontos szerepe van az öndefinícióban, melyet jelentősen befolyásolnak a testtel és az énnel kapcsolatos elbeszélések és képi reprezentációk.

Szelf (300), Identitás (265), Politika (265), Betegség (250), Társadalmi nem (249)
Egészség (198), Orvostudomány (180), Média (175), Szexualitás (171), Narratívum (161)
Szubjektivitás (135) Fájdalom (122), Posztmodern (104)
Maszkulinitás (96), Feminitás (92), Férfias (80), Nőies (74), Sport (79), Öregedés (70), Szépség (67), Testmódosítás (67), Határok (60), Izmok (57)
Másság (33), Előítéletek (27), Testépítés (27)

1. ábra. A Body and Society című folyóirat 1995 (az alapítás éve) és 2009 közötti számaiban előforduló legfontosabb kulcsszavak gyakorisága 472 cikk alapján

A mai egészségnevelési diskurzusban a test úgy jelenik meg, mint egy problematikus, veszélyes entitás, amely állandó kontrollvesztéssel fenyeget – „nem elég fegyelmezett”, nem tartja be az egészséges élet szabályait –, s ily módon nem csupán önmagára, hanem a társadalomra nézve is kockázatot jelent. Michel Foucault szerint a testhez való társadalmi viszony a kapitalizmus fejlődésének elveit tükrözi, hiszen a diéta és a testedzés által karbantartott test a munkaerő racionalizálását szolgálja (Foucault 1996). A cél az egészséges, megbízható, hatékony testek „létrehozása”. Ennek alapfeltétele, hogy az egyén testképe integráns részeként jelenítse meg a társadalom és a kultúra „hatékony” testekkel kapcsolatos képeit; úgy, hogy ezek identitása fontos alappilléreivé váljanak. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy ebben milyen szerepet játszanak az orvostudomány új diagnosztikus technikái által létrehozott, és a populáris média által is közvetített képek, továbbá a kortárs képzőművészet egészséges és beteg testekkel kapcsolatos reprezentációi.

TEST-TÉRKÉPEK

A testkép az egyén testével kapcsolatos kollektív viszonyulásainak, érzéseinek és fantáziáinak az összessége. Az a mód, ahogy a személy megtanulta szervezni és integrálni testi tapasztalatait. Egyfajta háromdimenziós térképnek tekinthe-

tő, amelyre rávetülnek az egyén elképzelései a testi funkciókkal, egészséggel és betegséggel kapcsolatban, de őrzi a kulturális és társas reprezentációk nyomait is. Sok olyan betegség van, amely megváltoztatja a test individuális térképén való lokalizációt. A belső, korábban észrevétlen működések észlelhetővé, így „külsővé” válnak, bizonyos szervek vagy testrészek megváltozhatnak, sőt adott esetben el is távolítódnak a testről.

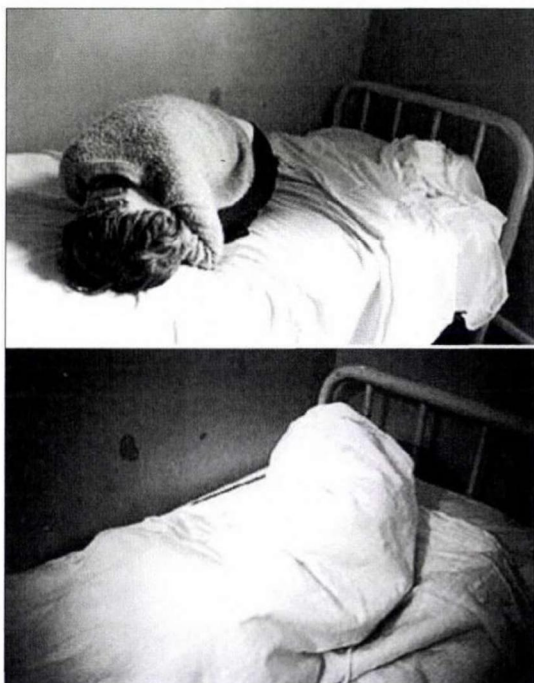
Cecil Helman antropológus szerint az egyén három „térképet”, illetve ezek keverékét használja a változások meghatározásához (Helman 1995). Ezeket egyéni, kulturális és orvosi térképeknek nevezte. Az egyéni térkép a test külső és belső tereivel kapcsolatos nézeteket tartalmazza. Számos tanulmány igazolta, hogy a test belső térképe sokféle hatás eredményeképp jön létre. Ebből adódóan az emberek testi folyamatokkal, belső szerveik működésével kapcsolatos reprezentációi nem csupán az információmennyiség és a tudás függvényei. Jelentősen befolyásolják ezeket szimbolikus jelentések – pl. a szívet sokan középen, a torokhoz közel képzelik el („Torkában dobog a szíve”), mások a gyomorról feltételezik, hogy a teljes hasüreget kitölti. A test határaival, kontúrjaival és alakjával kapcsolatos kulturális reprezentációk és egyéni pszichológiai tényezők hatását mi sem bizonyítja jobban, mint a manapság egyre szaporodó testképzavarok problémája. Ez természetesen nem független a test kulturális „térképétől”, amely egyszerre tartalmazza az adott társadalomban ideálisnak tekintett alakot, testsúlyt, a szexuálisan vonzónak tekintett test jellegzetességeit. Itt szerepelnek azok a szabályok is, amelyek meghatározzák, hogy a test mely részei kerülhetnek a publikus térbe, melyek megmutathatóak, melyek elrejtendőek. Hasonlóképp itt találhatóak az „egészséges” és „beteg” testtel kapcsolatos definíciók is, amelyek jelentős része ugyanúgy követi a kulturális és tudományos reprezentációk változásait, mint a test megjelenítésére, ápolására, táplálására, stb. vonatkozó egyéb normák. Az egészséggel-betegséggel kapcsolatos szabályozás másfelől egy orvosi térképen helyezkedik el. Ez nem csak tudományos információkat tartalmaz, hanem az azokkal kapcsolatos társadalmi és laikus reprezentációkat is. Ezek gyakran metaforikus módon jelenítik meg a testet. Napjainkban igen gyakoriak a betegség háborús metaforái, melyek arra utalnak, hogy a betegség – valamely vírus vagy baktérium – „megtámadja” a testet, és a betegnek „le kell győznie” azt. Hasonlóképp jellemző az is, hogy a beteg testet egy géphez hasonlítják, melynek elromlott részeit megjavítja vagy kicseréli az orvos. Ezt a metaforát erősíti a mai orvosi technika fejlődése, ahol a különböző testrészek és szervek kicserélése, pótlása mesterséges, vagy donortól származó

anyagokkal a mindennapi tapasztalat részévé vált szinte mindenki számára. Az identitás szempontjából ez tovább erősíti azt a képzeletbeli hasítás formájában jelentkező tudattalan elhárítást, ami jellemzően létrejön a betegeknél abban az esetben is, ha nincs szó testrészek vagy szervek cseréjéről. Gyakori, hogy a betegek egy duális identitást alakítanak ki, melynek lényege, hogy nem saját magukat, hanem csupán az adott szervüket érzik betegnek, így próbálván elkülöníteni a betegség vagy gyengeség érzését a szelfüktől. Nem ők maguk, hanem az „ideges gyomor”, az „irritábilis bél”, vagy a „gyenge idegek” felelősek tehát a betegségért. Transzplantáción átesett betegek rajzai tanúsítják, hogy az operáció komoly zavarokat okozhat a beteg identitásában. Vesetranszplantált személyek emberrajzain az alakok kontúrja gyakran bizonytalan, és az is sokszor előfordul, hogy valamelyik testrész lemarad, vagy a test kontúrjain kívül kerül a rajzon (Nesci és mtsai 2001). Súlyos betegeknél az is előfordul, hogy magát a beteg test képét oly módon próbálják távol tartani maguktól, hogy olyan „fantom testképet” tartanak fenn, ami nem a saját korábbi egészséges test emlékéen, hanem az egészséges test kulturális ideálján alapul.

A BETEG TEST KÉPEI A MODERN VIZUÁLIS MŰVÉSZETEKBE

A kortárs képzőművészeti alkotások, amelyek középponti témául választják a betegségélményt, nem csupán formálják, de legitimálják is a betegség „esztétikáját”. Hieronymus Bosch, Albrecht Dürer és Rembrandt képeitől kezdve a Salpêtriére kórház hisztériás nőbetegeket ábrázoló fotó-ikonográfiáján át lassan, de biztosan beáramlottak az orvosi témák a vizuális reprezentációk művészi világába. Ez a beáramlás egyszerre követte az orvostudomány intézményesülését és a nyugati művészetnek a betegségek „valóságosságával” kapcsolatos kérdésfelvetését. A 19. században ment végbe a kórházak elterjedése, a fotográfia megszületése és a fiziognómia megjelenése, amely az egészséges és beteg, „normális” és „abnormális” identitás globális vizuális reprezentációjának szerepét próbálta magára vállalni. Ettől az időszaktól kezdődően folyamatos volt az interakció a medicina és a képzőművészet között. Mindez nem függetleníthető az objektivitás és a bizonyíthatóság problémájától, a betegségek vizuális „látatásának” egyre fokozódó igényétől. A 20. század második felében – főként az 1970-es évektől kezdődően – mindez a szenvedés ábrázolhatóságának problémájával színeződött, és politikai árnyalatokat is kapott. Különösen fontos kér-

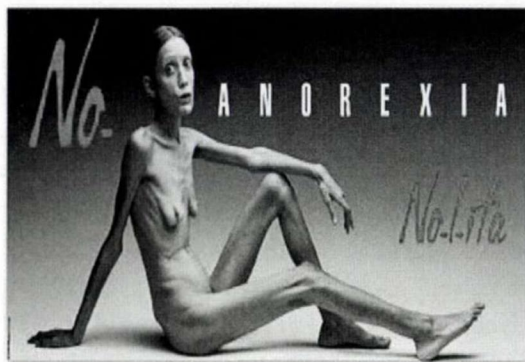
désként jelent meg a kórház mint elidegenítő, dehumanizáló, goffmani értelemben totális intézmény kritikája, és mindennek vizuális megjeleníthetősége. Ebben fontos szerepet töltött be a filmművészet is, így elsőként Milos Forman *Száll a kakukk fészkére* című filmje, melynek hatására több szociológus, képző- és fotóművész vállalkozott arra, hogy zárt intézményekben rövidebb-hosszabb időt eltöltve szociográfiai, illetve képi eszközökkel ábrázolja az elmeosztályok hatását a másság („abnormalitás”) konstrukciójára. Ennek példáját láthattuk Bakonyi Péter *Téboly, terápia, stigma* című, fotókkal gazdagon illusztrált szociográfiájában (Bakonyi 1983), vagy Mary Ellen Mark kanadai fotóművész híres projektjében, amely a *Száll a kakukk fészkére* forgatásának helyszínét adó Oregon állami Kórházban zajlott, ahol a művésznő 36 napot töltött 1976-ban (Jacobs és Mark 2008). Ezek az alkotások felhívták a figyelmet arra, hogy a korábban semlegesnek tekintett környezet miként válhat egy meghatározó és kirekesztő identitáspolitikai alapjává.

Szociográfia vagy testművészet? Mary Ellen Mark (1976) fotósorozatának egyik képe az Oregon Állami Kórházból, a *Száll a kakukk fészkére* című film forgatásának helyszínéről

A betegséggel és az orvoslással kapcsolatos kérdések továbbra is beáramlanak a képzőművészetbe, olyan formában is, hogy a művészek gyakran elaborálják betegségélményüket művészi alkotásokban. Sander Gilman (1995) szerint a betegséggel kapcsolatos képzőművészeti alkotások igénye abból ered, hogy az ábrázolás által formát, keretet adjunk az elmúlással kapcsolatosan érzett szorongásunknak. A szenvedő, a beteg képe szerinte nem más, mint a betegség antropomorfizált ábrázolása. A kép kerete, az ábrázolás struktúrája a kontrollálhatóság érzését adja alkotó és befogadó részére egyaránt. További funkciója, hogy a betegséget (és az abból eredő szorongást) elhatárolja a szelftől, és a Másiknak tulajdonítsa. Gilman felhívja a figyelmet az esztétikai dimenzió és a betegség ambivalenciájára, a szépség és a betegség esetenkénti összeférhetetlenségére. Azokra a tanulmányokra hivatkozik, ahol fiatal orvosoknak kellett nyilatkozni azonos diagnózisú, de különböző életkorú és a testi vonzerő szempontjából különböző betegekről. A felmérésből kiderült, hogy az orvosok a fiatalabb és vonzóbb külsejű pácienseket „jobb”, kooperatív betegként értékelték, és gyógyulási esélyeiket, életkilátásaikat is pozitívabban ítélték meg, mint a kevésbé előnyös külsejű, vagy idősebb társaikét. Ez nem csupán az esztétikai sztereotípiákból ered, hanem ahhoz a konvencióhoz is kapcsolható, hogy a betegek fotografálásának hagyományosan nagy szerepe volt a normalitás és deviancia elkülönítésében. Szépség és betegség ambivalenciája azonban már a kezdetekkor megjelent, amikor a fényképezést elsőként használták a hisztéria tünetei – a betegség különböző szakaszait jellemző mozdulatok, gesztusok és arckifejezések – ábrázolására Jean-Martin Charcot vezetésével, a 19. század végén. Ezek a fotók rávilágítottak arra is, hogy a kép nem csupán a beteg(ség) dokumentálására alkalmas technika, hanem modell is lehet, általa tanulható a tünet és a betegviselkedés. Ennek példájaként említhetők azok az értelmezések, melyek szerint a Charcot vezette Salpêtrière kórházban a betegek a kiállított fotók segítségével „tanulták” a hisztériás pózokat, mozdulatokat, érzelmi kifejezéseket (Didi-Huberman 2003; Csabai 2007). Mai példaként említhetjük a szélsőségesen sovány – nem ritkán anorexiás – topmodellekről készült felvételek facilitáló hatását az evészavarok alakulására. A téma fontosságát és egyúttal bonyolultságát mutatja, hogy amikor 2007-ben a N-o-lita divatcég Oliviero Toscani nemzetközi hírű fotós közreműködésével egy kampányt indított az anorexia ellen (Isabelle Caro divatmodell 31 kg-ra lefogyott anorexiás testét bemutató képek segítségével), sok szakemberben felmerült a kérdés, hogy a bemutatott fotók nem fogják-e inkább az anorexiás viselkedést erősíteni. Nem

lesz-e erősebb a kép modellkövetésre sarkalló üzenete, mint a „No anorexia” felirat? A nemzetközi szakmai és laikus közvéleményt felkavaró eset ezen dilemmájára természetesen nehezen adható válasz, szisztematikus felmérések pedig nem történtek az ügyben. Pedig érdekes lenne tudnunk, hogy az érintettek számára a fotók a betegség, vagy a szépség képeiként – esetleg ezek ambivalens, és mégis vonzó elegyeként – jelentek meg.

A sok vitát kiváltott anorexiaellenes kampány egyik fotója
(Toscani, 2007)

Az 1990-es évektől kezdődően a betegség képzőművészeti ábrázolása egy többek szerint vitatható fordulatot vett az ezoterikusabb reprezentációk irányába, és fokozatosan elvesztette politikai üzeneteit. A korábbi tiltakozásokat képviselő művészek jelentős része egyre inkább tekintélyfigurává vált, műveik pedig beépültek a múzeumok vagy a képzőművészeti akadémiák intézményes kánonjába. A betegséggel kapcsolatos képzőművészeti tevékenység pedig sokkal inkább korrektív célúvá és önreflektívúvá vált, elvesztvén harcos, támadó jellegét. Megváltozott a metaforák és szimbólumok közvetlen felhasználásának gyakorlata is, hiszen világossá vált, hogy az egészség/betegség/normalitás/abnormalitás fogalmak ugyanúgy átjárhatóak, mint a reprezentáció/ideológia/politika/identitás kategóriái.

„HÚSMŰVÉSZET”

A test és az identitás megváltozott, „posztmodern” státuszával kapcsolatos gondolatok tehát az 1970-es évektől kezdődően nem korlátozódtak csupán a társa-

dalomelméleti teoretizálásra, hanem folyamatosan jelen vannak a képzőművészetben és a köré szerveződő intellektuális diskurzusban is. Az utóbbi években Magyarországon is figyelmet kaptak a kortárs képzőművészet azon új törekvései, amelyek a művész testének műalkotásként, társadalompolitikai üzenetek hordozójaként, vagy épp fogyasztói cikként való megjelenésére, és az ezekkel kapcsolatos veszélyekre, feszültségekre hívják fel a figyelmet. Kiemelt témaként szerepelnek ezekben a művekben a hatalmi és fogyasztói manipulációk tárgyaként szereplő test lehetőségei: az önálvető transzformációk, az ellenszegülés, vagy a manipulációkat kreatív módon, sokszor ironikusan kikerülő testi gesztusok (Sturcz 2006).

A betegség képi reprezentációjának problémája két fontos diszkurzív gyakorlatra épül. Egyik maga a betegség ábrázolhatóságának a kérdése (az, hogy mit jelent ez az identitás és szubjektivitás szempontjából), a másik pedig, hogy miként függ ez össze a tágabb identitáspolitikával és reprezentációs gyakorlattal. Mindkét diszkurzív szál összekapcsolódik a szubjektivitás, az orvostudomány betegségidentitást konstruáló hatásaival – a Michel Foucault által leírt „klinikai tekintet” szerepével –, illetve a testpolitika általános kérdéseivel. További fontos szempont, hogy a betegség ábrázolása kapcsolódási pontot jelent az esztétika és az identitáspolitika között is. Ennek emblémája Orlan, a híres-hírhedt francia képzőművész, performer és művészettörténész tevékenysége, aki a képzőművészet klasszikus nőalakjai egyes arcrészleteit mintául véve operáltatta át saját arcát nyilvános operációk keretében.

Orlan egyik operáció-performansza

Orlan minden egyes performansznak külön címet adott, például: „Húsművészet”, „A művészetnek adtam a testemet”, „Ez az én szoftverem” vagy „Identitásváltozás”. Az operációkon, melyeket a világ több képzőművészeti galériájában közvetítettek, Orlan és az operáló személyzet is híres designerek – például Paco Rabanne vagy Issey Miyake – által tervezett ruhákat viselt. A műtétek helyi érzéstelenítéssel történtek, és ez lehetővé tette, hogy Orlan különböző filozófiai és pszichoanalitikus szövegeket olvasson fel közben. Egyik műtét-performanszán például az alábbi idézet hangzott el, amely közvetlenül utalt a test és az identitás konstruálhatóságának problémájára:

A bőr megtévesztő... Bőröm egy angyalé, de én egy sakál vagyok...krokodil-bőröm van, miközben kiskutya vagyok. Fekete a bőröm, de fehér vagyok. Bőröm egy nőé, de férfi vagyok. Soha nem az a bőröm, mint aki vagyok. Nincs kivétel a szabály alól, mert soha nem vagyok az, amit birtoklok. (Clarke 2000, 193.)

Orlan szélsőséges reakciókat kiváltó performanszai az 1980-as, 90-es években egyszerre reflektáltak a test képzőművészeti és társadalmi státuszával kapcsolatos kortárs dilemmákra és a posztmodernitás által teremtett kihívásokra. Ezek között kiemelt helyen szerepel a testek birtoklásának problémája, és az a kérdés, hogy a testtel kapcsolatos beavatkozások során ki gyakorolhatja a kontrollt, meddig terjednek az orvostudomány határai. A műtét és a műtő mint esztétikai objektum és transzgressziós felület egyszerre való megjelenítése új megközelítést és új beszédmódot is jelentett. Hangsúlyossá vált, hogy a testen végzett beavatkozások nem csupán a tudomány illetékességi körébe tartoznak, hanem azok tágabb kulturális hatások hálózatába illeszkednek, és hogy az esztétika kategóriája nem függetleníthető a politika dimenziójától.

A test kontrollját és felügyeletét befolyásoló kulturális technikák között fontos szerepet tölt be a filmművészet is. Lisa Cartwright (1995) szerint a test felügyeletének története és a mozi fejlődésének története számos ponton összekapcsolódik. Elsőként azt kell megemlíteni, hogy a mozgóképtechnika korai korszakában sok fejlesztés elsősorban tudományos célú volt – főként az optika és a fiziológia területén (pl. olyan testmozgásokat regisztráltak, melyek részletei enélkül nem lettek volna követhetők.) Érdemes megjegyezni azt is, hogy a Lumière fivérek által feltalált filmfelvevő ugyanúgy 1895-ben jelent meg, mint a röntgenkészülék. A párhuzamok azonban jócskán belenyúlhatnak a 20. századba

is. A tudományos filmkultúra máig jelentős hatással van a szórakoztató- és művészfilmek fejlődésére. Itt is megjelent az a fordulat, melyet a test belsejének filmezése hozott a hagyományos felvételekhez képest, és hozzájárult a tudományos megfigyelés mai dilemmáihoz. Ezek elsősorban a test átláthatóságának és objektivitásának – vélt „igazságának” – összefüggéseivel kapcsolatosak.

ORVOSI KÉPALKOTÁS ÉS A TEST TRANSPARENCIÁJA

Mindig nagyon erős törekvése volt az emberiségnek, hogy belenézzen az emberi testbe. Az orvoslás számára hivatalosan ez először a reneszánsz idején vált lehetővé, majd 1895-ben, a Wilhelm Röntgen által kifejlesztett eljárással arra is mód nyílt, hogy ezt a testbe való behatolást a testfelszín megsértése nélkül lehessen megtenni. Ez az „optikai invázió” ha nem is ugyanolyan formában, mint a test fizikai felnyitásával, konkrét behatolással járó vizsgálatok esetén, de mindenképp a testhatárok megsértésének érzését hívhatja elő, hiszen a röntgen, vagy az új képalkotó eljárások a bőr, a szövetek, a szervek átjárhatatlanságát legyőzve jutnak be a testbe. Manapság, a különféle képalkotó szupertechnikák segítségével készült felvételek mindenki számára rendelkezésre állnak. A média és az internet folyamatosan transzparenssé tesz különböző testeket azáltal, hogy a legapróbb és legintimebb részleteket tárja elénk nap mint nap. Teljesen természetessé vált a mindennapi emberek számára is, hogy vírusokat, megtermékenyített petesejtet, a méhben mozgó magzatot láthassa, vagy operációk részletes képeit követhesse.

A „transzparens” test egy kulturális konstrukció, amely orvosi eszközök, különböző médiatechnikák, az adott korra jellemző művészeti konvenciók és társas normák közvetítésével jön létre. A legtöbben elsősorban az orvosi technikák által feltárt testet azonosítják a transzparens test fogalmával, azonban sokan felteszik a kérdést, hogy valóban átláthatóbbá válik-e a test, ahogy ezek az eljárások fejlődnek (Van Dijk 2005)? A témával kapcsolatos szakirodalom és a laikus vélemények is azt tükrözik, hogy minél többet – és minél apróbb részleteket – látunk, annál bonyolultabb lesz a testtel kapcsolatos vizuális információ.

Mindez részben megváltoztatta a tudományosság kritériumait is. Míg korábban ez elsősorban a racionalitás és a fejlődés (a test változásai, érése, öregezési folyamatai, továbbá a betegségek progressziója) fogalmaihoz kapcsolódott,

ma a változtathatóság, tökéletesíthetőség, az emberi fiziológia feletti kontroll és a transzparencia lett az elsődleges meghatározó (Van Dijk 2005). Abban, hogy ezek a kritériumok nem csupán az orvostudományra vonatkoznak, hanem jellemző kulturális értékekké is váltak, jelentős szerepe van a médiának.

Mind a tudományos nézetekben, mind a közvélekedésben jelen van, hogy a röntgen, a CT, az ultrahang, vagy a PET pontos képet ad a test belsejéről. Holott a képalkotás rendkívül nagy mennyiségű adat komplex feldolgozását jelenti, ami eleve magába foglalja az interpretációt. Természetesen minél bonyolultabb számításokra van szükség, annál nagyobb a torzítás lehetősége. Ezt tovább bonyolítja, hogy bekövetkezett a számítástechnika nagy fordulata: eddig számokba konvertálta az adatokat, de mivel azok a testi jelenségek és folyamatok ilyen szintű leírásához túl bonyolultak lettek, visszafordítja őket képekbe. Természetesen a test tudományos bemutatásának mindig voltak közvetítő eszközei. A jellemzően verbális leírásokról a képi megfogalmazásokra való átmenetet – mely az utóbbi évszázad sajátja –, „ikonikus”, vagy „képi” fordulatnak nevezik. Ez a fordulat napjainkra érte el csúcspontját, amikor a mai tudományos képek impresszív hatása is hozzájárulhatott a természet- és orvostudományok tudománypolitikai diskurzusban gyakran megfigyelhető „győzelméhez” a szöveghez kötött bölcsészettudományok felett. Sok szakember és tudománypolitikai döntéshozó számára ugyanis a képek, ábrák segítségével „láthatóvá” tett kutatási eredmény „objektívebb”, így „valódibb”, „tudományosabb”, „értékesebb” is. A kialakult tudománypolitikai és kulturális helyzet, melyben tehát jelentős szerepet kap a képek dominanciája és a megmutathatóság igénye, normatív hatással bír a test és a szelf értelmezései terén is. Új definíciókat ösztönöz az egészséges testtel, a betegséggel és a patológiával, a nemi különbségekkel, továbbá a testi és lelki folyamatok egymásra hatásával kapcsolatban.

Az információs társadalom és a média közvetítő szerepének köszönhetően egyre inkább jellemző, hogy testünket a tudományos (vagy annak gondolt) információk szűrőjén keresztül nézzük. Testi valónk vizuális alapanyagát ma már nem csupán a közvetlen tapasztalat, a környezet visszajelzései és az önértékelés adják, hanem számos egyéb információ artikulálja. Részből tehát az orvostudomány és kapcsolódó háttértudományai „mondják meg”, hogy ki vagyok. A különböző képalkotó eljárásoknak köszönhetően megváltozott az emberi test alapvető természetével kapcsolatos észleletünk. Ma már nem csupán hús és csont, hanem számos egyéb olvasat – elektronikus, mágneses, hőhatású – járul hozzá a tapasztaláshoz, melyek különböző karaktert is adnak neki. A digitális

képalkotó eljárások korunk leggyorsabb ütemben fejlődő technikái. Ez a fejlődés azt hozta magával, hogy az egyén mostanra szinte csak az orvostudomány kódolt terminusai alapján juthat hozzá a saját magával kapcsolatos információhoz. Ez egy olyan szubjektumot hozott létre, amely folyamatosan az exploráció és értelmezés tárgya kell legyen (hiszen állandóan új információk derülhetnek ki róla); vonzza az érdeklődést („vizsgálat tárgya”); és folyamatos szorongásoknak van kitéve (hiszen soha nem tudhatjuk, milyen eltérés, defektus, patológia „húzódik meg a mélyben”).

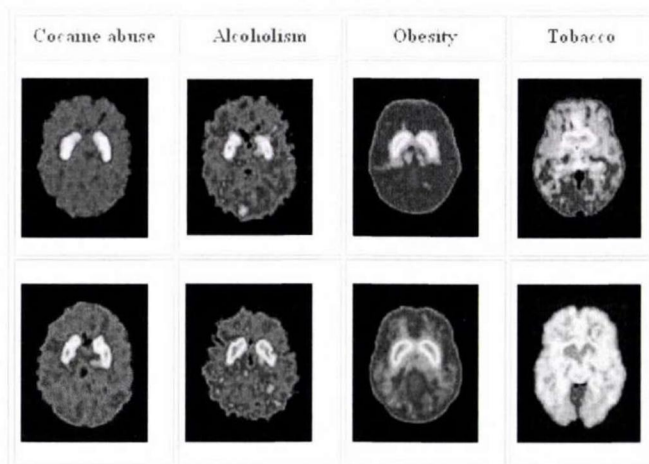
A BIOMEDIKÁLIS IDENTITÁS ÉS AZ „OBJEKTÍV SZELF” KERESÉSE

A témával kapcsolatos társadalomtudósok egyre több bizonyítékot sorakoztatnak fel arra vonatkozóan, hogy ezekben a képekben (és értelmezésekben) benne van a mi látásmódunk és annak kulturális meghatározottsága is (Dumit 2004). A test vizuális ábrázolásai természetesen mindig is tartalmaztak számos olyan hatást, melyeknek nem voltak fiziológiai korrelátumai (ennek példáit láthatjuk pl. az anatómiai ábrázolások rendkívüli változatosságában a különböző történelmi korokban és kultúrákban). A mai testábrázolás lényegileg tér el a konvencionális reprezentációktól. Egy olyan posztmodern testről van szó, melyet megfosztottak saját realitásától, és „igazságát” csak általa nem – vagy nehezen – kontrollálható és értelmezhető képek segítségével tudhatja meg (Czegledy és Czegledy 2002).

Az, hogy a kép a pontos „igazságot” mutatja a testről, azt a meggyőződésünket és vágyunkat tükrözi, hogy minél többet látunk a testből, annál többet tudunk meggyógyítani. A terápiás technikák nem mindig tudnak még lépést tartani a diagnosztikával, tehát a látás és a gyógyítás között nincs egyenlőségjel. Nem igaz az a közhely sem, hogy a testbe való bepillantás ártalmatlan dolog lenne, azaz hogy ha nem találnak semmit, akkor „nem történt semmi”. A képalkotó eljárásokkal történő vizsgálat olyan intervenció, amely számos változást hozhat létre a testtel kapcsolatos reprezentációkban és a testhez való viszonyban. Bizonytalanságokat, szorongásokat ébreszthet, adott esetben ambivalens információkhoz is juttatja az egyént. Megváltoztathatja a test határaival és kontrollálhatóságával kapcsolatos érzéseket is. A képalkotó eljárások tehát semmiképp nem egyszerűsítik a testtel kapcsolatos tudást, sőt inkább ellentmondásokat termelnek. A felvételek olvasásához, értelmezéséhez nagyon bonyolult,

specializált tudásra van szükség, és az eredmény mindig konszenzus és protokoll kérdése.

A képkalkító eljárásokkal készült felvételek értelmezése olyannyira bonyolult folyamat, hogy a jelentések kialakításához egész „virtuális közösségre” (Dumit 2004) van szükség, mely egyaránt tartalmaz személyeket és technológiákat. Itt azonban nem csupán a szakszemélyzetre és a szűken vett technikára kell gondolnunk, hanem mindazokra is, akik a tudományos információkat közvetítik a nagyközönség számára (pl. újságírók), az információk hordozóira és megjelenési felületére. De az értelmezési hangsúlyokat közvetetten befolyásolja a tudománypolitika, a kutatási támogatások prioritásai, a tudományos divatok és trendek is. Mindennek keretet ad a tudomány és a populáris kultúra, a technológia és társadalom, továbbá a normalitás és abnormalitás között húzódó – és folyamatosan változó – határvonal is. Joseph Dumit, az agyi képkalkító eljárások kulturális antropológiáját tanulmányozó kutató szerint mindezek a hatótényezők közös nevezője az „objektív szelf” leírásának igénye, melyet napjainkban sokan próbálnak a biomedikális identitás alapjaira helyezni (Dumit 2004). Ezt segítik azok a tudományos és populáris ábrázolások, melyek azt sugallják, hogy az agy képkalkító technikákkal – így főként PET szkennel – való ábrázolása egyszersmind képet adhat az illető mentális állapotáról, érzelmeiről, irányultságáról, személyiségéről.

Egy amerikai, addikciókat is kezelő wellness intézmény honlapján megjelent PET ábrák a kokain, az alkohol, az elhízás és a dohányzás agyi „kimutathatóságáról”
<http://www.floridadetox.com/>

Dumit bemutatja, hogy már a PET technika megjelenésekor felbukkantak ezek a reprezentációk. Például 1983-ban, a *Vogue* magazinban közöltek három színes PET „ábrát” – három ovális foltot, különböző színekkel –, rajtuk a felirattal: „normalis”, „depressziós”, „skizofrén”. A cikk azt taglalta, hogy a három különböző agy(szelet) három különböző személyt jelenthet. A képekkel kapcsolatban számos orvosi szakmai kérdés is felmerült, témánk szempontjából azonban az egyik alapvető dilemma az, hogy mi lehet a normalitás kritériuma. Az, hogy egy adott technikával nem kimutatható valakinél egy adott betegség, természetesen nem jelenti azt, hogy nincs más betegsége az illetőnek. A PET technika (és más diagnosztikus eljárások) sokkal alkalmasabbak az eltérések és az abnormalitás ábrázolására, mint a normalitás definiálására. A „biomedikális identitás” és az „objektív szelf” iránti igény azonban ezt követeli, hiszen korunkban az egyén számára komoly szorongást és bizonytalanságot jelent a tudat, hogy a test nem látható, saját magunk által nem hozzáférhető régióiban meghúzódhat egy olyan parányi eltérés, mely akár végzetes betegségre utal. Ezt erősíti, hogy a közvélemény számára is elérhető módon jelennek meg információk olyan kutatásokról, amelyek messzire vezető következtetéseket próbálnak levonni az agyi képalkotó eljárás felvételeiből például a zenei érzék, a reklámokra való fogékonyság, vagy épp a vallásos élmények átélése terén (Newberg és mtsai 2001). Mindez magával hozza a szabad akarattal és a felelősséggel kapcsolatos dilemmákat is, hiszen ha az egyén teljesítményei, vonzódásai, viselkedése ilyen szinten leírható agyi mechanizmusok által, felmerül a kérdés, hogy hol marad hely az egyéni szándékok és szubjektivitás számára. Ebben a keretben könnyen érthető, hogy az „objektív szelf” bizonyítékainak keresése nem csupán a személyiség stabil fogódzóinak megragadására és a normalitás igazolására irányul, hanem a betegségekkel kapcsolatos felelősség hárításának igénye is táplálja. Jól illusztrálja ezt az alábbi idézet:

Tehát a depresszió egy kimutatható betegség? Ebben az esetben akkor azt mondhatom, hogy valami baj van az agyammal, ahelyett, hogy azt mondanám, valami baj van velem. Az utóbbi az önsajnálát jele lenne, az első mondat pedig egyszerű ténymegállapítás. (Dumit 2004, 161. Kiemelés tőlem, Cs. M.)

Itt közvetlenül végigkövethetjük azt a mechanizmust, amely által az egyén eltávolítja a betegséget – és az azzal kapcsolatos felelősséget – a szelfjétől. A „beteg vagyok” tudatot a „beteg az agyam” (beteg a testem) öndefiníció váltja fel.

AZ ÖNDEFINÍCIÓ DILEMMÁI „SZOMATÓPIÁBAN”

A biomedikális identitás szelf-szerveződésben játszott szerepére hívja fel a figyelmet egy más szempontból Peter Kramer pszichiáter 1993-ban megjelent tudományos bestsellere, *A Prozacra hallgatva* (Listening to Prozac), melyben a szerző példákat mutat be arra, hogy a betegséggel kapcsolatos tudományos/szakértői ténymegállapítások, illetve a terápia maga miként járul hozzá a szelf újradefiniálásához. Bemutatja például egy Sam nevű beteg példája kapcsán, hogy a Prozac által bekövetkező változások – pl. a döntési és koncentrációs készség, a munkabírási, a szexuális aktivitás, az optimizmus terén – miként vezettek oda, hogy a páciens korábbi szelfjét „Másikként” kezdte érzékelni, fokozatosan elidegenedve saját korábbi történetétől és személyiségétől. Kramer ezt „kozmetikai pszichofarmakológiának” nevezte, melynek során az a benyomás alakult ki (páciensnek és terapeutának egyaránt), hogy a korábbi Sam a maga 30 éves élettörténetével egy „biológiai defektus” volt csupán, és a Prozacra hallgatva feltárult az „igazi Sam” valódi személyisége. Kramer számára komoly kihívást jelentett ez az eset és a hozzá hasonló, ahol a Prozac hatására megjelenő változásokat új – „igazi” – szelfként élték meg a páciensek. Első kérdésként felmerül, hogy a betegek miért reagáltak ezzel az erős hasítással, létrehozva a „régit” és „új” szelf konstrukcióját. A másik, témánk szempontjából talán még fontosabb probléma, hogy ebben a folyamatban milyen szerepe van a testileg meghatározható folyamatoknak, a biomedikális identitás és az „objektív szelf” iránti igénynek.

Amint arról a fentiekben többször is szóltunk, a medikalizált információs társadalom a testi tapasztalat új formájaként hozta létre a transzparens testet. Ebben összpontosul a posztmodern társadalmak egyik fontos, specifikus trendje, melyet az egészség-információk, az orvosi technológia, az egészséggel kapcsolatos fogyasztói szemlélet és a folyamatos önellenőrzés (pl. szűrővizsgálatokon) mintázata jellemez. Bizonyos szerzők szerint a posztmodernitásban létrejön a felvilágosodás társadalmi haladással kapcsolatos egyik álma, mely az információk felhasználása által megvalósítható testi tökéletességhez kapcsolódik (Chrysanthou 2002). De amint korábban bemutattuk, a test napjainkban való középpontba kerülése más értelmezés szerint azzal magyarázható, hogy a posztmodernitás egy dezorientáló ontológiai bizonyosságot hoz létre, ami arra predesztinálja a szelfet, hogy a legalapvetőbb menedékéhez, a testhez folyamodjon. Az ontológiai bizonytalanság a legtöbb értelmező szerint azzal

magyarázható, hogy az egyre individualizálódó én-identitások elválnak a valóság és a közösség hagyományos kapaszkodóitól, továbbá a nemi szerepek, az életkori- és osztályhovatartozás lokalizációitól (testhatárok és énhatárok). A szelfnek erre a bizonytalanságra adott válasza tehát az, hogy az identitás forrását és jelentését visszairányítja a testre. A fogyasztói kultúra hatására a korábban tisztátalannak, profánnak tekintett test történeti átalakuláson megy keresztül: az önimádat és az önmagára irányuló szorongás ikonjává válik. Az egészségközpontúság teljesen új jelenség, ami – az utópia mintájára – létrehozza a „szomatópia” birodalmát (Chrysanthou 2002). Ezt a világot a hipochonderek, az aggódó egészségesek, az aggódó lehet-hogy-nem-egészségesek, illetve a nem aggódó, de lehet-hogy-aggódniuk-kellene emberek csoportjai töltik be. A test állapotaival és az egészséggel kapcsolatos állandó bizonytalanság jellemzi tehát „szomatópiát”, ahol az egzisztenciális szorongás kulcsszavai a „prevenció”, az „éves ellenőrzés”, vagy a „folyamatos odafigyelés”. Egyfelől ez létrehoz egy anticipatórikus tudatosságot a test diszfunkcióival kapcsolatban, mely a „soha nem tudhatom, milyen probléma rejtőzik a testemben” bizonytalanságában ölt testet, másfelől pedig kialakul egy pozitív ösztönzés is azzal kapcsolatban, hogy az egyén ismerje meg a testét, mindig nézzon ki jól, mindig érezze jól magát. Azonban ahogy az a fentiekből is kiderült, a testtel kapcsolatos ismeretek megbízhatósága, a szép külső és a jó külső nem stabil fogalmak. Definíciójuk mindig a társadalmi-kulturális kontextus függvénye, melynek értelmezéséhez az egyén rengeteg információt, de kevés „objektív” fogódzót kap. Ily módon folyamatosan keresi a felkínált képek között azokat, amelyekben leginkább ráismerhet önmagára.

HIVATKOZÁSOK

- Bakonyi, P. 1983. *Téboly, terápia, stigma*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Bourdieu, P. 1978. Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. 237–310. Budapest: Gondolat.
- Cartwright, L. 1995. *Screening the Body. Tracing Medicine's Visual Culture*. Minneapolis MN: University of Minnesota Press.
- Chrysanthou, M. 2002. Transparency and selfhood: Utopia and the informed body. *Social Science and Medicine*. 54: 469–479.
- Clarke, J. 1999. The Sacrificial Body of Orlan. *Body and Society*, 5: 185–207.

- Czegledy, N., Czegledy, A. P. 2000. Digitized bodies, virtual spectacles. *Future*, 32: 103–120.
- Csabai, M. 2007. *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó.
- Didi-Huberman, G. 2003. *Invention of Hysteria: Charcot and the Photographic Iconography of the Salpêtrière*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Dumit, J. 2004. *Picturing Personhood. Brain Scans and Biomedical Identity*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Foucault, M. 1996. *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Gilman, S. 1995. *Picturing Health and Illness: Images of Identity and Difference*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Helman, C. G. 1995. The Body Image in Health and Disease: Exploring Patients' Maps of Body and Self. *Patient Education and Counseling*. 6: 169–175.
- Kramer, P.D. 1993. *Listening to Prozac. A Psychiatrist Explores Antidepressant Drugs and the Remaking of the Self*. New York: Viking.
- Jacobs, K. F., Mark. M. E. 2008. *Ward 81*. Bologna: Damiani.
- Nesci, D. A., Favale, C., Foco, M., Castagneto, M., Nanni, G. 2001. Psychodynamic evaluation of kidney transplant patients enrolled in a new immunosuppressive drug trial. *Transplantation Proceedings*. 33: 1907–1908.
- Newberg, A., D'Aquili, E., Rause, V. 2001. *Why God Won't Go Away: Brain Science and the Biology of Belief*. New York: Ballantine Books.
- Sturcz, J. 2006. *A heroikus ego lebontása*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem.
- Turner, B. S. 1996. *The Body and Society*. London: Sage.
- Van Dijk, J. 2005. *The Transparent Body: A cultural analysis of medical imaging*. Seattle and London: University of Washington Press.

Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérvés, helykötés és helyidentitás

A 80-as évektől kezdve a kezdetben fizikai környezeti hangsúlyú környezetpszichológia érdeklődése megnövekedett az egyén és a fizikai-szociális környezet kapcsolatának összetett, kognitív, affektív és motivációs természete iránt. Ebben az időszakban fogalmazódott meg Harold Proshansky és munkatársai elmélete arról, hogy a helyek és azok fizikai tulajdonságai részt vesznek a személyes identitás alakításában. A helyidentitás elmélete szerint a „szelf szubjektív érzését nemcsak a személy más személyekkel való kapcsolatai határozzák meg és fejezik ki, hanem a személy különböző fizikai környezetekhez való viszonya is, amelyek meghatározzák és napról napra strukturálják életünket” (Proshansky, Fabian és Kaminoff, 1983, 58). A helyidentitás „a helyekről való gondolkodás és beszélés folyamatában” (i. m. 61), valamint a helyhasználat kapcsán fejlődik ki, vagyis az aktuális észlelési és/vagy kognitív tudásszerzési folyamatban, amely során az egyén interakcióba kerül a fizikai környezettel. A szelfidentitás (ki)alakulása nem korlátozódik tehát az önmagunk és a szignifikáns mások közötti különbségtételre, hanem kiterjeszthető a nem kevésbé fontos tárgyakra és dolgokra, helyekre is, amelyek körülvesznek minket. A helyidentitás a személyes identitás egyik fontos kognitív struktúrája, amely az egyénnek bizonyos környezetekhez való erős érzelmi kötődésében nyilvánul meg.

Ma a környezetpszichológusok egyértelműen összekapcsolják a személyes és társas identitás meghatározásának és fenntartásának folyamatát a téri folyamatokkal. Egész életünk során törekszünk saját magunk és fizikai-szociális környezetünkkel való viszonyunk folytonosságának fenntartására. A környezetpszichológiai helyidentitás-koncepció szerint az „élettelen” fizikai környezet azonosság tudatunk, szelférvésünk, azaz személyiségünk szerves részévé válik. Életünk kedves helyei az ismerősség-, a kontroll- és az odatartozás-érvés révén biztosítják számunkra a túlélésben nélkülözhetetlen környezeti önszabályozás lehetőségét.

TÉR – HELY – „BELSŐ TÁJAK”

Hétköznapi tapasztalatok is alátámasztják, hogy a fizikai környezetek jelentéssel bírnak használóik számára: az embereknek van „szülővárosa”, „otthona”, „munkahelye”, „törzshelye”. Van, ahol sétálni jó, máshol bevásárolni, megint másutt barátokkal találkozni. Az emberek gyakran visszavágnak azokra a helyekre, amelyeket (akár jószántukból, akár kényszer hatására) elhagytak, honvágyuk (Horvát, Düll és László 2011) van, és jó vagy éppen fájdalmas érzés visszatérni a korábbi életesemények színhelyeire (Horvát, Düll és László 2006). Vagyis, a környezet tereihez valahogyan viszonyul a használó, azok lélektanilag nem maradnak semlegesek számára. Ennek a jelenségnek egyik lehetséges értelmezése, hogy a földrajzi-fizikai értelemben vett teret (space) az emberek helyként (place) tapasztalják és élik meg, vagyis érzelmi, kognitív és viselkedéses – azaz pszichológiai – jelentéssel ruházzák fel (Canter 1977). A környezetpszichológia (ld. Düll 2009) a viselkedést annak összetett téri kontextusában vizsgálja: „Az emberek cselekvéseiket mindig specifikus helyekhez kapcsolják, azaz szituálják. Ezeknek a helyeknek a tulajdonságai lényegi összetevőit jelentik az emberi tevékenységek és élmény megértésének” (Canter 1986, 208). A hely tehát több mint egy lokáció a térben: az emberek – miközben élnek benne – jelentéseket rendelnek hozzá (vö. Canter 1977), a helynek fizikai, földrajzi, építészeti, történelmi, vallási, szociális és pszichológiai konnotációi vannak (Manzo 2003).

Az egész élet során törekszünk az én és a fizikai-szociális környezet viszonya folytonosságának fenntartására. Ebben sokan – pl. a fenomenológusok és a kognitív elméletalkotók is – egyetértenek. Utóbbiak azonban hangsúlyozzák, hogy az emberek a szocializáció során tanulnak meg megfelelően viselkedni a releváns fizikai környezetekben (Ittelson, Proshansky, Rivlin és Winkel 1974). Az, hogy a „megfelelően viselkedni” mit is jelent, összetett egyéni és társas folyamatokon keresztül definiálódik az egyén számára. A fizikai környezet Ittelson és munkatársai szerint eredendően „jellegzetesen semleges” (i. m. 96) és kizárólag akkor kerül be az önreflektív tudatosságba, amikor bármilyen szempontból eltérés lép fel az adaptációs szinttől. Ebben az esetben összefonódó pszichológiai folyamatok jelennek meg: affektusok (szükségletek, késztetések, érzelmek, szándékok), odafordulás (tájékozódás, orientáció), kategorizáció (fogalomalkotás), rendszerezés, manipuláció és bevézés (emlékezet). Ezeken a folyamatokon keresztül az egyén stabil és tartós tudást, reprezentációt alakít ki a környezetéről, ami képessé teszi őt arra, hogy folyamatosan bejósolható és rendezett módon

működjön a mindennapi világban. Ez a felfogás nagyon erősen illeszkedik Canter (1977) korábban már említett klasszikus helyfelfogásához.

A gyermekkori környezet (outer landscape) beépül a gyermekkori emlékekbe: így jönnek létre a belső tájak (inner landscapes, Sebba 1991), amelyek nem pusztán emlékek helyszínekről, ottani emberekről és történelemsokról, hanem ezek a belső helyreprezentációk az egész élet folyamán hatással vannak arra, hogy a személy hogyan észleli, értékeli és strukturálja a világot. Kimutatott például, hogy a gyermekkori belső tájak, anélkül, hogy tudatosulnának, inspirációval szolgálnak az építészhallgatók által tervezett épületekhez és környezetekhez (Cooper–Marcus 1978).

HELYÉLMÉNY

A pszichológiai hely-konstrukció előzménye a korai 60-as években jelent meg a földrajztudomány humanisztikus geográfiai kritikája nyomán (vö. Düll 2014). Vizsgálata a 70-es években vált kiterjedtté a fenomenológiai térkutatásokban és a humanisztikus geográfiában (Tuan 1974; Relph 1976). A 80-as években a kvantitatív szemléletű kutatások kiiktatták ugyan vizsgálódásaik köréből, ám az elmúlt két évtizedben a hely jelentése iránt újra feléledt az érdeklődés (Patterson és Williams 2005; Auburn és Barnes 2006). A humanisztikus geográfia álláspontja szerint „A hely nemcsak földrajzi lokációra vonatkozik, hanem a helyszín lényegi jellemzőjére, amely megkülönbözteti ezt minden más színhelytől. A hely ebben az értelemben az a mód, ahogyan a terület dimenziói egy helyszínné kapcsolódnak össze, egy adott megkülönböztetett környezetet és a lokalitás sajátos élményét adva” (Seamon 1979, 130). A földrajzi teret (geographical space) az emberek nem közvetlenül, hanem – az adott tér hosszú távú használatán keresztül – helyként (place), azaz megélt, interpretált térként tapasztalják meg, ami az elsődlegesen affektív jellegű helyélmény (experience of place, sense of place) kialakulásához vezet (Tuan 1974; Relph 1976). A helyélmény a jelentésteli helyekhez kapcsoló kötődés, amely alapvető emberi szükségleteket kielégítő egyetemes affektív kötelék. Maga az élmény ősi gyökerű (erős kapcsolatban van a humán territorialitással – vö. Düll 2002), lényegi komponensei a beavatottság-élmény és a helyen való maradás vágya (Hay 1998), illetve újabb elképzelések szerint magába foglalja többek között az alább tárgyalásra kerülő helyidentitást és a helykötődést is (Jorgensen és Stedman 2001).

Sokféle helyélmény-definíció található a szakirodalomban (vö. Gustafson 2001). Az épített környezetre vonatkoztatva a helyélményt gyakran úgy értelmezik, mint színterekhez kapcsolódó érzelmi stabilitás, amely a helyszínen zajló érzéketi-észleleti tapasztalatokon (színek, textúra stb.) keresztül formálódó tudás eredménye. A fizikai környezet ily módon jelentésteli (vagyis intencionális) módon felfogott, ám nem mindig tudatos: a helyekhez fűződő viszonyaink lehetnek tudatosak és tudattalanok egyaránt.

Klasszikus környezetpszichológiai alapvetés és egyúttal hétköznapi tapasztalat, hogy a környezet összességében nincs állandóan a tudatosság fókuszában: a személy-környezet kölcsönkapcsolatot ún. környezeti dermedtség (environmental numbness, Gifford 1997) jellemzi. Már magának a környezet észlelésének élménye is többnyire strukturálatlan gyerekkorban és felnőttkorban egyaránt. Ennek egyik oka, hogy a környezetészlelés nemcsak a vizuális modalitáson alapul, hanem a halláson, a szagláson, a tapintáson és az egész testérzékelésen (a proprioreceptív és a vestibuláris rendszeren), és az ezekhez kapcsolódó párhuzamos belső érzéseken is (Sebba 1991). Ez a nem irányított kogníció folyamata (Mussen, Conger és Kagan 1979), ami gyakran alakul ki gyerekek és felnőttek esetében is ismerős helyeken, ahol megengedhetik maguknak, hogy aktív figyelmük „leváljon” a közvetlen környezetről (vö. Kaplan 1987), miközben fantáziakeltő külső ingerek érik őket.

A fejlődés tendenciája összességében a környezeti szituáció csökkenő tudatosulása: az éréssel megszűnik a percepció alapvető függése a közvetlen környezeti kontaktustól, és így a gondolkodás és a szenzoros információ közvetlen kapcsolata is gyengül. Mivel csökken az érzékszervi információk tudatosságának fontossága, megváltozik az egyén világról alkotott elképzelése. Ez az elmozdulás egyébként minden kultúrában érvényesül, de talán a nyugati kultúrákban a leginkább (Sebba 1991). A változásokkal a körülvevő világot objektívebben fogjuk fel. Ebben a folyamatban érvényesül az a tendencia, hogy a környezetről alkotott fogalmakhoz – a belső terekhez – nem elsősorban saját tapasztalatot használ fel a felnőtté váló egyén, hanem egyre inkább másoktól kapja azt.

A fenti rendkívül összetett folyamatok eredményeként jelentkezik az is, hogy az ismerős, kényelmes és biztonságot nyújtó helyekhez általában nem tudatosuló módon kötődünk. A helykötődés gyakran csak akkor válik tudatossá, ha valami változás áll be a helyzetben: megváltozik a hely (pl. megsérül, leromlik vagy épp megújul a környezet), a használó (a személy már nem találja cél-

jainak megfelelőnek a környezetet, vagy épp ellenkezőleg), vagy mindkét ágens, illetve a viszonyuk változik (pl. kollégiumban lakó egyetemista hazatér az otthoni, a család által elköltözése óta használt szobájába).

Annak ellenére, hogy általában nem tudatosulnak, az emberre születésétől kezdve erős hatást gyakorolnak a helyélmények (Read 2007). A helyek felé erős, hosszan tartó érzelmi kötődést (vö. Dúll 2002) fejlesztünk ki, ami a helyekhez kapcsolódó odatartozás és stabilitásélményen keresztül az identitás és az énfogalom kialakulása szempontjából is kiemelten fontos (Korpela 2002).

HELYKÖTÖDÉS ÉS HELYIDENTITÁS

A helyélmény tehát tapasztalati folyamat, amit az adott helyszín és az egyén együtt, kölcsönhatásban hoz létre. Némileg eltér ettől egyrészt a helykötődés fogalma, amely (többnyire) pozitív érzelmi kötelék egy ember és egy hely között: erős tendencia, szándék, vágy arra, hogy egy ember egy helyen vagy ahhoz közel tartózkodjon; másrészt a helyidentitás konstruktuma, ami a szelf egy, a fizikai környezettel összefüggésben kifejlődő és alakuló alstruktúrája. A helyélmény, a helykötődés és a helyidentitás viszonyáról jelenleg nincs egyetértés a szakirodalomban (vö. Manzo 2003).

Helykötődés

Az emberek a megélt terekhez, azaz a helyekhez jellegzetes, hosszan, akár egész életen át tartó érzelmi viszonyulást, helykötődést fejlesztenek ki (Tuan 1974). A helykötődés felfogható a területiális viselkedés humán változataként (Chawla 1992) is, és ebben az értelemben evolúciós eredetű. A kutatások (ld. erről Dúll 2009) szerint a helykötődés a humán társas kötődéstől ugyan függetlenül, de azzal szoros kapcsolatban fejlődik.

A helykötődés a személy (aktor) szintjén egyéni (élmény, megvalósulás, fontos mérföldkövek) vagy kulturális/csoport (vallás, történelem) szinten jelenik meg. Egyéni szinten már gyermekkorban formálódni kezd: ha egy gyerek kötődik egy helyhez, akkor boldogság látszik rajta, amikor ott tartózkodik, és szomorúságot vagy distresszt mutat, amikor elhagyja azt. A helykötődés megéléte arra utal, hogy a gyerek vagy a felnőtt a helyet nemcsak fizikai szükségletei

kielégítése szempontjából tartja fontosnak, hanem annak saját intrinzik értékei (biztonság, kontrollélmény) miatt (Chawla 1992).

Klasszikus helyelméletében már Canter (1977) is kiemeli, hogy az egyéni belső környezetreprezentációkat (Sebba korábbi kifejezésével: a belső tájakat) a fejlődés előrehaladtával erősödő módon befolyásolják a társas hatások, például a csoporttagság vagy a szerepek. A társas/kulturális helykötődés szinterei közül kiemelkedik az otthon mint lélektanilag kitüntetett, pszichológiailag szakrális hely (vö. Düll 2010) – ez a legfontosabb helykötődés-szintér és egyúttal a helyidentitás kiemelt szintere is. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az utóbbi évek izgalmas tendenciája, hogy az otthon lélektani jelentését épp a környezetpszichológiai vizsgálatok árnyalják: az „édes otthon” ugyanis sokszor éppen nem édes, hanem eltitkolt, szégyellt szenvedések (elhúzódó betegápolás, otthoni bántalmazás stb.) szintere, vagy fájdalmas emlékek (válás, kilakoltatás) kapcsolódnak hozzá (Manzo 2003). Így az otthon jelentésének sajátos mintázataiban egyaránt jelen lehet az otthon mint menedék és az otthon mint csapda (Werner 1987; Sallay és Düll 2006; Túry és Düll 2008).

A szociokulturális helykötődés környezetei gyakran vallásilag megalapozottak vagy spirituális jellegűek, ugyanis a szent hely maga a tulajdonságai által is inspirálja a spiritualitást, a közösségi létet, nyugalmat, vallásos áhítatot stb., de a helykötődés nem csak a környezet jellemzői által alakul ki, hanem az azzal tranzakcióban mutatkozó vallásos szocializáció folyamata által is (Mazumdar és Mazumdar 1997).

A fontos, helykötődést kiváltó helyszínek stabilitást és biztonságot nyújtanak mind az egyénnek, mind a csoportnak: horgonypontként működnek a világban. Mély érzelmi jelentésük van, olyannyira, hogy ezek a kollektív érzelmek alapjában véve ellenállnak a hely módosításainak (Scannell és Gifford 2010).

Viszonylagos konszenzus (ld. Düll 2002) alakult ki a kutatók között abban, hogy a helykötődés (Low és Altman 1992)

- nem feltétlenül tudatos
- akkor alakul ki, ha a hely lehetővé teszi a kontrollt és azt, hogy a helyhasználó kreativitása/hozzaértése megnyilvánuljon
- központi magja affektív jellegű, ami összekapcsolódik a kognícióval és a viselkedéssel, vagyis attitűd jellegű
- kialakulásában és fenntartásában a társas kapcsolatok legalább olyan fontosak, mint maga a hely, ami a következőkben nyilvánul meg a helykötődésben:

- részei azok az érzelmi kapcsolatok is, amelyek az adott helyen kialakultak
- a konstruktum szociokulturális jellegű: meghatározzák a helyhasználattal összefüggő normák, hitek stb.
- szimbolikus kapcsolatteremtő az emberek között (közös otthon, nemzeti identitást jelentő helyek stb.)
- sokféle egyéni, csoport- és kulturális folyamat manifesztálódik benne és általa (pl. a territorialitás szerepe sportban vagy a háborúkban)
- idői szerveződés is jellemzi
- legfontosabb szerepe az emberek életében, hogy folyamatos biztonságérzést, bejósolhatóságot és kontrollélményt biztosít a környezetben, és ezáltal jelentős az önmeghatározási folyamatokban: a helyet az én egy részeként tartjuk számon, ami erősíti a szelf stabilitás- és folytonosságélményét, azaz az identitást.

A kutatások egyik főiránya a helykötődést a helyek elhagyásán (relokáció), a költözésen és a migráción keresztül vizsgálja. Az eredmények azt jelzik, hogy a relokáció – akár kultúrán belül történik, akár kultúraváltással jár – stresszesemény (Stokols és Shumaker 1982; Shumaker és Taylor 1983; Harris, Werner, Brown és Ingebritsen 1995). Saját, bevándorlással kapcsolatos vizsgálatainkban (Horvát, Dúll és László 2006; Dúll 2009) a helykötődést az elhagyott helyekhez való ragaszkodással, illetve a helyvesztés kapcsán átélt gyásszal és krízissel hozzuk kapcsolatba (vö. Fried 2000).

Helyidentitás

Amikor az emberek bemutatkoznak, és elmesélik, kik ők, olyan énléírásokat használnak, amelyek helyekről is tartalmaznak információkat („vidéki vagyok”, „debreceni vagyok”, „a Műegyetemen dolgozom”, „szeretek tengerparton nyaralni”). A fontos színterek meghatározzák, hogyan definiálja magát a személy, és fordítva: az identitás befolyásolja, hogy milyen helyeket választ vagy utasít el az egyén élete során, és azt is, hogyan alakítja ezeket a színtereket; például az otthon díszítése erős kölcsönkapcsolatban áll a személyiséggel és a családi folyamatokkal (Sadalla, Vershure és Burroughs 1987). A lélektanilag kitüntetett helyek tranzakcionális módon (Dúll 2009), azaz a viselkedéses és mentális fo-

lyamatokkal kölcsönhatásban befolyásolják, hogy a személy hogyan látja önmagát és környezeteit. A tranzakció leegyszerűsítve azt jelenti, hogy az, hogy kik vagyunk, tényleges hatással bír arra nézve, hogy milyen helyeket használunk (pl. hol érezzük magunkat otthon), az egyéni élményeket pedig tágabb, külvilági kontextusba lehet helyezni ezáltal. A személyiségjellemzőkön kívül a nem, az etnikum, a szexuális irányultság, a kultúra stb. is hatással van a környezettel zajló interakcióra: hat a térhasználó és a tér külső megjelenésére, a térhasználatra és jelentéstartalmára stb. Mindezek befolyásolják/meghatározzák/korlátozzák azokat a helyeket, amelyekkel kölcsönhatásba tud lépni az egyén vagy a csoport és fordítva: milyen felhasználók lesznek jelen az adott térben és hogyan használják azt.

Mindez arra utal, hogy az emberek a környezettel való tranzakció folyamatai során erősen azonosulnak az őket körülvevő helyekkel, olyannyira, hogy ezeket a helyeket saját maguk részeinek tekintik – ez a helyidentitás (ld. Düll 1996 is) folyamatának lényege. Proshansky (1978) klasszikus helyidentitás-tanulmányának megjelenése óta a környezetpszichológiában a kutatások egyik főiránya a személyes és társas identitás meghatározásának és fenntartásának tér/hely-kontextusa (pl. Knez 2005).

Szelfidentitás és helyidentitás

A szelfrendszer egyik alstruktúrája a szelfidentitás, vagyis az énazonosság. Egy fizikai környezetet is számításba vevő meghatározás szerint „a szelfidentitás a személy(ek) vagy a csoport kognitív, pszichológiai és érzelmi meghatározása önmagáról mint létezőről. Magába foglalja a személy tudását saját határaitól, hogy hol kezdődik és hol végződik ő, a fizikai világ mely aspektusai részei önmagának, és melyek tartoznak másokhoz. Tudás a korlátokról és a képességekről, erősségekről és gyengeségekről, érzelmekről és kogníciókról, hitekről és hitetlenségekről. Továbbá, a szelfidentitásnak van egy erős értékelő (pozitív vagy negatív) összetevője: mennyire vagyok értékes a magam és mások számára, és miért?” (Altman 1975, 49).

A környezetpszichológiai álláspont szerint a szelfidentitás fejlődésében és alakulásában szerepet játszó lényegi tényezők között hangsúlyozni kell a fizikai környezetek fontosságát. Proshansky (1978) klasszikus tanulmányában a város és az identitás kapcsolatát elemezve határozta meg először a helyidentitás (pla-

ce identity) fogalmát. Eszerint helyidentitás alatt a szelf azon dimenzióit értjük, amelyek a környezettel kapcsolatos megfelelő tudatos és nem tudatos hiedelmek, gondolatok, preferenciák, értékek, viselkedéses tendenciák és képességek komplex mintázataként az egyén személyes identitását a fizikai környezet viszonyában határozzák meg. A helyidentitás-elmélet szerint a „szelf szubjektív érzését nemcsak a személy más személyekkel való kapcsolatai határozzák meg és fejezik ki, hanem a személy különböző fizikai környezetekhez való viszonya is, amelyek meghatározzák és napról napra strukturálják az életét” (Proshansky, Fabian és Kaminoff 1983, 58). A helyidentitás „a helyekről való gondolkodás és beszélés folyamatában” (i. m. 61), valamint a tartós helyhasználat (személy-környezet tranzakció) során alakul ki. Ennek során az egyén és/vagy a csoport megtanulja meghatározni önmagát az őt körülvevő tárgyakkal (pl. ruhák, dísztárgyak, használati eszközök) és a fizikai terekkel/helyekkel (pl. lakás helyiségei, kedvenc vagy elkerülendő helyek) való viszonylatában is. Ez a helyidentitás, a személyes identitás egyik fontos kognitív struktúrája, amely Proshansky és munkatársai szerint az egyén vagy csoport bizonyos helyekhez való erős érzelmi kötődésében nyilvánul meg. A helyidentitás kialakulásáról ld. még Düll (2009).

A helyidentitás tehát a szelfidentitás egy alstruktúrája, amely rendkívül változatos, múlt-, jelen-, illetve jövőbeli, anticipált környezetekhez kapcsolódó kogníciók szerveződő rendszereként határozható meg, amely körülírja és meghatározza az egyén/csoport mindennapi létét (Proshansky 1978). A helyidentitás nyilván a legerősebb az otthonra, de vegyük észre, mennyire meghatározó az azonosságtudatban a munkahely, a lakóhelyi környék vagy egy speciálisabb esetet példaként véve: akár egy focicsapat szurkolójának a csapat stadionja vagy a szurkolói klub.

A helyidentitás korántsem stabil, rögzült rendszer – épp ellenkezőleg: az egyén „a változó világgal változó kölcsönhatásban levőként” (Proshansky, Fabian és Kaminoff 1983, 59) tartja számon önmagát. A helyeket és a rájuk vonatkozó kognícióit-érzelmeit a helyhasználó képes szélesebb kategóriákba (kedvenc helyek, elkerülendő helyek stb.) csoportosítani, a változásokat (helyvesztés vagy éppen új hely választása) felfogni és beépíteni a rendszerbe. Ugyanakkor a helyidentitás működésének egyik leglényegesebb aspektusa, hogy a személy/csoport önmagára vonatkozóan folytonosságot él át az időben és térben. A helyek azonosítása (megszokott, kedvelt, veszélyes, kerülendő stb.) mellett a helyidentitás egy további fontos funkciója, hogy az egyén fel tudja ismerni, hogy mi

lehetséges és mi nem azon a helyen, mi a megfelelő viselkedés: lehet-e hangosan énekelni, suttozni kell, szabad-e mosolyogni, esetleg le kell venni a kalapot vagy a cipőt, lehet-e szidni a másik csapatot. Ebben az értelemben is beszélhetünk jelentésteli környezetről: „az egyének és a környezetek között szimbolikus és asszociatív kapcsolatok is létrejönnek” (Proshansky, Fabian és Kaminoff 1983, 68). Ezek a kapcsolatok, kogníciók jórészt kulturálisan közvetítődnek, adódnak át és válnak részeivé az egyén/csoport helyidentitásának. A helyidentitás – akár-csak a helykötődés – társas vonatkozásai erőteljesek: a szociális és kulturális normáknak, értékeknek, szabályoknak lényeges szerepük van benne.

Egy írek nemzeti helyidentitását vizsgáló kutatásban (Devine-Wright és Lyons 1997) például kimutatták, hogy különböző társadalmi csoportok (pl. tradicionális ír nyelvapoló klub, illetve politikai pártok tagjai), amelyek eltérően interpretálják az ír történelmet, más-más jelentés mentén definiálják az ír nemzeti identitást. Helyidentitás szempontjából ez azt jelenti, hogy úgy észlelnek adott dublini történelmi helyeket, hogy az növelje a csoportok megkülönböztethetőségét (mennyire ragaszkodnak a tradicionális ír identitáshoz és annak elemeihez: nyelv, vallás, zene, tánc stb.), önbecsülését, észlelt hatékonyságát és a csoporton belüli összetartozást. Ezenkívül azt is találták a kutatásban, hogy minél inkább szimbolizálta egy történelmi színtér egy csoport identitását, annál inkább fenntartotta az identitást az adott hely: a dublini General Post Office (GPO) például, amely az 1916-os brit gyarmati rend elleni felkelés legfőbb helyszíne volt, és itt kiáltották ki a független, szabad Ír Köztársaságot, másképp reprezentálódott (más társas emlékeket váltott ki) a hagyományokhoz erősebben ragaszkodó csoport esetében, mint a tradíciókat lazábban kezelőknél. A csoportok tehát nem egyformán éltek meg az ír történelmet, és a történelmi helyszíneken keresztül eltérően reprezentálták az identitásukat: a tradicionális csoportnak a GPO pozitív módon képeződött le: a nemzeti érzelmekre, a szabadságra, a függetlenségre asszociáltak vele kapcsolatban, és az 1916-os felkelés a múlt pozitív reprezentációja volt számukra. De tragédia és szomorúság is kapcsolódott mindehhez, amit a megoldatlan ír helyzettel magyaráztak. A nem tradicionális csoportnál más volt a helyzet: a GPO nem csak a felkelést hívta elő az emlékezetükből, hanem az Észak-Írországból azóta történt eseményeket is (IRA robbantások).

A helyidentitás tehát nem egyszerűen érzelmi kötődés egy helyhez vagy egy környezethez való tartozás érzése, vagyis nem azonos a helykötődéssel. Sokkal inkább egy igen összetett kognitív struktúra (ld. Düll 2009), amely a helyhasználó

és a fizikai környezet kölcsönhatásának összetettségéről és sokféleségéről szóló emlékeket, jelentéstartalmakat, érzéseket, attitűdöket, értékeket, preferenciákat tartalmazza és jeleníti meg. Megjegyzendő azonban, hogy a szakirodalomban vita van ebben a tekintetben (vö. Droseltis és Vignoles 2010): az eredeti helyidentitás-elméletben a helyidentitás összetett és sokdimenziós konstruktum, amelynek dimenziói a szelfnek azok a jellemzői, amelyek „bonyolult tudatos és tudattalan gondolatok, vélekedések, preferenciák, érzések, értékek, célok [...] viselkedéses tendenciák és készségek révén meghatározzák a személy egyéni személyes identitását a fizikai környezettel való kapcsolatban” (Proshansky 1978, 155). Mások a helyidentitást egységes, integráló fogalomként határozzák meg, amely „nem tevődik össze elkülönült vagy független részekből, komponensekből, dimenziókból vagy faktorokból” (Low és Altman 1992, 4).

Abban viszont a kutatók egyetértenek, hogy a helyidentitás szociofizikai környezeti „adatbázisként” lényegében ugyanúgy működik, mint bármelyik másik kognitív rendszer, azaz befolyásolja, hogy a világgal történő tranzakciók során mit észlel a személy, ezekről hogyan gondolkodik, és mit tesz a hatásukra. Graumann (1983) környezeti azonosítási folyamatról beszél, amelyben összetett és interaktív módon lezajlik az adott környezet azonosítása (a szobám, a kollégám íróasztala), a környezet általi azonosítottság (ide bejöhetek és eligazodom a környezetben) és az azonosulás (identifikáció) a környezettel – mindez együttesen a helyidentitás működése. Ugyancsak a helyidentitáshoz köthető (Breakwell 1986) nézete, miszerint ez alapján (is) zajlik

- mások és magam megkülönböztetése (debreceni vagyok, nem pesti)
- a hely alapú múlt–jelen–jövő folyamatosság fenntartása (kertvárosban nőttem fel, most is leginkább kertes házban szeretek lakni, és ezt tervezem öregkoromra is; szeretek Pesten lakni, mert rengeteg a szórakozási lehetőség)
- hely alapú önbizalom kialakulása és fenntartása (szeretem Budapestet, büszke vagyok rá, hogy itt élek: ez az én városom)
- hely alapú énhatékonyság működése (jól eligazodom a fővárosban, mindezt megtalálom, amire szükségem van).

Mindezek alapján látható, hogy a helyidentitás részt vesz a személy aktuális pszichológiai jólléte meghatározásában, ami nem pusztán a szelfidentitás fenntartását és védelmét követeli meg, hanem azt is, hogy a személy és a változó fizikai-szociális környezet közötti illeszkedés folyamatosan megvalósuljon

(Korpela, Ylén, Tyrväinen és Silvennoinnen 2009): folytonos válasz szükséges a „megfelelő helyen vagyok-e?” kérdésre. Az egyén/csoport szükségletei különböző módon és mértékben elégülhetnek ki a hely tulajdonságaitól függően. A folyamat egyúttal a másik irányban is zajlik: a késztetéseket, tudásokat, érzéseket átdefiniálhatja a környezet – a helytapasztalatok alapján értékek, hitek, tudások jelennek meg és alakulnak ki a szociofizikai világról: mi a jó, mi a még elfogadható, és mi a rossz vagy félelmetes.

Ez a folyamat – a helykötődéshez hasonlóan – jórészt nem tudatosan zajlik: a szelfidentitás kognitív struktúrái – és így a helyidentitás is – teljességgel kifelé tendálnak a tudatból. A kutatások és a mindennapi élet tapasztalatai szerint kevéssé tudatosul az otthon, a munkahely vagy a környék jelentése, érzelmi hatásai és/vagy kognitív folyamatai. Bármely helyzetben inkább vagyunk tudatában maguknak a történéseknek, a bennük részt vevő embereknek és tulajdonságaiknak, cselekedeteiknek, mint a háttérként szolgáló fizikai környezetnek. Ugyanakkor érdekes, hogy ritkán tudatosul, hogy a körülöttünk levő idegenek (pl. a metrón) számunkra ismeretlen emberek, inkább „mozgó vagy álló objektumoknak” tekintjük őket (Lofland 1973). A helyidentitás folyamatait különösen izgalmassá teszi, hogy maga a helyidentitás és kapcsolódása a szelf teljes struktúrájához „nincs a tudatban” természetű tranzakció folyamatában alakul.

A helyidentitás nem tudatosuló természete

Korábban tárgyaltuk, hogy a tartós helyhasználat során létrejön a helykötődés, aminek eredményeként az adott hely az identitás részévé válik. Ezzel egy időben ugyanakkor azonban – némileg paradox módon – a lélektanilag kitüntetett helyek mintegy ki is esnek a tudatos ráirányulásból. Proshansky fentebb idézett definíciójában is utalt arra, hogy a helyidentitás összetevőinek egy része nem tudatosul. A megszokott, kedvelt tárgyi környezetben rutinosan, oda sem figyelve mozog a használó, kognitív értékvesztés (Moles 1975) következik be. Ez egészen addig tart, amíg a hely (vagy a tárgy) működésében vagy használatában valami zavar vagy döccenő be nem következik, ami a figyelmet újra a hely/tárgy tulajdonságaira irányítja. A fizikai ágens oldaláról ez lehet annak károsodása vagy elvesztése, ami újra aktiválhatja a hozzá kapcsolódó érzelmeket. Az ember oldaláról is bekövetkezhethet változás: módosulhat a használó érzelmi állapota (pl. dühös vagy szomorú lesz), és így már korántsem látja a helyet olyan szépnek

vagy alkalmasnak céljai kielégítésére. Ebben az esetben helyre kell állítani a megbillent személy-környezet egyensúlyt. Ennek egyik mechanizmusa a környezeti önszabályozás.

Helyidentitás és környezeti önszabályozás

A környezeti érzélem- és önszabályozás elmélet (Silbereisen, Noack és Eyferth 1986; Sallay 2008) szerint a szelfregulációnak (önmagunk egyensúlyban tartásának) alapvető mechanizmusai a következők (Korpela 1989, 1992):

- mentális önszabályozás: a személy pszichés műveleteket végez érzésekkel és motívumokkal az önbecsülés fenntartása céljából, pl. átcímkezi az érzéseit, szándékait, vágyait („hiszen én sem szeretem már”, „mégiscsak kipróbálom”)
- fizikai önszabályozás: ez elsősorban a test használatára vonatkozik. Ide tartozik a szomatikus folyamatok teljes repertoárja a testhelyzet váltásától a szituatív vagy rendszeres testedzésen át az orvosi beavatkozások igénybevételeig
- társas önszabályozás: mások iránti bizalom, élménymegosztás (panaszkodás, örömök cseréje), empátia
- környezeti önszabályozás: ez a helykogníció és -használat folyamata ön- és érzelmszabályozási célból

Számunkra a környezeti önszabályozás az érdekes, amely valószínűleg fontos mechanizmusa a helyidentitás kialakulásának, működésének és fenntartásának is.

Az érzelmi egyensúlyszabályozás gyakran a társas-fizikai környezettel való kölcsönhatás folyamatában jön létre. A helyválasztásnak önszabályozó szerepe is van: a helyekhez érzelmek kapcsolódnak, amelyek a helyek és a használó változásain keresztül módosulnak, illetve fordítva: a helyeken tapasztalható érzelmek hatnak a személyre és így nyilván a helyhasználatra is. Az emberek képesek arra, hogy saját érzelmeiket és jóllétüket azáltal is szabályozzák, hogy kiválasztják a tevékenységüknek, érzelmeiknek, állapotaiknak megfelelő téri kontextust, és azt maguk is alakítják. A kedvenc helyek azáltal válhatnak a környezeti érzélem- és önszabályozás részeivé, hogy az ott-tartózkodás segít megnyugodni, higgadtan elgondolkodni dolgokról, szembenézni tisztázatlan és zavaró problé-

mákkal (Korpela 2002). Serdülők esetében különösen fontos, hogy ezeken a helyeken felszabadulhatnak a társas elvárások alól, ami megnöveli a számunkra különösen fontos kontrollélményt és szabadságérzést (Korpela 1992). Így például a szabadidő eltöltésére alkalmas helyekre vonatkozó preferenciákat tekinthetjük az adott életkor fejlődési feladataira (identitás, kortárskapcsolatok kialakítása) vonatkozó megküzdési stratégiáknak is. Egyik korábbi munkánkban eszerint elemeztük a plázákat (Düll, Paksi és Demetrovics 2009).

Ezek a környezeti szelfregulációs folyamatok is folytonosan (újra)definiálják az egyén helyidentitását. Sok hely, sokféle tranzakcióban, változó súllyal és előjellel játszik szerepet az identitásstruktúrában. Ebben a mintázatban a helyvesztéseknek is van szerepük.

Zavarok a helyidentitásban:

zavarmentes és zavart kiváltó környezetek, helyvesztések

Ha Gans (1957/1979) zavarmentes és zavart kiváltó környezet terminológiájában gondolkodunk, akkor érdemes a helyidentitás kapcsán ezt a kérdéskört át-gondolnunk. Az otthonról például úgy beszéltünk, mint különösen erős helyidentitás-kiváltó helyről, azaz úgy tekintettük, hogy az otthonnal kapcsolatos érzések nagyon erősen részei a szelfidentitásnak is. Zavart kiváltó otthonok – pl. az apa vagy közeli hozzátartozó által megerőszakolt kislányok és nők gyermekkori otthonának (Holman és Stokols 1994) – környezetpszichológiai elemzésekor kiderült, hogy ezekben az otthonokban jellemzően nem volt igazi mód a téri elkülönülésre, és a családtagok magánszféra-szabályozása jelentősen zavart szenvedett. Világossá vált, hogy – egyéb pszichológiai háttérfeltételek (pl. a szülők érzelmi sivársága) megléte esetén – az otthon fizikai környezeti jellemzői növelhetik a családon belüli abúzus esélyét, és így kihatnak – például a bántalmazott gyerek személyes tér- és magánszféra-szabályozásának sérülésén keresztül (vö. Vranic 2003) – a kárvallott szelf- és helyidentitására is (ld. Düll 2009).

Nyilvánvaló, hogy a legerősebb és leginkább mélyreható szelf- és helyidentitásvesztést az otthon teljes elvesztése, a hajléktalanság okozza (vö. Düll 2009). Kutatásaink (Kántor 2005, Hordós 2007) szerint a köztudottan nagyszámú szomatikus betegítő tényező mellett igen jelentékenyek a hajléktalanság környezetpszichológiai velejárói, többek között a „-talan, -telen identitás” (Kántor 2007)

következményei, ami azt jelenti, hogy a hajléktalan számára fokozatosan lehetetlenné válik, hogy tárgyakat és helyeket magához tartozónak éljen meg, ami nagymértékű helyidentitás-vesztéssel is jár (Dúll 2009). Ezzel szoros összefüggésben természetesen nem marad érintetlen a szelfidentitás sem.

Hajléktalanság: lakóhelyvesztés és helyidentitás

„Az otthon elvesztésével a személyes szféra és az ezzel kapcsolatos területiális viselkedés lehetősége is elvész. [...] Hajléktalannak lenni egyenlő a társadalmi nemlétezéssel” (Dúll 1995, 369).

A hajléktalanság nagy részben kontrollálhatatlan életesemény-sorozat következménye. Az emberek rendelkeznek egy társas mozgástérrel, afféle biztonsági sávval (társadalmi margó – social margin), amelyben az empátia és a megtartó kapcsolatok még működnek (Hordós 2007). Átlagos életvitel esetén ezen a margón belül az egyén elkövethet hibákat a társas lét színhelyein (otthonában vagy a munkahelyén), vásárolhat hitelre, vagy a többi embernek gondot okozhat anélkül, hogy ennek valódi, ténylegesen súlyos következményei lennének. A tartós és túlzott margóra hagyatkozás (pl. alkoholizmus, tartós krízisállapot, tartós munkanélküliség vagy éppen hajléktalanság) azonban ennek a margónak a beszűküléséhez, sőt, eltűnéséhez vezethet. Ez természetesen a társadalmi kontroll érzésének elvesztésével is együtt jár. A kontroll elvesztésének élményét összességében lényegesnek tarthatjuk a hajléktalanság problematikájában: a társas és fizikai környezeti stressztényezők előre megjósolhatatlanná válnak, és a felettük észlelt kontroll a hajléktalanná válással szinte teljesen eltűnik. Ez a környezetszichológiai helyidentitás szempontjából is kardinális: állítjuk, hogy a hajléktalanok környezetszichológiai értelemben vett mozgástere zömében a hajléktalan (hely)identitás erősítésének irányába hat, mivel a hajléktalan élethelyzetre jellemző helyekből (szállók, egyéb intézmények, forgalmas csomópontok, utca) és az ezekhez a helyekhez kötődő társas interakciókból (nagy részben lakótársak, szociális munkások, sorstársak) tevődik össze.

A hajléktalanságra jellemző tehát a stabil helyidentitás fenyegetettsége, megkérdőjelezettség vagy éppen teljes hiánya (Dúll 2009), később pedig reális veszély a hajléktalan-identitás kialakulása.

A hajléktalan helyidentitás dinamikája

A hajléktalanná válásból adódó – fenti értelemben vett – szociofizikai helyvesztések következményei a helykötődésben és a helyidentitásban ma még feltáratlanok. Saját korábbi kutatásaink (Hordós 2007; Kántor 2005, ld. Düll 2009 is) egyik fő céljának tekintettük, hogy feltárjuk a hajléktalan emberek helykötődésének és helyidentitásának jellemzőit.

Vizsgálataink (pl. Hordós 2007) alapvető feltevése az, hogy a hajléktalan ember fontos helyei és ezeknek az „otthonszerű” használati módja (pl. parkokban, padokon alvás, utcán evés) mind sajátosak, az átlagostól eltérő funkciójúak. Ezeken a helyeken és használatukon keresztül fokozatosan alakul ki a megfosztottság, a már említett „-talan, -telen” identitás (Kántor 2007).

Kutatásaink eredményei arra mutattak rá, hogy a hajléktalan emberek helyekhez és emberekhez való kötődése egyaránt meglehetősen ellentmondásos. A használt helyeken a rövid távú, túlélést szolgáló szükségletek kielégítése a legfontosabb, és ez le is köti a személyt, nem marad energiája a továbblépéshez szükséges alapok megteremtéséhez. Hordós (2007) vizsgálatában 33 hajléktalan férfi vett részt (19–67 év közöttiek, átlagéletkoruk 44,21 év, SD = 11,52). A csoport az aktuális alvóhely tekintetében heterogén volt. 15 fő nem hajléktalan alkoholbeteg férfi (24–55 év közöttiek, átlagéletkoruk 44,06 év, SD = 10,12) jelentette az életkor és iskolai végzettség tekintetében illesztett kontrollcsoportot, de az ő eredményeikre ebben a tanulmányban nem térek ki (ld. Hordós 2007). A hajléktalan személyekkel a vizsgálatvezető hajléktalanszállón lépett kapcsolatba (kivéve 2 személyt, akikkel az utcán folyt a beszélgetés): félig strukturált interjút vett fel velük, valamint kérdőíveket is kitöltöttek helyidentitásukról, helykötődésükről és társas életükről. Az alábbiakban a legfontosabb, a helykötődésre és a helyidentításra vonatkozó eredmények rövid összességét közlöm (a vizsgálati módszereket, a részletes adatokat és az elemzéseket ld. Hordós 2007; Düll 2009).

Fontos eredmény, hogy a hajléktalanok mintegy negyede (24%) egyáltalán sehol sem érezte magát otthon. Ha megjelent egyáltalán otthonérzés, az a hajléktalanszállóhoz (54%), illetve valamilyen természeti környezethez (12 %) kapcsolódott. A hajléktalanok leginkább olyan helyeket választottak kedveltként, amelyeket csak rövid ideje ismernek, használnak, és ezekhez nem feltétlenül kapcsolódott otthonélmény. A kutatás egyik legfontosabb eredménye, hogy a hajléktalan csoportban a helyhez való érzelmi viszonyulás fordított kap-

csolatban állt a hellyel való azonosulással. Azaz minél inkább azonosult a hellyel a személy és az minél inkább beépült az identitásába, annál kevésbé viszonyult érzelmileg pozitívan hozzá és fordítva: a hajléktalanok helykötődése tehát zavart, sérült, helyidentitásuk sajátos ambivalens mintázattal jellemezhető. Ez a paradox helyidentitás (Hordós 2007) nagyon megnehezítheti a helykötődés kialakulását. Úgy tűnik, hogy ezek a jellemzők nem a hajléktalan emberek személyiségéből adódnak, hanem sokkal inkább magából a hajléktalan élethelethez, a fontos helyek elementáris hiányából erednek. A hajléktalan helyidentitás dinamikája feltételezhetően a következő: annak ellenére, hogy erős igényük van támogató, biztonságos helyekre, de tapasztalataik alapján nem tudatosan tartanak attól, hogy magukénak érezzék ezeket és/vagy azonosuljanak velük. Az aktuális élethelethezeten kívül ez is megnehezíti számukra az új helyek kialakítását és a lélektani elköteleződést az adott hely felé, azaz a helykötődés és a helyidentitás kialakulását.

ZÁRSZÓ

A fentiekben tárgyalt gondolatok felvetik azt az elméleti és gyakorlati megfontolást, hogy érdemes lenne jobban megérteni és feltárni a helykötődés és a helyidentitás működését. Így a szocializáció intézményes és hétköznapi színterein célzottabban építhetnénk ezekre a mechanizmusokra. A korrekciós környezetekben (börtön stb.) dolgozó, illetve a hajléktalanokkal, állami gondoskodásban élőkkel foglalkozó szakembereknek pedig különösen érdemes lenne számolni a segítségnyújtás, illetve a prevenció során a helykötődés és a helyidentitás folyamatainak sérülésével és lehetséges korrekciójával (ld. pl. Szabó és Düll 2007).

HIVATKOZÁSOK

- Altman, Irwin. 1975. *The environment and social behavior. Privacy, personal space, territory and crowding*. Monterey: Brooks/Cole.
- Auburn, Timothy, and Rebecca Barnes. 2006. Producing place: A neo-Schutzian perspective on the 'psychology of place'. *Journal of Environmental Psychology* 26: 38–50.

- Breakwell, Glynis M. 1986. *Coping with threatened identity*. London: Methuen.
- Canter, David. 1977. *The psychology of place*. London: Architectural Press.
- Canter, David. 1986. Putting situation in their place: Foundations for a bridge between social and environmental psychology. In *Social behavior in context*, ed. Furnham, Adrian, 208–329. London: Allyn & Bacon.
- Chawla, Louise. 1992. Childhood place attachment. In *Place attachment*, eds. Irwin Altman, and Setha M. Low, 63–87. New York: Plenum Press.
- Cooper–Marcus, Clare. 1978. Remembrance of landscapes past. *Landscape*, 3: 35–43.
- Devine-Wright, Patrick and Evanthis Lyons. 1997. Remembering pasts and representing places: The construction of national identities in Ireland. *Journal of Environmental Psychology*, 17: 33–45.
- Droseltis, Orestis and Vivian L. Vignoles. 2010. Towards an integrative model of place identification: Dimensionality and predictors of intrapersonal-level place preferences. *Journal of Environmental Psychology*, 30: 23–34.
- Dúll Andrea. 1995. Az otthon környezetpszichológiai aspektusai. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 5–6, 345–377.
- Dúll Andrea. 1996. A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 4–6: 363–391.
- Dúll Andrea. 2002. Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia*, 4 (2): 49–65.
- Dúll Andrea. 2009. *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Dúll Andrea. 2010. „Vannak vidékek legbelül”. Szakralitás a helyhasználatban – környezetpszichológiai megközelítésben. *HELIKON Irodalomtudományi Szemle, Térpoétika* 1–2: 227–238.
- Dúll Andrea, Paksi Borbála és Demetrovics Zsolt. 2009. A helyfogyasztás színterei: bevásárlóközpontok környezetpszichológiai elemzése. In *Pláza, ifjúság, életmód. Egészségeléktani vizsgálatok a fiatalok körében*, szerk. Demetrovics Zsolt, Paksi Borbála, Dúll Andrea, 21–74. Budapest: L'Harmattan.
- Dúll Andrea. 2014. Tér-rétegek kívül-belül: az ember és a földrajzi tér kapcsolata. In *Tér-rétegek - tanulmányok a XXI. század térfordulatairól*, szerk. Dúll Andrea, Izsák Éva, 7–12. Budapest: L'Harmattan.
- Fried, Marc. 2000. Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20: 193–205.

- Gans, H. J. 1957. Tervezés – várostervezés – egészség. In Vidor Ferenc (szerk) (1979) *Urbanisztika*. Gondolat, Budapest. 449–560.
- Harris, Paul B, Carol M. Werner, Barbara B. Brown, and Dave Ingebritsen. 1995. Relocation and privacy regulation: A cross-cultural analysis. *Journal of Environmental Psychology*, 15: 311–320.
- Hay, Robert. 1998. Sense of place in developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18: 5–29.
- Holman, Alison E., and Dan Stokols. 1994. The environmental psychology of child sexual abuse. *Journal of Environmental Psychology*, 14: 237–252.
- Hordós Mónika. 2007. „Fel is út, le is út” – *Hajléktalan emberek helykötődésének és humán kötődésének vizsgálata*. Szakdolgozat (témavezető: Düll Andrea). KRE, Budapest.
- Horvát M. Tünde, Düll Andrea és László János. 2006. A helyvesztesség vizsgálata migrációban lévő magyar fiatalok körében (kutatási beszámoló). *Környezet-pszichológia, tematikus szám, Magyar Pszichológiai Szemle*, szerk. Düll Andrea, Szokolszky Ágnes, 61 (1): 133–153.
- Horvát M. Tünde, Düll Andrea és László János 2011. Helyvesztés-élmény és honvágy – egy „keserédes” jelenség környezetpszichológiája. *Alkalmazott Pszichológia*, 2011 (2): 21–32.
- Ittelson, William H., Harold M. Proshansky, Leanne G. Rivlin, and Gary H. Winkel. 1974. *An introduction to environmental psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Jorgensen, Bradley S., and Richard C. Stedman 2001. Sense of place as an attitude: lakeshore owners attitudes toward their properties. *Journal of Environmental Psychology*, 21: 233–248.
- Kaplan, Stephen. 1987. Mental fatigue and the designed environment. In *Public environments*. eds. Joan Harvey, and Don Henning, 55–60. Ottawa: Environmental Design Research Association.
- Kántor Árpád. 2005. *Egy gyökértelen állapot krízise, a „felnőttkori szociális újraközeledési krízis”. A hajléktalan állapotban lévő 30 és 60 év közti férfiak motivációs struktúrájának vizsgálata Jacqueline Royer Metamorfózisok tesztjével*. Szakdolgozat (témavezető: Bakó Tihamér). KRE, Budapest.
- Kántor Árpád. 2007. *A hajléktalan befogadása: a hajléktalan is én vagyok*. Poszter, Illyés Sándor Emléknepok, ELTE, Budapest, 2007. március 19–21.
- Knez, Igor. 2005. Attachment and identity as related to place and perceived climate. *Journal of Environmental Psychology*, 25: 207–218.

- Korpela, Kalevi M. 1989. Place-identity as a product of environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9: 241–256.
- Korpela, Kalevi M. 1992. Adolescents' favourite places and environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 12: 249–258.
- Korpela, Kalevi M. 2002. Children's environments. In *Handbook of environmental psychology*, eds. Robert B. Bechtel, Arza Churchman, 363–373. New York: Wiley.
- Korpela, Kalevi M., Matti Ylén, Liisa Tyrväinen and Harri Silvennoinen. 2009. Stability of self-reported favourite places and place attachment over a 10-month period. *Journal of Environmental Psychology*, 29: 95–100.
- Lofland, Lyn H. 1973. *A world of strangers: order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Low, Setha M., and Irwin Altman. 1992. Place attachment: A conceptual inquiry. In *Place attachment*, eds. Irwin Altman, and Setha M. Low, 1–12. New York: Plenum Press.
- Manzo, Lynne C. 2003. Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23: 47–61.
- Mazumdar, Shampa, and Sanjoy Mazumdar. 2004. Religion and place attachment: A study of sacred places. *Journal of Environmental Psychology*, 24: 385–397.
- Moles, Abraham A. 1975. *A giccs. A boldogság művészete*. Budapest: Gondolat.
- Mussen, Paul H., John J. Conger, and Jerome Kagan. 1979. *Child development and personality*. New York: & Row.
- Patterson, Michael E., and Daniel R. Williams. 2005. Maintaining research traditions on place: Diversity of thought and scientific progress. *Journal of Environmental Psychology*, 25: 361–80.
- Proshansky, Harold M. 1978. The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10: 147–169.
- Proshansky, Harold M., Abbe K. Fabian, and Robert Kaminoff. 1983. Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3: 57–83.
- Read, Marilyn A. 2007. Sense of place in child care environments. *Early Childhood Education Journal*, 6: 387–392.
- Relf, Edward 1976. *Place and placelessness*. London: Pion Ltd.

- Sadalla, Edward, K., Beth Vershure, and Jeffrey Burroughs. 1987. Identity symbolism in housing. *Environment and Behavior*, 19: 569–587.
- Sallay Viola. 2008. Az önmagunkra találás helyei: környezeti önszabályozás elmélet és kutatás tükrében. *Alkalmazott Pszichológia*, 3–4: 145–161.
- Sallay Viola és Düll Andrea. 2006. „Érezd magad otthon!” Az otthonhoz fűződő viszony projektív, környezetpszichológiai szempontú vizsgálata. In *Környezet – pszichológia*, szerk. Düll Andrea, Szokolszky Ágnes, 35–52. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Scannell, Leila, and Robert Gifford. 2010. Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30: 1–10.
- Seamon, David. 1979. *A geography of the lifeworld. Movement, rest and encounter*. New York: St. Martin's Press.
- Sebba, Rachel. 1991. The landscapes of childhood: The reflection of childhood's environment in adult memories and in children's attitudes. *Environment and Behavior*, 23: 395–422.
- Shumaker, Susan, and Taylor, Ralph. 1983. Toward a clarification of people-place relationships: A model of attachment to place. In *Environmental psychology: Directions and perspectives*, eds. Nickolaus R. Feimer, and Scott E. Geller, 219–251. New York: Praeger.
- Silbereisen, Rainer K., Peter Noack, and Klaus Eyferth. 1986. Place for development: Adolescents, leisure settings, and developmental tasks. In *Development as action in context: Problem behavior and normal youth development*, eds. Rainer K. Silbereisen, Klaus Eyferth, Georg Rudinger, 87–107. Berlin: Springer-Verlag.
- Stokols, Daniel, and Susan Shumaker. 1982. The psychological context of residential mobility and well-being. *Journal of Social Issues*, 38: 149–172.
- Szabó Enikő és Düll Andrea 2007. Hogyan tölthetik be az otthon funkcióját a gyermekvédelmi intézmények. In Csizmazia Sándor (szerk.) *Pillanatképek, elemzések, fejlesztések (2003–2006)*. Károlyi István Gyermekközpont, Fót. 232–253
- Tuan, Yi-Fu. 1974. *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes and values*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Túry Ferenc és Düll Andrea. 2008. The role of home visits in the family therapy – with special regard to eating disorders. *Rev. Med. Chir. Soc. Med. Nat. Iași*. 112 (2): 189–194.

DÚLL ANDREA

- Vranic, Andrea. 2003. Personal space in physically abused children. *Environment and Behavior*, 4: 550–565.
- Werner, Carol M. 1987. A time and place for interpersonal relationships. *Environment and Behavior*, 2: 169–180.

SCHLEICHER NÓRA

Találkozás egy fiatalemberrel¹

Kognitív metaforák az életút konstruálásában

BEVEZETÉS

Tanulmányom olyan önéletrajzi narratívák elemzésén alapszik, melyek egy osztálytalálkozón hangzottak el. A narratíva nem pusztán műfaj, társadalmi cselekvés is (Ochs 1997). Narratívákat használunk tapasztalataink összerendezésére, az idő és az események strukturálására, és végeredményben arra is, hogy értelmet adjunk a körülöttünk lévő világnak és benne a saját életünknek (Brunner 1987). Az önmagunkról szóló narratívák életünk történetei, elmesélésük nemcsak koherenciát ad az életünknek (vö. Linde 1993) és nem pusztán azt a célt szolgálja, hogy összerendezzük, megértsük tapasztalatainkat és segítségével emlékezzünk rájuk. Az önéletrajzi narratívák abban is segítenek, hogy létrehozzuk önmagunkat, megkonstruáljuk saját identitásunkat. (pl. Gergen és Gergen 1983; Pataki 2001). Identitásaink folyékony, változékony jellegét igazolja, hogy életünk történetét sok különböző módon írhatjuk, mondhatjuk, írjuk és mondjuk el, s így az önéletrajzi történetek segítségével különböző helyzetekben, különböző célokra különböző identitásokat hozunk létre.

Az osztálytalálkozón elhangzott önéletrajzi narratívák elemzésekor arra voltam kíváncsi, hogyan jelenítik meg önmagukat volt osztálytársaik előtt a középkorosztály képviselői, múltjuk mely elemeit idézik fel, s ezzel identitásuk mely aspektusait jelenítik meg, illetve hozzák létre. Kiemelten érdekelt, hogy

¹ A címet az alábbi narratíva részletből kölcsönöztem: „Hát, szerintem sokan irodalmi érettségén ezt a novellaelemzést, ami ezt már készen hozta, hogy Találkozás egy fiatalemberrel, azt hiszem, ez volt a címe, hogy húsz év múlva milyenek leszünk, és meg se fogjuk ismerni saját magunkat. Hát én is most kicsit így vagyok, hogy húsz évig megpróbáltam megfelelni egy csomó társadalmi elvárásnak, amire most már legyintek, hogy hülyeség, de... akkor kezdjük.”

hogyan hatnak az élettörténetek nyelvi megformálására a *genderrel*² mint kollektív identitással kapcsolatos szerepelvárások, illetve hogyan, milyen nyelvi eszközök segítségével hozzák létre az egyes beszélők a férfiasság és nőiesség különféle változatait.

Saját középiskolai osztályom 28 tagja találkozott 20 évvel az érettségi és 15 évvel legutolsó osztálytalálkozónk után, volt gimnáziumunk egy osztálytermében. Az osztálytalálkozók hagyományosnak mondható forgatókönyve³ szerint mindenki beszámolt élete alakulásáról az elmúlt 20 évben. Az eseményről egyik osztálytársunk videofelvételt készített, az elemzéshez az e felvételtől átírt szöveget⁴ használtam.

Az élettörténetek kutatásának leggyakoribb módszere a narratív interjúk készítése. Bár a narratív interjú a hagyományos interjúkhoz képest kevésbé beavatkozó technikának tekinthető, az interjúkészítő befolyásoló szerepe megkerülhetetlen. Az osztálytalálkozón elhangzott narratívák ezzel szemben kutatói beavatkozástól mentesen,⁵ természetes helyzetben jöttek létre.⁶

² Értelmezésemben a *gender* elsősorban egy jelentésmező, mely a férfiasság(ok) és nőiesség(ek)re vonatkozó (kontextus specifikus) jelentéseket tartalmazza, és hatást gyakorol mind a beszélők megnyilatkozásaira, mind e megnyilatkozások befogadására és értelmezésére.

³ E forgatókönyvnek feltehetően számos változata létezik. Esetünkben volt osztályfőnökünk bevezetője után osztályunk jelenlévő tagjai abc névsor szerint egyenként kimentek a katedrához, és a padsorokban ülő osztálytársakkal, valamint a jelenlévő két tanárral szembefordulva mesélték el kb. 5–10 percen eddigi életük fontosnak tartott eseményeit.

⁴ A videofelvételről ún. durva átírat készült, mely szó szerint rögzíti az elhangzottakat, de prozódiai elemeket, szüneteket, együtt elhangzó beszédet nem jelöl. A nem érthető szövegrészt (...?), a megszólalók anonimitásának védelmében törölt szövegrészt (xxx) jelzi. A videofelvétel által rögzített képi világ, a nonverbális gesztusok szisztematikus elemzésére a tanulmány nem tesz kísérletet, de alkalmanként, egy-egy idézett és elemzett szövegrészlet pontos értelmezéséhez igénybe vettem ezt a lehetőséget is.

⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy a közönség – gyakran explicit módon, kérdések formájában is megfogalmazott – elvárásai ne gyakoroltak volna jelentős hatást a narratívák megformálására. A közönségre tervezés (*audience design*) mechanizmusa (Bell 1984), azaz a hallgató(k) nyelvi repertoárjának, tudásának, elvárásainak figyelembevétele és megnyilatkozásaink ehhez igazítása azonban minden verbális megnyilatkozás természetes velejárója. Ilyen értelemben az ún. természetes, azaz kutatói beavatkozástól mentesen létrejövő szöveg nem különbözik jelentősen a kutatói interjú által létrehozott szövegtől.

⁶ E tény az itt elhangzott narratívákat többek között a szintén természetes módon létrejövő, önéletrajzi ihletésű blogokkal rokonítja. A beszélt nyelvi jelleg ugyanakkor eltávolítja e szövegeket a blog írott műfajától.

Az osztály tagjai a hasonló indulás (ugyanaz a középiskolai osztály) és a részben hasonló élethelyzet (egykorúak) révén fontos referenciacsoportként szolgálhatnak a megszólalóknak. Az osztálytársak a szignifikáns mások egy olyan fontos csoportját alkotják, akikhez viszonyítani lehet saját eddigi életünket, eredményeinket, sikereinket és kudarcainkat. Ez minden bizonnyal jelentős hatást gyakorolt az önéletrajzi narratívák megformálására és befogadására egyaránt. Az így létrejövő elbeszélések felvillantják a beszélők múltjának néhány epizódját, és ezáltal az osztálytalálkozó keretei között létrehozzák a beszélők identitásának egy akkor és ott megjeleníteni kívánt változatát. Az identitás tehát, jelen értelmezésben, nem a személyiség stabil, minden megnyilatkozásban szükségszerűen tükröződő magja, hanem kontextusfüggő, interakcióban alakuló, többszörös és töredezett társas produktum (vö. Alcoff 2003).

A kutatás a narratívák alkotta korpusz kvalitatív elemzésének segítségével vizsgálja a megszólalók identitás gyakorlatait. Szövegek kvalitatív elemzésekor számos lehetőség áll előttünk. Különbő elméleti keretekben vizsgálhatjuk a szöveg számos jellemzőjét. A szövegnek a diskurzusanalízis iskoláján belüli elemzéséhez Kárpáti (2006) szerint például a következő elméleti-diszciplináris keretek mozgósíthatók: beszédaktus elmélet; interakcionális szociolingvisztika; kommunikáció etnográfia; pragmatika; beszélgetéselemzés; kritikai diskurzuselemzés. A narratológia szűkebb területén belül vizsgálhatjuk többek között a szereplők funkcióit, a téri-érzelmi távolságszabályozást, az elbeszélői perspektívát, az időélmény szerepét, a narratív értékelést, a narratív koherenciát, a szelf-referenciákat, a tagadást (László 2005). Jelen tanulmány a tágabb kutatás⁷ egyetlen aspektusára, a szöveg egyetlen jellemzőjére fókuszál, a nyelvi-kognitív-társadalmi kényszer sajátos formájaként értelmezett metaforák szerepét vizsgálja a narratívákban.

A METAFORA

A metafora szó görög eredetű, eredeti jelentése átvitel. Arisztotelész *Retorikájában* a metaforát olyan eszközként írja le, mely segítségünkre van az új gondolatok megértésében. Ily módon kreatív erőt tulajdonít a metaforának. Később

⁷ A narratívákat a kritikai diskurzus elemzés elméleti-módszertani keretei között vizsgáló kutatás eredményeit ld. Schleicher 2012.

elsősorban retorikai, díszítő funkcióját hangsúlyozzák, és előfordulásait elsősorban irodalmi szövegekben vizsgálják. (Ortony 1993)

A metaforák szerepének értelmezésében új megközelítést jelentett Lakoff és Johnson nagy hatású munkássága (Johnson 1980, 1999; Lakoff 1993). Kognitív metaforaelméletük szerint a metafora, bár nyelvi megnyilatkozás formáját ölti, valójában az emberi gondolkodás meghatározó jellemzője. Testi érzeteink és tapasztalataink segítségével próbáljuk megérteni életünk elvontabb jelenségeit. Az ún. konceptuális vagy fogalmi metafora nem más, mint egy, általában konkrét, igen gyakran testi érzetekre alapuló forrástartomány átvitele egy általában elvont fogalmat takaró céltartományra. Az átvitel szisztematikus, a forrástartomány számos eleme megfeleltethető a céltartomány egyes elemeinek. A konceptuális metafora a nyelvben metaforikus nyelvi kifejezések formájában jelenik meg. Például a „*Volt egy jó pár göröngy az út során*” olyan, az elemzett szövegben talált metaforikus nyelvi kifejezés, mely mögött az ÉLET UTAZÁS⁸ fogalmi metafora fedezhető fel, ahol az út az életnek, az út göröngyei pedig az élet nehézségeinek feleltethetők meg. Más metaforikus nyelvi kifejezésekben az út kezdete a születést, a vége a halált, a csúcok a sikereket, a völgyek a kudarokat jelölhetik.

A kognitív metaforaelmélet fontos felismerése, hogy a metafora nem kivételes, elsősorban a költői nyelvhasználatot jellemző nyelvi jelenség, hanem a hétköznapi nyelvhasználat szerves része. A figyelem így elsősorban nem a költői, kreatív, újszerű metaforák elemzésére irányul, hanem az igen gyakran használt, gyakran idiomatikus, közhelyszerű, hétköznapi metaforákra, hiszen éppen ezek gyakori használata mutatja gondolkodásunk alapvetően metaforikus jellegét.

Lakoff és Johnson elméletével szemben a leggyakrabban megfogalmazott kritika az, hogy az elmélet túl élesen választja el egymástól nyelv és gondolkodás folyamatait, és a metafora kizárólagosan kognitív jellegét hangsúlyozva tagadja a nyelv szerepét a metaforák létrejöttében és értelmezésében. Metaforahasználatunkat alapvetően automatikus, kognitív kényszerek által vezérelt folyamatnak tekinti, és eltekint a metaforahasználat diszkurzív és kreatív jellegtől. A kognitív metaforaelmélet univerzalitását hangsúlyozva figyelmen kívül hagyja a kulturális kontextusok különbségeinek hatásait a metaforákra. (Neisser 2001; Cameron és Deignan 2006)

⁸ A kognitív metaforaelmélet konvencióinak megfelelően a fogalmi metaforákat kis kaptális betűtípussal jelölöm.

A kognitív metaforaelmélet továbbfejlesztésének tekinthető Fauconnier és Turner (2002) integrált tér elmélete. Szerintük a fogalmi metaforák egy nagyobb, gondolkodásunkat alapvetően meghatározó mechanizmus részét képezik. A megértés mechanizmusa számos esetben két vagy több fogalmi tartomány közös integrált térben való egyesülését feltételezi. Az integrált téren túl feltételeznek egy ún. általános teret is, mely a bemeneti terek közös jellemzőit tartalmazza. Van tehát alapesetben két bemeneti tér, mely egymáshoz hasonló és egymástól különböző vonásokkal is bír. A bemeneti terek lehetnek egymással forrástartomány, céltartomány típusú kapcsolatban, de kapcsolatuk nem minden esetben ilyen, azaz az egyik bemeneti tér nem minden esetben feleltethető meg a másiknak. A mindkét bemeneti térre vonatkozó közös jellemzőket az ún. általános tér tartalmazza. A megértés pillanatában létrejövő integrált tér tartalmazza a bemeneti tartományok bizonyos sajátosságait, de önálló, emergens tulajdonságokkal is bír. A későbbiekben egy, a vizsgált szövegben előforduló példa segítségével illusztrálom Fauconnier és Turner integrált tér elméletének működését.

Az integrált tér elméletet is érték kritikák. Ritchie (2004) szerint például az elmélet fölöslegesen túlbonyolít egy egyszerűbben is értelmezhető mechanizmust. Fauconnier és Turner néhány híres példáját (a zarándok útja, Thatcher mint az USA elnöke) elemezve állítja, hogy a történetek értelmezéséhez nincs szükség négy különféle tér (két bemeneti, egy általános és egy integrált) feltételezésére. Az elméletet, szerinte, éppen annak metaforikus kifejezései (összeolvasztás, stb.) viszik félre. Ráadásul, miközben neurális elméletnek tekinti magát, az agyi neuronok valós működését nem tudja összefüggésbe hozni az elmélet által tételezett kognitív folyamatokkal.

Cameron és Deignan (2006) metaforaelmélete, a kognitív metaforaelméletet nem elvetve, de problémáira választ keresve, a metafora kognitív funkcióján túl, annak diszkurzív létrejöttét és pragmatikai funkcióját is vizsgálja. Állításuk szerint a kognitív metaforaelmélet nem ad választ bizonyos kérdésekre. Így például arra, hogy a fogalmi metaforák nyelvi megvalósulásai, a metaforikus nyelvi kifejezések, miért csak bizonyos grammatikusan/lexikálisan rögzült formában jelennek meg, másokban pedig nem, illetve a szisztematikus átvitel során a fogalomkörnek miért csak bizonyos elemei jelennek meg a metaforikus nyelvi kifejezésekben, mások pedig nem. Az ÉLET ÚT konceptuális metafora nyelvi megvalósulásaként mondhatjuk például, hogy hosszú, rögzös, kacsaringós, buktatókkal teli, egyenes, rövid, gyors stb. út vezetett idáig, de azt nem, hogy

földút, csúszós, sikamlós út. Az elmélet nem magyarázza továbbá, hogy a különböző nyelvek, egyes esetekben, miért használják eltérő módon a forrástartományokat. Végül a kognitív metaforaelmélet az új metaforák létrejöttére sem ad meggyőző választ. (Cameron és Deignan 2006, 673)

Cameron és Deignan diszkurzív metaforaelmélete megkísérel magyarázatot kínálni a fenti kérdésekre. Véleményük szerint a metafora nyelv és gondolkodás dinamikus interakciójában jön létre, működésében a kognitív elemeken túl nyelvi, affektív és szociokulturális elemek is szerepet játszanak: „érvelésünk szerint a metafora tartalmát nem nyelvi formájától elválasztva dolgozzuk fel, hanem a kettőt együtt tanuljuk, tároljuk és hozzuk létre az éppen zajló beszélgetésben. Metaforikus nyelv és metaforikus gondolkodás tehát kölcsönösen függenek egymástól, mindegyik hat a másikra a gondolkodás-és-beszéd dinamikus, dialogikus folyamatában.” (2006, 675)

A kognitív metaforaelmélet nem vesz tudomást a beszélő nyelvvel való korábbi tapasztalatáról és a nyelvhasználat kontextusának metaforaalakító hatásáról. Cameron és Deignan új elemzési egységet ajánl a metaforakutatók számára, melyet metaforémának (*metaphoreme*) neveznek. „*Bemutatjuk, hogyan ötvöződik a metaforémában a sajátos lexikai és grammatikai forma a sajátos fogalmi tartalommal, valamint sajátos affektív értékkel és pragmatikával*” (2006, 674).

A metaforémákat mindig szövegen belül, diszkurzív kontextusukban⁹ vizsgálják, s így azoknak nem csak kognitív, hanem affektív, pragmatikai tartalmára vonatkozóan is tudnak érvényes kijelentéseket tenni. Nyelvnek és gondolkodásnak a kognitív metaforaelmélet által mesterségesen szétszakított kapcsolatát ily módon helyre tudják állítani. Diszkurzív metaforaelméletük számol a beszélők kreatív nyelvhasználatával, s ezáltal magyarázatot tud adni az új metaforák létrejöttére, használatuk kulturális különbségeire, valamint arra, hogy egy-egy konceptuális metafora miért csak bizonyos nyelvi-szintaktikai formákban jelenik meg, másokban pedig nem.

⁹ A diszkurzusok, meghatározásukban többszörös, komplex, nem lineáris, dinamikus rendszerek, melyekben nem csak az egyes elemek, hanem az azok közötti kölcsönhatás is folyamatosan változik, esetenként kiszámíthatatlan új mintázatokat hozva létre.

A VIZSGÁLT KORPUSZ

Elemzésem a 28 különálló narratívából összeálló c. 10.000 szavas korpuszon alapul. A hymes-i (1972) SPEAKING modell értelmében a narratívák egy beszédesemény részeinek tekinthetők (beszédszituáció: osztálytalálkozó), mely beszédesemény vázlatosan a SPEAKING modell következő dimenziói mentén írható le: A helyszín (*settings*): volt gimnáziumi osztálytermünk. A résztvevők (*participants*): az osztály tagjai és két tanár. A célok (*ends*): önbemutató. A cselekvés (beszéd aktusok) sorrendje (*act sequences*): narratívánként különböző, de az elbeszélő jelleget csak ritkán szakítják meg egyéb beszédaktusok, pl. kérdés vagy felszólítás. A hangneme (*keys*): informális, barátságos, olykor viccelődő. Az eszközök (*instrumentalities*): élőbeszéd, standard köznyelv néhol szlenggel tarkítva. Az interakció normái (*norms*): többek között beszélni kell a végzett munkáról és a családi állapotról, ha ez spontánul nem történik meg, a közönség explicit kérdés formájában 'kényszeríti' a beszélőket, hogy érintsék a témákat. A beszédesemény műfaja (*genres*): önéletrajzi elbeszélés.

A szöveg kvantitatív tartalomelemzése (ld. Schleicher 2009) kimutatta, hogy a nők összességében lényegesen kevesebbet beszéltek, mint a férfiak. A nők átlaga 295 szó volt, a férfiaké 488. A tartalomelemzés során a szövegek több mint 90 százaléka besorolható volt az alábbi témák valamelyikébe: tanulás, munka, utazás, párkapcsolat, gyerekek. Nők és férfiak egyaránt munkájukról beszéltek a legtöbbit, ezután azonban a témák sorrendje eltérően alakult. A nők gyerekeikről és párkapcsolatukról többet, tanulásról és utazásról kevesebbet beszéltek, a férfiaknál a munkát a tanulás és utazás témája követte, párkapcsolatukról és gyerekeikről lényegesen kevesebbet szóltak.

METAFOREAELEMZÉS

A szövegben előforduló metaforikus nyelvi kifejezések döntő többsége néhány fogalmi metafora megnyilvánulásának tekinthető. E metaforikus nyelvi kifejezések ún. halott metaforák, olyan konvencionalizált nyelvi megnyilatkozások, melyek metaforikus jellege már elhomályosult. A kognitív metaforaelmélet értelmében éppen ezek a konvencionális fogalmi metaforák, illetve konvenciona-

lizált metaforikus nyelvi kifejezések¹⁰ érdemelnek különös figyelmet, hiszen gondolkodásunk mélyen metaforikus jellegére utalnak.

MOZGÁSBAN

A leggyakoribb konceptuális metafora az ESEMÉNY MOZGÁS, A CÉL CSELEKVÉS, az IDŐ MOZGÁS metafora körbe tartozik. A mozgás a leggyakoribb forrástartományok, az események, az idő, a cél, a leggyakoribb céltartományok közé tartoznak (vö. Kövecses 2005, 31–41). Úgy tűnik, az emberi test, illetve tárgyak térben történő mozgását igen gyakran használjuk elvont fogalmak, események megértéséhez. A munkavállalás és munkaváltás eseményét a szövegben szinte minden esetben mozgást jelentő metaforikus nyelvi kifejezés írja le. (Zárójelben a beszélő neme, nn= nő; ff= férfi)

- „onnan *kiléptem*” (nn)
- „*átmentem* geológus szakra” (nn)
- „*elmentem* dolgozni” (nn)
- „nem tudtam *visszamenni* dolgozni” (nn)

A mozgást jelentő kifejezések a siker és kudarc konceptualizálásában is megjelennek.

- „angol, az *ment*, de oroszból mindig *elbuktam*” (ff)

A mozgáshoz gyakran irányultság is kapcsolódik. (ld. a fenti példákat is). Ezeket a kognitív metaforákat Kövecses különálló csoportba sorolja, orientációs metaforáknak nevezi őket: Az egyenes vonalú mozgás gyakran a cél elvont fogalmának megértésében segít. A felfele és lefele irányultság bizonyos célfogalmakat hasonló módon konceptualizál: a felfele irányultság például a többet, az egészséget, a tudatosságot, a kontrollt, a boldogságot, míg a lefele irányultság a kevesebbet, a betegséget, a tudattalant, a kontroll hiányát, a szomorúságot segít megérteni. (Kövecses 2005, 51–52). Az általam vizsgált korpuszban a felfele

¹⁰ Konvencionális fogalmi metafora ugyanakkor kifejeződik kreatív metaforikus nyelvi kifejezésekben is.

irányultság sikert, pozitív érzéseket, a lefele irányultság kudarcot, negatív érzéseket fejez ki:

- „teljesen *felszálló ágba*n vagyok” (nn)
- „megházasodtunk, de ez már csak egy *lefelé menő ágba*n volt” (nn)
- „számárlétrán *hol föl, hol lefele lépdelek*” (ff)
- „Az egy kicsit *mélyrepülés* volt” (nn)
- „A klasszikus *ranglétrát végigjártam*” (nn)

ÉLETÚT

Az IDŐ MOZGÁS fogalmi metafora alesetének tekinthető az egyik leggyakoribb konvencionális fogalmi metafora az ÉLET ÚT, illetve az ÉLET UTAZÁS. Ennek a fogalmi metaforának számos metaforikus nyelvi kifejezése felfedezhető volt a vizsgált korpuszban.

- „elégedett vagyok, jó életem van, nem panaszkodhatok. *Volt egy jó pár göröngy az út során*, de azt hiszem, mindannyiunknak” (nn)
- „kicsit *rögös úton*, de végül is felvettek” (nn)
- „és aztán *volt egy kis kitérő*, kis alapítványi munka, nálam is” (nn)
- „a gyógypedagógia *felé vettem az irányt*” (nn)
- „a második baba is úton van” (nn)
- „*akkor tartottam ott*, hogy úgy éreztem” (nn)
- „akkor én már váltottam, akkor én már *nem mentem vissza a ruhaiparba*” (nn)

A fenti metaforikus nyelvi kifejezések egy része, a korábbiakhoz hasonlóan mozgást fejez ki. A kifejezések szöveggörnyezetéből, kontextusából ugyanakkor egyértelmű, hogy ezek a kifejezések nem pusztán egy eseményt, hanem az útként felfogott élet egy fontos szakaszát jelölik. Megjegyzésre érdemes, hogy e kifejezések, szinte kivétel nélkül¹¹ a tanulásra, munkára vonatkoznak, azt a képzetet erősítve, hogy az élet voltaképpen a munkával azonos. Az alábbi metaforacsoport tovább erősíti ezt a feltételezést.

¹¹ A kivétel: „A második baba is úton van” ugyanakkor jelzi, hogy az utazásként felfogott élet már az anyaméhben megkezdődik.

ELŐRE, SOHASE HÁTRA

Az ÉLET UTAZÁS metafora sajátos változatának tekinthető az ÉLET PÁLYA metafora. A magyarban önálló szóként is használt életút és életpálya kifejezés között a számos hasonlóság mellett árnyalatnyi különbség is felfedezhető. Mindkét kifejezés mozgásként, alapesetben az úton történő egyenes irányú, előrehaladó mozgásként (az ettől való eltérések jelöltek: 'kanyar', 'kitérő') konceptualizálja az életet. Az életút kifejezés azonban némileg tágabb teret enged ennek a mozgásnak, egyrészt az út sokféle lehet, másrészt tágabb jelentésű, az élet eseményeinek tágabb köre sorolható fel az életút részeként, a gyerekszülés például részét képezheti egy ilyen felsorolásnak. Az életpálya ugyanakkor szűkebb értelmezési keretű, elsősorban a munkára, karrierre vonatkozik, ahogy a pálya is zárt vonalú, korlátozza a mozgás irányát. Lássuk a példákat:

- „–Te voltál krupié is? – Igen, *mellékvágány* volt” (ff)
- „*Pályát változtattam*” (ff)
- „A klasszikus ranglétrát végigjártam, némi kis *mellékvágányokkal*” (nn)
- „Akkor edzőként *folytatom a pályafutásomat*” (ff)
- „Elvégeztem 5 év alatt, normális *menetrend szerint* a közgázt.” (ff)
- „Kezdett *leáldozni* ezeknek az óraadó tanároknak” (ff)

A 'mellékvágány', 'menetrend' kifejezések az életpályát a vasúti pályával rokonítják, életünk vonata szabályozott keretek között, zárt vonalon halad előre a célállomás felé. A pályáról való letérés mellékvágány, negatívan értelmezett esemény, hiszen ott vonatunk vesztegel, ahelyett, hogy a cél felé haladna. A célállomás ugyanakkor megváltoztatható, ekkor életünk új pályára áll, és mi új cél felé haladunk. (Vö. pályát változtattam.) Az életpálya szinonimájaként megjelenő 'pályafutás' szóban az ÉLET SPORT konceptuális metafora is felfedezhető. Az új elem a cél minél gyorsabb elérése, melyet szintén az egyenes vonalú, kitérők nélküli mozgás segít elő leginkább. A kakuktktojásnak tűnő utolsó példánkban a pálya a nap pályája, mely felkel és leáldozik. A vasúti pályához hasonlóan kötött, előre megrajzolt, a sorsszerűség és változtathatlanság konnotációjával, a vasúti pályával szemben viszont megjelenik benne a felfele, illetve lefele irányultság pozitív, illetve negatív értelmezése is.

Az ÉLET PÁLYA az ÉLET ÚT fogalmi metafora szűkítésének tekinthető, mely az úton való mozgást kötött, egyenes vonalú, célirányos mozgásként írja

le. Az út azonban nem csak ilyen lehet. Gozzi (1999) felhívja a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államokban az 1960-as években az út a függetlenség és szabadság metaforája volt, ahogy azt a hippi nemzedék bibliája, Kerouac az *Úton* című regénye is jól kifejezi. A 60-as évek elmúltával azután az út átadta helyét a versenypályának (*fast track*) „A laza, lófrálás útból a metafora magas tétű versenypályává változott (...) A versenypályán űzött, versengő, túlteljesítő gyerekeket, férfiakat és nőket látni. Az emberek a versenypálya minden szintjén extra házi feladatot, megoldandó súlyos kríziseket, rövid határidőket kapnak. A versenypálya kimeríti az embereket. Sok pénzt kapsz, de kevés időt, melyben élvezheted.” (Gozzi 1999, 212) Az ÉLET UTAZÁS kognitív metafora jelentésváltozáson megy keresztül, melynek során az úton levés szabadsága átadja helyét a célirányos robogásnak.¹²

MINDENFÉLE KALANDOS DOLGOT CSINÁLTAM

Az ÉLET ÚT konvencionális fogalmi metafora és annak számos konvencionálizált nyelvi kifejezése uralja a szövegeket, de nem az egyetlen metafora, mely az élet értelmezésére kísérletet tesz. Az egyik narratívában megjelenik egy kevésbé konvencionális metafora is, mely azután még háromszor megismétlődik, ez az ÉLET MŰVÉSZET. Mivel újszerű metaforáról van szó, a pontos értelmezés érdekében idézem előfordulásainak tágabb szövegkörnyezetét is.

„Közben nagyon untam magam, úgyhogy elkezdtem az xxx-én a xxx-ot is estin, aztán közben elkezdtem dolgozni '90-től. De persze csődbe ment a cég, mert a ruszliknak dolgoztak, úgyhogy akkor mindenféle kalandos dolgot csináltam, meg dolgozgattam, meg egyetemre jártam, meg ilyesmi, aminek olyan nagyon nincsenek megfogható határai, (nevetés) az önélet-rajzom eléggé egzotikus, amikor ezt próbálom eladni. Igen, megpróbálom eladni a (...?) És aztán megkomolyodtam 2000-ben, (...?) akkor végre az

¹² Gozzi (1999) ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy újabban a 'fast track' alternatívájaként megjelenik a 'mommy track' (a munkába visszatérő anyáknak rugalmasabb lehetőséget biztosító munkaforma) és a 'local track', mely az egyre népszerűbb rugalmasságot már nem csak az anyák számára biztosítja. A 'fast track' tehát nem mindenki számára elérhető vagy éppen kívánt lehetőség. Avagy Cseh Tamás és Bereményi Géza szavaival: „El ne feledjétek, vannak e világon keskenyvágyú vasutasok is.”

xxx-ét befejeztem, sok-sok halasztás után. És, ja, közben voltam másfél évet xxx-ban, kicsit xxx-ben dolgoztam, meg mindenféle. Aztán vissza-jöttem, akkor itt egy kis életművészet volt megint, aztán az xxx, dolgoztam a xxx -ban két évet.” (ff)

Az ÉLET MŰVÉSZET metafora nehezen értelmezhető a kognitív metafora-elmélet hagyományos eszközkészletével, az absztrakt céltartomány konkrét, gyakran testi érzetekre alapuló forrástartomány segítségével történő értelmezése itt nem alkalmazható, hiszen a metafora mindkét összetevője, élet és művészet elvont fogalom.

Ebben az esetben, úgy tűnik, jobban működik Turner és Fauconnier konceptuális tér elmélete. A két bemeneti tartomány, élet és művészet, tartalmaz bizonyos közös elemeket, de együttes használatukkor új, emergens tulajdonságok is keletkeznek. Hogy mik ezek a tulajdonságok, arra a szöveggörnyezet elemzésével tudunk fényt deríteni. Az életművészet kifejezés a szövegben az élet egy szakaszára utal, mely a következő tulajdonságokkal bír: kalandos, nincsenek megfogható határai, egzotikus, komolytalan („utána megkomolyodtam”), könnyed („dolgoztam”). A szövegből kikövetkeztethetően az időszak az állandó munkahely hiányával jellemezhető, ugyanakkor alkalmi munkák, tanulás és utazás részét képezhetik ennek az időszaknak.

Az ÉLET MŰVÉSZET metafora három további felbukkanása a korpuszban tovább árnyalja a képet.

„utána bementem egy xxx-ba dolgozni, ott kicsit tanítottam is, kicsit xxx-at is szerveztem, aztán abból lett egy alapítvány, amit tíz éven át szerveztem, de aztán az tönkrement a házasságommal együtt egyszerre. Az egy kicsit mélyrepülés volt, és akkor jött két év ilyen, hogy mondjam, könnyedebb életművészkedés, igen, és utána megismertem a jelenlegi férjemet, és hát egy évre indultam xxxországba” (nn)

Ebben a szövegrészletben utalás történik a metafora korábbi előfordulására. A beszélő munkahelyének és házasságának párhuzamos tönkremenetele utáni kétéves időszakot kívánja jellemezni, ehhez mintegy kölcsönveszi egy korábbi beszélő kifejezését. Erre nonverbális gesztus is utal, a beszélő habozik, keresi a megfelelő kifejezést („hogy mondjam”), majd rövid szünetet tart, kinéz arra a férfira, aki a kifejezést korábban használta, felé int és idézi őt („könnyedebb

életművészkedés”), majd a diskurzusjelölőként funkcionáló „igen”-nel megerősíti, hogy ez a megfelelő kifejezés a helyzete leírására. A szó morfológiája (kicsinyítő képző) és jelzője (könnyedebb) is megerősíti a metafora korábbi értelmezését. Az így jellemzett időszak ellentétbe kerül a korábbi, a munka elvesztését és a házasság tönkremenetelét követő „mélyrepüléssel”, s így pozitív tartalmú kifejezéssé válik, melyet leginkább talán a kötöttségektől való szabadság jellemez. Ugyanakkor ez csak egy átmeneti időszak, melyet a második férjjel való megismerkedés zár.

Egy későbbi megszólaló a kifejezés egy újabb változatát használja, miközben egy olyan osztálytársunk életéről számol be, akit jól ismer, s aki betegsége miatt nem tudott eljönni az osztálytalálkozóra.

„Tibor is, azt hiszem, hogy igencsak életművészek nevezhető emberke. Rengeteg mindent csinált az elmúlt 20 év alatt, amire már én se nagyon emlékszem, hogy mi minden volt benne.” (nn)

A szövegben megjelenő „életművész” szó itt az osztálytalálkozón nem jelenlevő férfi jellemzését szolgálja, pontos jelentéséről a szövegkörnyezetből az előző megszólalásokhoz képest kicsit kevesebbet tudunk meg. Az „emberke” szó kicsinyítő képzője arra utalhat, hogy itt is megmarad a kifejezés könnyedséget, komolytalanságot sugalló jelentéstartalma. A következő mondat – „rengeteg mindent csinált az elmúlt 20 évben” – pedig arra utal, hogy a kifejezésnek köze van a munka világához, pontosabban annak nem szokványos, nem bejáratott, nem állandó, változékony, nehezen körülhatárolható jellegéhez. A narratíva folytatásából megtudjuk, hogy az illető boldog családi életet él feleségével és két kisgyermekével, és jelenleg munkát keres. Az „életművész” kifejezés tehát feltehetően elsősorban a munka világában való bizonytalan és változékony jelenlétére, és nem magánéletének jellemzőire vonatkozik.

Az ÉLET MŰVÉSZET metafora munka világához való kapcsolódását a következő idézet is megerősíti. A vizsgált korpuszban ez az utolsó előfordulása a metaforának:

„Amikor hazajöttem Magyarországra, akkor a szüleim mondták, hogy leveszik rólam a kezüket, mert mondtam, (...?) hogy én xxx akarok lenni, és akkor atyám mondta, hogy jó, akkor ezt már magadnak finanszírozd. És akkor én életművészként éltem az életem, közben azért elkezdtem tanulni

mindenféle dolgot, de tulajdonképpen 2003-ban, igen, négy éve, amikor a kisfiam született, azután pár hónappal léptem be az első munkahelyemre, addig nem volt állandó munkahelyem, ez így sikerült, így jött össze, de gondoltam, ha már van egy fiam, meg egy feleségem, akkor csak jó lenne egy munka is hozzá.” (ff)

Az „életművészként éltem az életem” kifejezés ebben a szövegrészletben is az állandó munka hiányával jellemezhető életszakaszra utal, melyben a szerteágazó érdeklődés („tanultam mindenfélét”) nem az egyenes vonalú, előrehaladó mozgásnak kedvez. Az elemzett négy esetből háromban az ÉLET MŰVÉSZET kognitív metaforával jellemzett időszak nem csak az állandó munka, de az állandó, stabil párkapcsolat és gyermek hiányával is jellemezhető, az ebből való kilépés ugyanakkor, a fenti narratívareszlet tanúsága szerint, a nősülés, gyermekvállalás, munkavállalás hármásával írható le („ha már van egy fiam, meg egy feleségem, akkor csak jó lenne egy munka is hozzá”).

Az ÉLET ÚT konvencionális metaforájával szemben az ÉLET MŰVÉSZET nem konvencionális, újszerű metaforának tekinthető, erre utal az is, hogy a szokványosabb metaforikus nyelvi kifejezések – életművésznek nevezhető, életművészként –, mellett a szokatlanabb metaforikus nyelvi kifejezések is megjelennek: életművészet, életművészkedés.

Mint említettem, a két elvont fogalom, élet és művészet egymás mellé állítása nem teszi lehetővé, hogy a metaforát a kognitív metaforaelmélet hagyományos, Lakoff és Johnson által megfogalmazott keretében értelmezzük. Fauconnier és Turner integrált tér fogalmának használata itt nagyobb előnyökkel kecsegtet. A két fogalmi tartomány, élet és művészet összeolvadása oly módon megy végbe, hogy az ennek során létrejövő metaforának új, emergens tulajdonságai is keletkeznek. A két bemeneti tér a két fogalom egyes sajátosságait hordozza, az élet a munkára, illetve annak hiányára, és a családra, illetve annak hiányára vonatkozó viszonylatokat, a művészet a szabad, kreatív alkotás folyamatát. Az általános tér a közös tulajdonságokat tartalmazza, ezek, esetünkben a szabadság, korlátnélküliség, kreativitás lehetnek. Az integrált tér tulajdonságai pedig a következők: a munka és család kötöttségeitől mentes, szabad, könnyed, komolytalan, átmeneti életszakasz.

Feltűnő ugyanakkor, hogy az ÉLET MŰVÉSZET kognitív metafora ilyen értelmezése csak a vizsgált narratívákban előforduló metaforikus nyelvi kifejezések diszkurzív környezetének ismeretében állítható fel. A metafora jelentése

nem függetleníthető attól a diszkurzív környezettől, melyben megjelent. A fenti állítás ellenőrzésének gyors és egyszerű módjaként rákerestem az 'életművészet' szóra az interneten. A módszer természetesen nem alkalmas arra, hogy a metafora összes vagy akár csak jellemző, gyakori jelentéseit feltárja, de illusztrációként szolgálhat arra, ahogy a metafora jelentése a szöveggörnyezet függvényében alakul. A keresés elsőre két olyan találatot adott, melyekben a metafora a fent ismertetettektől részben eltérő jelentéstartalmat hordoz. Az egyik találat egy online személyiségteszt egyik személyiség típusát nevezi 'életművészek'. Az idesorolt típus:

„Optimista, realista, az itt és most-ra koncentrál.Értékeli magában, hogy nem konvencionális, bátor és spontán. Játékos partnerkapcsolatában, kreatív szülő és jó vezetőképeségű. Könnyen izgatottá válik, az impulzusai-ban bízik, keresi az ingereket, értékeli a szabadságot (...).”¹³

A második találatban Réz András esztéta így jellemzi az életművészt:

„De milyen is az igazi életművész? A különféle kézikönyvek úgy írják le, mint olyan személyt, aki az élet által nyújtott lehetőségeket okosan, célszerűen és ügyesen képes hasznosítani. Kétségtelen, hogy ma már az életművész inkább negatív jelentésű szó: szinte elválaszthatatlanul hozzátartozik az ügyeskedés eleme, illetve az, hogy az életművészek akkor sincsenek skrupulusai, ha az előnyöket más emberek kárára, másokat kihasználva szerzi meg.

Az életművész külső jegyek alapján nem különböztethető meg más egyedeiktől. Többnyire hímnemű. Nem feltétlenül szép. Nem feltétlenül magas az IQ-ja. Okosnak, műveltnak sem kell lennie. A hímnemű életművészek túlnyomó többsége átlagosnak, vagy inkább átlag alattinak mondható mindezen paraméterek szerint. Bár mindkét nemű életművész rendszeresen előfordul művészeti környezetben, a művészethez való viszonyuk ropant sajátos. Amennyiben az életművészt művészként határozza meg a környezete, ez kétféle dolgot jelenthet:

a) az életművész olyan költő, festő, filmrendező stb., akinek egy, vagy annál alig több műve van

¹³ <http://miles.hu/2008/01/10/en-az-eletmuvesz-artisan>

b) az életművész egy olyan művészeti ág képviselője, amely a Művészet-től illendő távolságra helyezkedik el (viccmesélés, kockacukor szájjal való elkapása, fül önálló mozgatása az egyéb mimikai izmoktól függetlenül, összehajtott papírszalvéta művészi trimmelése stb.).”¹⁴

A fenti idézetek részletes elemzését, mivel esetlegesen kiválasztott példaként csak illusztrációul szolgálnak, nem végzem el. Így is látható, hogy a metafora értelmezési lehetőségei tágak, a jelentést a metaforikus nyelvi kifejezés diszkurzív környezete rögzíti, horgonyozza le.

Az osztálytalálkozón elhangzott élettörténeti narratívában az első elemzett megszólaló egy kifejezést keres egy olyan élethelyzet leírására, mely nem illeszkedik az ÉLET ÚT kognitív metafora által kijelölt, az életet egyenes vonalú, célirányos mozgásként konceptualizáló életfelfogáshoz. Rátalál az ÉLET MŰVÉSZET metaforára, melynek jelentését narratívájában pontosan kijelöli. Az így létrejött, más használatoktól (vö. internetes példák) eltérő értelmezés sikeresnek bizonyul, három másik későbbi megszólaló igen hasonló jelentésben, hasonló helyzet leírására használja a metaforát.

A második használó esetében a narratíva diskurzusmarkereiből és a non-verbális gesztusokból közvetlenül is kimutatható az első beszélő orientáló hatása, a harmadik és negyedik megszólalásban csak a jelentéstartalom hasonlósága alapján tudunk következtetni a korábbi narratívák diskurzusformáló hatására.

Cameron és Deignan fent tárgyalt diszkurzív metaforaelmélete lehetővé teszi az olyan új vagy újszerű jelentéstartalommal használt metaforák felbukkanásának és elterjedésének magyarázatát is, mint amilyen az ÉLET MŰVÉSZET metafora a vizsgált szövegben.

HA MÁR VAN EGY FIAM, MEG EGY FELESÉGEM,
AKKOR CSAK JÓ LENNE EGY MUNKA IS HOZZÁ

Az élettörténetek elemzésekor kiemelten érdekelt, hogy megjelenik-e bennük a genderrel mint kollektív identitással kapcsolatos szerepelvárásoknak való megfelelni akarás, illetve, hogy milyen férfiasság-, illetve nőiességekét kíván-

¹⁴ http://www.rezandras.hu/szelavi_letmuvesz.htm

nak magukról mutatni a megszólalók. A társadalmi nem hatása leginkább a témaválasztásban tükröződik. Hagyományosan a munka jelentésmezője a 'férfi' jelentésmezőjéhez, a család jelentésmezője pedig a 'nő' jelentésmezőjéhez kapcsolódik. Mint korábban említettem, a szövegek tartalomelemzése kimutatta, hogy, bár a nők és a férfiak egyaránt a munkájukról beszéltek a legtöbbet, a nők ezen túl viszonylag sokat beszéltek családjukról, gyermekeikről, partnereikről, a férfiaknál ez a két téma azonban csak nagyon röviden, említésszerűen jelent meg, ők tanulmányaikról és utazásaikról beszéltek többet. A pontos jelentésárnyalatok feltárása nem lehetséges a vonatkozó szövegrészek kvalitatív elemzése nélkül, de az így is megállapítható, hogy a vizsgált narratívák alapján a család továbbra is elsősorban a 'nőhöz' kapcsolódik, a munka azonban elvesztette kizárólagosan maszkulin jelentését, és a női életutak konstruálásában ugyanolyan fontos szerepet játszik, mint a férfiaknál.

A munka témaköre mindkét nem képviselőinek narratíváit dominálta, nem véletlen tehát, hogy a szövegben fellelhető metaforák döntő többsége is a munkához és a tanuláshoz kapcsolódott. A munkát helyként, a munkába lépést mozgásként konceptualizáló metaforák erőteljes jelenléte arra késztet minket, hogy az otthontól eltérő helyen végzett kötött tevékenységet munkának, az otthon végzett kötött tevékenységet ezzel szemben 'nem munkának' lássuk. A nők által otthon végzett tevékenységek gyakran nem kerülnek be a munka kategóriájába. Pl: „dolgoztam a xxx cégnél, (...) és aztán elkezdődött nagyjából itt a családi életünk, aminek az eredménye nemsoká egy gyerek lett, aztán lett még egy, és én otthon maradtam velük, amit nagyon élveztem egyébként, nagyon jó volt, csak sajnos nekem a lányom xxx volt, és eléggé beteges. Olyannyira, hogy én nem tudtam visszamenni dolgozni” (nn)

A tágabb ÉLET ÚT metafora nyelvi kifejezései döntően a nők narratíváiban, a szűkebb ÉLET PÁLYA metafora nyelvi kifejezései inkább a férfiak narratíváiban fordultak elő, ebből azonban az alacsony esetszámok miatt messzemenő következtetéseket hiba lenne levonni. Az ÉLET MŰVÉSZET metafora nyelvi kifejezései két férfi és két női beszélő szövegében jelennek meg, az egyik női beszélő azonban egy férfira vonatkoztatja a kifejezést. Fenntartva az alacsony esetszámra vonatkozó fenti megállapítást, mégis érdemesnek tartom megjegyezni, hogy a metaforához kapcsolódó, fentebb részletesen is kifejtett szabadság képzet hagyományosan a férfihoz, férfiassághoz kötődő koncepció, így talán nem véletlen a kifejezés nemek szerinti megoszlása sem. Figyelemre méltó az is, hogy míg két férfi megszólaló az életművészet kifejezéssel élete viszonylag

hosszú szakaszát jellemzi, a harmadik példában pedig a teljes eddigi életre vonatkozik a kifejezés, a női megszólaló esetében egy rövid, hangsúlyozottan átmeneti, az egyik házasság végétől a másik kezdetéig tartó időszakról van szó.

Elképzelhető, hogy a nőknek – a nagyobb társadalmi nyomás, a szorosabb kötöttségek, a függő helyzet gyakorisága miatt – kevesebb lehetőségük van az 'életművészkedésre'. Erre utalhat az idézett Réz András is, amikor az életművészt alapvetően férfiként határozza meg. Másrészt az is elképzelhető, hogy a férfiakkal szemben erőteljesebben fogalmazódik meg az a társadalmi elvárás, nyomás, hogy felelősségteljes felnőttként komoly, kereső munkájuk legyen. Abban az esetben, ha ilyennel nem rendelkeznek, nagyobb nyomás nehezedik rájuk, hogy ezt a helyzetet valamilyen pozitív módon keretezzék, erre adhat lehetőséget az ÉLET MŰVÉSZET metafora, mely a munkanélküli helyzet szabadon választottságát és előnyeit hangsúlyozza.

Az ÉLET MŰVÉSZET metafora maszkulinitáshoz kapcsolódó fenti értelmezése azonban nem általánosítható, csak a fent elemzett diszkurzív környezetben érvényes. Ezt jól igazolja az alábbi, szintén az internetes keresés eredményeként talált Életművészet című szövegrészlet Molnár Miriamtól:

Az életművész szónak meglehetősen negatív a konotációja [sic] manapság. Pedig szerintem a legnagyobb művészet az, ha az ember olyan életet tud kialakítani saját maga számára, ami boldoggá teszi. Mert ha az ember boldog, akkor általában a közvetlen környezete is az, főleg, ha az ember nő, anya, nagymama, dédanya, testvér, stb. És ha a környezet boldog, akkor az kisugároz a közvetlen környezetben élő emberek környezetére, és így tovább. Nem csak a „magas” művészet művészet, hanem minden olyan tett is, amelyben van egy kis „isten szikra”. Ez lehet egy teljes szívvel megírt levél, egy tepsi finom sütemény, egy megkötött pulóver, egy gyermek rajza, vagy gondosan kiválasztott ajándék. A nők szerencsére értik, hogy a mindennapi, legtöbbször hálátlan feladatokban is van olyan, aki művészetre fejlesztette ki képességeit. Mert: nem mindegy, hogyan mossuk el a tányérokat és fazekakat (az aljukat és szélüket is); nem mindegy, hogyan teregettjük [sic] ki a ruhákat (a vasalásnál tudjuk meg); nem mindegy [sic], hogy rendezzük el a ruhákat a szekrényben (ha helytelenül, összegyűrődnek, mielőtt felvennénk őket); hogyan tároljuk élelmiszereinket, vagy hogy van-e otthon elég WC papír...”¹⁵

¹⁵ <http://baratno.com/view.php?arclid=2007061803>

Ebben a szövegrészletben az ÉLET MŰVÉSZET metafora új jelentéstartalommal jelenik meg. A két bemeneti tér általános térben egyesülő közös sajátosságai itt nem a szabadság és kreativitás, hanem az 'isteni szikra', a tökéletességre való törekvés. Ily módon az állandó munka hiányával jellemezhető élet helyébe az állandó, apró-cseprő házimunkával töltött élet kerül, s nem meglepő módon ezzel párhuzamosan a korábban férfiasnak tételezett életművészet a nőiesség 'lényegéhez' kapcsolódik. A fenti példa jól szemlélteti a kognitív metaforaelmélet buktatóit és a diszkurzív metaforaelmélet magyarázatba emelésének előnyeit.

ÖSSZEGZÉS

Egy osztálytalálkozó keretei között életútjuk közepén járó férfiak és nők néznek szembe eddigi életükkel, egykori önmagukkal, a fiatalemberrel, akik voltak, s a középkorúval, akivé lettek. Vajon hogyan mutatják be magukat, milyennek szeretnék láttatni magukat a 'fontos mások' egy csoportja, volt osztálytársaik előtt. A kérdésre az elhangzó élettörténeti narratívák elemzésének segítségével kívántam választ adni, a számos lehetséges eljárás közül ezúttal egyre fókuszálva.

A szövegben felbukkanó metaforák értelmezésének elméleti keretétül Lakoff és Johnson, valamint Fauconnier és Turner kognitív metaforaelméletét és Cameron és Deignan diszkurzív metaforaelméletét választottam.

A narratívákat uraló domináns kognitív metafora az ÉLET ÚT metafora. Előfordulási gyakorisága arra utal, hogy életükről beszélve szinte automatikusan nyúlnak ehhez a metaforához a beszélők. A metafora nyelvi-kognitív kényszere pedig arra szorítja őket, hogy életüket mint egyenes vonalú, előrehaladó, célirányos mozgást konceptualizálják.¹⁶ A metafora kényszere azonban nem teljes körű, inkább irányultságot jelent, mintsem minden egyéb lehetőséget kizáró kötelezettséget. Ezt igazolja az élet konceptualizálására használt alternatív, szintén viszonylag nagy gyakoriságú ÉLET MŰVÉSZET metafora. A kevésbé konvencionális metafora használata nem csak a beszélők kreativitására és nyelvi-kognitív szabadságára utal, hanem egyben azt is bizonyítja, ahogy a metaforák egy bizonyos csoportjának pontos értelmezése nem lehetséges a kognitív

¹⁶ Az ÉLET ÚT metafora értelmezési lehetőségei kapcsán érdemes lenne megvizsgálni annak kapcsolódását a zsidó-keresztény (ezen belül is érdekes lenne a katolikus-protestáns felfogás különbségeinek vizsgálata) és a keleti filozófiák dominálta kultúrkörökhöz.

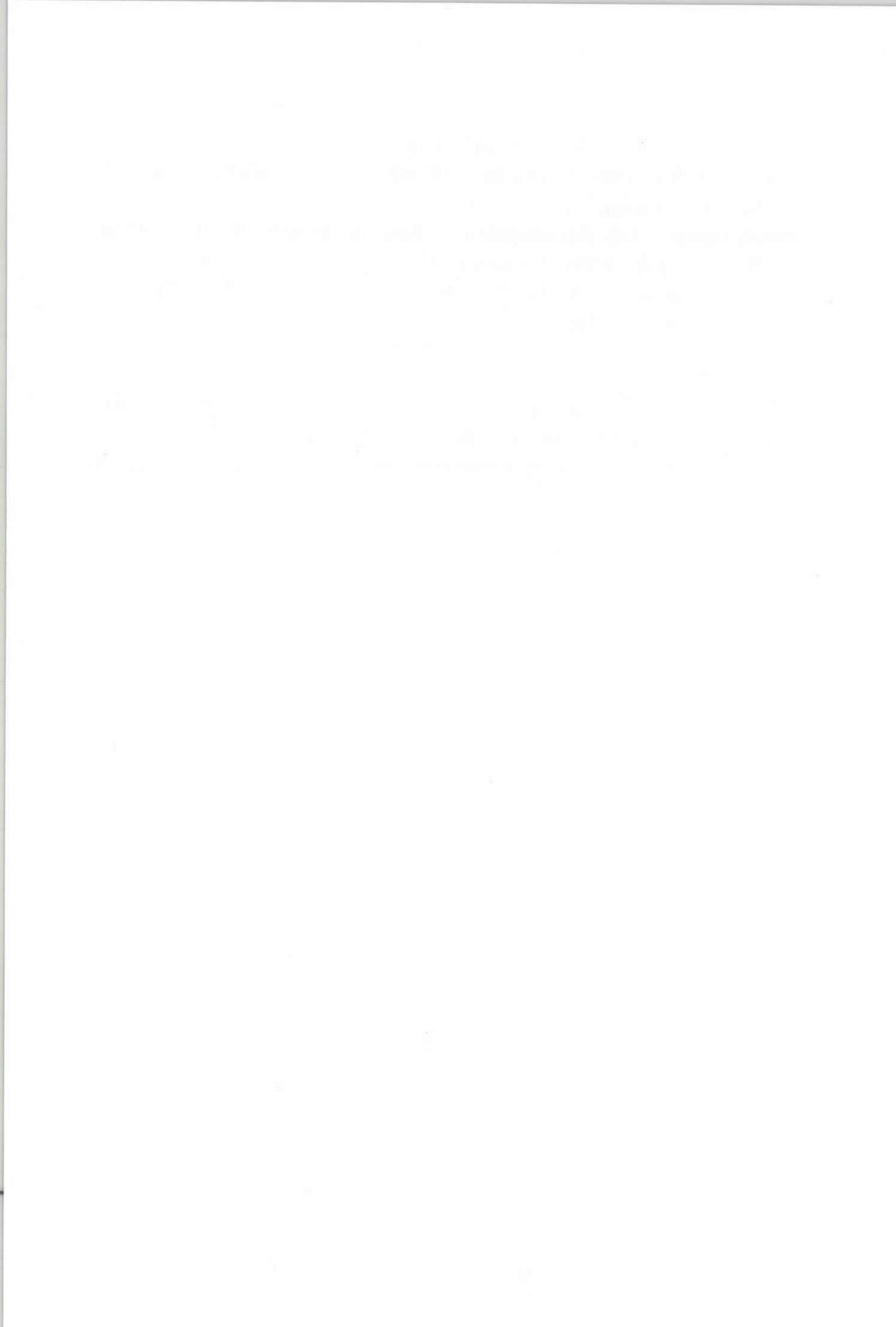
metaforaelmélet keretein belül, s ezekben az esetekben a diszkurzív metaforaelmélet hasznosabb segítségnek bizonyul.

A szöveg metaforaközpontú elemzése természetesen nem ad teljes választ kiinduló kérdéseinkre. A szöveg számos más jellemzője (műfaji kötöttségek, hallgatóra tervezés, hallgatók, beszélők interakciói) talán nyilvánvalóbb hatást gyakorolnak arra, ki mit talál fontosnak elmondani magáról, s akkor még nem is említettük a szövegen kívüli, pszichológiai, társadalmi tényezők sokaságát. A metaforák elemzése azonban felhívja a figyelmet a nyelvhasználat rejtett, gondolkodásunkat, világlátásunkat mégis erősen orientáló jellegére. Metaforahasználatunk kognitív kötöttségei arra utalnak, hogy identitásunk narratív konstruálása nem mentes a kognitív kényszertől, a szövegben felbukkanó újszerű, kreatív metaforák, melyek jelentésüket a diszkurzív folyamatban nyerik el, ugyanakkor az egyén szabadsága mellett felhozható fontos érvként szolgálnak.

HIVATKOZÁSOK

- Alcoff, Linda Martín. 2003. Introduction to Identities: Modern and Postmodern. In *Identities. Race, Class, Gender, and Nationality*, ed. Alcoff, Linda Martín and Eduardo Mendieta, 1–10. Oxford: Blackwell.
- Bell, A. 1984. Language Style as Audience Design. In *Sociolinguistics: a Reader and Coursebook*, ed. N. Coupland and A. Jaworski, 240–50. New York: St Martin's Press.
- Bruner, Jerome. 1987. Life as Narrative. *Social research* 54 (1) 11–32.
- Cameron, Lynne and Alice Deignan. 2006. The Emergence of Metaphor in Discourse. *Applied Linguistics* 27 (4): 671–690.
- Fauconnier, Gilles and Mark Turner. 2002. *The Way We Think*. New York: Basic Books.
- Gergen, K. J. and Gergen, M. M. 1983. Narratives of the self. In Sarbin, T. R. and Scheibe, K. E. (eds.): *Studies in social identity*. 254–273. New York: Praeger.
- Gozzi, Jr., Raymond. 1999. *The Power of Metaphor In the Age of Electronic Media*. Cresskill, New Jersey: Hampton Press Inc.
- Hymes, Dell. 1972. Models of the interaction of language and social life. In *Directions in Sociolinguistics*, eds J. Gumperz and Dell Hymes, 35–71. New York: Holt, Rinehart and Winston.

- Kárpáti Eszter. 2006. *A szöveg fogalma*. Budapest: Typotex.
- Kövecses Zoltán. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Lakoff, George. 1993. The contemporary theory of metaphor. In *Metaphor and Thought*, ed. A. Ortony, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1999. *Philosophy in the Flesh*. New York: Basic Books.
- László János. 2005. A narratív pszichológiai tartalomelemzés. *Magyar Tudomány*, 11: 1366. (<http://www.matud.iif.hu/05nov/08.html>)
- Linde C. 1993. *Life Stories: The Creation of Coherence*. Oxford: Oxford University Press
- Neisser, Joseph Ulric. 2001. Review of *Philosophy in the flesh* by George Lakoff és Mark Johnson. *Language*. 77 (1)
- Ochs, E. 1997. Narrative In van Dijk, T. (ed.) *Discourse as Structure and Process* 185-207. London: Sage
- Ortony, Andrew 1993. (ed.) (2nd ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pataki Ferenc. 2001. *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Ritchie, L. David. 2004. Lost in „Conceptual Space”: Metaphors of Conceptual Integration. *Metaphor and Symbol* 19 (1): 31–50.
- Schleicher, Nóra (2012) “The role of gender and culture in the narrative construction of identity” *Poznań Studies in Contemporary Linguistics PSiCL*. Volume 48, 149–178.
- Schleicher Nóra. 2009. Egy osztálytalálkozó tanulságai. A nyilvános beszéd gender szempontú elemzése. In *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*, Szerk. Somlai P, 263–275. Budapest: Pallas.

*„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok,
talán ez az én bajom”*

„>>Kollektív identitáson<<, vagyis *Mi-azonosságon* – írja kulturális emlékezet könyvében Assmann – azt a képet értjük, amelyet egy csoport önmagáról fest, s amellyel a csoport tagjai azonosulnak.” S ez – mondja pár oldallal később – „a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik” (1999, 138). Az így értelmezett kollektív identitás azonban – ahogy erre Heller Ágnes is rámutat egy írásában (1997), jó öreg Európánk esetében meglehetősen problematikus. Hiszen a magas kultúra értelmében Európa a német, francia, angol, stb. nemzeti kultúrák együttese, s az ezekkel való azonosuláshoz adott esetben minden nyelveket bírunk kellene. Másfelől Európa történelme legkönnyebben épp az említett nemzetek folytonos háborújaként mesélhető el, s ez nehezé, majdhogynem lehetetlenné teszi az ezekkel való együttes azonosulást. Az, amiben Heller talán egységesnek látja Európát, s megfogalmazhatónak az európai kultúrát, hogy annak lényege a szabadság, meg – s e kettő nem igazán válik el egymástól – a diskurzus, a vita, és a reflexió, részben magára az európai kultúrára.

Mindazonáltal, a kérdésen, hogy van-e ilyen kollektív európai identitás, s ha van, mi is az az egyes ember számára, el lehet gondolkodni. Heller ugyan-ezen írásában azt mondja, hogy akkor van ilyen, ha egy fiatalember, ha megkérdezik tőle, hogy mit jelent számára az, hogy európai, „nem fogja abszurdnak tekinteni a kérdést, hanem megpróbálja megválaszolni, még ha nehezeze esik is. A kulturális identitáshoz nem kell tudni a választ, vagy előre kódolt választ adni a fenti kérdésre, elég, ha értelmes kérdésnek tűnik, ha az európai nemzetek fiai és lányai biztosra veszik, hogy „európaiak”, nemcsak mert történetesen az európai kontinensen élnek, hanem mert ez *jelent* valamit a számukra.” (Heller 1997) Én magam az „utca emberére” gondolnék, s életkori megköthés nélkül szegezném nekik a kérdést. S kíváncsi lennék arra is, hogy ha

egyeseeknek *jelent* a kérdés valamit, másoknak viszont nem, akkor mi jelöli ki e csoportok határait.

A RECON¹ projekt ezt az európai identitást firtatja. S keretében mi ezt kérdeztük meg Magyarországon az „utca emberétől”. Azt, hogy mit jelent nekik az, hogy európaiak. Fókuszcsoportokon kérdeztük őket a témáról, s narratív élet-történeti interjúkat készítettünk velük, melynek fókuszát Európa, az ő európaiságuk adta. 2008-ban került minderre sor. Az interjúk alanyai a fókuszcsoportok résztvevői közül kerültek ki. A négy fókuszcsoportban részt vevő összesen 32 személy közül tízzel, közülük négy nővel és hat férfival készült narratív interjú. Közülük Marcsi, Erika és Zoltán² lesznek azok, akiknek interjút elemezzük. Akiknél az anyagot elemezve megvizsgáljuk, hogyan felelnek arra a kérdésre, hogy „Mit jelent számodra az, hogy európai vagy?”.

Látni fogjuk, különbözőképp, ugyanakkor mégis mindannyian „euroszeptikusok.” Ki úgy, hogy valójában semmit, legfeljebb csak egy nem is igazán vágyott, de feltétlenül elérhetetlen gazdagságot jelent neki Európa (Marcsi), ki úgy, hogy szintén a szegénység és gazdagság vonal mentén von határt Magyarország és Európa közé, s miközben vágyna arra a gazdagságra, szégyelli, hogy a világnak ezen a felén él (Erika), ki pedig úgy, hogy bár elérhető volna számára Európa, aminek Magyarországot ő sem érzi igazán részének, de nem is határolja le róla oly élesen, mint a két előbbi hölgy, nem érzi úgy, hogy számára az igazi vonzást jelentene. Az interjút adó nők közül Marcsi a legidősebb, ő még a szocializmus éveitől nőtt fel, miáltal megélte a rendszerváltást. Erika és még egy hölgy tartoznak a megkérdezettek „középgenerációjához” – ők épp a rendszerváltáskor nőttek fel. Persze, ez az, ami elsőre leginkább látszik kívülről. Kérdés persze, ez hat-e, s ha igen, mennyiben, Európához, az európaisághoz való viszonyukra. Hogy akkor nőttek épp fel, amikor a világ átalakult, amikor felmenőik azt élték meg, hogy szabadabbá váltak, s hogy ami talán még fontosabb, hogy tele voltak reménységgel, hogy ez a változás az életszínvonalnak a nyugat-európaihoz való közeledését fogja eredményezni.

¹ „Reconstituting Democracy in Europe”, egy 2007–2011 közt lezajlott, s az EU FP6-os keretprogramja által támogatott nemzetközi kutatási program. A kapcsolódó fókuszcsoportok leírásához és vizsgálatához ld. Bodor (2009, 2012), s további a projekt keretében végzett empirikus elemzésekhez ld. Illés (2012) és Kurucz (2012) tanulmányait.

² Az itt használt nevek természetesen álnevek.

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

EUROSZKEPSZIS I. – MARCSI

„És megint itt ugyanaz van, a jó és a rossz. Tehát iszonyú különbségek vannak, tehát nekem semmi más nem jut eszembe: szegénység és a gazdagság. Tényleg nem, nekem semmi. Nem is örülök, hogy csatlakoztunk, megmondom őszintén. Lejjebb csúsztunk teljesen. Mi a jó, én egyszerűen még mindig nem fogom fel, jó, nekem gyerekem van, családom van, de nekem semmi jó nem származik ebből. Hát nem érzem, nem érzem, egyszerűen kevesebbet keresek, drágább a ruha, drágább a- minden tankönyv [ujjain számolja], tehát egyszerűen, megfizethetetlen, kinek lesz jó? Majd a gyerekemnek.”

Marcsi a fókuszcsoportban

Marcsi 1966-ban született Budapesten, két évvel idősebb bátyja után szülei második gyerekeként. Nem sokkal születése után a szülei meghalnak egy vasúti szerencsétlenségben, Marcsi és bátyja – együtt – állami gondozásba kerülnek egy budapesti nevelőotthonban. A fiút itt egy nevelője rendszeresen bántalmazza.

A nyolc általános befejezése után Marcsi másik otthonba kerül, s dolgozni kezd. Tizennyolc évesen, az otthonból kikerülve, megismerkedik egy fiúval, elmondja neki, hogy állami gondozott volt, s hozzá költözik. Nem sokra rá megkeresi a gyámhivatalban az aktáit, s ekkor tudja meg szülei általunk már ismert szerencsétlen történetét.

Egészségügyi iskolába megy, mellette masszírozni is tanul és segédápolóként dolgozik. Élettársa iszik, s többször is úgy megveri, hogy Marcsit a mentők szállítják kórházba. Amikor a fiút behívják sorkatonai szolgálatra, elköltözik a lakásból ő is. Albérletbe megy egy barátnőjével. Elmondja neki, hogy állami gondozásban nőtt fel. A rendszerváltás után a két barátnő egy évet Olaszországban tölt együtt.

Marcsi később ablaktisztítást vállal, s az önkormányzatnál megnyerve egy lakáspályázatot, önálló lakáshoz jut. Megismerkedik egy kétgyerekes elvált férfival, aki hozzá költözik. Marcsi beszáll az ő ablaktisztító vállalkozásába, majd egy harmadik társal együtt gépikötő-szalont nyitnak. A társ kirabolja őket.

Eladják mindkettejük lakását, barátja visszaköltözik előző élettársához, s összeházasodik vele, Marcsit pedig befogadja a barátnője, akivel ismét Olaszországba utaznak.

Hazajöve továbbra is barátnőjénél lakik, újra vállalkozni kezd, betegápoló közvetítéssel foglalkozik. Időközben régi barátjától teherbe esik. Kislánya két-éves, amikor újra önálló lakáshoz jut. Bátyjának, aki három évvel korábban megnősült, ekkoriban ikrei születnek.

Gyerekének súlyos szemproblémái vannak, sorozatos műtéteken esik át, de végül talál egy orvost, akinek a magánrendelésére rendszeresen eljárva sikerül teljesen meggyógyítani.

Lányára kezdetben, amikor dolgozik, bébiszitter vigyáz, később angol nyelvű magánóvodába, majd magániskolába járattja. Kisiskolás a lánya, mikor Olaszországba viszi nyaralni.

A gyerek „kinőtt” játékeit egy nevelőotthonnak ajándékozzák.

A kislány tizenkét éves, amikor Marcsi egészségügyi szakközépiskolába iratkozik, s újra segédápolónőként dolgozik. Új barátja van, akivel azonban nem él együtt.

Tizenhárom éves a lánya, amikor elmondja neki, hogy állami gondozásban nőtt fel. Ugyanebben az évben nyáron Spanyolországba viszi a kislányt nyaralni.

* * *

Marcsi élete ezen adatok fényében leginkább az állami gondozott léttel való megküzdésről, s nyilván a szülőkkel kapcsolatos fantáziák, s az elhagyatottság élményének a feldolgozásáról szól. Ebben meglehetősen „jól teljesít”, hiszen az első kapcsolat kudarca után képes stabilabb, s talán megbízhatóbb párkapcsolatra, s baráti kapcsolatra is, ráadásul lányát az átlagosnál magasabb színvonalon iskoláztatja, külföldre utazik vele, s vélhetően érzelmi stabilitást is nyújt neki.

Ráadásul mintha bátyja is hasonlóképpen sikeresen küzdene az élet rájuk mért csapásával, hisz stabil házasságban él.

A magyar állami gondozás viszonyait ismerő elemző döbbenten áll a jelenség előtt.³ Vagy talán a hatvanas évek állami gondozása még ennyivel többre lett volna képes, mint a mai? Vagy a két gyerek érzelmileg olyan stabil környezetből került volna be az intézményi ellátásba, hogy pusztán csak az, hogy együtt maradhattak, elegendő lett volna ahhoz, hogy ne sérüljenek úgy, ahogy az állami gondozottak többsége szokott? Hogy képesek maradhattak arra, hogy felnőve

³ Az állami gondozás abszurd viszonyait rengeteg írás tárgyalja, vö. pl. Herczog Mária: A gyermekvédelem dilemmái, Pont kiadó, Bp., 1997.

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

különösebb zökkenők nélkül teremtsenek kapcsolatokat, találjanak párt maguknak, s ha nem is teljes családban, mint Marcsi, de mindenképpen saját maguk neveljék gyerekeiket, s találják meg a helyüket a munkaerőpiacon, sőt, a felnőttoktatásban is?

S mindezt annak ellenére, hogy gyerekkorukban nem is tudtak semmit szüleikről, az ő tragédiájukról? Hogy azt hihették, szüleik saját döntése volt, hogy „eldobták” őket? Hogy fel kellett nőniük ahhoz, hogy belelátva aktáikba megtudhassák, hogy szüleik egy tragédia áldozatai lettek?

Voltak tán olyan gondozók, akik elég biztos támaszt tudtak nyújtani, akikhez kötődniük lehetett, hogy az elég legyen az egészséges felnövekvéshez? Lehetséges lenne, hogy olyan szerencsájük volt, hogy a hatvanas-hetvenes években, amikor az egyéb helyekről kiszoruló, esetleg a rendszerrel azonosulni nem tudó értelmiségiek közül egyesek intézeti nevelővé váltak, ők összetalálkoztak közülük egy-két olyannal, akihez kapcsolódni tudtak? Lehetne, de az az egy-két adat, amivel ebből az időből rendelkezünk, erre nem, sőt, inkább ennek ellenkezőjére utal. Vagy nem igaz az a pszichológusi, pszichoanalitikusi előítélet, hogy enélkül nem lehet stabil kapcsolatra, igazi kötődésre képes felnőtté válni?

Persze azért látjuk, Marcsi sérülékeny. Hisz első kapcsolatában bántalmazták, később pedig nehezen megszerzett anyagi javait nagyon könnyen elveszíti, sőt, az anyagi stabilitás megrendülése mintha még a szeretett férfi elvesztését is magával hozná. S persze az sem kizárt, hogy a barátnővel való összeköltözés is kétségbeesett menekülésből, s nem stabil barátságból születik.

S hogyan értelmezzük a döntést, hogy gyereket szül a régi kedvessel való kapcsolatból? A kapuzárási pánik áll a háttérben, vagy a jó kapcsolatnak a régi feleség feltűnése által ugyan kissé megzavart, de mégis meglévő biztonsága? S Marcsi esetleg igazából nagyon magányos, s nincsen senki mása, mint a kislánya?

Mindez persze lehet. Mégis, mintha a kislány idegen nyelven való taníttatása, a közös utazások, a magánorvosok jelenléte azért nem támasztanak alá azt az elesettséget, amelyet szintén bele lehet látni az adatokba. Vagy a nyelvek és az utazás sokkal kisebb jelentőséggel bírnának, s azokat csak az interjú témája tenné fontossá az elbeszélésben? Pedig hát Marcsi, aki húszas éveit közepe felé éli meg a rendszerváltást, önálló vállalkozásaival alkalmazkodni látszik az új helyzethez. Vagy ő már annyira nem az előző rendszer szülötte, hogy ezt természetesnek veszi, s nem köti össze Magyarország európai pozíciójának megváltozásával?

Az elbeszélésben az intézeti idők alig jelennek meg. Vajon miért nem mesél róluk Marcsi? Mert nem ez az interjú fókusza, mert nem ezt neveztük meg témaként? Mert majd Európára, európai identitására fog koncentrálni? Vagy, mert valójában nem csak lánya s barátai (s nyilván mindenki más) elől titkolja intézeti múltját, de velünk sem szeretné igazán megosztani? Hiszen ha az államigazgatás megvallása említésre méltó információ, akkor alapértelmezésben az titok. De akkor miért kezdte az interjút az élettörténetére irányuló kérdés után mégis mindjárt ezzel?

„Na jó! ’66. május 20-án születtem, tehát nemrég volt a születésnapom ((nevet)). Mikor megszülettem, a szüleimet egy vasúti szerencsétlenség érte, így nevelőotthonba kerültem. 18 éves koromig ott voltam. Hát azt nem kell mondani, hogy ott akkor nem volt valami jó élet.”⁴

Marcsi tehát a születésnapjával, s a nevetésével tán a jól sikerült megünneplés miatti örömeivel indít – s innen vált át azonnal szülei, majd közvetve saját nehéz történetére. Ugyanakkor azt, hogy a szülők meghaltak, nem mondja ki. A mai napig nem tudja, meri ezt a tragédiát elképzelni? Nem akarja a szülőket, akikre nyilván nem emlékszik, nem emlékezhetsz, fantáziájában holtan látni? Könnyebb a szerencsétlenség említésével egyszerre el is mesélni, de távol is tartani a történetet?

Aztán saját sorsának elbeszélésébe – illetve annak csak utalásokon keresztüli sejtetésébe – vág bele. Az első tizenennyolc évet rövid úton el is intézi, elvárva a hallgatótól, hogy a szülők sorsának ismertetése, s a nevelőotthonra, illetve az azzal járó „nem valami jó élet”-re való hivatkozás alapján képzelje el az ő

⁴ Az interjú szövegét erre alkalmas jelek segítségével fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a helyesírást a jobb olvashatóság kedvéért közelítettük a szokásoshoz, de a központosításban nem alkalmazkodtunk ahhoz: csak azokon a helyeken tettünk vesszőt, pontot, ahol interjúalanyunk hanghordozásával egyértelműen tagolta beszédét. Ugyanakkor a leírásban használt jelekből is csak néhányat őriztünk meg: vastagon szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, *-gal jelöltük a rövid szünetet, míg hosszabb szünet esetében annak hosszát tettük zárójelbe, s kettős zárójelbe tettük a nem verbális jelzéseket, míg azt a pontot, ahol azok érvényessége kezdődik, /-sel jelöltük. Emellett az előbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változatlanul hagytuk, illetve jeleztük.

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

nehéz sorsát, s talán érezzen vele együtt, sajnálja őt. Vagy ez csak egy felvezetés lenne, s később majd kibomlik ez az időszak is?

„tehát mikor kikerültünk ugye nem figyeltek arra akkoriban, hogy tovább tanuljál, tehát ezért is tanulok, mert nem volt iskolám.”

Ennyi volna tehát a gyerekkor kibontása? Hogy nem figyeltek oda arra, hogy tanuljanak? Vagy talán azt is akarja ezzel mondani, hogy egyéb vonatkozásban sem figyeltek oda rájuk? S hogy az ő élete azóta arról szól, hogy a nevelőotthoni létből fakadó hiányokat pótolja? S hogy büszke rá, hogy ő képes erre? Mindenesetre, mintha több szót nem akarna erre vesztegetni, már a nevelőotthoni korszak utánra ugrik, s elmeséli, hogy utána megismerkedett egy fiúval, akihez oda is költözött, de *„hát ott nem volt jó sorsom”*, mondja, s ez a megfogalmazás mintha azt jelezné, hogy ezt ma talán még az intézetnél is rosszabbnak éli meg. Esetleg ezért nem mondja azt, hogy ott *sem* volt jó sora? Mert a fiúval töltött időszak perspektívájából az intézet felértékelődik?

Majd *„szólj, hogyha gyors”*, folytatja. De vajon minek szól ez? Annak, hogy úgy érzi, túl sok rettenetet zúdított hirtelen az őt meghallgatóra? De akkor miért nem áll meg, miért nem vár arra, hogy beszélgetőtársa reagálni tudjon a kérdésére? Miért folytatja rögvest tovább rossz sorsa emlegetésével? S miért nem merül bele annak kibontásába? Miért mondja pusztán azt, hogy

„ott nem volt jó sorsom, úgyhogy hála istennek abból kikerültem abból a családból.”

Azt szeretné, ha beszélgetőtársa sajnálná? Ugyanakkor úgy, hogy nem meséli el, hogy mi volt az, amitől rossz volt neki ott? Fél, hogy ha elmesélné, esetleg nem sajnálnának? Vagy esetleg szégyelli azt, amit elmesélhetne? Sőt, sürgősen témát vált, s elhagyva a „magánszférát”, munkájáról kezd beszélni. Még hozzá úgy, hogy implicit módon ugyan, de jelzi, hogy ott is nehézségei voltak.

„Aztán el kellett mennem úgy- úgy adta az élet, hogy ablakot tisztítani mentem el, mert abból tudtam nagyon jól keresni, majd én is később ablaktisztító vállalkozó lettem.”

Mit jelent vajon az, hogy „*el kellett mennem*”? Még mindig a fiúval kapcsolatos történetben lennénk? Hogy el kellett onnan jönnie? S mi az, ami félbemarad az „*ügy-*”-gyal? Az „*úgy adta az élet*” mondat kezdődött, s akadt el, vagy valami más, ami még az előző történetből kikíváncozott volna, aztán mégis benn szorult? S mit jelent az, hogy „*úgy adta az élet*”? Hogy más munkát szeretett volna, s nem talált? Vagy igazából az egészségügyi iskoláról s az ápolói munkáról van szó, amiről fentebb a biográfiában már szóltunk, de amit Marcsi az interjúban csak később említ, akkor, amikor erre a fiúra kérdezzük vissza? Hogy ezeket az elköltözés miatt fel kellett adnia? De hogy annyira rossz volt neki ott, hogy nem volt más választása? De ha azt szeretné, hogy sajnáljuk, akkor most miért nem tudja elmondani azt, amit később viszont igen, hogy

„az nagyon rossz volt, tulképp szerintem az egy kényszer volt, hogy én odamentem, mert sajnos ez a fiú nagyon sokat ivott fiatal kora ellenére. Az anyukája meg senkit nem akart beengedni, tehát borzasztó módon éltek, borzasztó- most mondjam azt, hogy sokat megvert? Azért mert éppen- azért nem tudtam továbbtanulni.”

Mindezek azért maradnának későbbre, azért lennének csak akkor elmondhatóak, amikor már nagyobb a bizalma a kérdezőben, mert szégyelli, hogy azért élt a fiúval, mert így volt hol laknia? Vagy azt szégyelli, hogy a fiú megverte, megverhette? Hogy a fiú anyja esetleg elüldözte, s akkor, amikor a fiú elment katonának – s ez is egy későbbre tartogatott információ –, már nem engedte be?

Mindenesetre a hirtelen témaváltással mintha sikerülne olyan vizekre eveznie, ahol a kényszer ellenére sikeresebbnek mutathatja magát. Sikeresnek, aki jól keres, s akinek saját vállalkozása lesz.

„Ekkor ismerkedtem meg- övé volt először- ablaktisztító kisiparos- a kislányom apukájával- nem élünk együtt.”

folytatja, s szövege most is nagyon töredezett. Hirtelen elhagyjuk a vállalkozást, majd felbukkan egy új férfi, s mintha az derülne ki, hogy az előbb sajátként aposztrofált vállalkozás az övé lett volna, legalábbis először. De mit akar ezzel mondani? Hogy valójában ő nem is volt vállalkozó? Vagy, hogy betársult a férfi mellé? Vagy, hogy el- vagy átvette az ő vállalkozását? S hogy a vállalkozásba való betársulásból született a kapcsolatuk? Vagy fordítva? Hogy a kapcsolat

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

révén ő vállalkozóvá lehetett? Esetleg megkaphatta/elvehette a férfi vállalkozását? Esetleg azt jelzi ezzel, hogy valójában a munkalehetőség, esetleg a saját vállalkozás megszerzése érdekében ment bele a kapcsolatba? Vagy csak attól fél, hogy mi így láthatjuk őt? Ezért is szögezi le rögvest, hogy nem élnek együtt? Hogy nehogy azt higgyük, már megint a lakásról van szó? A nevelőotthonból kikerült lány félelmei lennének ezek? Hogy egyfelől segítségre szorul, másfelől úgy érzi – okkal, ok nélkül? itt most ne firtassuk! – mások ezt nem szívesen adják, ugyanakkor lenézik érte, amiért rászorul?

Mindenesetre, az együtt nem élés történetével folytatja.

„Ennek nagyon szomorú története van, hogy miért nem. Mert mikor én megismerkedtem vele, akkor neki volt már egy tízéves fia az első házasságából meg egy kétéves kislánya, de ők nem éltek egy házasságba, tehát abszolút nem is voltak együtt. És mikor mi megismerkedtünk, rá pár évre volt egy gépi kötődénk, ahol kiraboltak minket”,

mondja. Szomorúnak titulálja hát, hogy a dolgok úgy alakultak, hogy nem él együtt kislánya apjával, s úgy érzi, ezt meg is kell magyaráznia. A magyarázat a férfi történetével, korábbi kapcsolataival indul, majd egyszer csak egy közös vállalkozás kerül szóba. Mintha tehát a kettejük közötti viszony és az üzleti kapcsolat számára sem lenne elválasztható egymástól. Talán úgy érzi, ez jobban meghatározza a viszonyukat, mint a férfi korábbi története?

Ráadásul az üzlettel kapcsolatos történet megint hordoz egy tragikus elemet, hisz azt tudjuk meg, hogy kirabolták őket. Mintha tehát megint úgy jelenítené meg magát, mint akinek nagyon nehéz a sorsa, mint akit sajnálni kell. S a szöveg így is megy tovább. Arról számol be, hogy a kirablás következtében vállalkozásuk anyagi ügyeit csak mindkettejük lakásának eladása árán tudták rendezni, s elmeséli, hogy ugyan megtalálták a tettet, onnan pénzt nem láttak. Majd megtudjuk, hogy a férfi

„oda tudott költözni e-e-e ennek- szóval hát a kislánya anyjához, így befogadta, ha elveszi őt feleségül.”

Mintha azt szeretné mondani, hogy kapcsolatukat csak a rablás és „e-e-e ennek-” a nőnek az ármánykodása zavarta meg, aki a zavarosban halászva magának férjet, a lányának apát akart fogni. S hogy rossz anyagi helyzetükben a férfi

nem tudott mást tenni, mint hagyni magát megzsarolni, s elvenni az őt megzsaroló nőt. Mintha nagyon szeretné a férfit úgy látni, láttatni, mint aki nem akarta elhagyni őt, mint aki vétlen a dolgok illetén alakulásában.

A folytatásban is ez az értelmezése jelenik meg Marcsinak, hisz arról beszél, hogy

„egyedül maradtam. De akkor még nem voltam terhes, hát és ugye összejártunk, mi nem azért veszünk össze, vagy költöztünk szét, és így lett meg a lányom.”

Marcsi tehát sajnálja magát, hogy egyedül maradt, s próbál úgy tenni, mintha amiatt, hogy a másik nőnek már volt gyereke a férfitől, ő meg még csak terhes sem volt, hiába, hogy nem volt köztük konfliktus, nem lehetett másképp dönteni. Mégis, mintha a tudattalanban éppen erről lenne szó, hisz valójában azt bizonygatja, s valamiért bizonygatnia kell, talán épp azért, mert a lelke mélyén épp fordítva érez, hogy *„nem azért veszünk össze, vagy költöztünk szét mert elromlott a kapcsolatunk”*. Leleke mélyén mégis úgy érzi, megártott a kapcsolatnak az anyagi nehézség? Vagy a másik nő zsarolása?

Mindenesetre, hogy ne merülhessünk bele kapcsolatuk elromlásáról való fantáziáinkba, azonnal közli, hogy mindezek ellenére ebből a kapcsolatból lett a lánya. Majd elmeséli, hogy hogyan született meg a közös döntés, hogy a terhességet megtartja, s hogy a gyereket az apa nem fogja a nevére venni. Életkorával, hogy harminc fölött volt, indokolja a döntést, hogy már nem várhatott tovább semmiképp. Mintha tehát kicsit szabadkozna, hogy most ő az, aki tán vissza próbálja „szerezni” a férfit azzal, hogy gyereket szül neki.

„Így született meg a lányom. ((nevet)) Amit nem bánok. Egyedül nevelem,”

mondja, s innentől kezdve hosszasan csak arról hallunk – talán részben a döntést is igazolandó –, hogy elmeséli, mi minden módon próbál „jó nevelést adni” a lányának azzal, hogy nyelvekre taníttatja, sportolni járattja, ha beteg, privát orvoshoz viszi. S persze ennek kapcsán felmerülnek benne az anyagiak, hogy a férfi ígérte ugyan, de nem nagyon ad pénzt a nevelésre, de hogy ő ezt nem is bánja. Meg hogy mindig olyan munkát vállalt, hogy alapvetően ő legyen a gyerekkel, ne más.

S itt most persze megint megjelenni látszik az állami gondozott háttér – hogy neki, bár ezt így nem mondja ki, talán megint azért, mert ezt szégyennek érzi –, hogy neki mindez sokkal nehezebb, mint másnak. Ugyanakkor azzal, hogy ez megjelenik, mintha azt éreztetné, mennyire büszke magára, hogy nehézsége ellenére minderre képes, s nemcsak hogy a gyerek sikeres, de most már ő is elkezdett iskolába járni. Mintha már-már dicsekedne is, hogy

„most lesznek a vizsgáim és nagyon büszke vagyok magamra, hogy ezt így gyerek mellett meg tudom csinálni. És még szándékomban áll, hogyha elhelyezkedem egy munkahelyre- elhelyezkedek egy munkahelyre, ami már megvan, úgy néz ki, itt, ahol gyakorlatozom, mert nagyon megszerettek. Ő: szeretnék továbbmenni iskolába, mert ugye soha nem késő tanulni. ((nevet)) – És most nagyon izgulok, mert ugye hát 3-án, 5-én, 13-án van a nagy vizsgám. És evvel egy középfokot értem el. – Én amire nagyon büszke vagyok- szóval én így tanulni- szóval hogy gyerek mellett rendezni az életét, az enyémet, főzni, gondoskodni róla, ha beteg, ha nem, tényleg mindent egyedül és és így. -

S bár az interjút megelőzte az Európa témájú fókuszcsoporthoz, s Marcsi tudja, hogy erre az interjúra is annak a folytatásaként került sor, főnarratívája, amelyben maga beszéli el élettörténetét e téma kapcsán, itt le is zárul. Európa, az európai identitás még csak közvetett formában sem bukkan fel. Mintha tehát nem ez a fókusz lenne az, ami megakadályozta Marcsit abban, hogy bővebben elmesélje nevelőotthoni élményeit. Azokat az élményeket, amelyekről akkor sem mesél, amikor később visszakerdezzük rájuk. A téma el van intézve azzal, hogy rossz volt, s annak leírásával, hogy mily kevés segítséget kapott ahhoz, hogy felnőttként be tudjon illeszkedni a társadalomba, hogy nem tanították, s hogy kevés pénzzel a kezében egyik napról a másikra az utcán találta magát.

Feltehetnénk magunknak a kérdést, hogy ha más téma lett volna a fókuszban, hogyan mesélt volna Marcsi. Mindenesetre a jelen interjú azt sejteti, hogy ha csak nem magára a nevelőotthoni létre koncentráltunk volna, Marcsi ugyanígy nem szívesen beszélt volna róla. Hisz lányának is tizenhárom éves koráig kellett várnia e tudásra. Lehet, hogy ha maga a nevelőotthon lett volna a téma, akkor tudott volna beszélni róla? Vagy akkor nem is vállalkozott volna az interjúra? Mintha annyira fájdalmas lenne ez a történet, s talán annyira nem tudott máig sem megbocsátani szüleinek, akik „elhagyták”, s az „államra” bízta,

még hozzá arról sem gondoskodva, hogy ő tudja, mi történt velük, hogy erről, ha lehet, nem beszél. Nem beszél tán azért sem, mert szégyelli is a történetét.

Az állami gondozott lét ugyanakkor belengi az egész interjút. Marcsi egyrészt sok esetben burkoltan ugyan, de azt igényli, hallgatója sajnálja őt. S ami még ennél is látványosabb, rengeteget beszél lányáról, s arról, hogy milyen jól neveli őt, milyen sikeres a gyerek, s milyen jó a viszonyuk. Mintha demonstrálni akarná, hogy neki minden nehézség ellenére sikerül gyereket egészen más-hogy nevelni, mint ahogy őt nevelték – azaz nem nevelték – a szülei.

Első, a szüleire irányuló kérdésünkre adott válaszában is ez a fő téma, s ez az, aminek kapcsán egyáltalán el tud ejteni egy megjegyzést a saját felnövekvéséről.

„De egyébként én is csináltam a lányommal olyat, hogy rengeteg- most ez lehet, hogy nem ide tartozik, de az adakozásra rengeteg kiskorába- rengeteg ilyen mcdonald'sos figurája volt, összegyűjtöttük egy zsákba, ami nem kellett neki és vettem télapóra egy-egy mikulászacskót meg egy ilyen kis télapót és vele együtt bevittük a Madarász utcai gyerekkórházban. ---Ügy-hogy- na igen, szóval ez történt, aztán iskolába, kijárós iskolába jártunk, tehát bent voltunk az intézetben, de rendes kijárós iskolába járunk általánosba.”

A jelen írásnak persze nem az állami gondozott lét és identitás a fő témája, ezért lassan el is hagyjuk ezt a témát, s megpróbáljuk azt megkeresni az interjúban, ahol Európa, az európaiság egyáltalán szóba kerül.

Barátnőjéről kérdezzük, akivel együtt béreltek lakást, amikor elhangzik, hogy

„Hát az se volt egy zökkenőmentes időszak, mert ugye mint mondtam, dolgoztam rengeteget és volt annyi pénzem, hogy ő: kimentünk állandóan például ő: Olaszországba. Én beszélek olaszul. Nekem van egy alap- alapfokú olasz nyelvvizsgám, de: --- na mindegy és kimentünk és akkoriban nagyon úgy volt, hogy ő: én kint is maradok. Mármint hogy kimegyek és a tengerparton nyitok egy masszázs szalont, és ő: hát ott is elég szomorú dolgok voltak, mert ő: két hét után valahogy hazajöttünk, mintha így meg-érzés lett volna és ő: kirabolták a lakást ott is, betörték, elvittek mindenünket. Szóval olyan kalamajka volt, hogy ((köszörüli a torkát)) na mindegy, helyre tettük, majd megint kimentünk Olaszországba, és ott döbbsentem rá,

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

hogy én terhes vagyok. Mert tulképp nekem olyan sok szép emlékem van így Olaszországról, tehát nagyon jó bar – de így egyébként most össze-visz-sza beszélek, de nagyon jó barátságban voltunk és vagyunk evvel a barát-nőmmel.”

S a szöveg a barátnője – szintén nehéz – történetével folytatódik. Az idézetben elbeszéli történet ugyanakkor kísértetiesen hasonlít a fentebbi itthoni rablás történetre. Marcsi elbeszéli, hogy kifosztották, aztán hirtelen már a terhességénél vagyunk. Lehetséges lenne, hogy tudattalanul a terhesség az, ami a kirablásokat, az érzelmi kifosztottságot jóváteszi? Hogy úgy éli meg, már a szülei is kifosztották, de aztán kapta a gyereket, s ezzel a dolgok jóra fordultak? S ettől a nehéz olaszországi időszak története is pozitívan zárható le, hisz nem is csak a terhesség lép be, de a jó barátság is megjelenik?

Sőt, amikor tovább kérdezzük az olaszországi útról, a hangnem most már ilyen pozitív marad, s a téma több kérdés és annak a felidézése után, hogy

„tehát hát ott kint ki tudtunk kapcsolódni, nem ismert minket senki, táncoltunk, amit itthon nem jártunk el diszkóba, hát akkoriba- kint minden este ott voltunk, nagyon jól éreztük magunkat. Tehát- apartmanban laktunk, tehát nem szállodában.”

Marcsi az olaszországi élet témáját úgy zárja le, hogy „[t]ehát én ennek nagyon örülök, hogy hogy ilyen jól sikerült az a szakasza az életemnek, tényleg.”

Mintha az sem bántaná, hogy nem sikerült kinn maradnia, s ott egzisztenciát teremtenie. Pedig – s érdekes módon ez a narratív interjúban így nem jelenik meg – a fókuszcsoporthoz adott reakciói – beléértve a fenti mottót is – arra utalnak, hogy a Magyarországon kívüli Európa számára nem nagyon jelent mást, mint magasabb életszínvonalat, amit ha a dolgok éppen szerencsésen alakulnak, ha máshogy nem, egy jó nyaralás keretében meg lehet tapasztalni.

S amikor az interjúer – akit feszélyez, hogy a vizsgálat témája ennyire kima-radt az interjúból – megkérdezi, hogy „Mit jelent számodra az, hogy Európában élsz? Jelent-e ez valamit számodra, hogy európai vagy?”, Marcsi úgy válaszol, hogy a rendszerváltással és az európaisággal kapcsolatos szkepszisét egyaránt megfogalmazza.

„Hát nagyon őszinte leszek, én eddig szerettem Magyarországon élni. Én már nem szeretek Magyarországon élni, mert nem lehet megélni. Tehát egyszerűen annyira nehéz, hogy én ha tehetném- eddig úgy is volt egyébként, hogyha ide nem vesznek fel, tehát nem tudok egy állást szerezni, mikor megvan az iskolám, akkor a lányommal kimegyek egy-két évre külföldre, mert nekem össze kell gyűjdeni-gyűjteni, finanszírozni kell majd a továbbtanulását. Én sokkal jobban szerettem a régi rendszert. Most minél többet dolgozol, annál több pénzt vonnak le. Tehát nem éri meg dolgozni, úgy éri meg, hogy ha van egy rendes helyed, hogy utána vállalsz még kisebb dolgokat, ami=ami magyarán mondva feketén, de hát ezt nagyon sokan csinálják, úgyhogy ez nem titok.”

Ez a szkepszis és kiábrándultság okozná azt, hogy az európaiságot firtató interjúból Európa ilyen mértékben kimarad? S talán ez lenne az oka – túl Marcsi valóban nehéz, de ugyanakkor bizonyos szempontból mégis sikeresnek is látszó történetén – annak, hogy inkább csak saját történetéről beszél, s Európa csak mint egyfajta pénzkereseti lehetőség bukkan fel a történetben? Hisz aki ennyire csalódott Magyarországon, s ugyanakkor a rendszerváltásban is, ráadásul nincsenek mély gyökerei, hisz család híján nem is lehetnek, abban persze könnyen keletkezik az az érzés, hogy ha itt nem lehet boldogulni, akkor innen el kell menni.

De akkor mi az, ami mégis itt tartja? Lehetséges lenne, hogy azok a fent idézett olaszországi emlékek, amikor a kirablásuk ellenére barátnőjével mégis jól érezték magukat, valójában tényleg csak attól kerültek ebbe a megvilágításba, mert a gyerek születése felett érzett öröm azt az egész időszakot pozitívvá tette, illetve a mából visszanézve, amikor már a tényleges anyasága örömeit is megtapasztalta, teszi a mából visszanézve pozitívvá a számára? Illetve hogy az a kudarc, hogy nem sikerült ottmaradnia, ott egzisztenciát teremtenie, csak ettől szépült meg, szépül meg a mai elbeszélésben? Hisz ő, akinek kevés olyan személy van az életében, akihez kötődne, s aki ezáltal az országhoz sem kötődik igazán, akkor azt élte meg, hogy gyereke születik, s ettől az egész világ megváltozik, illetve hogy ma úgy tudja látni, hogy az egész világ megváltozott? S hogy ettől van az, hogy ott azon a ponton, ahogy fentebb láttuk, a barátnő nehézségeiről beszél, mert az olaszországi nehézségek emléke ezt előhívja, de a saját történetében Olaszország ma már különösképpen pozitívnak látszik attól – s ezt támasztja alá az interjú –, a gyereknevelésben Marcsi nem egyszerűen csak

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

sikeresnek éli meg magát, de azt is megéli, hogy minderre annak ellenére volt képes, hogy neki nem voltak szülei. S innen nézve persze fáj, hogy nem érheti el azt az egzisztenciális színvonalat, amit neki Európa jelent, de mégsem ez az, ami igazán fontos az életében. S így erről, Európáról, európaiságról valójában nem igazán érdemes beszélnie.

EUROSZKEPSZIS II. – ERIKA

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Erika a fókuszcsoporthoz

Erika szívesen vállalta az interjút, de nem akarta, hogy saját lakásán keressük fel – munkahelyén, egy internetes cégnél, ahol recepció, akart velünk találkozni. Interjúerünk beszámolójában azt írta, hogy *„az interjúkészítés körülményei egyáltalán nem voltak jók, de szemlátomást engem jobban zavartak a járkáló emberek meg a telefoncsörgések, mint Erikát. Volt egy férfi, aki többször is elment mellettünk (az iroda központi helyén ültünk, Erika asztalánál), nyilvánvalóan csak azért, hogy megbámulhasson minket, majd mikor megszólított minket – ezzel ugye megszakítva az interjút –, a lány büszkén mondta, hogy az életéről készítek interjút.”* Úgy látta tehát, hogy Erika azért rendezte a helyzetet így, hogy elbüszkélkedhessen kollégáinak, milyen fontos ember ő.

Az interjúból kigyűjtött biográfiai adatok szerint Erika 1974-ben született egy budafoki panellakásban. Apja szülei nagybirtokos parasztok voltak, akik az ötvenes években kulákként kerültek, míg az anya szabolcsi szegényparaszti sorból származik. Kisgyerekként a nyarakat náluk tölti. Általános iskolás korában népi táncra, majd jazz balettire jár. Időközben szülei elválnak, anyja újra férjhez megy, ő pedig az általános iskolát elvégezve közgazdasági szakközépiskolába megy. Az iskola mellett diákmunkát végez, s esetenként hozzájárul a családi költségvetéshez.

Érettségi után a színművészeti főiskolára jelentkezik, ahová nem veszik fel. A tanárképző főiskolára megy testnevelés szakra, ahonnan viszont kimarad. A főiskola mellett már egy divattervező vállalatnál dolgozik, s amikor kimarad, állást kap náluk, s beiskolázzák egy középfokú menedzserképzésre. Nem sokra rá otthagyja a vállalatot, saját kereskedelmi céget alapít, s lakást vesz magának Budapest belvárosában.

Sokat utazik, több mint 30 országba eljut. Emellett különféle ezoterikus tanfolyamokat végez, sámántechnikát, masszázst és egyéb gyógy módokat tanul.

Huszonöt éves, amikor egy horvátországi céges találkozón megismerkedik egy svéd fiúval, akivel egy év után eljegyzik egymást, közös kereskedelmi céget hoznak létre, s Erika Svédországba költözik. A cég jól megy, rendszeresen tesz félre pénzt. Időközben többször is felbontják eljegyzésüket, majd újra eljegyzik egymást. Három-négy évvel később a barátja eltözsdezi minden vagyonát, még a vállalkozásuk tőkéjét is. Kölcsönöket vesznek fel.

Erika anyja nem sokra rá negyvenhét évesen meghal. Hazajön, megszervezi a temetést, apjának vesz egy új lakást, magának az anyját tartja meg. Apja iszik, ő rendszeresen visz neki ételt. Ugyanakkor anyai ági rokonaival minden kapcsolata megszakad.

2004-ben nemmel szavaz az EU-csatlakozásra.

A következő évben szakít a barátjával, kiszáll a közös cégből, s hazaköltözik. Mindazonáltal külsős munkákat végez a cégnek. Megtakarított pénzéből felújítja az anyjától örökölt lakást, s marketingesként helyezkedik el. Ezután kerül jelenlegi recepciós állásába.

Erika nyilván sokkal „könnyebben” indul az életben, mint Marcsi. Hisz neki élnek a szülei, családban nő fel, ami nemcsak nagyobb érzelmi stabilitást ad, de azt is, hogy a nyolc általános befejezése után taníttatják, így neki ezért sem felnőtt fejjel, magának kell megküzdenie. Láthatólag mozgékonyabb is Marcsinál, többet utazik, ugyanakkor karrier szempontból – a jobb indulás ellenére – kevésbé sikeres.

Miért marad ki vajon a főiskoláról? A korábbi adatokban az egyetlen a szülei válása, s talán ennek háttérében a két család óriási kulturális különbsége az, ami őt esetleg érzelmileg labilissá, az iskola elvégzésére képtelenné teheti. Vagy esetleg valami egészségi problémája lenne? Vagy esetleg a lány, aki egész korábbi életében is szívesen táncolt, mozgott, rájött, hogy mégsem ez az, ami őt igazán érdekli? Hogy ez a fajta mozgás nem az, amit ő keres? Esetleg nem adta fel álmát, hogy színésznő lehessen? Talán a tanítástól félt? Vagy rájött, hogy nem gyerekek mozgásával szeretne foglalkozni, hanem maga szeretne mozogni, méghozzá úgy, hogy őt mások a színpadon nézhessék, esetleg csodálhassák? De akkor miért nem próbálkozott a színművészeti főiskolával még egyszer? S miért érte be a kereskedelmi jellegű tanfolyammal? Az lett volna a gond, hogy nem tudott megfelelni a felsőoktatás elvárásainak? Vagy esetleg az éppen születőben

lévő kapitalizmus csábítása, a gyors meggazdagodás ígérete, a rendszerváltásnak a magasabb életszínvonal ígéretként való értelmezése volt az, ami őt erre az útra vitte? S hogy azt képzelte, mindehhez akkor is hozzájuthat, ha nem iratkozik be egy ilyen irányultságú felsőoktatási intézménybe? Hisz a gyerekkori panellakás a szocializmus viszonyai között elérhető alsó középosztályi életviszonyokat sejteti, ahonnan a rendszerváltás előtti utolsó években érdemes volt elmenni Gorenje hűtőszekrényért és videomagnóért Bécsbe, s ahonnan nézve a rendszerváltásnak leginkább az anyagi előrejutás reménysége adhatott értelmet. Vagy az, hogy kamaszként időnként ő fizeti be a család közüzemi számláit, azt jelentené, hogy szegények voltak, s innen nézve még inkább vonzó ez a szféra? Vagy talán a szabolcsi rokonok – akiknél a nyarakat töltötte – szegénysége hatott így rá? Mindenesetre az, hogy gyökeret ereszt a divattal foglalkozó intézményben, sejtetni engedi, hogy a divat, s vele talán a csillogás, a pénz, nagyon vonzzák Erikát.

A saját vállalkozása is ebben a marketing irányban születik meg hamarosan, s nyilván ez az, amiből hamarosan módja lesz saját lakás vásárlására is. A meggazdagodás ígérete valóra válni látszik? Úgy érezheti, érdemes erre mennie tovább? Különösen, hogy ezáltal utazhat, világot is láthat? Kiszabadulhat abból az országból, amelyet gyerekkorában még „kék útlevéllel” nyugatra csak ritkán lehetett elhagyni, s amelyből a pirossal viszont csak a szocialista országokba utazhatott? Azt a fajta szabadságérzést, amit ez ad, keresné az ezoterikus tanfolyamokon is? Hogy nem is csak nem kell a már addigra el is feledett ideológiát tanulni – amiről ő már tán alig is hallott –, de módja van más világok, más kultúrák megismerésére is? S lehet, hogy ő nincs is tudatában annak – hisz az előző nemzedék a szocializmus időkről a legtöbb családban nemigen beszél⁵ –, hogy mindezek részben a szülei nemzedékének szabadságigényéből fakadnak?

⁵ A rendszerváltás utáni magyarországi politikai légkörben, ahol a lassan kialakuló jobboldali retorika differenciálatlanul „kommunistázott”, egyre inkább lehetetlenné vált pl. az „átlag alkalmazkodó” számára a múltból való beszéd. Hisz a rendszerváltás előtti 800 ezer kommunista párttag – a felnőtt lakosságnak mintegy ötöde, hatoda – úgy kellett érezze, nem vállalhatja múltját, hisz az ő alkalmazkodása és az ötvenes évek állambiztonsági embeinek működése közé egyenlőségjel tétetett. Ez a légkör – amelyben ráadásul a vértelen rendszerváltás eszméje jegyében a levéltárakat sem nyitották meg – ezáltal annak kedvezett tehát, hogy a múlt teljes mértékben kibeszéltetlen, feldolgozatlan, feldolgozhatatlan maradjon, s ezáltal annak is, hogy a rendszerváltást megélt, illetve utána felnőtt nemzedék közötti diskurzus, a történelmi emlékezet megszakadjon, mérgezve ezáltal a családok életének hétköznapi légkörét is.

Érdekes módon ez az a pont, ahonnan Erika és Marcsi története tulajdonképpen hasonlónak válik. Erika is vállalkozik, független egzisztenciát próbál teremteni, s ebben többé-kevésbé mindketten sikeresek. Erika azonban e vállalkozások körüli mozgása során végül nem azzal vált életformát, hogy gyereket szül, hanem azzal, hogy külföldi partnerre talál, akihez el tud költözni. Ő tehát mintha valóra váltaná – legalábbis időlegesen – mindkettejük álmát: el tud menni Magyarországról Nyugat-Európába, s ott vállalkozásba kezdeni is tud.

De mi ez a furcsa történet a pénzt eltőzsdézó svéd férfival? Akivel többször is eljegyzik egymást, de nem házasodnak össze. Ki az, aki nem tud dönteni? Erika, mert félne ottmaradni? Vagy a férfi, aki nem szeretné, ha Erikát nem küldhetné bármikor haza? Vagy a férfi fél, hogy Erika szeretné, ha ő költözne ide? Esetleg Erika félti a függetlenségét? Vagy fél, hogy akkor gyereket kellene vállalnia? Esetleg a férfi fél attól, hogy Erika szeretne akkor majd gyereket? Nem akarnak valamiért felnőni? Vagy félnek, hogy ez a fajta felnövés szellemi bezárulással is, az élet mozdulatlanabbá válásával is jár?

Vagy esetleg a férfinak igazából kóros játékszenvedélye van, s ezért van az is, hogy minden vagyont eljátszik a tőzsdén? S ez az, amit Erika nem mer vállalni? De akkor hogyan megy az élet tovább? Hogyhogy nincs anyagi összeomlás? Vagy van, csak ebből csak annyi látszik, hogy Erika hazajön? Esetleg nem is anyja halála miatt jön haza? Az csak az ürügy lenne, s utána a kinti nehézségek miatt maradna itt? Ez lenne Marcsi kirablás történetének a párja önála? Csak őt párja lopja meg? Akit ennek ellenére sem hagy el? Azért, mert annyira szereti? Vagy azért, mert annyira szeretné, ha Svédországba költözhetne? S ezért is van a sok eljegyzés? Mert szeretné a férfit rávenni a házasságra? Esetleg a férfi szeretné Erikát magához kötni, különösen az után, hogy érzékeli, egyedül anyagi bajba kerülhet? És esetleg a lakásügyletek mögött az áll, hogy arra kényszerült, hogy eladja korábban említett belvárosi lakását?

S közben az anyja halála. Vajon milyen volt a viszony anya és lánya között? Hogyan „vette” az anya, hogy a lánya Svédországba költözött? S milyen volt ez a nagy távolság Erikának? Vagy a mai világban ez már nem is érződik olyan nagynak? Esetleg az anyja, az ő közelsége is szerepet játszott abban, hogy el akart menni? Rosszban voltak, s könnyebb volt így, hogy nem kellett naponta találkozniuk? S az apa? S a nevelőapa? Velük milyen volt a viszonya? A nevelőapáról a házasságon kívül semmit nem tudunk. Még azt sem, hogy anyja mellett van-e, amikor ő meghal. Egyedül maradt volna az anya teljesen? S Erikának utóbb lelkifurdalása lenne, amiért magára hagyta? Ezért is igyekszik

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

visszamenni az ő lakásába? S az apjával szemben is büntudatot érez, s ezért vesz neki lakást, s visz neki ételt? Vagy ennyire megrokkant volna apja is, aki vélhetően szintén nem annyira öreg még, hogy segítségre szoruljon? Nem tudjuk, mi lehet az oka, hogy mindkét szülővel „baj van”, hogy az anya meghal fiatalon, az apa meg nem tudja magát ellátni, de Erikának mindez biztosan nem könnyű, s talán a kinti nehézségek mellett ez a másik, ami őt hazahozza. Pláne, hogy kint sem teremtdőtt stabil egzisztenciája, kölcsönökre szorul, s a férfival, akit szeret, sem tudja az életét összekötni.

Talán ezért is szakít vele. Hogy hazajöve végül itthon próbáljon újra szerencsét. Még akkor is, ha nem jut neki más, csak egy recepció állás.

S akkor miért szavaz mégis nemmel az EU-csatlakozásra?

* * *

Erika a fókuszcsoporton azt mondja el bemutatkozásként magáról, hogy

„masszőrként dolgozok, de egyébként szoktam dekorációs festésekkel is foglalkozni, főleg bútorok és egyebek, minthogyha nagyon régi lenne. És romantikus kis virágokat festek rá. És őö még szeretek táncolni. Röviden ennyi.”

A fókuszcsoportokra pár héttel az interjúk előtt került sor. A résztvevők a későbbi interjúkról ekkor még nem is tudtak. Mi pedig azt nem tudjuk, hogy Erika a bemutatkozáskor recepció állását eltitkolta vagy csak később jutott hozzá. Mindezenre meglepő, hogy mennyire másképp mutatja be magát, mint a későbbi interjúban, mennyivel függetlenebb, kreatívabb nő képét igyekszik itt mutatni, mint ami nekünk az interjú biográfiai adataiból kirajzolódott. Ez volna álmai Erikája, akinek itt mondja magát? Ilyen szeretne lenni? Vagy egy nagyobb község előtt mindig is így igyekszik mutatkozni?

S amikor a bemutatkozás után közvetlenül a moderátor azt a kérdést teszi fel, hogy kinek mit jelent az otthon, arról beszél, hogy

„nekem fontosabb a jó érzés és a biztonság. Most ha én ezt nagyon leszűkítem a saját példámra egészen a lakásig. Én gyönyörű szép helyeken is éltem, nem éreztem jól magam, és most a kis ócska panelba, amit most

felújítgatók, és ahol felnőttem, ami már húszon valahány éves, ott érzem otthon magam.”

Most tehát mintha közelebb kerülnénk ahhoz a képhez, amelyet a biográfia mutatott – megjelenik a panel, persze úgy, mint ami semmiképp nem kényszer, hanem szabad választás. Szabad választás a gyönyörű, s mégsem otthonos helyekkel szemben. Mintha tehát most az volna a legfontosabb, hogy úgy mutassa be magát, mint aki ura a saját életének, mint aki szabad választásából van ott, ahol van.

* * *

Az interjú elején, amikor feltesszük neki nyitó kérdésünket, s arra kérjük, mesélje el élettörténetét, visszakérdez, hogy honnan is kezdje. Interjúerünk válaszára, hogy ui. ahonnan gondolja, úgy felel, hogy

„Hát az élettörténetem az életemmel kezdődik.”

Szokatlan kezdés. Vajon mit jelenthet? Valamiféle visszautasítás van benne? Megkérdőjelezése a dolog értelmének? Vagy pusztán időnyerési vágy? S amikor az interjúer erre rábólint, hogy ez bizony így van, azt ígéri, hogy nagy vonalakban elmeséli a történetet, lehetőséget adva az interjúernek arra, hogy belekérdezzen. Persze, ezt nyilván előre megbeszélték – s ennek megismétlésével valószínűleg azt üzeni, hogy elfogadta az interjúer által felkínált keretet.

Majd mesélni kezd, s máris a középiskolánál vagyunk, annál, hogy ott gondok voltak.

„Megszülettem, óvoda, iskola, középiskola. Ott kezdődtek a gubancok.”

Lehet, hogy az első mondat azt akarta jelenteni, hogy az élete az életével, azaz nem a születésével és gyermekkorával, hanem a felnőtt életével kezdődik? Ami meg már egy gubancos időszak?

Aztán, ahogy várnánk is, elmeséli, hogy mik is ezek a gubancok.

„Ugye olyan szakra kellett menni, ahonnan az ember majd esetleg megélhetést remél, nem pedig amihez kedve van. És akkor itt osztályfőnök, szülő

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

javaslatra közgazdasági szakközép lett. És tanultam egy csomó olyan dolgot, ami nem érdekel, meg nem is tudom, hogy hasznát veszem-e valaha. Ő: aztán utána ilyen szakirányba lehetett csak menni.”

Igen, láthatólag csak a felnőtt, „munkás” élet az élet, a középiskola, sőt az általános iskola utáni választás, hogy „mi leszek, ha nagy leszek”, sem szól másról, mint hogy milyen pályán fog érvényesülni, hogy miből lehet majd jól megélni, s nem arról, hogy a hajlamai milyen pályát diktálnának. Ez lenne a gubanc? Hogy olyasmire kényszerítették, amihez nem volt kedve? S ráadásul hogy a középiskola választása meghatározta a későbbi választásokat is? Hogy nem tudott már másfele menni, mint közgazdasági irányba? Hogy valami olyasmire kényszerítették tizennégy évesen, ami aztán egész későbbi életét negatívan befolyásolta? Mintha ezt akarná mondani, annak ellenére, hogy a döntés életre szóló volta mintha fel lenne nagyítva. Ráadásul utána arról számol be, hogy

„hát én a tanárképző főiskolára testnevelés szakra, ami mondjuk nem ez az irány, de: de ott nem nagyon tudtam letenni a vizsgákat a térdem miatt.”

Mintha ellentmondana önmagának. Mintha a kép, hogy valami olyanra kényszerítették, amit ő nem akart, nem stimmelne. Mintha mégis el tudna indulni egy másik irányba, csak ott nem a család, az iskola, hanem egy betegség szólna közbe, az nem engedné, hogy az általa választott irányba menjen. De miért akarja ezt úgy beállítani, mintha mások tehetnének erről? Haragszik valamiért a családjára, szüleire? Ezért is ugrotta át gyerekkorát, mert akkor muszáj lett volna róluk is beszélnie?

„Én mellette egyébként táncoltam sokat, tehát már elég régóta.”

S akkor hogy van ez? Mégis azt mondja, hogy sokat táncol? Ott nem volt a térde probléma? Meg láttuk, a fókuszcsoporton is a táncolást emlegette. Lehetséges lenne, hogy valójában valami más probléma az, amiért a főiskolát ott kellett hagynia, s ezt próbálja elrejtetni? Valami olyanról lenne szó, amit nem szívesen vállal? S akkor most a táncról fog mesélni, amit nagyon szeret, s hogy hogyan próbál elmenni inkább ebbe az irányba?

Érdekes módon nem ez történik, a táncról nem is hallunk. Visszatérünk az előbb elhagyott kereskedelmi szálhoz. Lehetséges lenne, hogy azt akarja ezzel

mondani, hogy a tánc valójában tényleg ugyanúgy a térd probléma áldozata lett, mint a főiskola? S ha nem ismernénk a fókuszcsoporthoz tartozókat, biztosan ezt gondolnánk. Lehet, hogy ez annyira fájdalmas, hogy erről nem beszél? Hogy nem is csak a szülői önkény, hanem a betegség is másra kényszerítette? De hogy ez sokkal fájdalmasabb, mert akkor nincs kit vádolni? Nincs kire hárítani a felelősséget? Hisz a térde az ő maga?

S lezárva a pályaválasztás témát, már a munkaerőpiacon mutatja magát. Arról számol be, hogyan vette végül is hasznát középiskolai kereskedelmi végzettségének, hogyan ment ezen az úton tovább. Ez az első olyan dolog, amit tényleg ki is fejt. Talán azért, mert még sincs ezzel olyan rosszban, mint korábban próbálta éreztetni velünk? Vagy valamiért úgy érzi, ez az a felnőtt élete, amire kíváncsiak vagyunk? Hogy az európaiság kapcsán a munkavállalói énjére vagyunk kíváncsiak, s nem a privátra?

„Aztán a Divatintézetbe kerültem ő: ott is ugye divat-üzletkötő szakiránnyal, ahhoz volt előképzettségem és ő: nagyon sokat hostesskedtem. És így=így lett az első egy kereskedelmi szolgáltató iroda, hogy a cégek megismertek a sok munkán keresztül, amit eleinte még iskolásként végeztem és és aztán kellett valami hivatalos formát ölteni ennek. Aztán hát itt=itt: itt eléggé pörgős volt az életem ebben az időszakban, de úgy különösebben nem szerettem, de ez így alakult.”

Amit elmesél, tulajdonképpen sikertörténetként is értelmezhető lenne – hisz még iskolásként megismerik, s aztán magukhoz veszik különböző cégek. Nyilván meg vannak vele elégedve s meg is szerették. De Erika nem látszik örülni ennek, s azzal zárja le a témát, hogy ez csak így alakult, de nem azért, mert ő ezt akarta volna. Kicsit mintha a korábbi hangvétel menne tovább, mintha ezt az életszakaszt ugyanúgy mutatná be, mint a középiskolait. A „pörgés”-ről ugyanakkor, amire utal, nem derül ki, hogy pusztán a hostess munkára, vagy más egyébre is vonatkozik-e, s hogy úgy látja, ahhoz, hogy ezeket a pozíciókat elnyerje, sokat kellett nyüzsgönie.

Majd az interjú során először, megjelenik a magánélete is:

„Akkor ebben az időszakban volt az, hogy találkoztam a: a majdani párommal, aki=aki svéd egyébként és itt van jelentősége-„

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Mi az, aminek itt van jelentősége, s nem másutt? S miért nem tudja ezt elmondani nekünk? Miért szakad félbe a mondat, amelyet elkezdett? Talán itt az interjú témájára utalna vissza? Hogy az ő európaiság érzete szempontjából a svéd partnernek jelentősége van? Nem ad erre választ, rögtön továbbmegy, s arról beszél, hogy így kerül ki Svédországba, s hogy itt kezdődött az az életszakasza, amelyben sokat utazott. S itt végre megjelenik az eddigi sok-sok székszísszel, negatívan értékelt élménnyel szemben valami öröm is.

„De mondjuk nekem ez=ez ez tetszett és én ebben örömet leltem. Tehát másnak más a szórakozás, mit tudom én, a hétvégi bulizás vagy valami, az mondjuk nekem nem tetszik. Én=én inkább utazgatni szeretek.”

mondja, s tovább taglalja utazásait, majd, hogy a kapcsolat komolyabbá válása eredményeképpen „ott kötöttem ki vele Svédországban”, s elkezd a közös üzletről beszélni.

Mintha tényleg úgy értelmezte volna a feladatot, hogy munkavállalói élet-történetét kell elmondania. De vajon miért? Európának lenni miért ezt jelenti? Vagy legalábbis miért csak ezt? A munkában, illetve a munka révén megszerezhető javakban nyilvánul meg Erika számára – s ahogy fentebb láttuk, kicsit Marcsi számára is – az európaiság? Hogy aki európai, annak van jó, jól jövedelmező munkája, amiből meg tud élni?

„és ő: az üzletébe úgy folytam bele, hogy vele is járkálgattam. Sőt nem is én, előbb itt neki terveztem. Aztán tészta-tészta-csomagolás? vagy nem tudom, hát akkor még megvolt az a marketingszolgáltató iroda és az ő cégének terveztem valamit. És akkor utána úgy eljárkaáltam vele tárgyalásokra, meg mit tudom én belefolytam az egészbe, kint pedig kereskedelemmel foglalkoztunk. Aztán hazajöttem és azóta a fejemet fogom és csodálkozok. És majd így az európaiságra kitérve úgy úgy van egy-két történet, amit majd később a beszélgetés folyamán lehet, hogy így felmerül majd, vagy előjön.”

Az üzleti beszámoló végén tehát maga is az európaiság témájánál landol. Mint ha ezt a témát vezette volna fel a beszámoló. De akkor miért van az, hogy azokat a történeteket, amikre utalt, nem mondja el most, miért kell azokkal megvárni, hogy az interjúer majd visszakérdezzen rájuk? S mi az, amiért fogja a

fejét és csodálkozik? Megélte az üzleti élet kapcsán, hogy Magyarország nagyon más, mint Svédország? Csalódott Magyarországon? S ha igen, miért titok az, hogy mi okozta ezt a csalódást? Miközben elégedetlen azzal, amit itthon talált, mégis meg akarná védeni Magyarországot, s nem akarna rosszat mondani róla? S csak akkor mondaná el ezeket, ha a beszélgetés során nem lehet elkerülni? Vagy magát igyekszik ezzel érdekessé tenni? Hogy ő világot járt nő, aki tudna érdekeset mesélni, ha akarna, de nekünk azért meg kell dolgoznunk? Vagy a szünet, s az utána jövő „mit mondjak” igazából arra utal, hogy nem is volt a fejében olyan történet, amit el akart volna mondani, csak igyekezett úgy tenni, mintha sokat tudna mesélni a témáról? Hisz azt mondja, hogy

„mit mondjak? Most meg itt vagyok, mert most meg így alakult, hogy ugye kellett valamilyen bejelentett munka, az ember valahogy mégis regisztrálva legyen. Itt a barátnőm szólt, hogy van egy üresedés és egy pár hónapja itt vagyok, most nemrég telt le a próbaidőm. Ez a tapasztalataimnak meg képzettségemnek természetesen- hogy mondják ezt? tehát túlképzett vagyok ehhez a munkához,”

Mintha tényleg a kissé önelégült, ki-ha-én-nem stílust vinné tovább, kissé leki-csinyelve beszél a munkáról, amelyet ugyanakkor, mintha mégis úgy érezné, el kellett vállalnia, hisz szüksége van arra, hogy be legyen jelentve. Minek szól ez a kissé nagyképű hangnem? Esetleg azt akarná elleplezni vele, hogy valójában sokkal kiszolgáltatottabb, mint amennyire azt szeretné beismerni? Vagy csak az amiatt érzett sérelem szól belőle, hogy

„de túlfizetett viszont nem vagyok”?

Hogy azt fájlalja, hogy valamiért hazajött, tán haza kellett jöjjön Svédországból, s itt most rosszabbul van megfizetve, mint amit ott már megszokott? Érdekes, hogy ugyanakkor arról nem beszél, miért is kellett hazajönnie. Lehet, hogy itt ismét van valami, amit nem szívesen osztana meg velünk? Vagy legalábbis nem mindjárt elsőre? Vagy csak azért nem megy ebbe bele, hogy szét tudja választani a privát és a munkavállalói történetet, s lehetőleg csak az utóbbit mesélje, hisz ezt érzi a témához tartozónak? Vagy a privát életből a pozitívumokat beengedi a karriertörténetbe – ahogy a svéd férfival való megismerkedéssel is tette –, a negatívumokat viszont nem?

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Az Európa-szálon megy tovább a történet, mintha az itthon megélt frusztrációt taglalná tovább:

„De hát európai fizetésben nem is tudom, hogy Magyarországon- hát biztos kapnak, de nem jellemző. Úgyhogy: ha az anyagi részét tekintjük, akkor azon a színvonalon nem tudok ebből a fizetésből élni, amit megszoktam, úgyhogy én: én ezt a megtakarított pénzemből tudom kipótolni, illetve még valamelyest vannak elvarratlan szálak a szárnyvonalakon. És akkor onnan néha csurran-cseppen valamennyi. Mondjuk az utóbbi egy évben éppen pont nem.”

Miről szólnak a töredezett mondatok? Hogy mintha azt kezdené mondani, hogy itt rosszabbak a fizetések, de valójában nem is biztos ebben, azért hagyja abba a mondatot? Vagy minderről igazából amiatt nehéz beszélni, ami miatt haza kellett jönnie, de amit nem osztott meg velünk? S mik ezek az elvarratlan szálak, mi az, amiről megint nem beszél? Ezek ismét magánéletiek lennének? Vagy a munkával kapcsolatosak? Esetleg valami olyan, amit az adóhivataltól félve nem mer elmondani? Mindez nem világos.

Ugyanakkor meglepő módon Erika úgy érzi, mindent elmondott, amit így első kérdésünkre mondhatott, hisz tíz másodpercnyi szünet után megkérdezi,

„Mit mondjak még?”, s egyértelműen jelzi, kérdésre vár.

De vajon mi van azokkal a témákkal, amikről azt éreztük, Erika kifejezetten nem akar elmondani róluk valamit, legalábbis most nem?

Érdekes módon a három téma közül, amelyekről azt éreztük, foglalkoztatja Erikát, de valamiért nem beszél nekünk róla, kettő összefonódva jelenik meg. Azt már láttuk, hogy Erika számára Európa és a munka világa szoros kapcsolatban állnak egymással. S amikor ebben a témában kérdezzünk, jön be Európa, majd jelenik meg a képből a család. Valójában negatív példaként.

De ne szaladjunk ennyire előre. Amikor az interjú készítője visszaidézi Erikának, hogy említette, hogy nem volt olyan munkahelye, ahol igazából be kellett volna illeszkednie, arról kezd mesélni, hogy milyen fiatalon – tizenhárom évesen – kezdett dolgozni, s hogy ez mekkora függetlenséget adott neki, hisz így nem volt gond, hogy azt tanuljon az iskola mellett, amit akar (nyelvek, tánc), majd arról kezd beszélni, hogy

„ez valahogy ez a=ez a az önállóság megmaradt és majd kapcsolódik az európaisághoz, ami Magyarországon még nincs. Barátnőmmel, aki egyébként Londonban él, pont azt beszéltük, hogy ő=hogy ő: mi azért nem tudunk így megalkudni, mert=mert mi saját magunknak már annyit elértünk a saját erőnkől, hogy nem- tehát ilyen piti az ilyen=ilyen- ő: hogy mondjam, hát ez a párválasztásban is kiütözik. Hogy gyengébbek a férfiak.”

Miután tehát a saját függetlenségét, s valamilyen módon ennek az európaisághoz való kapcsolódását leszögezi, mintha a párválasztás témájára térne át. De mit jelent itt, ebben a kontextusban, hogy *„gyengébbek a férfiak”*? Hogy ők nem igazán függetlenek, s nem tudnak annyira európaiak lenni, mint ők, nők? Vagy, hogy miattuk nem lehetnek a nők sem eléggé európaiak? Vagy itt valami radikális témaváltás indult volna el? Férfiakkal kapcsolatos rossz élményeket hívott volna elő a téma? Esetleg voltak olyan párkapcsolati problémái, amelyeket valami ehhez a témához köt? S ezek oly nehezek lennének, hogy nem is lehet róluk ebben a kontextusban beszélni? Vagy valami más okozza azt, hogy ez a hirtelen felbukkant téma épp ily hirtelen feledésbe is merül?

Hisz Erika szövege magával az európaisággal, azzal, ahogy azt ő értelmezi, folytatódik:

„kis hülye munkahelyek vannak, hogy nem tudják még itthon az emberek, hogy milyen jogaik vannak. Tehát- hát hogy úgy ez az erő erő, ami lehet, hogy így azért, mert mindenért magamnak kellett megküzdenem, hogy van egy olyan tartásom meg önbizalmam, ami úgy az emberekben nincs meg a- meg, holott meglehetne egy olyan háttér miatt, mert hogy ő európai és itthon=itthon ezt a magabiztosságot nem érzékelem, sőt mikor hazajövök mindig az volt és ebben ő is alátámaszt, itthon mindenki úgymond állandóan sír, panaszkodik.

Lehetséges lenne, hogy az előző téma ehhez a mostanihoz az önbizalom, illetve a magabiztosság szálán kapcsolódik? Hogy azt érzi, hogy az európaisággal, legalábbis Svédországban, esetleg másutt, ahol Nyugat-Európában járt, ez a fajta tartás együtt jár, de hogy ő hiába érzi ennek fontosságát, párkapcsolataiban nem ennek megfelelően viselkedik?

Mindenesetre, amikor visszakérdezzük arra, hogy tehát őszerinte európaiság és önállóság összekapcsolódnak, tovább fejtegeti a fenti magabiztosság kér-

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

dést, melynek kapcsán arról beszél, hogy mennyire nem érvényesítik itt az emberek a jogukat vásárlóként sem. S a témát folytatva jut el oda, hogy beszámol arról, hogy nemmel szavazott az EU- csatlakozásra.

„Tehát itt-itthon még nincs=nincs meg az embereknek az az olyan fellépése, akár- legyenek azok bankok, vagy én nem is tudom. Tehát még me-messze vagyunk. Egyébként amikor szavazni kellett az európai csatlakozásra, megmondom őszintén én nemmel szavaztam és szégyellem is magam, azért, mert úgymond magyar vagyok.”

De vajon mit akar ezzel mondani? Mit szégyell? Azt, hogy nemmel szavazott? Vagy, hogy azért szavazott nemmel, mert magyar? Mit jelent az, hogy „úgymond” magyar? Hogy valójában nem érzi magát annak, csak mások annak tartják? Vagy szeretné, ha nem lenne az? Mindenesetre mintha azt sejtetné a szöveg, hogy számára európaiság és magyarság valahogy nem fér össze, hogy úgy érezné, választania kellett a kettő közül, s ő a magyarsága mellett tette le a voksot, de ma már nem érzi akkori döntését a magáénak – talán mert inkább európainak szeretné magát érezni, s úgy érzi, ezt magyarként nem lehet? Vagy esetleg akkor még több volt benne a nemzeti érzés, s ezért nem akarta a csatlakozást? S ez változott volna mostanra meg?

„És mi itt ugrálunk, hogy európaiak vagyunk, mert nem, mi erre nem voltunk még felkészülve szerintem. Úgyhogy ő: – egy talán 50 év múlva, vagy nem is tudom. Meg a városok, az üzemek, a kereskedelem, nem is tudom. Olyan kicsit-kicsit maradi-- próbálkozzatunk, fejlődgetünk, de=de még nagyon messze vagyunk. Úgy=úgy látom. És nagyon buták az emberek.”

Igen, mintha arról beszélne, hogy Magyarországgal van baj, hogy ez az ország szégyellni való, hisz itt buták az emberek – s a következőkben erre hoz példákat, erről beszél, majd elérkezik a saját családjához.

„nekünk vannak rokonaink Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ugye közel az ukrán határhoz és ott mindig úgy hívják a: őket, hogy a ruszók. És akkor lementünk hozzájuk legutóbbi választásokkor, megkérdezte tőlem a szomszédasszony, hogy Pesten is voltak-e választások. Mondom igen. Hát hogyne lett volna, egy országban vagyunk- élünk. Hát persze, ne-nem nem

tudja, mert a ruszviknál például nem volt. Persze, mert az egy másik ország. És azt se tudják, hogy miről szól a választás, csak hogy melyik mit tudom én adott nekik két zsák vetőmagot és akkor hova tegye az ikszet. Tehát így nem szabadna. Ez ilyen tehát öneki hangoztatnia kellene, hogy ő mit szeretne, mihez van joga, mi változzon. Itthon ilyen nincs. Nincs.”

Szégyelli tehát a vidéki Magyarországot, nyilván különösen azért, mert a saját rokonait is ennek részeként látja. Lehetséges lenne, hogy tulajdonképpen őket nem akarja, nem akarta Európába beengedni? Hogy azt érzi szégyennek, hogy a vidéki rokonokkal együtt lép be Európába? Azokkal a vidéki rokonokkal, akikről az interjú egy másik pontján azt mesélte, hogy éppen, mert úgy érezte, nincs miről beszélgetnie velük, megszakította a kapcsolatot?

Amikor a későbbiekben visszakérdezőnk erre az EU-csatlakozásra kimondott „nem”-re, arról beszél, hogy mennyire negatív Magyarország, a magyarok megítélése mind Nyugat-Európában, mind Amerikában –, ezt egyfelől úgy meséli el, mint amit ért, mint amivel egyetért, másfelől, mint ami sérelmes a számára. Mintha arról beszélne hát, hogy fájdalmasnak éli meg, hogy ezzel a rokonsággal, ezzel a vidéki Magyarországgal azonosítják őt is.

„Hát azért szavaztam nemmel, mert már akkor is, ahogy járkálgattam a nagyvilágban- már kb. 30 országban voltam. Akkor: tehát én tapasztalatból mondom, hogy nekünk ez ciki és tudom, hogy néznek ránk. Tehát: vagy mondtam, hogy szégyellem magam igen is szégyellem pontosan azért, nagyon szép történelmünk van, nagyon sok jó agy kikerült közülünk, de ezek a mai magyarok, amilyenek a magyar emberek, az=az tényleg valami=valami félresiklott nálunk. És: és én arra gondoltam, hogy nem állunk erre készen és nemmel szavaztam.”

Egyszerre fogalmaz meg tehát valamiféle nemzeti büszkeséget, másfelől egy nemzeti szégyent – ellentmondást a „szép történelem” és a „valami félresiklott nálunk” között. S mintha azt mondaná, hogy ma úgy látja, akkor ez azt jelentette számára, hogy még nem vagyunk készen, hogy a nemzeti büszkeség és az európaiság (még) nem fér össze. Aztán elmeséli azt, hogy milyen személyes kellemetlensége adódott, amikor amerikai vízumot akart kérni, s a párja próbálta ezt a követségen megszürgetni:

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

„azt válaszolták neki, hogy lehet, hogy ő idejön két hétig, költi a pénzét aztán hazamegy, de a magyarok, vagyis nem a magyarok, az ilyen kelet-európai államokból eljönnek és ott is felejtik magukat, meg illegálisan munkát vállalnak, meg mit t'om én és nem szívesen látják ezeket és mondtuk, hogy akkor nézze meg a térképen, nem Kelet-Európa, ott középen van és hogy már csatlakoztunk az EU-hoz. És erre mondták, hogy Magyarország tök mindegy hol van a térképen, oda csatlakozik, ahova akar, 50 évig akkor is kelet-európai államnak fog számítani. És ez az, amit tapasztalok.”

S azzal folytatja, hogy elmeséli, hogy

„Svédországban is tapasztaltam, hogy én, idézőjelben mondom, csak magyar vagyok. És ez- ez, hogy magyar- meg=meg nem akarok bántani semmit, de ez a rengeteg cigány is. Tehát viszi a jó- például most Svédországba is, amikor elmentek, inkább kifizetik a repülőjegyet, csak jöjjenek haza. És őket is ráadásul Magyarországgal hozzák össze. És valahol igazuk van.”

A szegényről van szó tehát megint. A megaláztatásról, amit magyarként kell elszenvednie, s az azonosulásról azokkal, akik őt mint magyart lenézik. Az azonosulásról azokkal – akik Nyugat-Európában talán nincsenek is, csak az ő és a hozzá hasonlóan gondolkodó magyarországiak fejében léteznek –, akik számára Magyarország a sok cigány miatt olyan, amilyen. A szabolcsi rokonok helyett tehát elérkeztünk a cigányokhoz, s így sikerült a problémát ügyesen eltávolítani, s most már nem a rokonok miatt kell szegénykezni, hanem a cigányok miatt.

A későbbiekben, amikor arra kérdezzük vissza, amit arról mondott, hogy az európai fizetés igencsak távol áll a magyartól, elmerül annak kifejtésében, hogy Svédországban mennyivel magasabb életszínvonalon élt, s hogy mennyivel több mindent engedhetett meg magának. Szemben azzal, ahogy itt élnek az emberek:

„Itt meg hát- hát őszintén szólva nem sok értelme van, hogy az ember el- megy dolgozni nap mint nap, hogy kapjon a hónap végén egy fizetést, amiből befizeti a számlákat, vesz valami kaját, azért, hogy megint el tudjon

menni dolgozni. És kuporgatnak egy Horvátországra, egy=egy Bulgáriára, vagy egy valamire. És akkor két hét az, amit nem dolgozott.”

És aztán ismét a saját családjához köt vissza, s anyukájáról beszél.

És én ezt- mikor anyukám meghalt, 47 éves volt és tkp. az ő élete is erről szól. Jó, megszült és felnevelt engem, dolgozott és annyira nem is igazán élt és ennek így mi értelme, hogy tkp. azért vegetáljak, maradjak életben, hogy be tudjak menni a munkahelyemre. És az emberek többségének ebből áll az élete.

S miután ezt még vagy két percen keresztül ragozza, azzal zárja le a témát, hogy

„A barátnőm Londonban 1 millió 600 ezer forintot keres, ha átszámoljuk, egymilliót havonta félrerak, 600 ezerből él, de úgy, hogy minden szerdán megy a magyarokkal iszogatni, klubszerda, vagy nem tudom minek hívják, eljár az gym-be, ő megveszi ugyanúgy a bérletét, kaját, vagy utazgat, havonta hazajön, vagy ha nem, akkor máshova tehát- és él és ő tud félretenni. Míg itthon nem ez a jellemző.”

Európa most hirtelen tehát az anyagiakat jelenti, azokat az anyagiakat, amiket itthon sem ő maga, sem anyukája nem tud, nem tudott elérni. Európa tehát a vágy marad, egy elérhetetlen világ utáni vágy, amelynek perspektívájából a saját világa kicsinyes, szégyellni való, de amelyet a nemzeti büszkeség perspektívájából, talán pont azért, hogy ettől a szégyentől megkíméljük, nem szabad Európába, az Európai Unióba beengedni.

S mindennek háttérében – ha picit még tovább is kérdezőnk – megjelenik a szégyellni való anyai ág és a szegény korán meghalt, s addig magát agyondolgozó anya mellé az alkoholista apa, akit Erika ma támogat, s aki egészen más közegeből jön, mint az anya, hisz ők

„ilyen=ilyen birtokosok voltak, meg nagy kúriákkal, meg mit t'om be is volt csukva, valami dédszülő, vagy nagyszülő, vagy valaki, mert kikiáltották őket kulákoknak, meg ilyen nagy birtokaik voltak. Meg láttam régi képeket is, tehát tudom, igen a: mert a papám nem tudom milyen mérnök volt,

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

sokat utazgatott, úgyhogy igen. A-apuék nagyon jól éltek, anyuék meg nagyon szegények voltak.”

Lehetséges lenne, hogy Erika Európához fűződő ambivalens viszonyában ez a kettősség is leképeződik? Hisz az anyai ágot – láttuk – egyértelműen elutasítja, mert műveletlennek, „bunkónak” tartja, az apai ágon viszont nem csak apja szétesését, s a tőle való eltávolodást tapasztalja meg, de azt is, hogy hiába a gazdagság, hisz

„az apukámnak az apjáiék mindig is jól éltek, a nagyszüleim, nem adtak még kölcsön se, amikor pedig a lakásra kellett, amikor azt meg lehetett venni.”

EUROSZKEPSZIS III – ZOLTÁN

„Én kicsit más oldalról közelítettem meg [ezt az Európa kérdést]. Azt írtam, hogy ööö messze van. Így idézőjelben. Még mindig. Nekem még mindig ugyanaz a Nyugat jut eszembe róla, mint kiskorunkba, hogy ott lehet banánt kapni, itt meg nem.”

Zoltán a fókuszcsoporthoz

Zoltán életkorban a két nő között van, ő 1978-ban született Jászberényben, egy alföldi kisvárosban. Szülei mindketten tanárok, a négytagú család – Zoltánnak egy húga van – gyerekkorában egy nagy kertes házban él Zoltán szülővárosában. Általános iskolába oda járt, ahol szülei is tanítottak. Az iskola mellett egészen az érettségiig – amire szintén szülővárosában került sor – gordonkázni tanult, s gimnazista korában konfirmált. A nyarakat részben a nagyszülőknél töltötte vidéken, részben a szülőkkel utaztak az országban ide-oda. Tízéves kora körül légzőszervi problémái jelentkeztek – kiderült, asztmás. Érettségi után a gödöllői agrártudományi egyetemre került, s két év kollégium után Budapestről járt ki, ahol lakást bérelt. Szülővárosába többé nem költözött vissza, a végzés után néhány évvel lakást vásárolt Budapesten. Az egyetem mellett a legkülönbözőbb diákmunkákat végezte, s ösztöndíjjal Angliába is elkerült. Az egyetem után el tudott helyezkedni a szakmájában egy vállalatnál, majd egy év után két barátjával saját kerttervező céget alapítottak, amelyet a barátaitól átvéve két év

után egyedül vitt tovább. 2007-ben beiratkozott az azóta a Corvinus egyetem részévé vált Kertészeti egyetemre egy kiegészítő kertészmérnöki képzésre, ezt végzi még az interjú időpontjában is. Ugyanakkor a végzés utánra már intézi magának, hogy 2008 nyarán Hollandiába mehessen dolgozni.

E rövidre fogott életrajzból láthatjuk, Zoltán pályája, szemben az előzőleg megismert két hölggyével, „egyenest” mondható. Az értelmiségi háttér megteremti számára az inspirációt és a lehetőséget a tanuláshoz, sőt, az egyetem utáni „ráképzéshez” is. Szemmel láthatóan komolyabb egzisztenciális gondja sincsen, s talán vállalkozóként is sikeres. Mindez vélhetően nem közvetlenül a két szülő tanári fizetéséből teremődik meg, sokkal inkább arra gondolhatunk, hogy az otthonról hozott stabilitás, s a piacképes szakma együtt tesz képessé Zoltánt arra, hogy megtalálja a számítását a piacon is. Láthatjuk ugyanakkor – s ez témánk szempontjából nyilván érdekes –, hogy a család Zoltán gyerekkorában – még ha nem is járnak külföldre – meglehetősen mozgékony, utazgat. Külföldi utazásra a tanári fizetésből a szocializmus utolsó évtizedében, s a rendszerváltás utáni elsőben nyilván nem igazán telik nekik, de ő maga már egyetemistaként is – kihasználva a rendszerváltás adta nagyobb mozgáslehetőséget – utazik külföldre, méghozzá szakmai céllal, s ahogy elbeszélte, már készíti elő a külföldi munkavállalást is a maga számára.

Ugyanakkor azt is látjuk, nem vágyik vissza a gyerekkori kisvárosba, Jászberénybe. Talán nehéz volt, hogy ugyanoda járt iskolába, ahol a szülei tanítottak? Vagy túl szűk volt neki a „kisváros levegője”, s ezért is ragadja meg talán mindjárt az első lehetőséget a külföldre menésre? Asztmája is pszichoszomatikus eredetű lenne? Otthoni családi problémákból eredne?

S későbbi tervei? Ezek is arra utalnak, hogy Marcsihoz és Erikához hasonlóan ő is úgy érzi, Hollandiában olyan egzisztenciát teremthet, amit Magyarországon nem tud? Őt is frusztrálnák az alacsonyabb magyarországi jövedelmek, s ezért szeretne elmenni? S vajon ő is úgy érzi, ezzel nem-Európából fog Európába menni? Számára sem, aki értelmiségi háttérből jön, s maga is értelmiségi, tartozik Magyarország Európához? Vagy az ő számára, aki számára a „mozgás” természetes, mindez nem válik el ily élesen? Vagy esetleg az jelenne meg ebben a vágyban, hogy a családjától kerülhessen távolabb?

* * *

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Kérésünkre, hogy mesélje el élettörténetét, Zoltán, miután visszakérdez: „Honnan?”, mint aki bizonytalan, mit is mondjon, esetleg időt szeretne nyerni, minderre rációzva a kérdező válaszát meg sem várva – igaz ugyan, meglehetősen röviden, hisz nincs tán egy perc sem, s már el is jut a lezárásig – magától folytatja, s gyorsan elmeséli, hogy

„Jászberényben születtem, a szüleim tanárok, ott is nevelkedtem, egy általánosba- tehát ők ott tanítottak, én oda jártam iskolába. A húgom is, egy húgom van. A gimnáziumot is Jászberényben végeztem.”

Ő is úgy tekinti tehát, legalábbis így elsőre, hogy a témához valójában a gyerekkora nem tartozik hozzá, legfeljebb csak az iskolái, meg a családi körülményei, de az is inkább csak az adatok szintjén – tulajdonképpen mintha egy kérdőív kérdéseire válaszolva mesélné el történetét, csak az ott általában megkérdezett adatokra tér ki, s máris a másoddiplomájánál tart. Vagy lenne valami más, amiért nem szívesen mesél gyerekkoráról? A biográfiai adatok nem sejtetnek ilyesmit. Legfeljebb csak az juthat eszünkbe, ami már fentebb is eszünkbe jutott, s ahogy itt elmondja a „kezdeteket”, mintha ezt erősítené, hogy nehéz volt ez az összefüggés a szülőkkel, hogy oda járt, ahol ők tanítottak? Vagy egyszerűen csak egy szükséztű emberrel van dolgunk? Ugyanakkor az, ahogy hűgát említi – bár kifejtve semmi nincsen –, mintha bensőséges kapcsolatra utalna, hisz nem csak megemlíti őt, de ahogy a realitásban is, az iskolába is „együtt mennek”. De valamiért mégsem lehet róla sem beszélnie. Vagy talán Zoltán inkább a természettel van bensőséges kapcsolatban, s nem igazán szeret beszélni? Bármi legyen is az ok, pillanatok alatt már húszas éveit derekán járunk, már a másoddiplomájáról beszél.

„Utána pedig az egyetemet Gödöllőn, ez az Agrártudományi Egyetem, most már talán beolvadt valami másikba, nem is tudom. Utána még elvégeztem egy kiegészítő szakot a Kertészetin, tehát én agrár- meg kertépítő-mérnök vagyok, ezzel a kiegészítő képzéssel.”

Láthatólag továbbra is megmaradtunk hát az iskoláknál. S akkor valószínűleg nem jöhet most más, mint a végzés, a munkavállalás, a munkavállalói lét.

„Emellett még, hát volt még mindenféle munkám, most már öt éve vállalkozóként kerteket építek.”

Elértünk hát máris a jelenbe, s azt kérdezi nevetve, rációfolva arra az esetleg felmerülő gyanúnkra, hogy szűkszavúságának oka az, hogy nem érzi magát jól az interjú helyzetben:

„ö: /Mennyire menjek még bele?”

s kérdését ő maga megválaszolva sorolja azokat a dolgokat, amikről úgy érzi, érdekelhetnek minket, amikről úgy gondolja, a témába vágnek. Vagy amikről szívesen mesél, amiket nem érez túl intimnek ahhoz, hogy elmondjon.

„Mondjuk hogy mit szeretek csinálni. Szeretek nagyon utazni, hát amikor csak tehetem, megyek a barátaimmal együtt, ha meg nem, akkor itt belföldön, hol ide, hol oda, barátoknál, nyaralóban. Összejönni és ezt szeretem. ((felnevet))”

Az utazás tehát az, amiről úgy érzi, beszélnie kell. Amiről tán úgy véli, az Európa témához tartozik, meg ami neki is fontos. S ezzel megjelenik a magánélete is, amiről eddig – mint láttuk – nem árult el mást, mint szülei foglalkozását, s hogy van egy húga. S amikor erről volt szó, érzelmekre direkt utalás – szemben azzal, ahogy az utazásról, barátokról van szó – nem történt. Vagy azt jelené mindez, hogy a baráti kötelékek fontosabbak számára a családiaknál?

Mindenesetre a felnevetés, amellyel a témát lezárja, mintha nem tűnne kínosnak, inkább jókedvűnek „hangzik” így a leírt szövegen át is.

Folytatásként megkérdezi, *„Mit mondjak még?”*, s ezzel végképp lezárja saját önálló narratíváját, ennyi volt az, amit a téma kapcsán meg kívánt velünk osztani.

Első kérdésünk szülőhelyére vezeti vissza, arra kérjük, arról meséljen még, idézze fel emlékeit, s erre azzal a pszichoterapeuta fül számára gyanús félmondatokkal kezdi feleletét, hogy

„Hát talán az, hogy nagyon jó gyerekkorom volt.”

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

de gyanúkat megcáfolandó, ezt rögtön ennek kifejtésével folytatja, beszámol a családi házuk nagy kertjéről, az ottani bandázásról, majd a nagymama falujában töltött nyarokról, az ottani barátokról.

„Hát nagyon- hatalmas nagy kertes házunk volt, a város szélébe’ és ott bandáztunk a szomszéd gyerekekkel, bicikliztünk, bunkert építettünk. Tehát nagyon jó- ahogy visszaemlékszem, jó élmények fűződnek a gyerekkoromhoz. Meg a nagymamám tanyájára mentünk sokat, az Alföldre. Gyerekkoromban ez nagyon jó volt. Meg=meg szeretettel gondolkodok rá vissza. Utána meg megmaradtak hála istennek az ottani barátok is, tehát az általános, meg a gimnázium, ők is megmaradtak. Tehát azóta is, ha nem is mindennapos, de így havonta egyszer-kétszer találkozunk.”

Vajon miért maradnak ki mindebből a családtagok? Róluk miért nincsen szó? Azért, mert ők jelentették az evidensen pozitív, s mindezen jókat biztosító hátteret? Vagy azért, mert velük valójában nem volt jó, csak a kortárs pajtásokkal, s ezt így lehet elfedni?

A válasz ugyanakkor megint nagyon rövid. Most még kísérletet sem tesz arra, hogy kitalálja, mire lennének még kíváncsiak. Zoltán vagy nagyon szűkszavú tényleg, vagy nem szívesen beszél a témáról. Mi mindenesetre arra kényszerülünk, hogy visszakérdezzünk erre a jó gyerekkorra, s ekkor arról hallunk, hogy nem voltak gazdagok, de mindenük megvolt, annak ellenére, hogy nem volt minden évben nyaralás, s hogy

„most így ((nevet)) felnőtt fejjel így visszagondolva szívesen visszamennék odáig. Mikor még nem kellett tanulni.”

Furcsa az ismét nagyon rövid válasz végén ez az utolsó félmondat épp az ő szájából, aki két diplomát is szerzett. Miért a tanulás az, ami előtt jobb volt az élet? Nem túlzás azt gondolnunk, hogy a tanulást a „szülőkkel közös iskola” tehette rosszá? De ha meg másról van szó, akkor miért nem hagyta előbb abba?

Majd aztán, amikor visszakérdezzünk erre, hogy akkoriban nem volt minden évben nyaralás, jelennek meg először igazán a szülők. Hogy tanárok voltak, s

„így nem volt annyi pénzünk, meg- meg hát ott volt egy nagy kert, amit így ápolni kellett. Lehet, hogy azért is (megragadott) a kertszeretet. Meg hát

az inkább ilyen haszonkert volt. Hm:- de azért belföldön elmentünk, ilyen strand, tehát az a szokásos: Balaton, meg az ilyenek.”

Szomorúság, csalódottság van ebben a szövegben, amiért nem volt pénz másra? Vagy valódi az öröm, hogy így megszerette a kertet, aminek azután a szakmáját is köszönheti? S hogy elég volt neki a Balaton? S miért zárja le válaszát megint ilyen röviden?

S miért történik ugyanez, amikor a következő kérdésben a szüleiről, arról, hogy tanárok, kérdezzük? Miért, hogy leszögezve, hogy „*apukám már nyugdíjas*”, valójában rögvest témát vált, s arról beszél, hogy

„de azért így jól megéltünk, mert hát abszolút ilyen jó spórolósak, meg így-meg hát mindent megtermeltünk a kertben”,

s válaszában a továbbiakban csak az anyagiakról meg a kertről beszél, meg arról, hogy ő már elköltözött onnan, s a húga is, a szülőkről valójában nem ejt szót.

Lehet, hogy nem kellene ezt többet firtatnunk? Bele kellene törődnünk, hogy Zoltán ilyen? Hogy nem mesél szívesen?

De mintha nem egészen így lenne ez – amikor a szülők kapcsán említett kertről kérdezzük következőleg, már picit hosszabban felel, sőt, itt még a szülőkhöz, az ő csökkenő kapacitásukhoz is visszatér:

„Hát a kertünk az még most is megvan. ((nevet)) Csak hát (ugye változott sokat) most már kevesebbet bírnak ők is. Most már nagyobb lett benne a díszkert-rész- vagy hát”,

Majd talányosan abbahagyva a mondatot, áttér a szomszédban lakó gyerekekre, a velük való bandázásra. Vajon mi lehetett az, amit itt nem mondott el? S a család felbukkanása akasztotta meg a szövegét? Vagy valami más? S ez elől az elmondhatatlan elől menekült volna a bandázás, a gyerekkori biciklizések, focizások biztos terepére, ami közben egyszer csak váratlanul megjegyzi, hogy „*ekkor kezdtem fulladni*”, de ebbe sem megy bele, hanem három másodpercnyi szünet után a gyerekkori társakhoz, s ahhoz, hogy ők sajnos ma messze, ki-ki máshol, de külföldön vannak, tér vissza.

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Amikor aztán a fulladásról kérdezzük, ismét nagyon visszafogott, s azt mondja el, hogy asztmás, szteroidot kap rá, s hogy így tünetmentes. A továbbiakban hasonló kérdezz-felelek „játékba” kényszeríti a kérdezőt, melyben főleg a szülőkről, az iskoláról, ahol anyukája is tanította, meg hűgáról, hűga kisfiáról, akinek ő a keresztapja, s ennek kapcsán a vallásról, s arról, hogy az neki nem fontos, hallunk.

Így van ez egészen addig, míg vagy húsz perc elmúltával fel nem bukkan az egyetem. Ez az első, amiről hosszabban mesél. Elmondja, hogy milyen nehéz volt a döntés, hogy ő tanár szeretett volna lenni, de szülei rábeszélésére végül a „praktikusabb” szakma mellett döntött, majd arról mesél, hogy azóta átalakult a képzés, majd hogy.

„én nem is akartam kiszállni. Tehát ha már elkezdtem, úgy voltam, hogy megcsinálom és: hát szerettem is- illetve nagyon jó volt az egyetem, meg a társaság, meg rengeteg gyakorlatunk volt. Nagyon-nagyon jók voltak. Nagyon szerettem- hát az iskolát- az ért is valamit, meg nem is- és de végül is abból élek azóta is, mert az ismerősöket ott szereztem, tehát ahhoz, hogy ezt tudjam csinálni, amit most csinálok. Tehát ha másra nem, arra jó volt.”

S innentől végig ezt látjuk. Zoltán hosszabban, láthatóan szívesen beszél munkájáról, illetve arról, hogy ezzel, illetve további tanulmányai révén is sikeres anyagilag is. Amikor időnként újra felbukkan más téma, megint kevésbé bőbeszédű. Szövegét olvasva az az érzésünk, lehetetlen, hogy ez még mindig pusztán arról szóljon, úgy érzi ő is, az interjú témája azt kívánja, munkavállalóként mutassa meg magát. Hisz rokonairól – akik között szintén vannak vállalkozók –, az ő vállalkozásaikról szintén nem mesél. A munka melletti egyetlen kivétel a gyerekkori, illetve az egyetemen megismert társaság, hozzájuk fűződő kapcsolata, amit – elmondása szerint – az nehezít, hogy többségükben külföldön vannak.

Lehetséges lenne, hogy ezért akar ő is elmenni? Hogy esetleg ott legyen, ahol régi barátai vannak? Vagy, hogy a „külföldi lét” révén is erősítse a velük való közösséget?

Szövegében összeköti a társaságot és Jászberény elhagyását. Azokkal vállal közösséget, akikkel együtt költözött föl Pestre. S elmondja, hogy

„el se tudtam képzelni, hogy a hatalmas városban tudok közlekedni. Mert hát az első időben el is tévedtem. Viszont amit így mondtam is, hogy most

már így Jászberényből egy nap elég. Tehát így nem szeretem a túl sok embert, viszont azt szeretem, hogy itt mindent, ha el akarok menni holnap egy koncertre, akkor elmegyek, ha éjjélkor akarok moziba menni, akkor éjjélkor, ha délelőtt, akkor délelőtt. Ezt viszont szeretem benne. Szóval egy ideig volt musmus, pár hónapig, aztán megszerettem, megszoktam, meg megtanultam.”

Ambivalens tehát Budapesttel, a nagyvárossal. Szövegén mintha az sejlene át, hogy ma már sem itt, sem ott nincsen igazán otthon, mégis, mintha a nagyváros vonzása lenne az erősebb. S a felmerülő témák mentén továbbhaladva, ahogy a narratív interjú módszernek megfelelően visszakérdezzünk mindarra, ami felbukkan, elérkezünk külföldre is, hisz gyerekkori barátaival megy ki ösztöndíjjal Angliába is. S részletesen elmeséli, hogy hogyan került ki, majd hogy

„hatan mentünk. Mindenki külön volt, nem egy cégnél. Végül is én nagyon jó helyre kerültem. Közel volt a szállásom, meg nagyon jó fejek voltak. Úgyhogy azt úgy élveztem azt a három hónapot. Rengeteget utaztunk, körbejártuk, amit lehetett. Úgyhogy végül is így jó volt.”

De vajon mit jelent ez a végül is? Hogy nem volt annyira jó? Hogy még jobbat szeretett volna? Vagy, hogy elveszettnek érezte magát a messzi idegenben?

Ahogy tovább kérdezzük, hosszan mesél a munkáról, majd azt is elmondja, hogy

„de mondom jó volt, ott is jóba lettem- ott is volt két közvetlen kolléganőm. Ők is: meghívtam őket paprikás krumplizni, ők meghívtak húst főzni, elmentünk kirándulni, tehát így jóban voltunk”,

zárja le beszámolóját ismét a társasággal, ami láthatólag alapvető számára. Mindezenre innentől kezdve utazás és társaság a két téma, aminek összefonódását látjuk, majd elérkezünk oda, hogy amikor hollandiai terveiről kérdezzük, elmeséli, hogy

„tehát vállalkozóként nyilván nem tudom ugyanazt, amit itthon. Egyrészt a nyelvtudás nem elég hozzá, másrészt ugye kimegy az ember és ott nincsen minden- tehát nekem itt most az évek alatt lett rengeteg beszállító ismerő-

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

söm, tehát tudom, hogy kiktől vehetek azt a minőséget, meg azért az árért.”

s a témát részletezve eljut oda, hogy elmondja,

„annyit akarok dolgozni, hogy így a szállásom ki legyen fizetve meg ott is és így körbe akarok nézni az országban. Nem meggazdagodás céljából megyek, hanem hogy nullára legalább kijöjjek, ne itthon legyek és hogy lássak is valamit, hogy tanuljak esetleg. Ha már.”

Zoltán tehát – legalábbis a szavak szintjén – nem azért akar elmenni, mert azt reméli, ott jobban kereshet. Sikeres vállalkozóként valószínűleg reálisan méri fel, hogy erre amúgy sem lenne sok esélye, meg hát vélhetően nem is elégedetlen itthoni anyagi helyzetével sem. Őt valami más vonzza az elmenésben, illetve taszítja az „itthonlétben”. Amikor erről kérdezzük, tulajdonképpen Erikához hasonló az elégedetlensége, amit megfogalmaz.

Igen. Ő: hát így egy kicsit elegendem van Magyarországból, nem is így az ország – tehát szeretem Magyarországot, a tájakat, hazamenni, tehát ezeket – barátok, tehát nem így a szűkebb környezetemmel van baj, hanem amit így említettem, hogy Budafokon is- elég sokat járok külföldre és látom, hogy hogy is lehetne csinálni. Ami és nem feltétlenül pénz kérdése, hogy rendezett az utca, nincs szemét, virág van mindenhol. Jó, minimális pénzkérdés, de: tehát látom, hogy ebben a szép városban mit lehetne csinálni és ehelyett hova- lefelé süllyedés. Ez nagyon nem tetszik és most akkor azért is megyek, hogy legyek egy ideig kint, és hogy vágyjam haza. És emlékszem, hogy Angliából is nagyon vágytam már haza, úgyhogy remélem, hogy a honvágy hazához, és akkor szebbnek látom újra. De most pillanatnyilag nem -

Ő is arról beszél tehát, hogy ez az ország nem úgy működik, ahogy kellene, hogy hiába, hogy *„hát így szép, hát járjuk az országot, tehát rengeteg szép hely van”*, mégis elégedetlen. S amikor nem sokkal később utazásaira kerül a szó, elmondja, hogy az utazásban azt nem szereti, mondja gunyorosan, hogy *„ugye vissza kell jönni ((nevet))”*. S azzal folytatja, hogy megpróbálja megfogalmazni, hogy – bár az előbb arról beszélt, hogy azért szeretne elmenni, hogy majd hazavágyjon – mi az, amiért nem szeret visszajönni, mert hogy *„akkor egyre*

jobban látom, hogy-„akad el megint, s folytatja akadozva, hogy „*tehát így lá-nem- oké*”, mint akinek talán túl sok minden jutott eszébe egyszerre, amivel problémája van, s végül eljut oda, hogy megfogalmazza, hogy „*nem gazdag mindenki, mégis úgy a környezetükre annyira odafigyelnek, hogy így el tudnám képzelni, hogy ott éljek.*”

Ezt mondta ki olyan nehezen? Hogy el tudná képzelni, hogy „ne itt, hanem ott” éljen? Szégyelli ezt valamiért? S azzal folytatja, hogy

„És szeretek itt élni és szeretném, ha itt is úgy élnének az emberek, de itt látom az emberek hozzáállásán, hogy nem lehet.”,

majd konkrét példákat hoz saját társasházából, hogy hiába intézte ő el, hogy legyen náluk szelektív hulladékgyűjtés, a szomszédok lusták elvinni a papírt a sarokig, s a PET palackok közé is bedobják a fémet, s arra a következtetésre jut, hogy

„Ha még itt sem lehet, ilyen kis közösségbe, akkor nem is lehet többet- pedig itt (mellesleg) értelmes emberek laktak. Egy ilyen- most csak azt tudom rá mondani, hogy ilyen proli család se lakik itt, mindenki, még ha egyszerű ember is, de tisztességes és mégsem lehet elvárni. Tehát akkor nem vár-hatok jobbat a 80 százaléknyi egyéb embertől. És ezek nagyon zavarnak. És minél többször megyek, annál többször látom, hogy lehetne és ezért zavar egyre jobban.”

S olyan lelkesen, ahogy eddig még semmiről sem mesélt, sorolja vagy 10 percen keresztül a példákat arra, amit előbb úgy foglalt össze, hogy „*tehát ilyen=ilyen ameddig az enyém, addig bármit, de ami már esetleg a közösségé, ami már a-nem az enyém teljes mértékben, azt, csak így tudom mondani, leszárja.*” S újabb példák után pedig úgy, hogy „*tehát szeretik a szépet, csak nem tesznek érte sem-mi.*” S miután még további példákat hoz, főleg a saját szakterületéről, a parlagfű irtásáról s a kertek ápolásáról, megfogalmazza, hogy Budapesten mindez mennyivel rosszabb, s hogy

„vidéken azért jobban megy. Hát mondom Szeged, Pécs, Debrecenben voltunk tavaly, amikor elmentünk Erdélybe, az is teljesen szép volt.”

„Nem érzem annyira, hogy európai vagyok, talán ez az én bajom”

Felbukkan tehát újra a Budapest–vidék szembeállítás, vagy talán a nagyváros–kisváros mássága, amire persze példának hozza Londont és Párizst, hogy mindez nem szükségszerű, s aztán hirtelen már a „hazai” pozitív példák között Erdély is felbukkan. Mintha tehát Nyugat- és Kelet-Európa lenne az, amit ő végső soron szembeállít. S ahogy aztán újra felbukkan a nagyszülők tanyája, mindez az időbe is belehelyeződik, felbukkan egy olyan Magyarország, (Kelet-Európa?) amelyiket még nem az jellemzett, hogy bár

„rengeteg nagyon jó föld is van, tehát sokkal jobban ki lehetne használni, de elmegy inni, meg segély és ennyi és ott 90-95%-a az embereknek így él.”

hanem ahol

„mindenki ilyen parasztember volt, akkor a szónak még jó értelmében parasztemberek, akik tényleg dolgoztak és gazdálkodtak.”

Mikorra vonatkozhatnak az alig harminc éves Zoltán nosztalgiai? Kisgyerekkorára, a rendszerváltást épp megelőző évekre? Amit követően végül ezt mondja:

„hát a mama is megöregedett, hát így- úgyhogy most is áll a tanya, de hát annyit, hogy minden évben le van vágva a fű, pár évente ki van festve, vagy meszelve, mert azért vályogépület. De hát ennyi, tehát ez már csak ilyen emlék anyukámnak, meg nagymamámnak, hogy azért maradjon meg, ahol ők éltek, meg fölnevelkedtek, az ne menjen teljesen tönkre.”

S mindezt azzal zárja le, hogy ő is tudja, hogy már sem a nagymama, sem ők nem mennek oda soha vissza, de fontos neki – s itt most a kérdés, hogy mit is szimbolizál a tanya, amire ő úgy utalt, mint az előző generációk életének, felnövekvésének színterére – a múlt?, a rendszerváltás előtti idők, vagy tán a korábbiak?, a családtörténet?, egy egészen másfajta agrárvilág?, s nyilván sorolhatnánk még a potenciális jelentéseket, megőrzése. Él tehát emlékeiben egy olyan Magyarország, amelyiket másnak él meg, amelyiket talán nem lát mentalitásában annyira másnak, mint azt a Nyugat-Európát, amellyel a mait szembeállította, s ebbe vágyna vissza, s ha ebbe nem lehet, akkor talán el, egy olyan világba, amelyben az emberek az értékek megteremtéséért, megőrzéséért tenni is hajlandóak.

Mint a mottóban olvashattuk, Zoltán szövegében a fókuszcsoporton is megjelenik a Kelet- és Nyugat-Európa közé vont határ. Hogy Kelet-Európa számára nem ugyanúgy Európa, ahogy Nyugat-Európa az. S a továbbiakban ugyanazokat az ellenérzéseket fogalmazza meg Magyarországgal szemben, amikkel az interjúban is találkozhattunk. S érezhetően az lenne a vágya, hogy Magyarország is olyan legyen, mint „a Nyugat”. Csak éppen ez a vágy az ő esetében nem az anyagiakra irányul. Ő azt szeretné, ha az EU- csatlakozásnak nem csak anynyi lenne a hatása, amit a csoportban mond, hogy *„nem kell útlevél mondjuk”,* s hogy megszűnt az, amit a határt átlépve gyerekkorában érzett, hogy

„bennem volt nekem is a para, // ami gyerekkoromba, hogy mentünk/ Bécsbe, és jöttek az ellenőrök, és még mindig bennem volt még utána is jó darabig egy kicsit az, hogy az ellenőrzés.”

De nem hisz abban, hogy mindez megváltozhat, s amikor az európai nemzetek esetleges összeolvadása merül fel, neki az a véleménye, hogy az *„biztos, hogy nem”* fog bekövetkezni. Mert szerinté – mondja ki explicite, ami az interjún is átsejlett – *„magyarnak lenni jó, mert szép tájaink vannak, szépek az emberek, jók az ételeink, finomak a gyümölcsök, borok, egyebek,”* de magyarnak lenni rossz, mert itt *„széthúzóak, irigyek, és megint az, hogy igénytelenek”* az emberek, s itt is hasonló példákat hoz erre, mint az egyéni interjúban.

S ő, akinek – látjuk – az egyéni, s a csoportban megfogalmazott véleménye tökéletesen egybevág, s aki a csoportban nemcsak hogy minden szempontból ugyanannak mutatja magát, mint az interjúban, már a bemutatkozáskor is – *„Zoltán vagyok, 29 éves, agrár- és kertépítő mérnök, másoddiplomásként most írom abból a diplomamunkámat a Corvinuson, s egy kertépítő kisvállalkozásom van, meg Zuglóban lakom”* – a saját kertjét firtató kérdésre már azonnal ugyanazt az alapvető panaszt fogalmazza meg, amit később, illetve az interjúban is – *„Öö, hát ez egy társasház, és annak van egy kertje, de azt természetesen én // csinálom//. (nevet) Igen.”* –, mint akinek a „nyilvános identitásának” ez az alapja, folytonosan vitába száll a többi csoporttaggal, akik az EU-t, a többi tagállamot teszik felelőssé Magyarország rosszabb gazdasági helyzetéért.

Marcsi, Erika és Zoltán mindhárman úgy érzik, Európa nem itt van. Számukra Hegyeshalomnál el kell hagynunk az országot ahhoz, hogy elérkezzünk oda. Mindeközben – külön s külön féle módon – mindhármasban él valamiféle vágy az Európához tartozásra. Marcsi és Erika egy magasabb anyagi színvonalat remélnének tőle, igaz, Erika érzi, hogy valami másról is szó van, valamiféle mentalitásbeli másságról is. Valami olyasmiről, ami Zoltán számára – aki nem a jobban működő gazdaságot tekinti az európaiság lényegének – a legalapvetőbb. Mert ő egy olyan világban szeretne élni, amelyben az emberek – s ebben más az ő vágyott Európája, mint Erikáé – nemcsak hogy kiismerik magukat a világban és képesek magukért kiállni, de a közösségért is képesek tenni, s a maguk érdekét képesek adott esetben a közösségé mögé helyezni.

Mindezek után az a benyomásunk, hogy interjúalanyaink válasza arra a kérdésre, hogy mit jelent számukra az, hogy európaiak, leginkább az, hogy ők nem azok. Hogy ők legfeljebb csak szeretnének azok lenni. S ha ez így van, az az európai identitás, amelyet mi most itt kutatunk, úgy tűnik, sokkal inkább csak a kutatók fejében létező entitás, semmint azokéban, akiktől azt várnánk, hogy azt úgy élik meg, mint ami az övék is.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Bodor Péter. 2009. Az identitás diszkurzív konstrukciója: skizofrén Magyarország, skizofrén Európa. *Pszichológia*. 29, 4, 327–356.
- Bodor, Péter. 2012. Identity in Discourse – The Case of Ascribing „Schizophrenia” to Europe and Hungary. In: Heller, M. and Kriza, B.: *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transitory Hungary*. Budapest, Eötvös University Press. 117–153.
- Heller Ágnes. 1997. Európai identitás, modernitás és történelmi emlékezet. *Lettre International*, <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre26/heller.htm>
- Herczog Mária. 1997. *A gyermekvédelem dilemmái*. Budapest: Pont kiadó.
- Illés, Anikó. 2012. Pictorial Representations of National Identity: the Case of the Hungarian Historical Paintings. In: Heller, M. and Kriza, B.: *Identities, Ideo-*

logies, and Representations in Post-Transitory Hungary. Budapest, Eötvös University Press. 385–401.

Kurucz, Erika. 2012. Collective Identity Patterns among Hungarian University Students. In: Heller, M. and Kriza, B.: *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transitory Hungary*. Budapest, Eötvös University Press. 71–117.

Kollázselemzés: A ma és a holnap Európájának vizuális megfogalmazása egy fókuszcsoport-vizsgálat során¹

A kép fogalmáról, a képekről való gondolkodásról jelentős vita bontakozott ki az elmúlt évtizedekben. Az ikonológia, a pictorial turn vagy a képtudomány fogalmainak felbukkanásai jelentős mérföldkövek a képről való gondolkodásban, illetve a kép tudományaiban (Nagy, 2005). A képek jelentőségének alul- vagy túlértékelése képezi ezen elméletek egyik dimenzióját, akár a képiség mint a kultúra része, akár úgy, hogy az írásbeliséghez viszonyított szerepe kerül a kutatások fókuszába. Természetesen ezeket a hangsúlyokat változtatja, hogy a digitális technika fejlődése mentén minden korábbinál elérhetőbbé vált a kép akár fogyasztóként/befogadóként, akár alkotóként. S az így létrejött mennyiségi hatás következményeinek egyike, hogy a kép készítése mindenki számára hozzáférhetővé vált, s részben emiatt is a képet mint a közlés eszközt a verbalitással egyenrangú kifejezési formának tekintjük.

E tendenciákkal párhuzamosan megjelent a kép elemzésének egy erőteljes iránya, a kép narratívumként való tárgyalása és vizsgálati módja, ahogyan azt az irodalomtudományban gyökerező narratológiából kölcsönzött terminusok és teoretikus keretek alapján a kép elbeszélő jellegének kifejtése kapcsán gondoljuk (Thomka, 1998).

Mindezen bölcséleti, ill. kritikai elméletek hatására egyre inkább úgy tekint a társadalomtudomány is a képre, mint elsődleges forrásra a hagyományos, verbalitáson alapuló módszertani lehetőségek mellett (vö. Barth, 1999). A kö-

¹ A kutatás a RECON Reconstituting Democracy in Europe EU-projekt keretében valósult meg. A kutatás fókusza az egységesülő Európa, s a számos kérdés közül jelen dolgozat szempontjából különösen hangsúlyos az európai és nemzeti identitás társadalomtudományi reflexiója. A felkérést az ELTE Társadalomtudományi Kar kutatócsoportja adta, vezetője Heller Mária, koordinátora Kriza Borbála. A projekt részletes leírásához ld. <http://www.reconproject.eu/> Utolsó letöltés ideje: 2015.02.23.

vetkezőkben a lehetséges vizsgálati eljárások közül néhányat a módszertanuk alapján idézünk meg röviden.

A képek elemzése elsősorban a kvalitatív kutatások elméleti és módszertani lehetőségeihez illeszkedik. Az elemzési attitűdök közös jellemzője, hogy azt feltételezik, a művészeti tevékenység, illetve vizuális produktumok elemzése révén hozzáférhetünk egyéni, illetve szociálpszichológiai tartalmakhoz. A képi elemzés jogosultságát validáló eljárásként értelmezhető egy kevésbé tudományos, a városi folklórban továbbörökített mechanizmus. Létező gyakorlat lehetett az érvényesített képelemzés egy példája: A berlini fal leomlása előtti berlini kisgyermekeknek „Tévézik a család” tematikájú képein a TV-ben látható óra alakjából, jelesül, hogy kör vagy szögletes, lehetett következtetni arra, hogy a keleti vagy a nyugati adást nézi-e a család. (Bodóczky István, szóbeli közlés). A kvalitatív elemzés eredményeiből adódó következtetések a szülők politikai attitűdjére vonatkoztak.

A forrás szempontjából a tudományos (itt most leszűkítve a pszichológia és a szociológia számára érdekes) képelemzés két, alapvetően elkülönülő fajtájáról beszélhetünk.

Az egyik csoportba tartoznak a vizuális kultúrában már előzetesen létező, onnan kiemelt képek elemzése. Ilyen képek lehetnek többek között a sajtó vagy a művészet területéről származó vizuális objektumok. Ezek elemzése egy-egy fókuszba állított szociálpszichológiai tényező vizsgálatát teszi lehetővé. Pl. a nemzeti identitás vizsgálata történelmi festmények elemzése mentén (Illés, 2003), vagy egyes fogalmak szociális reprezentációjának vizsgálata kortárs művészeti alkotásokban (Illés és Eperjesi, 2008).

A másik csoportba tartoznak azok a vizsgálatok, amelyek a vizualításban a verbálisan nem vagy nehezen hozzáférhető tartalmak kinyerési lehetőségét látják, s ezért valamilyen vizuális anyag készítését kérik a résztvevőktől. Ebben az esetben is több típussal találkozunk. Ide tartoznak a projektív tesztek speciális eseteit, azaz a diagnosztikai célú rajzelemzések (Vass, 2003), továbbá a tudományos vizsgálat exploratív igényét szolgáló képek létrehozásán alapuló vizsgálatok (Kende és Illés, 2011). Ezek lényeges eleme, hogy a képek felkérésre, a vizsgálatvezető felszólítására, célzottan a vizsgálati kérdést érintő instrukcióra készülnek. További lényeges momentum itt, hogy a kész képet nem önállóan elemzik, hanem a képek készítésének folyamata s az alkotó személye is az elemzési mezőbe kerül. Tehát a konkrét képet nem minderről leválasztva, azaz nem önálló képként elemzik, mint az első csoportnál gyakran megesik.

A képek elemzésének számtalan lehetősége közül jelen dolgozat ez utóbbi hagyományhoz szeretne csatlakozni. Azaz olyan képelemzést kíván bemutatni, amelyben *egy jelentős társadalmi kérdés vizsgálata a vizsgálatban részt vevő személyek vizuális produktumainak elemzése alapján történik*. Mivel az alkotás folyamata speciális körülmények között zajlott, így természetesen abban a kontextusban vizsgáljuk az elkészült objektumokat.

A VIZSGÁLAT BEMUTATÁSA – HOGYAN JÖNNEK LÉTRE A KOLLÁZSOK?

Jelen vizsgálat anyagát egy átfogó, több tényezőt is magában foglaló, kiterjedt kutatás egyik része képezte. A RECON projekt (<http://www.reconproject.eu/>) keretein belül a magyarországi kutatócsoport több kutatást kezdeményezett (ld. Heller és Kriza, 2012). A kutatócsoport (többek között) Európa jelenére és jövőjére vonatkozó vélekedések feltárására egy fókuszcsoport-vizsgálatot végzett, melynek részletes ismertetéséhez lásd a függelékben szereplő leírást (1. sz. függelék).

A vizsgálat négy ülésben történt. A felkért személyek ugyanis négy csoportba voltak sorolva iskolai végzettség és külföldi élettapasztalat alapján. Az első csoportba kerültek az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akik nem éltek külföldön, második csoportba az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akik éltek külföldön, harmadik csoportba a magasabb iskolai végzettségűek, akik nem éltek külföldön, a negyedik csoportba a magasabb iskolai végzettségűek, akik éltek külföldön. Életkor és nem alapján a csoportok összetétele kiegyenlített volt. A csoportokat nyolc-nyolc fő alkotta. Az ülés bemutatkozással kezdődött, majd az otthon, Európa, magyar – európai fogalmakkal és fogalompárokkal végzett irányított feladatokból állt. Ennek a feladatsornak az utolsó állomása volt az európai identitás vizualitás segítségével történő megközelítése. A csoportokat kettéosztva mindegyik alcsoportnak el kellett készíteni egy-egy kollázt „Mi ma Európa?”, illetve „Milyen legyen gyermekeim Európája?” címmel. Így a fókuszcsoportban végzett tevékenységek lezajlását követően összesen nyolc kollázs jött létre. Ehhez magazinok álltak rendelkezésükre a résztvevőknek, amelyeknek bármely elemét felhasználhatták. A kész alkotások elkészítését 30 percben korlátoztuk.

A képek tehát, melyeket vizsgálatunk tárgyának tekintünk, magazinok lapjainak felhasználásával készült kollázsok voltak (a 2. sz. függelék tartalmazza az elkészült nyolc kollázs fotóját).

A vizsgálati helyzet a képelemzés szempontjából meglehetősen speciális volt. Egyrészt azért, mert kész vizuális objektumok, azaz magazinokból származó képek és feliratok képezték az alapanyagát. Ebből adódóan a reklámokban és magazinokban szívesen választott szimbólumok és ábrázolási stílusok meghatározták a válogatást, bár ez nem eredményezett homogén alapanyagot, a választható képanyag így is meglehetősen heterogén volt. Az, hogy kész képekkel dolgoztunk, abból a szempontból előnyös volt, hogy minden képkészítő csoportnak ugyanazok a lapok álltak rendelkezésére, s ez segíti az összehasonlítást. Továbbá így nem kellett számolnunk a résztvevők rajzkészségének hiányosságával, vagy az úgynevezett rajzi törés jelenségével. Ez utóbbi terminus azt a megfigyelést írja le, hogy kultúrától függően, az európai és észak-amerikai kultúrában hangsúlyosan, a 12 év feletti emberek jelentős része nem szívesen rajzol (Gardner, 1980).

Másrészt a fókuszcsoportba csomagolt kollázskészítésnek akad néhány módszertani következménye azért is, mert a kollázs készítésére a csoportokban akkor került sor, amikor már 80 perce együtt dolgoztak, s addigra valamennyire ismerték egymást. Ez nagyon hasznos, mivel gördülékenyebben ment a munka. Ugyanakkor a fókuszcsoport tagjai beszélgetés során a tárgyalt témák és a vizsgálat vezetőjének kérdései mentén erősen előfeszítették az európaiság körül megjelenő képzeteket. Ennek konkrét jegyeire a részletes elemzés során ki fogunk térni.

Az elemzés az elkészült kollázsokat mint elsődleges forrásokat tekintette, jóllehet a lefolytatott vizsgálatban alapvetően az volt a kérdés, hogy a verbalításban hogyan nyilvánul meg az emberek nemzeti, ill. európai identitása, melynek elemzése több publikációban is napvilágot látott már (Bodor 2010, Heller és Kriza, 2012). Az elkészült kollázsok azonban olyan gazdag anyagnak tűntek, hogy az elemzésük önmagában is érdekesnek ígérkezett.

ELEMZÉS – MIT MUTATNAK A KOLLÁZSOK?

A rendelkezésre álló nyolc kollázs a következőképpen jött létre. Négy csoport vett részt a fókuszcsoportos vizsgálatban, mindegyiket kettéosztva a ma, illetve

a holnap Európáján dolgoztak, így adódott nyolc kép. A beszámozott csoportok ma és holnap Európa-ábrázolását a következőképpen jelöltük: 1 ma, 1 holnap, 2 ma, 2 holnap, 3 ma, 3 holnap, 4 ma, 4 holnap. Ugyanezen megjelöléssel találhatók meg a függelékben is (2. sz. függelék). Az elemzés során a következő eljárást alkalmaztuk. A képeken szembeötlő jellegzetességeket kigyűjtöttük, továbbá az európaisággal kapcsolatos sztereotip jegyeket, illetve a fókuszcsoport beszélgetése alatt előforduló motívumokat is összegyűjtöttük, és mindezek megjelenései alapján szisztematikusan végignéztük a nyolc képet. Egy olyan táblázat lett az elemzés eredménye, amelynek az oszlopait a nyolc kép, a sorait az összegyűjtött tényezők (itemcsoportok A-tól K-ig jelölve, a csoportokon belül pedig az egyes itemek) alkotják (1. sz. táblázat). A táblázat belső kockáiban jelöltük, hogy melyik képen jelent meg az adott jellemző vagy jegy, illetve bizonyos tételek esetében azt is, hogy milyen mértékben.

	1 ma	1 holnap	2 ma	2 holnap	3 ma	3 holnap	4 ma	4 holnap
A								
retro	-	-	-	1	-	-	-	-
kisbaba	1	-	-	1	-	1	-	1
kisgyerek	1	4	-	-	-	1	-	-
kutya	1	1	-	1	1	-	-	1
B								
térkép	1	-	2	-	1	-	1	-
nemzeti színek, szimbólumok	-	-	1	1	1		-	1
C								
humor	1	1	1	1	-	1	-	-
D								
munka	1	-	-	-	-	1	1	1

E								
pénz	-	-	1	-	1	-	-	-
F								
szegénység	-	-	1	-	-	-	1	-
G								
luxus tárgyak	-	-	-	-	-	-	1	-
autó	1	-	1	-	1	1	-	-
technika	1	-	1	-	1	-	-	1
H								
életmód	20%	80%	20%	80%	20%	80%	20%	40%
felszabadság	20%	60%	-	90%	10%	90%	-	-
szabadidő	25%	60%	25%	60%	-	50%	35%	25%
nyugalom	20%	40%	20%	90%	40%	80%	20%	20%
természet	20%	50%	-	40%	-	40%	10%	30%
I								
ismétlődő képek: fürdő	-	-	-	1	-	-	-	1
ismétlődő képek: baráti társaság a fűvön	1	1	-	1	-	-	-	-
ismétlődő képek: paprika Rubik-kockával	-	-	1	1	1	-	-	1

ismétlődő képek: matrjoska	1	-	1	-	-	1	-	-
ismétlődő képek: nevető, pucér kisbaba	1	-	-	1	-	-	-	-
J								
feliratok kívágva	-	2	5	-	5	1	-	4
feliratok kézzel	-	9	9	11	3	4	-	12
rajzok kézzel	-	-	-	-	-	1	-	-
felület kitöltése	90%	90%	70%	70%	50%	90%	70%	60%
fehér lap	-	1	-	-	-	-	-	-
K								
művészek	-	-	-	-	-	1	1	-

1. sz. táblázat

A következőkben áttekintjük a táblázatos formában megszületett kódolás eredményeit. Az elemzés az adott itemcsoportok (A–K) mentén történik.

A.

Elsőként a felhasznált alapanyag jellemzői mentén a magazinokban gyakran jelen lévő vizuális jegyeket vizsgáltuk, vagyis azt, hogy a gyakran alkalmazott vizuális ingerek közül melyek és milyen mértékben jelennek meg. Így a gyakori kisbaba-, gyerek- és kutyaábrázolásokat, valamint a magazinok képi világát

többé-kevésbé átható trend, a közelmúlt stílusjegyeire való utalásokat (retro jelleg) kerestük.

Retro: a magazinokban fellelhető volt, de érdekes módon alig jelent meg a kollázsokon az akkoriban divatos retro jelleg. A jelen és a jövő ábrázolásához tehát a képek készítői nem használták a múlt ilyen nosztalgikus megjelenését.

Kisbaba: egy alvó kisbaba jelent meg egyszer, egy mosolygó kétszer, egy nagyon nevető másik még egyszer. Továbbá érdekes az is, hogy a jövő Európáján háromszor, a ma Európáján egyszer találhatunk csecsemőt.

Gyerek: az első csoportnál ötször, a többinél összesen egyszer volt látható kicsi gyerek.

Kutya: összesen öt csoportnál szerepelt kutya, ebből kétszer a tipikus magyar kutyafajtaként, háromszor a barátságos, társasági kutya formájában.

B.

Az európai és nemzeti identitás alakulását vizsgálva felmerül a kérdés, hogy a helyhez, területekhez vajon mennyire kötődnek az emberek. Azért is különösen érdekes a területek határának ügye, mert nacionalista érvelésekben hangsúlyt kap, ugyanakkor az Európai Unióban pedig a határok átjárhatósága központi jelentőségű. Ezért megvizsgáltuk, hogy egy több jelentéssel bíró dolog, mint a térkép, megjelenik-e a képeken. Ugyanehhez a csoporthoz tartozóként vizsgáltuk a nemzeti jelképek megjelenését (pl. zászló).

Térkép: csak a ma-ábrázolásoknál jelent meg, de ott mindegyik csoportnál (1, 2, 1, 1 esetben). A holnap Európáján nem található térkép.

Nemzeti színek, szimbólumok: kis mértékben jelennek meg nemzeti színek vagy szimbólumok, csak a képek felénél, s ott sem feltétlenül hangsúlyosan.

C.

A vizuális kommunikáció alapvető összetevő eleme lehet a játékosság, a dolgok komolyságának megkérdőjelezése, azaz a humor.

Ennek ellenére a kollázsokon nem, illetve csak nyomokban és csak az 1. és 2. csoportnál érhető tetten humoros szándék. A feladat humoros felfogása hiányzik az elkészült művekből. Felvetődik, hogy a komolyság esetleg a fókusz-

csoport légkörének tudható be, de ezt a magyarázatot kizárhatjuk, mert a szóbeli megbeszélésen nevetgéltek az egyes csoportok tagjai.

D.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a munka világa miképp jelenik meg az Európa-ábrázolásokon.

Érdekes, hogy a munka ábrázolása csak elvétve található a kollázsokon. Ennek lehet egy nagyon technikai oka is. Jelesül, hogy a magazinok ezeket kevésbé jelenítik meg. Ezzel együtt érdekes kérdés ez, mivel azt várhatnánk, hogy a legtöbb ember munkahelyet remél az Európai Uniótól, miként azt a fókuszcsoportok beszélgetései tanúsították is. A vizuális ábrázolásokon erre nem találunk utalásokat.

E.

A munkavállaláshoz kapcsolódóan a kereset növekedése, a jobb megélhetés, az anyagi gyarapodás kérdése is egyértelműen hangsúlyosnak tűnt a beszélgetésekben. Ezért konkrétan a pénz vizuális megjelenését is kerestük.

Mivel a csoportok résztvevői közül sokan a jobb megélhetés miatt mennek külföldre munkát vállalni, felmerül, hogy a szabad munkavállalás kapcsán megjelenik az anyagi javak megszerzésének lehetősége is az Európa-ábrázolásokon. Ez azonban nem a várakozásoknak megfelelően történt.

A pénz csupán egy-két apróbb jel formájában bukkan fel csak a kollázsokon: egy bankkártya és két banki műveletre vonatkozó utalás formájában.

F.

Az előző pont ellentételeként a pénz hiányának következményét, azaz a szegénység nyomait is kutattuk.

A szegénység bármilyen megnyilvánulása csak két helyütt látható a nyolcból.

G.

A fenti D és E pont kérdéseit folytatván a gazdasági gyarapodás egyéb jeleit, konkrétan tárgyi megmutatkozásait is kerestük. Ezen konkrétan a gazdagság vizuális megfelelőit értettük. A jólét tárgyi megfelelői kapcsán a következőket állapíthatjuk meg.

A luxusholmik (ékszer, pénz, drága ruha. stb.) hiányoznak;
autó összesen négy képen szerepel csak, akkor sem hangsúlyos formában;
a technikai vívmányok, ill. drága technikai berendezések sem jellemzőek,
mobiltelefon, laptop, fényképezőgép egy-egy kollázson található;

Helyettük luxusnak tekinthető körülmények jelennek meg az ábrázolt otthonokban: elegáns fürdőszobák, szépen terített asztalok.

Általában azt mondhatjuk, hogy inkább a jól enni, jól lenni vágya érződik a kollázsokon, mintsem a jól birtokolni.

H.

A tárgyakban arcot öltő bőség helyett az életmódban és az életstílusban sejtettük a jólét, azaz inkább a jóllét reprezentánsait. Az alábbi fogalmakat egy csoportban tárgyaljuk: életmód, felszabadultság, szabadidő, nyugalom, természet.

Életmód: igen jelentős különbség van a ma és a holnap Európa-ábrázolásokon az életmódra utaló képek esetében. A jövőben jóval több erre való utalás látszik mindegyik csoport esetében.

Felszabadultság: ezen szubjektív kategória ábrázolásai esetében is a jövő Európáján láthatók.

Szabadidő: A szabadidős tevékenységek megjelenítésének vizsgálatakor is hasonló tendencia mutatkozik, mint a fentebbi két jellemzőnél. A kollázsok szerint az elképzelt holnapban jelentősebb a szabadidő kitöltése, három esetben a négyből van így. Ezek az időtöltések a szabadban történnek, s sportokhoz is kapcsolódhatnak.

Nyugalom: A kollázsokon érzékelhető nyugalom az azokban elhelyezett megfelelő képek alapján ugyancsak hasonló tendenciát mutat, csak kissé kevésbé erőteljesen.

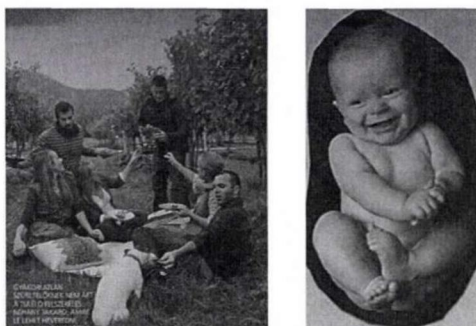
Természet: a természet megjelenítése a képeken elég egyértelműen a holnap javára mutat túlsúlyt.

Természetesen az életmód, felszabadultság, szabadidő, nyugalom, természet fogalmakkal jelzett kódok nagyon gyakran szinte ugyanazokra a képekre vonatkoznak. Azonban a nagy átfedések, amelyek láthatóvá váltak a kódolás során, lehetővé teszik, hogy egy nagy kategóriaként tekintsünk ezekre.

I.

Az elemzés végzése közben további elemzési szempontok adódtak. Bár nem követtük szorosan a lehorgonyzott elmélet (Denzin–Lincoln, 1994) kutatásmódszertani szabályait, e helyütt mégis erre utalunk, mivel megtapasztalhattuk, hogy az elemzés során a vizsgált anyag maga is szempontokat hozhat. Ilyen menet közben adódott szempont volt az ismétlődő képek esete.

Ismétlődő képek: Mivel igen feltűnő volt, ezért megvizsgáltuk az ismétlődő képek megjelenését. Néhány kép ugyanis többször megjelent a különböző csoportok által készített kollázsokon, ami azért meglepő, mivel igen nagy mennyiségű kép állt rendelkezésükre az alkotóknak. Ezen képek mai vagy holnapi Európát illető szerepeltetése között nincs igazán egyértelmű tendencia. A matryoska babák, illetve a paprika és Rubik-kocka még érthető az adott képek emblematicussága miatt, azonban a baráti társaság a fűvön, az elegáns fürdőszoba megjelenése, továbbá a nevető, pucér kisbaba már kérdésesebb (1. sz. ábra). Ha azonban egymás mellé tesszük ezeket a képeket, akkor a fentebb tárgyalt boldogságot, sajátos életérzést sugallják.

1. számú ábra. Két példa az ismétlődő képekre.

J.

A vizuális elemzések során nehezen kihagyható szempont a kép strukturális jellemzése.

Struktúra: Ahogy egy beszélgetésben nem mindegy, s a beszélgetések átírtaiban, transzkripcióiban is jó esetben megjelenik, hogy milyen hanglejtéssel, ritmusban, intonációval stb. formálja meg a közlő a szavait, így a képekkel való alkotás során sem mindegy, hogy milyen módon alkotja egybe, s milyen elemeket választ a kompozíciókhoz a létrehozó. Így nyilvánvaló, hogy a kész kép tagoltsága, struktúrája, rendszerezettsége is figyelmet érdemel. A képek nagyobb része ötletszerűen egymás mellé ragasztott képek montázs, míg néhány (négy) valamiképpen strukturált egész. Több esetben kivágott vagy beleírt feliratok teszik egyértelművé az ábrázolási szándékot.

A felület kitöltése is elég változó a különböző csoportoknál, de ez a különböző munkastílusoknak vagy vizuális jártasságnak tudható be. Kivétel ez alól a harmadik csoport, amelyiknél jelentős különbség mutatkozik a felület kitöltésében a holnap javára. Azonban ez az egy eset nem elegendő annak bizonyítására, hogy ily sokat várnának a jövőtől, lehet, hogy ez pusztán az alkotási stílus különbsége.

Érdekes ábrázolási mód jelent meg egy esetben, amikor fehér (üres) lapot ragasztott az első csoport a holnap Európájához. Ez a kreatív képalkotás egyedi példának tekinthető a mintában. Általában a formai különbségek és a struktúra alapján egyértelmű különbség a ma és a holnap Európa-ábrázolása között nem fedezhető fel.

K.

Az identitás egyik igen fontos aspektusa a kulturális önazonosság. A kulturális örökség megőrzése, illetve annak átélése jelentős kérdés lehet a nemzeti és európai identitás vizsgálata szempontjából. Ezért is kerestük a kultúra, művészetek megjelenésének nyomait a kész képeken.

Művészetek: akár vizuális művészetről, akár zeneművészetről van szó, összesen csupán három képen látható ezekre utaló ábrázolás. E kategória csekély mérvű megjelenése tehát meglepő.

DISZKUSSZIÓ

Az elemzés egyik, az európaiság, az európai identitás szempontjából jelentős eredménye az a megfigyelés, hogy térkép nincs a jövő Európáján. A ma Európáján még találhatók térképek, de az egységesülő Európa esetében már nem. Amennyiben ezt a tényt konkrétan értelmezzük, akkor világossá válik, hogy az országok átjárhatóságát, a határok megszűnését érthetjük alatta. De talán megengedhető a szimbolikus értelmezés is, ekkor már az európai kulturális, társadalmi egység is értelmezhető, illetve a kulturális, társadalmi azonosság. Ezt a következtetést erősítik azok a megfigyelések, miszerint hiányzik a nemzeti jegyek erőteljes szerepeltetése.

A fenti következtetéseket árnyalja, ha összevetjük eredményeinket Bodornak (2012) a fókuszcsoporthatárát elemző következtetéseivel. Az általa kimutatott eltérő használata a „mi” szónak, továbbá a skizofrénia szó ismétlődő megjelenése az identitásmintázatok mentén differenciáltabb jelen-, illetve jövőképet valószínűsít. Feltételezhetünk a képi elemzésből egy átfogó, közös európaiságon alapuló identitást is, azonban a kollázsok kontextusának (jelen esetben ez a nyelvi környezet) értelmezésével együtt már finomabb, feltételesebb következtetésekre juthatunk.

Egy jelentős európai érték megjelenésének hiánya szembeötlő. A munkavégzés, a munka bármilyen formája csak elvétve volt ábrázolva a kollázsokon. Felmerül, hogy a munkaerő szabad áramlása mint alapvető európai érték vajon milyen súllyal számít bele az emberek európai léttel kapcsolatos vélekedéseibe, s jelenti-e az emberek számára a munkalehetőségek kiszélesedését az EU.

Az elemzés további jelentős eredménye, hogy a pénzügyi, gazdasági jólét megjelenése kevésbé artikulálódott a kollázsokon, sokkal inkább a pénzügyi, gazdasági biztonság volt megragadható. A gazdagság jól kézzelfogható jelei helyett a *jólét* egyértelmű és nagymértékű megjelenése tapasztalható a jövő Európája képeken. A baráti társaságok, valamint a család békés és felszabadult együttléte, a kényelem és a biztonság érzése azonosítható elsődleges.

Ezek a momentumok egybevágóak a jóléti társadalmakra jellemző, Schulze által bemutatott élménytársadalom fogalmának jellemzésével: „A cselekvés tehát közvetlenül arra irányul, hogy a szubjektum *megéljen, átéljen valamit*, ami-re aztán a reflexióban szép élményként tekinthet” (Éber, 2007, 38) Ezen gondolatok alapján tehát az európai élettől az élet megélését, teljes átélését reméljük.

A vizuális anyagban egyértelműen megjelenő kényelmes, biztonságos, felszabadult jólétnek egy másik, nem gazdasági vonatkozású értelmezésében a biztonságra helyezhetjük a hangsúlyt. Az egyik képen meg is jelenik a „peace” felirat, s ezt olvasva nehéz nem az egykori úttörőtáborok és mai szépségversenyek világbékét ígérő fiataljaira gondolni közben. Ugyanakkor a talán gyermek megfogalmazási mód ellenére érdemes megfontolni, mit is jelenthet mindez. Az egységes Európa azon ígérete, hogy békeséget biztosít tagjainak, úgy látszik, megfogalmazódik a vizsgálati személyekben. Azonban további kutatásokat igényelne annak eldöntése, hogy ez egy felszínes, illendőnek vagy elvártak tartott közlés, vagy éppenséggel a XX. század első fele traumáinak hatására született, vagy éppen a délszláv háború térbeli, időbeli közelsége ihlette.

HIVATKOZÁSOK

- Barth, R. 1999. *A divat mint rendszer*. Helikon Kiadó.
- Bodor P. 2010. Fókuszban az identitás. In: *Nemzeti művelődés, egységsülő Európa*. Napkút Kiadó 393–437.
- Bodor, P. 2012. Identity in Discourse – The Case of Ascribing „Schizophrenia” to Europe and Hungary. In: Heller, M. and Kriza, B.: *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transitory Hungary*. Budapest, Eötvös University Press. 117–153.
- Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. 1994. *Handbook of Qualitative Research*. Sage Publications, London.
- Éber M. Á. 2007. Élménytársadalom. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Gardner, H. E. (1980) *Artful Scribbles: The Significance of Children's Drawings*. Basic Books.
- Heller, M. and Kriza, B. 2012. Introduction. In: Heller, M. and Kriza, B. (eds): *Identities, Ideologies, and Representations in Post-Transition Hungary*. Budapest: Eötvös University Press, pp. 9–14.
- Illés A. 2003. A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. In: *Magyar Tudomány*, 2003/1. 67–77.
- Illés A. és Eperjesi Á. 2008. Pszichoanalízis a kortárs magyar képzőművészetben – mozgóképben elbeszélve. In: *A vászon és dívány találkozása. I. Magyar Pszichoanalitikus Filmkonferencia*. DVD.

- Kende A. és Illés A. 2011. Hátrányos helyzetű gyerekek jelen és jövőképe. „Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás az rendőrségnél”. *Esély* Vol. 22.(4). 72–92.
- Nagy E. (szerk.) 2005. *A kép a médiaművészet korában*. L'Harmattan. Láthatatlan Múzeum.
- Thomka B. 1998. Képi időszerkezetek In: Thomka Beáta (szerk.) *Képelemzés. Képleírás és képi elbeszélés*. Kijárat Kiadó, Budapest, 7–17.
- Vass Z. 2003. *A rajzvizsgálat pszichológiai alapjai*. Budapest: Flaccus.

APPENDIX

1. sz. függelék. **Fókuszcsoporthoz vezető szöveg.** A következőkben szó szerint vesszük át Bodor (2010, 433–437.) fókuszcsoporthoz vezető szövegét.

0. A moderátor bemutatkozik, megadja a beszélgetés célját, ismerteti a szabályokat (5 perc)

A moderátor beszél.

„Köszönjük, hogy időt szakítottak ránk és eljöttek erre a beszélgetésre....” Stb.

1, Bemutatkozás (10 perc)

A résztvevők egyenként beszélnek.

„Kérem, mutatkozzanak be, mondjanak el öt olyan dolgot magukról, amit fontosnak tartanak!”

2, A csoportidentitás kialakítása, a résztvevők identitásának lehangoltatása – az „otthon” fogalmának megbeszélése (10 perc)

A résztvevők előbb egyenként beszélnek, majd a csoport megbeszéli az elhangzottakat.

„Elhangzottak különböző dolgok a bemutatkozás során, család, lakhely, munkahely, közösség. Mire van szükségünk ahhoz, hogy otthon érezzük magunkat? Mit jelent számotokra az „otthon”?”

3, Asszociációs feladat – a beszélgetés Európára fókuszálása (10 perc)

A résztvevők egyenként megfogalmazzák elképzeléseiket, majd felolvassák, és a csoport megbeszéli azokat.

„Mi jut eszedbe arról, hogy Európa? Írjátok le egy papírlapra. Miért?” (2-3 perc)

4, Megszemélyesítés (10 perc + 10 perc)

A csoport két alcsoportban dolgozik, mindegyik alcsoport elkészít és ismertet egy-egy életrajzot, majd a csoport egésze megbeszéli azokat.

„Van két ember, akiket úgy hívnak: Európa és Magyarország. Írjátok meg „Európa-ember” és „Magyarország-ember” élettörténetét! Az egyik csoport „Európa-ember”, a másik „Magyarország-ember” élettörténetét készítse el!”

5, Befejezetlen mondat (10 perc)

A résztvevők egyenként, írásban válaszolnak, és a csoport megbeszéli azokat.

„Fejezzétek be a papíron lévő mondatokat, mindenki egyenként fejezzen be minden mondatot.”

„Magyarnak lenni jó dolog, mert...”

Magyarnak lenni rossz dolog, mert...

Európainak lenni jó dolog, mert...

Európainak lenni rossz dolog, mert...”

„Miért gondolja így? Mindenki egyetért?”

6, Konstruktum (REP-teszt) (15 perc)

Közös vonások és ellentétek, érvelés pro és kontra; közösen, a moderátor táblára jegyzetel.

„Példa: Válasszon ki két tárgyat, amelyek hasonlítanak egymáshoz, és mondja meg, min alapul a hasonlóság. Ez a kettő miben különbözik a harmadiktól?

Céltárgyak: Alma – körte – narancs

Dimenzió / konstruktum: megterem hazánkban – nem terem meg hazánkban”

„Céltárgyak, hármas csoportokban: Budapest – Brüsszel – New York – Moszkva”

7, Kollázs (30 perc + 15 perc)

A csoport két alcsoportban dolgozik, mindegyik alcsoport elkészít és ismertet egy-egy „kollázst”, majd a csoport egésze megbeszéli azokat.

„Az újságokban található képek, rajzok, feliratok felhasználásával készítenek egy-egy kollázst, mellyel próbáljátok meg megfogalmazni: ’Mi ma Európa’, illetve ’Milyen legyen gyermekeim Európája?’”

Az egyes fókuszcsoportok résztvevői

1. Táblázat: Az első csoport résztvevői
(alacsonyabb iskolai végzettség, nem éltek külföldön)

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Éltek-e külföldön, ha igen, annak hossza hónapokban
1	férfi	31	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem
2	férfi	21	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem
3	férfi	21	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem
4	nő	20	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem
5	nő	23	Szaktanácsadó	Nem
6	nő	32	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem
7	nő	43	Szaktanácsadó	Nem
8	férfi	26	Gimnázium / Szakközépiskola	Nem

2. Táblázat: A második csoport résztvevői
(alacsonyabb iskolai végzettség, éltek külföldön)

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Éltek-e külföldön, ha igen, annak hossza hónapokban
1	Férfi	21	Gimnázium / Szakközépiskola	3
2	Nő	29	Gimnázium / Szakközépiskola	3
3	Férfi	24	Gimnázium / Szakközépiskola	18
4	Férfi	30	Gimnázium / Szakközépiskola	6
5	Nő	33	Gimnázium / Szakközépiskola	2
6	Nő	42	Gimnázium / Szakközépiskola	6,5
7	Férfi	25	Gimnázium / Szakközépiskola	2
8	Férfi	22	Gimnázium / Szakközépiskola	6

3. Táblázat: A harmadik csoport résztvevői
(magasabb iskolai végzettség, nem éltek külföldön)

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Éltek-e külföldön, ha igen, annak hossza hónapokban
1	Nő	26	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
2	Nő	34	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
3	Nő	23	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
4	Férfi	38	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
5	Férfi	25	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
6	Nő	38	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
7	Férfi	28	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem
8	Férfi	25	Egyetemi/Főiskolai diploma	Nem

4. Táblázat: A negyedik csoport résztvevői
(magasabb iskolai végzettség, éltek külföldön)

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Éltek-e külföldön, ha igen, annak hossza hónapokban
1	Nő	29	Egyetemi/Főiskolai diploma	12
2	Nő	23	Egyetemi/Főiskolai diploma	3
3	Nő	26	Egyetemi/Főiskolai diploma	12
4	Nő	32	Egyetemi/Főiskolai diploma	3
5	Nő	36	Egyetemi/Főiskolai diploma	2
6	Férfi	30	Egyetemi/Főiskolai diploma	24
7	Férfi	26	Egyetemi/Főiskolai diploma	2
8	Férfi	26	Egyetemi/Főiskolai diploma	2,5

2. sz. függelék. Az elemzett kollázsok fotói

1 holnap

1 ma

2 holnap

2 ma

3 holnap

3 ma

4 holnap

4 ma

Kvalitatív drogkutatások – a szerzői (kutatói) identitások

BEVEZETÉS

A kvalitatív kutatások egyik fontos eleme, hogy mikor tekintjük a kutatás során keletkező szöveget „hitelesnek”, „érvényesnek”? A kérdést a szakirodalomban a legerőteljesebben és a legismertebb módon Geertz tette fel, mindjárt többféle válaszlehetőséget is adva erre a kérdésre (Geertz 2001).

Bár a „hitelesség” és az „érvényesség”, „megbízhatóság” fogalmai hasonlóak a kvantitatív kutatások validitás és reliabilitás fogalmához, nyilvánvaló, hogy az ott alkalmazott módszerek nem jönnek szóba. Ezért más jellemzőket kell keresnünk a kérdés megválaszolásához. Az egyik ilyen jellemző – azaz a szöveg „hitelességének” mérője – a szerző (kutató) hangjának megjelenése a szövegben: a szöveghez képest – és az abban előforduló szereplőkhöz, tér- és időbeli jellemzőkhöz, cselekményekhez – hogyan viszonyul a szerző. Itt elsősorban a szerző explicit vagy könnyen felfejthető megjelenésének jellemzőiről van szó, és nem pedig egy mélyen elrejtett tartalomról. A kvalitatív szövegektől el is várhatjuk, hogy azokban a szerző (kutató) explicit módon megmutassa magát és viszonyulásait a szöveg (terep) szereplőihez, cselekményeihez, tér- és időbeli viszonyaihoz képest.

Ebben a vizsgálatunkban azt néztük meg, hogy droghasználókat egy speciális szintén, a résztvevő megfigyelés módszerével dolgozó szerzők (kutatók) hogyan jelenítik meg magukat a kutatásról beszámoló szövegekben. Tehát a kvalitatív kutatások egy speciális formájáról van szó – résztvevő megfigyelés –, egy speciális populációval kapcsolatban – droghasználók –, illetve speciális szintén: ez pedig a 1990–2000-es évek zenés tánczenei kultúrája és az annak helyet adó parti világa.

Azt vizsgáltuk tehát, hogy ezekben a szövegekben hogyan konstruálódik meg a kutató, illetve a szerző (kutatói, szerzői identitás), illetve ez a konstruálás milyen pszichológiai, episztemológiai és nyelvi jegyekkel ragadható meg?

Nyelvi szint: az egységes és egynemű szerző helyett szerzői funkciókról beszélünk; e megkülönböztetés előnyei a későbbiekben derülnek ki. A szerzői funkciók vizsgálata során tanulmányoztuk a deiktikus centrum változását, a deiktikus kivetítést, a fokalizációt, az egyenes–függő, vagy éppen a függő–egyes beszédbe való átváltást; az elbeszélő én és az elbeszélő én személydeixis(ei)t. A kérdésünk ezekben az esetekben az volt: hogyan és mikor működött a szerző ezeket a szerzői funkcióit?

Pszichológiai szinten tanulmányoztuk: a történetmondó viszonyát a történet világhoz, azaz a faktivitás, a megismerő horizont szűkítése, az episztemológiai modalitás, a Petőfi-féle (Petőfi 1991) jól formált szöveg (hozzáférhetőségi relációk) jelenségét; valamint a Geertz-féle hitelesség, jelen lenni fogalmakat, melyek vizsgálatunk tárgya szempontjából középponti jelentőségűek.

Kérdés: miért éppen akkor érzi a szerző, hogy meg kell szólalnia (azaz nem megszólalni, hanem szerzői funkcióit jól láthatóan működtetni, egészen az egyes szám első személyű megszólalásig, ami a szerzői funkciók egyik véglete, legdirektebb formája). Ennek lehet nyelvi oka (faktivitás), de lehet pszichológiai oka, pl. az, amikor a szerzőnek olyan jelentős közlendője van, amit csak így tud elmondani. Talán ezen a szinten működik a (minta)szerző – (minta)olvasó közötti pozicionálás: felfedező, határátlépő szerző–társutazó olvasó... A mintaszerző itt a szerző átfogó szövegalkotási stratégiáját jelenti, míg a mintaolvasó a szövegben tárgyasult olvasói szerepet (Umberto Eco nyomán Tátrai 2000).

Antropológiai-episztemológiai szint: a szerző a szerzői funkciókkal (leginkább az egyes szám első személyű megszólalással) átlép egy episztemológiai küszöböt, beleviszi az olvasót a „másvilág” egy újabb (még kevésbé „nyilvánvaló”, még inkább „más”, „idegen”) rétegébe (deiktikus drift teória): nemcsak a szöveg, hanem az olvasó felé is „dolgozik” a szerző (i funkció). Ez akkor fordul elő, amikor episztemológiai határátlépés történik, amikor megkérdőjeleződik a „mi” világunk, amikor a szerzőnek a hitelességét („ottjártát”) bizonyítania kell (ekkor fordul a korlátozó horizontokhoz, faktivitáshoz stb.).

Kvalitatív kutatói beszámolók jellegzetességei hordozzák a kvalitatív kutatói szituációs helyzetek, esetünkben a résztvevő megfigyelés jellemzőit. E módszert tovább bontva, találkozhatunk a megfigyelő, a szorosabb értelemben vett résztvevő-megfigyelő, a nyílt/vállalt kutatói pozíció vagy a szerep-pozíció alkategóriákkal.

SZERZŐI FUNKCIÓK

1. Pszichológiai-episztemológiai elemzés

Szerzői funkciók: szerzői identitás, identitás transzformáció

Ezeket a szerzői funkciókat Tátrai (2002) és László (2005) tanulmányai segítségével próbáljuk meg azonosítani. A kérdésünk tehát az, hogy miért éppen akkor érzi a szerző, hogy meg kell szólalnia (azaz nem megszólalni, hanem szerzői funkcióit jól láthatóan működtetni), amikor ezt a szöveg elemzése alapján feltételezzük. Ehhez a szerző és a történet világa közötti „realisztikus” viszonyulást kell bemutatni.

Hasznos elemzési szempontot tartalmaz a korábban említett (minta)szerző–(minta)olvasó közötti pozicionálás, ez ugyanis lehetővé teszi, hogy pl. felfedező, határátlépő szerző– társutazó olvasó nyelvi-pszichológiai konstrukciókat feltételezzünk.

Narratív perspektíva: a történetmondó és a történet világa

A szerzői funkciók elemzésének másik nagy területe a narratív perspektíva vizsgálata (Tátrai 2002; László 2005). Ennek viszonylag kialakult formái vannak, amikkel a későbbiekben foglalkozunk.

Az episztemológia felől azok a gondolatok az érdekesek, amelyek – mintegy paradox módon – azáltal növelik a hitelességet/realisztikusságot, hogy az episztemológiai horizontot éppen hogy szűkítik (episztemológiai modalitás, faktivitás, a geertzi „jelenlét” – Geertz 2001) (ahogy erre pl. Petőfi 1991 utal).

1. A „liminoid” szerző

A liminalitást az átmeneti rítusok értelmében használjuk, ahol a liminalitás egy jól körülhatárolható stádiumot jelöl (van Gennep nyomán Turner 2002): az elkülönítés (szeparáció) és az egyesülés szakaszai közötti köztes állapot.

„Én egy parti, az általam vizsgált közösség egyik központi szerepű rítusának, értelmezését kísérem meg. Nyugati tér, 6-os busz megállója, hideg és sötét. Persze esik, többek állítása szerint”

- EPISZTEMOLOGIAI VÁLTÁS
- SZEPARÁCIÓ (Turner) Geertz: „jelen lenni”

Nowsound előtt mindig esik. Eleinte még csak néhányan ácsorgunk a megállóban – csak a rutintalanok érkeznek ilyen korán, persze, fogalmunk se volt róla, mikor indul a partibusz. Kiérünk a külvárosba, üres gyárépületek és üres mezők közé. A busz egy földútra kanyarodik, kacsaringózik még egy kicsit...

- SZEPARÁCIÓ (Turner)

A parti... Mindenki kedves, mindenki szereti a másikat. A buli idejére nem igazán számít, valójában ismerik-e egymást az emberek, lehet, hogy másnap az utcán meg se ismernék egymást, de ezekre az alkalmakra barátok.

- LIMINOID HELYZET

Egy másféle tudatállapot, amit mindenki eldönthet, hogyan ér el: a zene és a látvány adott, kábítószerrel vagy anélkül, a tömeg hatása által elragadva. Észre sem veszem, hogy vége a bulinak, egyszer csak hirtelen vége szakad a zenének és feloltják a villanyokat. Egy kis tolongás a ruhatárnál, aztán kilépünk a szabadba, már világos van, kis csoportokban indulunk, egyesek autóik és a várakozó taxik, mások a főút, a buszmegálló felé – visszafelé a partibusz már nem közlekedik.”¹(Angyalosy Eszter 2002, 5)

- REINTEGRÁCIÓ

A kutatói pozíció átmeneti rítuson halad keresztül, a „liminoid” szerzőt a megfigyelő, kívülálló olvasói pozicionálás jellemzi

¹ Angyalosy Eszter. 2002. „Egy éjszaka a föld alatt...” Az underground technozene köré kialakult csoportkultúra antropológiai elemzése.

2. A résztvevő kutató és az értelmező szerző

A résztvevő kutatás a kvalitatív kutatások egyik jól ismert és gyakran alkalmazott formája (Denzin és Lincoln 2000). A szövegek értelmezéséhez különbséget kell tennünk az elbeszélői ágens (mint nyelvészeti alany) és a történetmondó, elbeszélő személy között (Tátrai 2001; László 2005). Az előbbihez rendeljük a szerzői funkciókat!

„Először belépve

- SZEPARÁCIÓ? (KÉSŐBBIEKBŐL KÖVETKEZTETVE) Geertz: „jelen lenni”
- A SZERZŐ MINT NARRÁTOR

egy acidpartiban nem látunk mást, mint embereket, akiknek mozdulatai folytonosan feldarabolódnak a sztróboszkópok fényében, a teret néha sűrű füst árasztja el, miközben egyenletes ütemű zene szól fizikális értelemben is stimuláló hangerővel.

- EPISZTEMOLÓGIAI HATÁRÁTLÉPÉS

A szóbeli interaktusok folyamatosan akadályba ütköznek, szinte csak mutogatni lehet, ezért az emberek legtöbbször nem beszélnek, csak a legalapvetőbb közlésekre szorítkoznak, ugyanakkor nincsenek egyedül, hanem meghatározott körben együtt maradnak.

Lassan értettem meg

- AZ OLVASÓ TRANSZPONÁLÁSA, A SZERZŐ MINT NARRÁTOR

későbbi terepmunkám világát, melyben az egyedüli lehetséges viselkedés a bámészkodás maradt. Fokozatosan világossá vált, hogy nem én vagyok az egyetlen ilyen, s hogy lényegében mindenki bámészkodik (ha nem csukott szemmel táncol).

- EPISZTEMOLÓGIAI HATÁRÁTLÉPÉS: LIMINOID HELYZET

A résztvevők körbe-körbe mozognak a partitérben, látszólag célirányosan, mintha éppen keresnének valakit, de mikor tudatosan követni kezdtém egy-egy embert, mindig kiderült, hogy az nem egy konkrét személyt keres, hanem találkozások sorozatát. Néhány óras bámészkodás után az emberek sajátos benyomások alapján állnak össze bennem „személyiségekké”.

- A SZERZŐ MEGKONSTRUÁLJA ÖNMAGÁT ÉS POZICIONÁLJA MAGÁT A PARTIZÓKKAL SZEMBEN

(...) a drogszociológia megállapításával élve „újfajta kontrollmechanizmusokat mozgósítanak a hagyományos kontroll összeomlása mellett:

- FAKTIVITÁS, EPISZTEMIKUS MODALITÁS, HORIZONTSZÚKÍTÉS EGY FONTOS KÖZLÉSHEZ

a parti a meztelen táncoló testek, a drogok és a verbális némaság jelenlétében sem mondható ugyanazon kontroll alól felszabaduló primer vágyak kielégítési terének, ehelyett inkább a társas lét és az egyedüllét közti átmenet, a tudattágító drogok keltette érzékelési relativizmus..., ahol a belső külsővé tétele (tánc) és a külső belsővé válása (bámészkodás) olyan kulturális teret hoz létre, melyben a kielégülés, a botrány, a bacchanália létrejötte lehetetlen. Számomra az első élményem idején éppen az volt meglepő, hogy amennyire (többségi értelemben) „kriminális” terület a parti, annyira ritka benne az erőszak, a nyílt konfliktus, esetleg a rosszullét, a pszichés vagy fizikai összeomlás.

- KUTATÓ ÉS SZERZŐ KÜLÖNBSÉGE

Első ottlétemkor nem értettem, honnan szól a zene.

- A HORIZONTSZÚKÍTÉS, EPISZTEMIKUS HATÁRÁTLÉPÉS (A ZENE LESZ AZ EGYIK KÖZÉPPONTI ELEM)

A zene ritmusa határozza meg a résztvevők mozgását, rajtuk keresztül válik láthatóvá. A zene annyira domináns, előtérbe tolt tényezője, kontrollálója a parti világának, olyan fizikailag is stimuláló hangerővel szól, hogy addigi ta-

pasztalataim alapján valamilyen színpadot kerestem, valami megvilágított centrális teret, ahol a zenét előállítják.

• HORIZONTSZŰKÍTÉS

(...) A résztvevők az LSD esetében „trip”-nek, azaz utazásnak nevezett élménykomplexumban találkoznak egymással, ennek a találkozásnak rendszeres, éjszakai (azaz a nappali világhoz képest szimbolikus-inverz) tere az acidparti.”

(...) Ebben zajlik a szubjektív és objektív elemekkel átszőtt nem verbális, de az emberek közötti kapcsolatokra irányuló speciális együttlét, melyben sosem lehet biztosan megmondani,

- LÉNYEGES KÖZLÉS A PARTIRÓL („semmi sem biztos”)
- A KUTATÓ POZICIONÁLJA MAGÁT A PARTI TAGJAIHOZ,
- POZICIONÁLJA AZ OLVASÓT EGY BIZONYTALAN HELYZETBEN

hogyan valami ténylegesen megtörtént-e, vagy ténylegesen úgy történt-e meg, ahogyan a résztvevők emlékeznek rá.”²(Fejér Balázs 1997)

A szerző mint narrátor – a szerző narrátorok, karakterek, szereplők hangján (kutató, acidparti résztvevő: báméskodó, táncoló; drogszociológus stb.) szólalhat meg, több szereplőként konstruálhatja meg magát (vö. polifónikus szöveg, Bahtyin). A kutatói pozíció („lassan kezdtem megérteni”, „első alkalommal”) és a szerzői („beavatott”) pozíció/szerep megkülönböztetése. Az implikált szerző mire „utasít” minket? Az olvasó kerül „liminoid” helyzetbe, de nem kell felvennie semmilyen, a szövegben előforduló vagy implikált szereplő pozícióját sem. A mintaszerző: a sűrű leírás szövegalkotási stratégiáján keresztül a mintaolvasó számára befogadhatóvá, átélhetővé válik a másság: a (minta)olvasó számára felkínálja a megfigyelő pozíció mellett a „láthatatlan résztvevő” pozícióját is.

² Fejér Balázs. 1997. *A Parti*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 48.

2. A szerző nyelvi megjelenése a kvalitatív beszámolóokban

A kvalitatív beszámolók a nyelvi formáltság tekintetében határterületen mozognak, egyszerre hordozzák a tudományos stílus és a narratív (élmény)beszámolók jegyeit. A módszertani tankönyvek szerint a „Az írás stílusa attól lesz tudományos, hogy egyrészt megfelelően használt szakkifejezéseket tartalmaz, másrészt egyfajta előírással fegyelmezettség, „hűvös objektivitás” jellemzi. A tudományos stílus akkor lesz jó stílus egyben, ha a szöveg világos, gördülékeny és nem jellemzi szürke sablonosság.” (Szokolszky 2004: 568) Ugyanakkor a kvalitatív beszámolóban – Geertz óta – fontosnak tartják hangsúlyozni a kutató résztvevő, tapasztalatszerző szerepét. Ezért a kvalitatív beszámolóban a szerző jelenléte nyelvilag is tükrözi a határterületiséget.

A szerző szerepét eddig elsősorban az irodalmi művek és az önéletrajzi beszámolók elemzések vizsgálták. A narratív pszichológiai és nyelvészeti elemzés alapján Pólya (1999) megállapítja, hogy az egyes szám harmadik személyű narrátorok más szereplőkkel megtörtént eseményeket mondanak el, nincs önéletrajzi megfelelőjük (kivéve, amikre nem mi emlékszünk és átvesszük), míg az egyes szám első személyű narrátorok olyan eseményeket beszélnek el, amelyeknek korábban önmaguk is részesei voltak, vagyis a narrátor egyben az elbeszélés egyik szereplője pl. önéletrajzi elbeszélések.

A narrátor és szereplők viszonyáról Pólya (1999) az alábbi megkülönböztetést teszi: a harmadik személyű narrátor lehet a) mindentudó elbeszélő (pl. szereplők belső világa is megjelenik), b) onnipotens narrátor: még csak nem is sugallja, hogy részese az eseményeknek, mégis a helyzet ismerőjeként lép fel (az olvasó/hallgató számára ettől lesz életszerű) vagy c) a narrátor és a szereplő eltávolodik egymástól. Az első személyű narrátor esetén a történetnek vannak más szereplői is, akik csak harmadik személyű narrátorként jelenhetnek meg, vagy az első személyű narrátor (felidéző) és szereplőként megjelenő (átélő). Az „önéletrajzi emlékek felidézésekor a személyek különbséget tudnak tenni aszerint, hogy az emlékeikhez kapcsolódó vizuális képzeteikben kívülről vagy az eredeti helyzetükkel megegyező nézőpontból látják önmagukat.” (Pólya 1999, 173)

Az emlék fenomenális tulajdonságaként értelmezett perspektíva vizsgálatakor Nigro és Neisser (1983/1992, idézi Pólya 1999) az alábbi megkülönböztetéseket teszik a beleélő és a megfigyelő perspektívájú emlékek között: az emocionális, ill. tudatos emlékek több külső perspektívát, a régebbi vagy élénk

emlékek több megfigyelő perspektívát, a tárgyi körülmények több külső perspektívát tartalmaznak.

A narratív perspektíva nyelvi elemzése során három aspektust emel ki: 1) modalitás (a megnyilatkozás tartalmát személyes vagy társas vonatkozású ismeretei alapján minősíti – faktív, episztemikus, deontikus), 2) idézett beszéd (másoktól vagy korábbi önmagától idézett megnyilatkozások vagy tudattartalmak megfogalmazása – egyenes vagy függő beszéd vagy implikált perspektíva), 3) deixis (a beszélő személy szituációját a szavak jelölik – személy, hely, idő, szociális és diszkurzus deixis).

Tátrai (2000) a szövegnyelvészet és az irodalomtudományi elbeszéléselemzés összehangolásával irodalmi szövegek alapján a szerzőiséget és az elbeszélő pozicionálását az alábbiak szerint rendezi csoportokba.

	implicit elbeszélő-én	explicit elbeszélő-én
ő-elbeszélés	az elbeszélő „én” hiánya az elbeszélt „én” hiánya	az elbeszélő „én” megléte az elbeszélt „én” hiánya
én-elbeszélés	az elbeszélő „én” hiánya az elbeszélt „én” megléte	az elbeszélő „én” megléte az elbeszélt „én” megléte

1. táblázat. Az „én” elbeszélő szövegekben betöltött kettős szerepének megkülönböztetése. (Forrás: Tátrai 2002)

Nyelvészeti elemzés

A kognitív nyelvészet alapja, a mentalizmus abból indul ki, hogy a nyelvünkben tükröződik a megismerésünk. A kognitív nyelvészet egy funkcionális nézőpont, amelyben a nyelv lényege és jellegzetes vonása az információ feldolgozása, tárolása és a jelentés közötti kapcsolat. Alapfeltevése, hogy a világról való tudás és megismerés reprezentálódik a nyelvben. A kognitív nyelvészeti elemzés két alapfogalma a perspektíva/perspektivizáció és a szubjektívizáció.

Perspektíva/perspektivizáció

Perspektíva: mivel általában a beszélők és írók olyan dolgokról számolnak be, amelyek velük történtek, vagy olyan események, amelyekben részt vettek, a nézőpont általában a beszélőé (Chafe 1994), de a nézőpont áttevődhet egy másik

szereplőre is – ez azt jelenti, hogy a beszámolók nem feltétlenül mindig egy nézőpontból kerülnek bemutatásra.

A szöveg szemantikai reprezentációja érdekében a szöveg jelentését a személyes forrásoknak kell tulajdonítani (Palacas 1993). Mivel minden megnyilatkozás tulajdonképpen szubjektív (tehát a mindenkori beszélő nézőpontjából való), ezért a szubjektív kifejezés nem túl informatív – ezért Sander és Spooren (1997) a következő distinkciót javasolja: csak akkor szubjektív egy beszámoló, ha abban valamilyen érzelmi vagy gondolati elem megjelenik pl. az (1)-es mondat nem szubjektív, de a (2)-es és a (3)-as igen (Sanders és Spooren 1997 példái alapján):

- (1) János Párizsban van.
- (2a) Mária szerint János Párizsban van.
- (2b) Szerintem János Párizsban van.
- (3) János szereti Párizst.

Szubjektivizáció

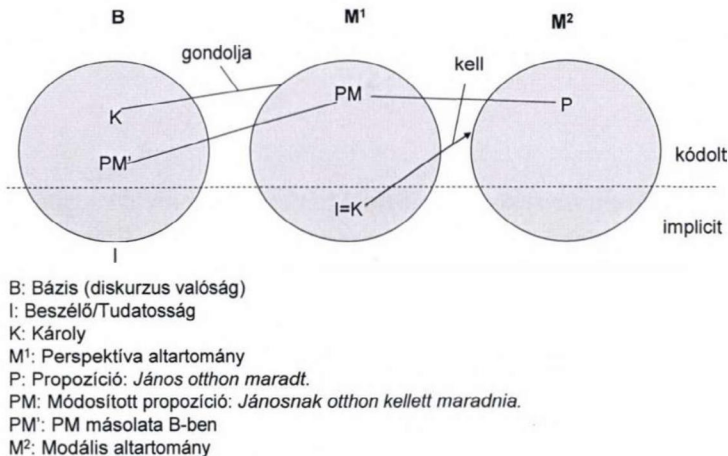
A szubjektivitás fogalma Lyons (1982, 102) szerint: a természetes nyelvekben megnyilvánuló azon természetes eljárási mód, amely során a lokúciós ágens kifejezi magát, attitűdjeit, gondolatait. Langacker és Traugott alapozta meg a funkcionális-kognitív nyelvészetben a szubjektivitás nyelvészeti kereteit.

Langacker (1999) szerint a szubjektivizáció elsősorban szinkrón jelenség, de diakronikus jellege is megjelenik abban, ahogyan az alany/szobjektum objektív megkonstruálása csökken. Ennek a csökkenésnek következményei vannak a grammatikalizációra, amelyet a szinkrón elemzéssel és leírással tudunk feltárni. A szubjektivizációt négy fő paraméter határozza meg: a) a státusz változása (aktuális-potenciális, specifikus-általános), b) a fókusz változása (attól függően, hogy mely elemek kerülnek a figyelem középpontjába), c) a tartományok változása (fizikai interakció-szociális vagy tapasztalati), d) a cselekmény, aktivitás helye. (Langacker 1999, 155–6).

Traugott és munkatársai (2002) elméleti keretében a szubjektivizáció, mint diakronikus folyamat kerül elemzésre. A szubjektivizáció az a folyamat, amelyben a jelentések egyre közelebb kerülnek a beszélő szubjektív elképzeléseihez vagy attitűdjeihez. (Traugott 1989, 31). A szemantikai változást három fő tendenciában határozza meg: a) váltás a külső leírásokból a belső értékelések felé, b) szövegszintű és metanyelvészeti kiterjesztések, c) a beszélő nagyobb szintű

bevonása. (Traugott 1989, 34–35). Következésképpen, ha egy szótári elem vagy konstrukció a szociofizikai referenciavilágában megalapozott, valószínű, hogy idővel a beszélők olyan poliszémiákat hoznak létre, amelyek a beszélő referenciavilágában megalapozottak, vagyis az érvelésben, a hiedelmekben vagy a diskurzushoz kötődő metatextuális attitűdben. Habár Traugott diakronikus szemléletben kezeli a szubjektívizációt, megjegyzi, hogy a szubjektívizáció a szemantikai változásnak egy olyan kiterjedt tendenciáját mutatja, amelynek különböző területei vannak, úgymint a szótári elemek változása, az evidenciális és episztemikus tartományok változása, a lokúciós igék (pl. ígér, ellenáll) határozószók performatívá változása. A közös nevező ezekben a folyamatokban a beszélő nézőpontjának hangsúlyozása. Traugott szerint tehát a szubjektívizáció nem csökkenéssel jár együtt, hanem egy pragmatikai megerősődéssel vagy gazdagodással. (Traugott 1999, 188)

Sanders és Spooren (1997) példái alapján bemutatva: az (1)-es mondatban nincs szubjektifikáció, míg a (2a, b) mondatokban a „János Párizsban van” kijelentés szorosan köthető Máriához és a beszélőhöz. Ugyanígy, ha a közlés tartalmaz egy szellemi/lelki állapotra utaló kifejezést pl. szereti (3), a szubjektifikáció impliciten történik meg, mert azt feltételezzük, hogy a szereplő szellemi/lelki állapotát tükrözi.

1. ábra. Egy episztemikusan módosított megnyilatkozás beágyazott perspektívában ábrázolása. *'Károly azt gondolja, hogy Jánosnak otthon kellett maradnia.'*

(Forrás: Sanders és Spooren 1997)

Vagyis a nézőpont akkor válik szubjektívvé, ha a beszélő expliciten kinyilvánítja, azt vagy köti valakihez. Tehát a szubjektifikáció kétféleképpen kivitelezhető:

- a beszélővel való kapcsolatban – szubjektifikáció
- kapcsolat a beszélőtől független konkrét vagy absztrakt személyekkel – perspektivizáció

Az elemzés módszere

A kvalitatív beszámolóknak megjelenő szerzőiséget a perspektivizáció és szubjektivizáció nyelvi reprezentációjának elemzésével végeztük el. Sanders és Sporen (1997), Pólya (1999), továbbá Tolcsvai Nagy (2006) erre vonatkozó munkái alapján az alábbi nyelvi jegyeket vizsgáltuk meg:

- deixis
- az alany szerepe
- modalitás
- idézett beszéd

A szövegek egyes nyelvi jellemzőinek lekérdezését a NooJ számítógépes rendszerrel végeztük el. A két szöveg egyes – szerzőiségre vonatkozó – nyelvi jellemzőit hasonlítottuk össze.

Deixis

A személydeixis elemzésekor a személyes névmásokon kívül az igealakok morfológiájában megjelenő grammatikai rámutatást is regisztráltuk.

A hely- és idődeixis során az explicit idő- és térkijelöléseket elemeztük.

	Résztevő kutató – értelmező szerző	„Liminoid” szerző
Személydeixis	Sg1: 6,88% Sg3: 70% Pl1: 2% Pl3: 64%	Sg1: 22% Sg3: 65% Pl1: 2% Pl3: 11%
Hely- és idődeixis	Hely: 3,23% Idő: 4,45%	Hely: 12,5% Idő: 5,6%

2. táblázat. A deixis szövegbeli eloszlása százalékos arányban/tagmondat.

Modalitás

A modalitás szemantikai kategória, de összefügg a beszédaktussal és a mondatfajtákkal. A beszélői attitűdöt jelölhetik

- a módosítószók (pl. talán, biztosan, feltehetőleg),
- modális-pragmatikai partikulák (pl. bárcsak, vajon, egyáltalán),
- módosító mondatrészek, modális tagmondatok (pl. minden valószínűség szerint, úgy vélem, igaz).

Tágabb értelemben minden mondat modális, ami nem tényt közöl.

A szövegekben a modalitás típusait nem különböztettük meg, csupán a szubjektívizációt jelölő modalitásokat regisztráltuk (pl.: -hat/-het, módbeli segédigék, mondatfajta váltakozása stb.).

	Résztvevő kutató – értelmező szerző	„Liminoid” szerző
Modalitás jelenléte	11%	38%

3. táblázat. A modalitás jelenlétének eloszlása százalékos arányban/tagmondat.

Idézett beszéd

A vizsgálati alanyoktól vett idézetekben és a szakirodalomra való hivatkozás formájában megjelenő függő és szabad függő beszéd jelenlétét vizsgáltuk.

	Résztvevő kutató – értelmező szerző	„Liminoid” szerző
Idézett beszéd	11%	38%

4. táblázat. Az idézettség jelenlétének eloszlása százalékos arányban/tagmondat.

3. A szerző „jelenléte” a kvalitatív beszámolóokban

A résztvevő kutató – értelmező szerző

A résztvevő kutató – értelmező szerző dolgozata nem klasszikus felépítésű, egy nagyobb munka egy fejezete. Négy címmel elválasztott részre oszlik: A parti terei, Báméskodás és megidézés, A beavatottság, A DJ. A dolgozatot a tudo-

mányos munkákra jellemző leíró jellegű szerkezetek, általános alannal és főneves szerkezettel rendelkező mondat szerkezetek jellemzik. A szerző a harmadik bekezdésben jelenik meg – egyes szám első személyű ige formájában – először („Azért tartom...”), és csak a negyedik bekezdésben nevezi meg egy birtokos szerkezettel a pozícióját („Terepmunkám során...”). A dolgozat nagyobb részét alkotja az értelmezés, és szinte csak a Báméskodás és megidézés fejezetben olvashatunk a résztvevő kutató közvetlen tapasztalatairól. Ebben a fejezetben a szerző az olvasót is bevonva (inkluzív mi) vezeti végig a bemutatott partin, az értelmező szerkezetek mellett gyakrabban jelenik meg résztvevőként: egyes szám első személyű szerkezet, explicit személyes névmás, pontos tér- és idői leírások alkalmazásával, a szubjektívizációt jelölő episztemikus modalitással.

A beavatottság című fejezet visszatér az értelmező szerzői perspektívájához, amelyet a szakirodalmi hivatkozások használata – mint újabb, külső perspektívák alkalmazása – is jellemez, továbbá az esemény történeti háttérének bemutatásával a résztvevő kutató – és az olvasó is – eltávolodik a bemutatott partitól, a „partiélménytől”. A „partiélményt” ebben a fejezetben már nem a szerző saját élményei, hanem a partira járók tapasztalatának felidézése és értelmezése eleveníti fel (többes szám harmadik személyű főneves szerkezetek).

A DJ című fejezet a parti egyik „főszereplőjének” bemutatása, funkciójának körülírása és intézményesülésének történetét írja le. Habár a szerző expliciten utal saját tapasztalataira és élményeire (egyes első személyű megnyilatkozás, pontos hely- és időmegjelölés) a tárgyával kapcsolatban, a fejezetben az értelmező stílus dominál. A fejezet lezárásaként az olvasót is meghívva (inkluzív mi) saját élményeire hivatkozik.

A „liminoid” szerző

A „liminoid szerző” dolgozata „klasszikus” tagolású: Bevezetés, Alfejezetek (Az underground „technokultúra” helye az ifjúsági szubkultúrák között; A kutatás, a terep; A „transz kultusza” – sűrű leírás egy partiról; Kérdések az ideológiával kapcsolatban; A „transz” szerepe; Miből lett a technoparti – mi lett a technopartiból?; A „zene üzenete”), Az ideológia megjelenése a szubkultúra életében (Az „egyenlő esélyek” kultúrája; Öltözködés, stílus), Underground, Az ellentmondások (Techno, az univerzális üzenet – vidék – Budapest és Magyarország – külföld; „Egyenlő esélyek” – hierarchia a szubkultúrán belül; „Egyenlő esé-

lyek – gazdasági szempontok), A „hétköznapi” (A kábítószerrel), Összegzés – egy szubkultúra elemzésének tapasztalatai.

A liminoid szerző a dolgozat első bekezdésében, egy interjúalanytól vett idézettel jelzi, hogy nem csak a saját élményeiről lesz szó, de már a Bevezetésben kijelöli kutatói pozícióját, perspektíváját a résztvevő kutató – értelmező szerzőével azonos birtokos szerkezettel („Terepmunkám...”). A liminoid szerző dilemmáit, kérdéseit is megosztja az olvasóval, ezzel bevonva őt nemcsak az adatgyűjtés – a parti – élményébe, de a kutatás egész folyamatába.

A liminoid szerző mindvégig expliciten jelen van, pontos idő- és térjelöléseket alkalmaz, szubjektívizációt jelölő episztemikus modalitás jellemzi.

A „liminoid” szerző írása „többszólamú”: megjelenik benne a résztvevő kutató, az értelmező szerző, az interjúalanyok és a szakirodalom perspektívája is.

Diszkusszió

Vizsgálatunkban olyan kvalitatív szövegeket elemeztünk, amelyek több alapvető szempontból hasonlóságokat mutattak: az elektronikus tánczenei kultúra saját színtereit mutatták be, a partit, ami térben és időben is jól elkülönül a „mindennapok” rendszerétől. A kutatók résztvevő megfigyelők voltak, noha annak más-más formáit alkalmazták, a kutatások célja a parti bemutatása mellett a partin történő droghasználat megismerése és ábrázolása voltak.

A pszichológiai, episztemológiai és nyelvi elemzések alapján, amelyek célja a szerzői (kutatói) jelenléten keresztül a szövegek „hitelességének”, „érvényességének” vizsgálata volt, a következő megállapításokat tettük:

- a szerzői (kutatói) pozíció nyílttá tétele: kutató és szövegíró megkülönböztetése
- reflektálttá tétele
- nyelvi eszközök alkalmazása és tanulmányozása
- pszichológiai és episztemológiai eszközök, eljárások alkalmazása és tanulmányozása
- a kvalitatív tudományos stílus meghatározása

Véleményünk szerint a résztvevő kutató – értelmező szerző és a liminoid szerző megkülönböztetésével nemcsak a kutató-szerző „mozgását” (interperszon-

ális, valamint olyan tér- és időbeli mozgások, amelyek homológok a szcéná interperszonális kapcsolatrendszerének változásával) tettük láthatóbbá, hanem ezen keresztül a szövegek érvényességéhez, hitelességéhez is hozzájárultunk. A kutatás eredményei véleményünk szerint használhatók erre a célra (az elemzés/olvasás idején), illetve a kutató (szerző) szövegbeli pozicionálását is pontosabbá tehetik (az írás idején). Így tehát a kvalitatív szövegek esetén a mintaolvasó és mintaszerző nagyobb fokú együttmozgását állapíthattuk meg, amely az értelmezés számára további lehetőségeket kínál: kezdve a „kívülálló” olvasótól a „láthatatlan” résztvevőig, illetve annak feltárásáig, hogy voltaképpen mire is szólít fel bennünket a szerző? Azonkívül, hogy úgymond leírja és közlést teszi tapasztalatait az adott szcénával kapcsolatban, igyekszik az olvasót valamilyen szerep, viszonyulás, értelmezés stb. kialakítására is ösztönözni a szcénával kapcsolatban. Ezzel persze az olvasó vitába szállhat, így az értelmezés lehetőségei bővíthetnek. Egy leegyszerűsített scenáriót feltételezve a szerző meghatározott pozícióba rendeli az olvasót, aki ezt esetleg anélkül foglalná el, hogy erről tudomása lenne. A szerzői (kutatói) pozíciók vizsgálata ezekben az esetekben is segíthet bennünket a szerzői szándék feltérképezésében!

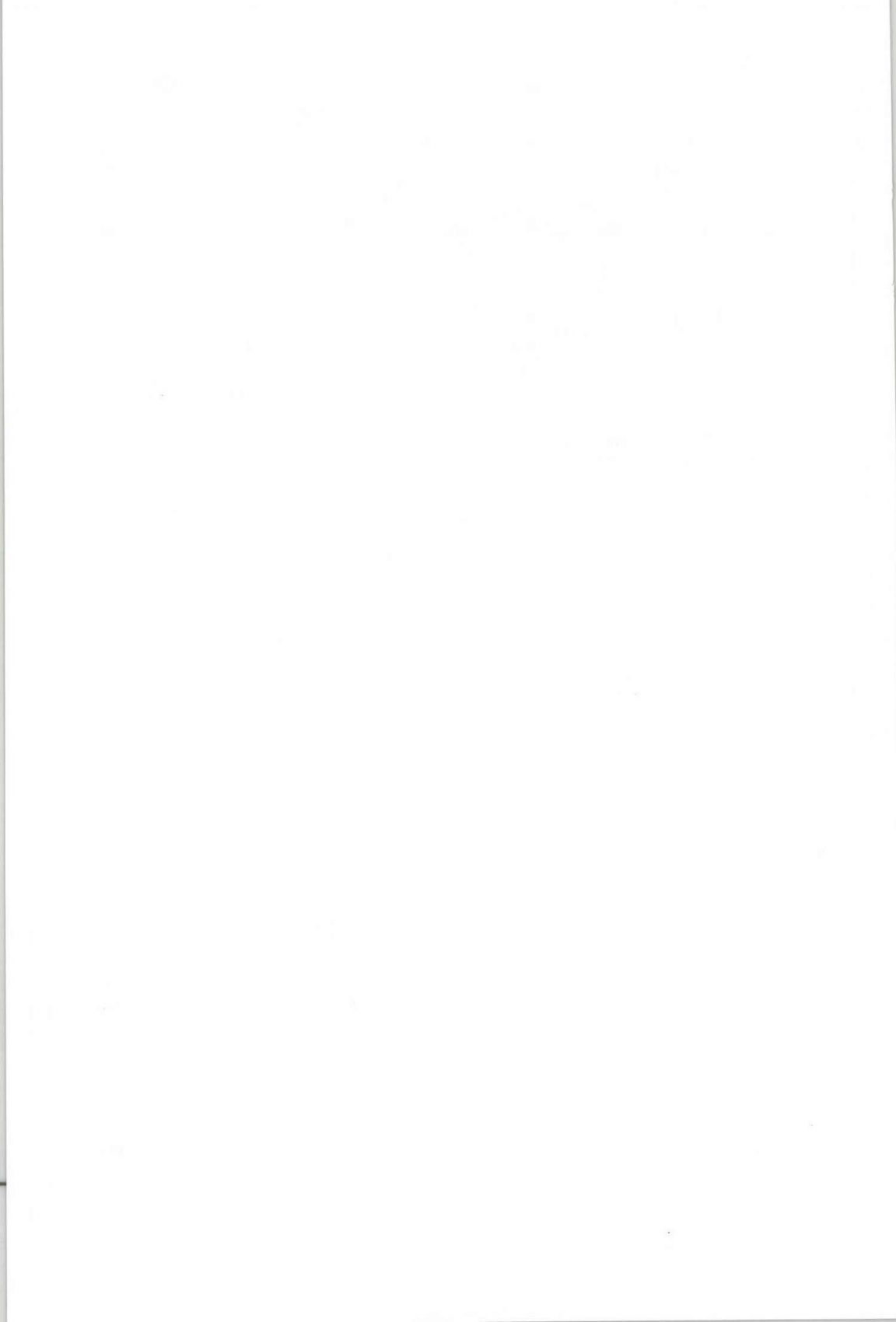
ELEMZETT SZÖVEGEK

- Fejér Balázs (1997): *A Parti*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 48. Budapest.
- Angyalosy Eszter (2002): „*Egy éjszaka a föld alatt...*” Az underground technozene köré kialakult csoportkultúra antropológiai elemzése.

HIVATKOZÁSOK

- Angyalosy Eszter 2002: „*Egy éjszaka a föld alatt...*” Az underground technozene köré kialakult csoportkultúra antropológiai elemzése.
- Athanasiadou, Angeliki Canakis, Costas, Cornillie, Bert. 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Atkinson, Paul. 1999. A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, szerk. Thomka B., 121–149. Budapest: Kijárat Kiadó.

- Beran Eszter és Unoka Zsolt. 2005. A narratív perspektíva váltás kölcsönös szabályozása mint az affektus-reguláció egy módja a pszichoanalitikus helyzetben. In *Életciklusok. Animula*, szerk. Pető K., 103–113.
- Denzin NK és Lincoln YS. 2000. *Handbook of qualitative research*. London: Sage.
- Fejér Balázs. 1997. *A Parti*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek: 48. szám.
- Geertz C. 2001. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.
- Langacker, R. W. 1998. On subjectification and grammaticalization. In *Discourse and Cognition: Bridging the gap*, szerk. Koenig, J.-P., 71–89. Stanford: CSLI Publications.
- László J. 2005. *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Lyons, J. 1982. Deixis and subjectivity: Loquor, ergo sum? In *Speech, Place, and Action: Studies in Deixis and Related Topics*, szerk. Jarvella, R. J. and Klein, W., 101–24. New York: John Wiley.
- Petőfi S. János. 1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása. In *Szemiotikai szövegtan 2.*, szerk. Petőfi S. J.–Békési I., 7–37. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Pólya T. (1998). Személykonstrukció a narratívumban: a narratív perspektíva funkciója, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 37(5–6), 567–576.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert. 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In *Discourse and perspective in cognitive linguistics*, szerk. W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh, John Benjamins, 85–112. Amsterdam: Philadelphia.
- Szokolszky, Á. 2004. *Kutatómunka a pszichológiában*. Budapest: Osiris.
- Tátrai Szilárd. 2000. Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr*, 226–238.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor és típus, 64–91. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Traugott, E. C. 1999. The rhetoric of counter-expectation in semantic change: a study in subjectification. In *Historical semantics and cognition*, szerk. Blank, A. and Koch P., 185–210. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Traugott, E. C. and Dasher, R. B. 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner V. 2002. *A rituális folyamat*. Budapest: Osiris.

Az emlékezet szociológiai elméletéhez¹

Közel száz év nem volt elég ahhoz, hogy az emlékezet megismerése paradigmatis kutatássá váljon, még mindig „alulszervezett, középpont nélküli tudományterületnek” számít (Olick és Robbins 1999). A társadalmi emlékezet makacsul ellenáll a rendszerezésnek, s ha ez mégis sikerülne valahol (mint Franciaországban vagy Németországban), elmélete nehezen átültethető. Amikor működésbe lép, akkor gondot okoz a történészeknek, mert nem hordoz történetileg biztos információkat a múltból, hiszen nem lineáris, és nem a történettudomány oksági összefüggéseit követi. Sokszor „hamisan” idézi fel a történelmet – így aztán a történészek leginkább a hagyományok és ünnepek felől tudják megközelíteni. Gondot okoz az antropológusoknak is, mert az általuk előszeretettel különválasztott három megismerési szint, a reprezentáció, a performansz és a narráció a társadalmi emlékezetben vadul keveredik. Az emlékezet paradigmatis megismerésében a legkönnyebb dolga talán a művészettörténetnek és az irodalomtudománynak volna, hiszen e kettő nem magát az emlékezetet, hanem annak csupán egy ábrázolatát tartja a kezében, melyet aztán a saját ikonológiai, illetve irodalomtudományi módszereivel elemez. Ezzel azonban el is veszett a lehetősége arra, hogy magát a társadalmi emlékezetet értelmezze. A társadalmi emlékezet még legjobb ismerőseinek, a szociálpszichológusoknak is gondot okoz – számukra az emlékezetkutatás talán legnagyobb problémája a személyes és a közösségi emlékezetmódok és -formák közötti kapcsolat megválaszol(hat)atlansága és az a kihívás, mely a kognitív tudományok felől érkezett. Végül gondot okoz a szociológusoknak is, mint azt azonnal látni fogjuk.

¹ A tanulmány eredetileg a socio.hu 2012/1. számában jelent meg, ld. <http://www.socio.hu/3pdf/5kovacseva.pdf>

Mindeközben, az elmúlt két évtizedre visszatekintve az emlékezetpolitika turbulenciájára lehetünk figyelmesek szerte a világon: naponta nyílik egy kiállítás, majd minden naptári napra esik egy történelmi évforduló, egyik emlékművet leplezik le a másik után, az újabb és újabb történelemkönyvekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni – mintha tényleg az emlékezés korát élnénk, ahogy néhány történész és filozófus e korszakot nevezi. Sorvasztó emlékezet-láz bántja Európa társadalmait, az emlékezet-ipar, az emlékezet-termelés soha nem ért el olyan méreteket, mint mostanában. S amiből ennyi van, az a társadalomkutatás számára is egy idő után unalmassá válik. De talán épp ez az új keletű unalmassága teszi lehetővé, hogy kissé eltávolodva az esettanulmányoktól az elmélet felé, az emlékezetet most a szociológia paradigmájában értelmezhessem.

Nem állítom, hogy ez magától értetődő, hiszen a társadalmi emlékezet a szociológiaelmélet perifériáin jelenik csak meg. A szociológusoknak is gondot okoz ez a társadalmi működésmód, mert csak nehezen és hiányosan osztályozható, mérni pedig meglehetősen nehézkes. A szociológia ráadásul mindig is idegenkedett a „személyestől”, azt a pszichológia birodalmába utalta. De nem kevésbé idegenkedett a „kollektívától” sem, ahogy azt a társadalomlélektan elgondolta. Az emlékezetnek az a sajátossága, hogy érzelmek váltják ki és maga is érzelmeket gerjeszthet, szintén sokban magyarázza periférikus helyzetét e diszciplínában. Nem könnyítette meg az elméleti szociológus dolgát az sem, hogy az emlékezetben mindig rejlik egyfajta történetiség is, ráadásul a kutatásában alkalmazott módszerek többnyire kvalitatívak. Mindazonáltal az emlékezetkutatás inter- és transzdiszciplínárisává vált az elmúlt évtizedekben, s számos szociológus vizsgálja változatos eszközökkel. A következőkben tehát az emlékezetet mesterségesen fogom a többi tudományágtól lehatárolva, elsődlegesen elméleti *szociológiai* problémaként tárgyalni.

A TÁRSADALMI EMLÉKEZET

Az emlékezet kategóriájának implicit szociológiai alkalmazása a klasszikusokig nyúlik vissza. Durkheim, Marx, Simmel, sőt még Weber munkáiban is rendre belebotlunk a társadalmi emlékezetbe. Vegyünk csak egy egyszerű, bár korántsem kézenfekvő példát: a weberi tradicionális cselekvés ideáltípusát. Könnyen belátjuk, hogy a tradicionális cselekvések alapvető mozgatórugója az emlékezés (az áthagyományozott társadalmi gyakorlatok felidézése). Vagy rekonstruáljuk

az emlékezetre koncentrálva „A protestáns etika...” gondolatmenetét, világosan kitűnik, hogy a kapitalizmus szellemének elterjedésében mekkora szerepet játszott a felejtés.

Az emlékezet-elméleteket az eszmetörténet általában Durkheim társadalmi tény fogalmához vezeti vissza. Lássuk tehát:

„Egy gondolat, amely mindenkiben felöltik, vagy egy mozdulat, amelyet mindenki megismétel, még nem társadalmi tény (...). A társadalmi tényeket ugyanis a közösségként felfogott csoport hiedelmei, törekvései és gyakorlati alkották. (...) Egyikük sem található meg eredeti formájában akkor, amikor egyéni alkalmazásra kerül, hiszen úgy is léteznek, hogy senki sem alkalmazza őket. (...) Társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általános jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól függetlenül önálló léttel rendelkezik.” (Durkheim 1978, 43)

A társadalmi jelenségek Durkheim szerint „képzetekből (représentations) és cselekedetekből” állnak.

„Ha a már létrejött reprezentációk önmaguktól fennállnak, anélkül, hogy létük folyamatosan függne az idegi központok állapotától, ha képesek arra, hogy közvetlenül hassanak egymásra, hogy saját törvényeik szerint kombinálódjanak, ez azért van, mert olyan valóságos létezők, amelyek, bár bensőséges kapcsolatot tartanak fenn szubsztrátumukkal, bizonyos mértékben mégis függetlenek attól. (...) A társadalmi tények függetlensége, relatív külsőlegessége az egyénekhez képest még közvetlenebbül nyilvánvaló, mint a lelki tényeké az agyi sejtekhez képest. (...) az egész társadalmi tudat elsődleges anyaga szoros kapcsolatban van a társadalmi elemek számával, azzal a móddal, ahogy csoportosulnak és el vannak osztva stb., azaz a szubsztrátum természetével. De mihelyt így létrejött a reprezentációk első készlete (fonds), ezek részben autonóm és saját életet élő valósággá válnak. Képesek egymást vonzani, taszítani, mindenfajta szintézist tudnak képezni, amelyet természetes vonzódásuk és nem kifejlődésük környezetének állapota határoz meg. Következésképpen azok az új reprezentációk, amelyek e szintézisek termékei, hasonló természetűek: közvetlen

okuk a többi kollektív reprezentáció, nem pedig a társadalmi struktúra ilyen vagy olyan állapota.” (ugyanott)

Az egyénitől független „kollektív” szubsztrátum a társadalmi tények hordozója a csoport hiedelmein, törekvésein és gyakorlatain át. A reprezentációk első készletének létrejötte után e társadalmi tények részben autonóm és saját életet élő valósággá válnak – közvetlen okuk a többi kollektív reprezentáció. „A társadalomnak minden alkotórészét úgy fogjuk fel, mint a társadalmi múltnak ismétlődését.” (Durkheim 1917, 13) Ebben a két állításban explicite is benne rejlik, hogy a reprezentációk autonómiája csak úgy érvényesülhet, ha azokra a csoport emlékezik. Sajnos az ekképp felfogott, az egyénitől független „társadalmi” azonban igen nehezen adaptálható az emlékezet modern elméletébe.

Halbwachs, Durkheim és Bergson tanítványa, az első szociológiai emlékezet-elmélet megalkotója a következőképpen hidalja át ezt a problémát.

„Amikor a tárgyakat látjuk, beléjük látjuk azt is, ahogy a többiek szemében jelennének meg: ha kilépünk önmagunkból, nem azért tesszük, hogy a tárgyakkal keveredjünk el, hanem, hogy a többiek szemével nézzük a tárgyat, ami csak azért lehetséges, mert emléksziünk a hozzájuk fűződő viszonyainkra. (...) [A]z emberek általában a társadalom keretein belül tesznek szert az emlékeikre. Ugyanígy, társadalmi keretek között idézik föl, ismerik föl, illetve lokalizálják azokat (...) [Ezért tehát] nincs értelme azt kutatni, hogy hol tárolja az agyam [az emlékeimet], az elmém melyik zugában őrzöm őket, melyekhez csakis én férhetek hozzá, mivel a külvilág segítségével idézem föl őket, és azok a csoportok biztosítják számomra a rekonstruálásukhoz szükséges eszközöket, amelyekhez tartozom.” (Halbwachs 1992, 38).

Halbwachs egyszerűen szólva visszakapcsolta a durkheimi kollektívot az egyénhez, azzal a kitételrel, hogy az egyén csupán észlel, az egyéni emlékezés azonban már társadalmi folyamat. Az álom példáján keresztül világította meg a „társadalmi” jelentését. Az álomban – Halbwachs szerint – a társadalmiság jelenléte hiányzik a visszaemlékezés sikerességéhez. Az álom kereteit maguk a rendelkezésre álló képek határozzák meg, önmagukban tekintve nincs realitásuk – a valószerűséget, a kereteket a társadalmiság adja emlékeinknek. E keretek adnak értelmet az emléknek – a nyelv és a vele rokon összes társadalmi szokásrendszer teszi lehetővé számunkra, hogy múltunkat bármely pillanatban rekonstru-

álhassuk. A tisztán individuális tudatállapot olyan lenne, így Halbwachs, mint a szótól elválasztott kép. Ha lenne ilyen, az a múlt újraélésének illúziója volna csupán. Összegezve: nincs külső vagy elszigetelt észlelés, mert értelmet a társadalmi szokások által nyer. De nincs tisztán kollektív észlelés sem, mert azt mindig egyéni emlékek kísérik. Nincs tehát észlelés emlékezés nélkül és fordítva.

A kollektív emlékezet mindig

- 1) konkrét: az átélt időbe, a lakott térbe s egy valóságos, eleven csoportba ágyazott;
- 2) alakzatos;
- 3) rekonstruktív, azaz nincs tiszta tény az emlék mögött.

Halbwachs négy különböző emlékezetformát különít el: az önéletrajzi emlékezetet, a történelmi emlékezetet, magát a történelmet és a kollektív emlékezetet.

Sok évtizeddel később egy új és eredeti – az elmúlt időben határtalan népszerűségere törő – emlékezet-elmélet született Jan Assmann német történész tollából, mely a halbwachsi társadalmi magától értetődőnek veszi, és a hangsúlyt az emlékezet kommunikációelméletére fekteti (Assmann 1999). Assmann a kollektív emlékezet négy dimenzióját emeli ki:

- 1) mimetikus emlékezet – mindennapi cselekvés, szokások, erkölcsök;
- 2) tárgyi emlékezet – a dologi világ időkitevője;
- 3) kommunikatív emlékezet – a társadalmi interakció az emlékek felidézésében;
- 4) kulturális emlékezet – az értelem áthagyományozása a kommunikáció „külső tárolóiba”, az írásba foglalás.

E dimenziókat úgy kell elképzelnünk, hogy ha például a mimetikus emlékezet ritualizálódik, vagy a tárgyi emlékezet szimbolizálódik, ikonizálódik, akkor kulturális emlékezetté válhat. A kollektív emlékezet negatív formája lehet a felejtés, a manipuláció, a cenzúra, a megsemmisítés, az átírás, a helyettesítés és az elfojtás. Az emlékezet-dimenziók szétválasztása elsősorban az értelmező számára releváns: a konkrét felidézési és megemlékezési tevékenységekben mind mimetikus és tárgyi, mind kulturális, mind kommunikatív formák mozgásba léphetnek.

S noha Assmann a történettudomány berkeiből jön, vázolt elmélete a társadalmi cselekvések logikáját követi, s ezzel a korábbi emlékezet-teóriákat dinamizálja, s az emlékezést egyfajta társadalmi küzdőterként képzei el. Különösen jól érzékelhető ez a kommunikatív és a kulturális emlékezet bemutatásakor:

Assmann modellje

Jellemzők	Kommunikatív emlékezet	Kulturális emlékezet
Részesedés	Mindenki egyforma eséllyel emlékezik	Sajátos hordozói vannak (sámán, bárd, pap, tudós stb.)
Mechanizmus	Magától gerjed	Irányításra szorul
Tartalom	Történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	Mitikus őstörténet, abszolút múlt
Forma	Informális, formátlan, természet adta, hétköznapi, személyközi	Rögzített, tárgyasult, megformált (rítus, ünnep)
Időszerkezet	80-100 év, 3-4 nemzedék, mozog a jelennel	Abszolút múlt
Hordozói	Aspecifikus, kortársi emlékezőközösség	A hagyomány szakosodott hordozói

A kulturális emlékezettel szemben – melyben a szokások és a történetírás tudománya szakosodott hordozóin (sámánokon, papokon, történészeken stb.) keresztül hitelesíti az emléket – a kommunikatív emlékezet esetében a kortársi emlékezőközösségnek, más szóval a szemtanúknak van hangsúlyos szerepe. „A tanúság fogalma azokra a szavakra, tettekre, cselekedetekre és életekre vonatkozik, amelyek arról a szándékról, ihletésről és eszméről tanúskodnak, amely ugyan tapasztalati és történelmi, de egyúttal meghaladja ezt a tapasztalatot és történelmet” (Ricoeur 1998, 188). Mivel azonban egy történelmi korszaknak minden kortárs csak bizonyos, a saját életét érintő részeire, részleteire emlékszik, ezért a kommunikatív emlékezet nem egyszólamú és nem is folyamatos. Az elsődleges élmény mindig töredezett és élményként átadhatatlan, s minden későbbi „összesűrítési folyamat” másodlagos (Koselleck 1999, 4). A szegmentált emlékezet emiatt egymással versengő elbeszéléseket hoz létre. E töredezettségre utal Assmann-nál a kommunikatív emlékezet nemzedéki jellege – az azonos generációkhoz tartozók hasonló élettapasztalatai s azok egymás körében zajló értelmezése és felidézése adja meg sajátos arculatát.

Emlékezetünk hitelességének zsinórmértékét saját élményeinkből származó erkölcsi igazságérzetünk és a hatalmi diskurzusok határozzák meg. Utóbbiak közül a történetírás és a történelempolitika nyom a legtöbbet a latban (ld. később részletesebben). A kommunikatív emlékezés idején nem rendelkezünk összefüggő, sűrített történelmi elbeszéléssel a korról. A politika játéktere ezáltal kiszélesedhet: maga is felveheti a történetíró, történelemtudós szerepét. E kvázi-történelemben a hitelességet maga alá gyűri a politikai hasznosság. A hite-

lesség kritériumait azonban személyes emlékeink is összekuszálják. Kulturálisan emlékezni azt jelenti, hogy képesek vagyunk – saját élményeinktől függetlenül – múltbéli eseményeket valósnak, illetve valótlannak, egykori döntéseket helyesnek és igazságosnak, vagy helytelennek és igazságtalannak ítélni, mi több, minden erkölcsi tartalom nélkül, távolról szemlélni. A kommunikatív emlékezetben ez azt jelentené, hogy szórt és töredezett saját élményeink ellenére képesek volnánk elfogadni, hogy másoknak gyökeresen mások az élményei, sőt netán azt is, hogy a mából szemlélve saját élményeink kellemetlenek, nehezen vállalhatók. A kommunikatív emlékezetben azonban saját élményeink, egykori szenvedéseink vagy örömeink szükségszerűen a serpenyő egyik oldalára kerülnek: ezekkel mérjük a másokéit.

Assmann szerint kommunikatív és kulturális emlékezetformák között folyamatos az átmenet, s általában 80-100 év alatt előbbi az utóbbiba fordul. A kommunikatív emlékezés során egyeztetett múlt idővel a „sodródó szakadékban” elmerül és abszolút múltként, hagyományként, írott történelemként szilárdul meg. A kulturális emlékezet fogalma tehát átvezet bennünket a halbwachsi történelmi emlékezetbe.

TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

A 20. század eleji történelemfelfogást az 1980-as évektől állandó kritika éri. A történetírás abszolutizáló felfogását támadják a multikulturalisták, azt állítva, hogy az maga is a kulturális uralom forrása, mely ellen az elnyomott csoportok rivális történelmi narratívái feszülnek. A posztmodern történelem-teóriák arra hívják fel a figyelmet, hogy a történelemben nem szükségszerű a linearitás, nem abszolút az igazság és nem merevek az identitások. A hegemoniaelméletek sem bánnak kesztyűs kézzel az uralkodó historiográfiával: az osztályviszonyok előtérbe helyezését, a különböző emlékezetek egymással való szembeállítását követelik, és nagyobb figyelmet szentelnek a populáris emlékezetnek, az ellenemlékezetnek vagy éppen az emlékezetpolitikának.

Sajátos dekonstrukciós törekvések jelennek meg a történettudományi mainstreamben is.² Nora és munkatársai gigantikus vállalkozásának (Nora 1999)

² Itt nincs mód annak kifejtésére, hogy az „objektív” történetírás és a „szubjektív” szemtanúság közé állított ellentét a történetírás alapjait rengette meg. A történelem *Kollektivsin-*

emlékezet-elméleti végkövetkeztetései soha nem látott módon hódítják meg az emlékezet-kutatást. A veretesen poétikus és normatív szövegből azonban paradox módon általában csupán azt a felszabadító következtetést vonják le Nora követői, hogy lényegében bármi lehet emlékezhely (*lieu de mémoire*). Mi nézzük meg egy kicsit közelebbről a norai kórismét:

Nora modellje

Állítások	Következmények	
	Történelem	Hagyomány
„A történelem felgyorsult, az egyensúly felbomlott.”	Egyedi pillanat, az emlékezhely iránti érdeklődés kikristályosodása, emlékezet előbukkanása	Meleg, hallgatólag ősi ismétlése, megélt tapasztalat
„Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.”	Történelem megtestesül, a folyamatosság érzetét adja, kialakulnak az emlékezhelyek	Folyamatos Emlékezőközösségek
„Az egész világot táncba viszi a globalizáció, a demokratizálódás, a tömegesedés és a média.”	Dívat Aktualitás mulandó hártájaja	Par excellence emlékezőközösség Intimitás
Posztkoloniális történetírás tanulsága: erős emlékezzettel, de gyenge történelemmel rendelkező csoportok is elvesztik az emlékezetet	Nyom és válogatás	Múlt nélküli emlékezet
A történelem nem azonos az emlékezzettel, a történet nem azonos a történelemmel	Tökéletlen rekonstrukció Profán Univerzális Reprezentatív Absztrakt	Maga a fejlődő élet Szent Egyedi Performatív Konkrét
A történelem delegitimálja a megélt múltat	Viszonylagos	Abszolút

gular-ként való felfogásától (Koselleck 2003 [1979]) White korszakos munkájáig (White 1997) sorolhatnánk az „objektív” történetírás koporsójába vert szegeket, egészen addig, hogy Saul Friedländer és Dan Diner 1989-ben megalapítja a *History and Memory* c. folyóiratot. A történetírás paradigmaváltásához nagyban hozzájárult a soá tapasztalata. Történelem és emlékezet kapcsolatáról (nemzetközi irodalmi áttekintéssel) eddig két alapmű született Magyarországon: Braun 1995 és Gyáni 2000.

Amit Assmann értékmentesen kommunikatív és kulturális emlékezetként egy centrális, de időben lineáris pályán ábrázol („örvénylő szakadék”), azt Nora fejlődésként állítja be és negatív előjellel illeti (minden emlékezhely „örvénylő tárgy”, önmaga referenciája – így megmenekül a történelem elől). Az élettele, intim, közösségi, szent, jelen idejű és megélt múlt (hagyomány) helyét egy tökéletlen rekonstrukció, a mulandó aktualitás, a divat, a profán és viszonylagos múlt (a történelem) váltja fel.³ A Noránál normatív ellentéppárrá sűrűsödő dichotóm szerkezet bizonyos szempontból visszalépés (visszanyúlás) a durkheimi hagyományokhoz, mert egy olyan „kollektív” gondol el, amely a társadalmi-asulás alapja. Ebben az értelemben az emlékezhely nem a társadalmi emlékezet alkotóeleme, hanem emlékezetpolitikák terméke.

„A lieu de mémoire alapvető létoka az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből. Világos az is, hogy a lieu de mémoire-ok csak az átalakulásra való képességük révén élnek.” (Nora 1999, 7)

Német történészműhelyek hasonlóan érzékenyen reagálnak a történelem társadalmi státuszát érintő kérdésekre. Wolfrum a történelempolitikát⁴ olyan demokratikus gyakorlatnak tekinti, amely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel az alapvető beállítódások, társadalmi normák, értékek és szimbólumok artikulálódását segíti (Wolfrum 1998). Legyen akár beszéd, kép, megemlékezési rítus, emlékmű vagy médiaesemény, a történelempolitika a történelmi eseményt (emléket) eredeti környezetéből kiemelve a politikum mezejére helyezi. Ha Foucault diskurzusfogalmával próbálunk tárgyunkhoz közelíteni, akkor mindez azt jelenti, hogy a történelempolitika segítségével a történelmi elbeszélések termelésébe a történettudósok társaságán kívül más

³ A hagyomány abszolutizálásával és a társadalmival, a közösséggel való normatív összekapcsolásával szemben Hobsbawm (1983) élesen megkülönbözteti a szokást, azaz a problémamentes folytonosságérzetet a hagyománytól, amely explicit ideológiák terméke.

⁴ A nemzetközi szakirodalom váltakozva használja a történelempolitika (*Geschichtspolitik*, *politics of history*) és az emlékezetpolitika (*Erinnerungspolitik*, *politics of memory*) kifejezéseket, nagyjából azonos tartalommal. Én a történelempolitika kifejezést fogom alkalmazni, mert szociológiailag alaposabban kifejtett, és világosabban jelzi a történelempolitikák és a történelem (történetírás), valamint a történelempolitikák és az emlékezhelyek (*lieux de mémoire*) közötti összefüggéseket.

társadalmi szereplők és csoportok is belépnek, hogy a közbeszéd fölött ily módon szerezzenek jelentősebb befolyást (Foucault 1988, 1991). A történelempolitika arra szolgál, hogy a politikai célok a történeti elbeszélések segítségével morálisan is „igaznak” látszanak.

Ha csupán erről volna szó, akkor mégiscsak egy régi jelenséggel állunk szemben, mely olyan idős, mint a történetírás mestersége. A fogalom mégis meglehetősen új. Múló divatról volna csupán szó? Ricoeur arra hívja fel a figyelmet, hogy a totalitarizmusok idejéből származó traumatikus élményekkel a nyugati világ jó ideig nem nézett szembe: e passzív felejtésből való kitérés eredményezte aztán a történelempolitikák felvirágzását (Ricoeur 1999a, 51), Nietzschevel szólva, a „sorvasztó történelem-lázat” (Nietzsche 1989, 28). Másfelől, mérvadó szociológiai munkák írják le akképp az ezredvég (nyugat)-európai társadalmait, mint amelyekben az idő és a tér felfogása radikálisan megváltozott, és érvénytelené tette a korábbi identitásmintákat (Habermas 1985; Habermas 1990; Bhabha 1999; Giddens 1991; Bauman 1991; Hannerz, Lash és Friedman 1992; Beck, Giddens és Lash 1994). Eszerint a késő modern társadalom individuum maga felel társadalmi azonosságának koherenciájáért, mert a tér és az idő diszkontinuitása az identitás töredezettségét, reflexivitását eredményezte.

Olybá tűnik, hogy a német és az angolszász szociológiai elemzések és a francia történetírás (ha más-más értékbeállítódásokkal is) egy húron pendül, amikor azt állítja, hogy a késő modern társadalmak gyökeres átalakulása (a korábbi miliók széthullása) és a nemzeti identitások meggyengülése vezetett a történelempolitikák kialakulásához, s e történelempolitikák, hagyományok, emlékezet-helyek hivatottak a széttört közösségi identitások újrateremtésére.⁵

Az emlékezhelyekben egy elveszett emlékezet makacs és szervezett újratermelésének lehetünk tanúi – írja Nora –, melynek célja a politikai elismerés, tehetjük hozzá azonnal. A történész saját személyében vált emlékezhellyé, hangzik a sommás ítélet. S ha így volna is, a *lieu de mémoire*-ok volnának azok a helyek, amelyeket az eltűnt történeti emlékezet hagyott maga után, s amelyek abból eredeztetik életképességüket, hogy közös hagyományok helyett személyes identitásokból bontják ki a közösségi összetartozás érzetét? Ha meglehetősen ellentmondásosan és értékterhesen is, de a történészek közül Nora kapcsolja

⁵ A megemlékezési gyakorlatok és intézmények, valamint a nemzeti identitás összefüggéseiről ragyogó áttekintést nyújt Gillis 1994. A téma „kulturális örökség” címszó alá rendeződött új tudományára nincs módomban kitérni, vö. Erdősi–Sonkoly 2004.

össze a legeredetibb módon a történelmi és a társadalmi emlékezetet az egyénivel. Azt állítja, hogy a társadalomfejlődésben egy individuálszociológiai fordulat következett be, mely azt eredményezte, hogy mindenki számára kötelező emlékezni. A társadalmi emlékezet helyébe magánüggé váló emlékezetek új rendszere lépett. Ennek súlyos következményei voltak. „Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ az üdvözülése.” (Nora 1999, 155). Emlékezet és identitás tehát kéz a kézben jár, felvirágzásuk kölcsönösen meghatározott.

„Az emlékezet történeti átalakulásának ára a személyes pszichológia felé való végső fordulat. E két jelenség oly szorosan összefonódott, hogy lehetetlen nem észrevenni őket pontos időbeli egybeesésükig. [...] Az emlékezet átvitele meghatározó váltást jelentett, mégpedig a történetiből a pszichológus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidézés felé. A most már magánüggé váló emlékezet új rendszere ez. A kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az énazonosság, az emlékezet mechanizmusainak és múltához való viszonyának új rendszerét vonta maga után” (ugyanott).

SZEMÉLYES EMLÉKEZET

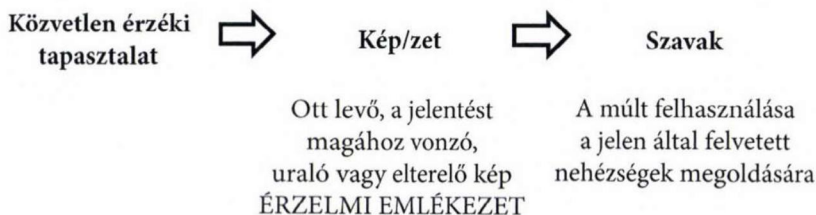
Lássuk tehát, hogy a Noránál meglehetősen negatívan értékelt személyes emlékezet hogyan kapcsolható bele egy nagyobb emlékezeti modellbe. A személyes emlékezés mozgása épp fordított irányú, mint a történelempolitikáé. Az emlékek személyes felidézése a személyes azonosság része és motorja. Arra szolgál, hogy a szelfet stabilizálja, s utat nyisson az individuum számára a közösségi identitások felé. Az identitás, legyen személyes vagy közösségi, az önazonosság egyéni megélésén alapul. Társadalmi rendszerek, kultúrák stb. önmagukban nem képesek identitásteremtésre és -fenntartásra anélkül, hogy a társadalmat alkotó individuumok önazonosságukat személyesen is megélnék és saját jelentéssel ruháznák fel. Ez azt jelenti, hogy kollektív identitások csakis a személyesen (is) megélt azonosságok analogikus átvitele révén jöhetnek létre, ha egyáltalán létrejönnek.

Bartlett modellje a következőképp foglalható össze: az emlékezés egy sorozat, melyben mindhárom mozzanatnak (észlelés, felismerés, felidézés) sikeresnek kell lennie ahhoz, hogy az emlékezés megtörténjen (Bartlett 1985):

Bartlett modellje

ÉSZLELÉS	FELISMERÉS	FELIDÉZÉS
Érzéleti minta + jelen-tésadás Pl.: hallás – hallgatás Azaz Inger + Nem specifikus szenzoros válasz + hozzáállás, orientáció az egész szubjektum részéről	A fennmaradó pszichikai anyag valamilyen közvetlenül jelen lévő érzéleti mintához illeszkedik, hasonul – SÉMA Ez az anyag az orientációval vagy a hozzáállással együttesen szerveződik	Képzetek, összehasonlítás és döntés következtében előálló kép
	Itt az előzetes pszichikai anyag <i>segítségével</i> adunk választ= A séma használja a szervezetet	Itt az előzetes pszichikai anyagra adunk választ A szervezet használja a sémát

Az emlékezés feltétele Bartlett klasszikus könyve szerint az attitűdünk megváltozása, ez teszi lehetővé (és szükségessé), hogy reflektáljunk a saját sémáinkra. Az attitűdváltást úgy kell értsük, hogy képeseknek kell lennünk megmagyarázni, hogy az, és csakis az az adott esemény kellett történjen ahhoz, hogy jelen állapotom olyan legyen, amilyen. Az emlékezés tehát nem egy tárház, hanem a múlt nyomokként szervezett élő tömege, mely fejlődik és kölcsönhatásban van az újabb és újabb észleltekkal. A felidézett emlék mindig kép/képzet, mégpedig egy olyan kép/képzet, mely nem tulajdonítható közvetlen külső érzéki ingerforrásnak, és nem azonos azzal a leírással sem, amit adni tudunk róla. Egyszerűbben szólva, a felidézett személyes emlék a maga teljességében hozzáférhetetlen, legalábbis megoszthatatlan: narratív és performatív eljárások segítségével kerül vissza a társadalmi emlékezet vérkeringésébe. Ezt a mechanizmust így ábrázolhatjuk:

Távolítás

Távolítás

Bartlett az így létrejövő személyes emlékezet mechanikus és konstruktív formáját különbözteti meg:

MECHANIKUS	KONSTRUKTÍV
Minden alacsony szintű emlékezés efelétendál – ismétlés (egy reakciósor megismétlése abban a sorrendben, ahogy a reakciók eredetileg megjelentek)	Észlelés – általános benyomás az egészről – részek megkonstruálása (Olyan attitűd, amely a múltbeli reakció-sorozatok összetett hatására válaszol)
befejezett séma	rekonstruált séma
Kronologikus	Asszociatív

Bartlett modellje elvezet bennünket ahhoz a fenomenológiai tételhez, hogy a tapasztalás során – így önmagunk megtapasztalása során is – a múlthoz (és általában is, az időhöz) narratív módon férünk hozzá (Ricoeur 1999b, 255), képletesen: az individuum mindig történetekbe van gabalyodva (Schnapp 1953). E történetbe gabalyodottság nemcsak arra hivatott, hogy az életben eligazodjunk, vagy a szocializáció során praxisokat, normákat, habitusokat stb. sajátítsunk el.⁶ A narrativitás ennél jóval többet jelent: történeteink segítségével kerülünk közelebb önmagunkhoz. Személyes emlékezés és személyes azonoság tehát egymástól elválaszthatatlanok.

A személyes identitás az időbeli folytonosság és annak hiánya, bizonytalansága közötti feszültségből teremődik (Ricoeur 1992). A bennünket ért „véletlenek” – melyek önazonosságunkat elbizonytalanítják – eltérést okoznak és „sorseseményeként” egyezést teremtenek, amennyiben identitásunk helyreáll. „A sors fogalma arra az elképzelésre épül, hogy az élettörténet mint önazonosság hordozója zárt egész; a »sorsesemény« kifejezés viszont olyan történeteket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik” (Tengelyi 1998, 43).⁷ A sorsesemény mából visszatükröződő fényé-

⁶ Nincs mód itt az őket megillető hangsúllyal tárgyalni a *nem narratív* emlékezetformákat. A személyes identitásunk fontos eleme a testünkről és a testünk észlelése által önmagunkról alkotott képünk. Testünknek vannak állandó „határai”, de e határokon belül – az idő múlásával – folyton-folyvást változik, miközben minduntalan magunk(é)nek érezzük. Testi azonosságunk mindig addig terjed, amíg a testileg lakott világ. Ez az, amit Paul Connerton *mnemotics of the body*-nak nevez (Connerton 1989, 74–75).

⁷ Mindaddig olyan fogalmakat alkalmaztam, amelyek a társadalmi emlékezettel foglalkozó nemzetközi „szótárban” is megtalálhatók. Itt azonban beemelem a „sorseseményt”, Tengelyi kifejezését, ugyanis úgy vélem, sokkal átfogóbb és lényegibb mozzanatát ragadja meg a sze-

ben kell újraírunk múltunkat, hogy fenntarthassuk azonosságunkat a történettel. A sorseseemény megkérdőjelezi addigi viszonyunkat életünk történetéhez. Ez az újratereztett történet a mindenkori jövővel is kapcsolatban áll, hiszen azt alapozza meg. Elbeszélése múlt és jövő ütközőpontja – a múltból táplálkozik, de már a jövő felé tekint. Sorseseeménnyé válhat bármi, ami az „önmagunkból való kilépés igényét támasztja velünk szemben” (Tengelyi 1998, 43).

Az észlelésben a töredékekből teremtett átfogó benyomásunkból, melyet világunkként élünk meg, az emlékezés folyamán utólag hozzáuk létre azokat a részleteket, melyeket később történetünk eseményeiként azonosítunk (ld. Bartlett előbbi modelljét). A törésekben az addigi értelem elmerül, és lassan felbukkan az új, melyet történetbe foglalunk és rögzítünk. Így írjuk át újra és újra élettörténetünket. Az önazonosság állandósága és változékonysága, egyezése és ütközése közötti ellentmondást rendre feloldja az a belső eltökéltségünk, hogy annak látsszunk, akik vagyunk. E belső eltökéltség készítet bennünket a folyamatos önkorrekcióra – identitásunk újrafogalmazására (Ricoeur 1999b 387).

A legegyszerűbb formát tekintve is kétféleképpen tehető fel az identitás kérdése: Mi vagyok? És: ki vagyok? E kérdések a személyes identitás két lényegi dimenziójára világítanak rá. A „mi vagyok” kérdése azzal a fajta önazonossággal áll kapcsolatban, amit Ricoeurrel szólva „ugyanazonosságnak” (*idem*-identitás, *mêmeté*, *identity of the same*) mondhatnánk, s amely a külsődleges jellegek, vonások, tulajdonságok egyezésén alapul. Ezek erkölcsi együttese, a *jellem* teszi lehetővé az azonosságok felismerését: a jellem (*character*) valójában a „ki”-nek a „mi”-je (Ricoeur 1992, 122). Ez az, amiről képesek vagyunk nyelvi eszközökkel megnyilatkozni, hiszen a tulajdonságok elsorolhatók, számba vehetők. Ugyanazonosságunk egyrészt numerikus egyezés – azt mondjuk, „egy és azonos”, másrészt relációs; „olyan vagyok, mint a Másik” –, azaz kvalitatív azonosság, amely biztosítja a felcserélhetőséget. Harmadrészt *idem*-identitásunk folytonos, időben tartós: így beszélhetünk magunkról a születéstől a halál pillanatáig mint férfiról vagy nőről, franciáról vagy/és magyarról, így tulajdoníthatunk magunknak értékeket, ideákat, modelleket és hősöket – noha a különbözőség ezt az ugyanazo-

mélyes emlékezésen keresztül megszülető elbeszélte azonosságnak. A nemzetközi „szótár” – a tudománytörténeti örökség rabságában, tudniillik hogy az emlékezet és elbeszélte azonosság témájában mind az empirikus kutatások, mind az elméleti tanulmányok a soára és más 20. századi tragikus történeti eseményekre koncentráltak – elsődlegesen a *trauma* fogalmával operál (La Capra 1994, Danieli 1998, La Capra 2001), vagy a kevésbé patetikusnak tűnő, de jóval sekélyesebb *élettörténeti fordulópont* fogalmával (Miller 2005).

nosságot folyvást veszélyezteti (Ricoeur 1992, 116–117). A jellem tehát tartós diszpozíciók együttese, melyekről egy személy felismerhető.

A „mi vagyok”-kal szemben a „ki vagyok” kérdését paradox módon narratív eszközökkel nem is vagyunk képesek megválaszolni, „önmagam vagyok” („vagyok, aki vagyok” stb.), feleljük. Az ömegaság (*ipse*-identitás, *ipseité*, *identity of the self*) valójában érzet, melyet belső élmények táplálnak, s amely minden pillanatában szükségszerűen magában foglalja a múlt esetlegességei és a jövőbeli várakozások közé feszített időhorizontot, de annak megmutatására önmaga mégsem képes. Az *ipse*-identitás erkölcsi eszméje ebből következően nem a jellem, hanem az önmegőrzés – az az igyekezet, hogy a Másik számíthasson rám.

Ömegaság és ugyanazonosság között az elbeszélte azonosság teremt kapcsolatot. Narratív identitásunkra azonban nemcsak sorseseemények „idején” van szükségünk. Személyes identitásunk nem nélkülözheti annak nyelvi megformálását. „Az elbeszélés, miközben elbeszéli a jellemet, visszaadja neki azt a mozgást, amely megrekedt a szerzett képességekben, a rögzült azonosulásokban. Az igaz élet szándékát elbeszélve az elbeszélés a szeretett vagy a tisztelt szereplők felismerhető tulajdonságaival ruházza fel a jellemet. Az elbeszélte azonosság egyszerre adja kezünkbe a lánc mindkét végét: a jellem időben való állandóságát és az önmegőrzést” (Ricoeur 1999b, 408).

Az elbeszélte azonosság azonban nemcsak az Én (egyén) és a szelf (autobiografikus Én), a szelf és Másik között egyensúlyoz, hanem – ezzel egy időben – a szelf és a közösség (általános Másik) között is (Mead 1973, 197). Az élettörténeti emlékezet tehát a társadalmi emlékezet „termelésében” nem kevésbé fontos szerepet játszik, mint a történelempolitika.

A személyes – élettörténeti – emlékezet fent ismertetett elméletei nem arattak osztatlan sikert a szociológiában. A biográfiai felfogást halbwachsi vehemenciával ignoráló írás született még a nyolcvanas évek közepén Bourdieu tollából (Bourdieu 1986), amely ugyan hazájában nem talált nagy visszhangra (akkorra már mind az *Annales*-kör, mind Bertaux-ék jelentős művekkel járultak hozzá az élettörténeti emlékezet társadalmi mechanizmusainak kutatásához, vö. Bertaux 1981, 2001; Levi 2000), azonban néhány évvel később a német élettörténet-kutatók lefordították a tanulmányt, és a „német iskolában” élénk vitát eredményezett (Niethammer 1990), amely pozitívan hatott a személyes emlékezet narratív formáiról folyó tudományos gondolkodásra.⁸

⁸ A vitáról és annak hatásáról magyarul ld. Röckelein 2002, von Plato 2005.

AZ EMLÉKEZET DINAMIKUS MODELLJE

Az eddigiek talán ábrázolhatók egy olyan dinamikus emlékezet-modellben, amely megkísérli az önéletrajzi, a társadalmi és a történelmi emlékezetet újraprendezni és egymással kapcsolatba, kölcsönhatásba állítani. Teszem mindezt többek között azért is, hogy az imént vázolt, szerteágazó emlékezet-elméleteket, melyek egymástól alapvetően függetlenül jöttek létre, egy keretben (is) értelmezhessek. Ebben a modellben a társadalmi emlékezet a részleges és töredezett élettörténeti emlékezetek és az egyedi kollektív tapasztalatok, tudások és érdekek összesűrűsödéséből kikristályosodó történelempolitikák ütközőfelülete és „konténer”.

Az emlékezet dinamikus modellje

Ahhoz, hogy a fenti, végletekig sematikusnak látszó modellt felállíthassam és mozgásba hozhassam, a szociológia és a szociálpszichológia olyan szintézisére volt szükség, amely korábban nem jött létre, sem az emlékezetkutatás úttörő munkáiban,⁹ sem az új történetírás és -filozófia újabb elméleti írásaiban.¹⁰

⁹ Ezzel nem azt állítom, hogy a korábbi szociológiai munkák mindegyike olyan szigorúan lökte ki a társadalmi emlékezet köréből a személyes emlékezetet, mint Halbwachs. Az általa végletekig feszített ellentét a lélektan korabeli eredményei és a szociológiai, történeti szemlélet között nyíltan vagy hallgatólagosan mégis meghatározta az elmúlt évszázad szociológiai gondolkodását. (A konfliktust a történetírás felől elemzi Burke 2001.) Halbwachs radikális tételét könnyen cáfolhatjuk az ebben a tanulmányban a lábjegyzetekbe szorult nem verbális – azaz habituális, testi – emlékezet mint „belső”, „individuális” emlékezet tényével. Halbwachs meglehetősen igazságtalanul bánt el a kortárs Freuddal is, akinek munkáiban – ugyan nem explicit módon – az egyéni és a kollektív emlékezet (és felejtés) közötti összefüggések boncolgatására különösen szép példákat találhatunk.

¹⁰ Példás eszme- és társadalomtörténeti összefoglalások születettek, amelyekre itt nincs mód kitérni. (A társadalomtörténetben Le Goff 1992; Koselleck–Jeismann 1994, 2003; az

Hosszú ideig maga a szociológia és a szociálpszichológia sem rendelkezett olyan tudományos eszköztárral, amely az individuumot (az élettörténeti emlékezőt) kiszabadította volna az egyediség és megismételhetetlenség, azaz általánosításra alkalmatlanság zubbonyából, melybe a klasszikus szociológia zárta. A nyolcvanas évek végén kezdődött meg az az erjedés, amely nem a szélekről, hanem a diszciplínák (szociológia, történettudomány, pszichológia) centrumából indult ki, s az ezredfordulóra új perspektívákat nyitott az emlékezetkutatásban. Lényeges mérföldköveket tettek le Jerome Bruner és a Middleton – Edwards szerzőpáros. A Bruner által elemzett úgynevezett tranzakcionális szelf a társas érintkezésekben jön létre, a néma szelfet beszédaktusok alakítják tranzakcionálissá. A nyelv elsajátításával nem pusztán egy kultúra tagjává válunk, hanem ezáltal vesszük birtokba a saját szelfünket is (Bruner 2005; Bruner 1990, 99–140). Middleton és Edwards pedig egyenesen *conversational remembering*-ről ír. Eszerint a családi emlékezési aktusokban való kora gyermekkori részvétel segítségével sajátítjuk el és gyakoroljuk be az emlékezés „individuális” eljárásait (Middleton és Edwards 1990, 23–45).

Korszakos kihívások érték a humán tudományokat a neurológia területéről is, mégpedig azzal, hogy az emlékezési folyamatnak nem csupán az agyi működéseiről voltak képesek a korábbinál sokkal pontosabb leírást adni, hanem az emberi szellemről és érzelmekről is. A filozófus-neurológus Antonio Damasio olyan szelf-fogalmat dolgozott ki, amely a megélt múlton alapul, akárha csak egy szempillantással korábbi múlton is. A megélt múlt pedig a testben leli meg kontextusát, csakis a társas érintkezésekben kialakuló érzelmek révén. Azaz: a jelentésadás és az értelemképződés – maga a szelf – kizárólag közös cselekvések során jöhet létre, már jóval előbb, mint ahogy nyelviileg is megformálódna (Damasio 1996).

Mindezek a tudományos eredmények lehetővé tették, hogy az élettörténeti és a társadalmi emlékezetet egy viszonyrendszerben tárgyalhassam, vagyis a korábban külön csapásirányokon fejlődő emlékezetkutatásokkal összekapcsolhassam, s ezzel a történészek által már megragadott és leírt, ám mindvégig statikus modellként, egyfajta elméletieskedő távolságtartással kezelt társadalmi emlékezet-kategóriát mozgásba hozhassam. Ebben elsődlegesen Harald Welzer könyvére támaszkodtam (Welzer 2002). A szociálpszichológus Welzer, miután

eszmétörténetben Hutton 1993; Müller-Rüsen 1997; a művészettörténetben a soá kapcsán Young 1993, 2000, magyarul 2002. stb.)

bevezetőjében tiszteletteljesen utal Assmann kommunikatív emlékezet-fogalmára, azaz magát a német emlékezettudományi iskola követőjeként pozicionálja, a megelőző és a következő bekezdésekben világossá teszi, hogy őt annak a *memory talk*nak a praxisa foglalkoztatja, mely az embert történeti lénné teszi (Welzer 2002, 15–16). Nem kendőzi el azt a feltevését sem, hogy e praxisoknak jó része tudattalanul szállítja a múltat és a történelmet az individuumok között. Ezáltal a társadalmi emlékezet mindennapi gyakorlatokban megtestesülő formáit – legyenek azok személyesek vagy közösségek, tudatosak vagy tudattalanok – együttesen és egymástól elválaszthatatlanul kommunikatív emlékezetnek tekinti. Welzer nemcsak a neurológia emlékezetkutatási eredményeit építi be modelljébe a személyes emlékezet társadalmi mivoltának alátámasztására. Az élettörténeti elbeszélés belső szervezőelveinek (az elbeszélő „emlékezetanyagának”) vizsgálatakor rámutat, hogy az elbeszélés mind formájában, mind nyelvi eszközeiben kulturálisan meghatározott. A Henry Jamestől kölcsönzött mottóba sűrített sommázat: „Csak az él meg egy kalandot, aki el is tudja mesélni” (Welzer 2002, 171).

Nem nehéz észrevenni, hogy a Welzer által felelevenített ismeretanyag – a neurológiai fejtegetéseket leszámítva – semmiképpen sem új. A kommunikatív emlékezet welzeri elméletének gerincét látszólag a klasszikus emlékezet-tanulmányok, a szimbolikus interakcionizmus, a kulturális pszichológia, az új történetírás *white-i* vonulata, valamint a „nem-vad” pszichoanalízis és irodalomtudomány szerencsés „összeolvasása” és újragondolása adja. Ami mégis forradalmian újjá teszi, az a személyes és társadalmi, lélektani és kulturális, történeti és szociológiai nézőpontok – példákön és esetelemzéseken keresztül is bemutatott – együttes alkalmazása.

Welzer teóriája csak implicate tartalmazza az általam vizsgált harmadik szintet, a történelempolitikák és az emlékezhelyek terét, jelesül ott, ahol – Bartlett, Goffman és White citálásával – a történetészövés, a *memory talk* diskurzív kereteit elemzi (Welzer 2002, 171–192). Welzer nem választja szét a társadalmi emlékezetet és annak helyeit, illetve az arra irányuló történelempolitikákat, hanem együttesen tekinti őket a személyes emlékezés diskurzív keretének. E diskurzív kereteket az észlelés és az értelmezés azon kulturális mintái és szabályai alkotják, melyek mitológiákban, rítusokban, történeti elbeszélésekben, filmekben, képekben, egyszóval a legkülönbözőbb emlékezhelyekben reprezentálódhatnak. Ezekkel az adott kultúrán belül érvényes mintákkal és szabályokkal az élettörténeti emlékező mindenképpen konfrontálódik elbeszélése folyamán.

Különböző elbeszélői stratégiák lépnek ekkor színre.¹¹ Az elbeszélő kölcsönveheti, és saját képére alakíthatja a rendelkezésére álló legkedvezőbb metanarratívát egy minél hitelesebb és minél nagyobb elismerésre számot tartó élettörténet létrehozásához. Nem szélsőséges az az eset, hogy az élettörténeti elbeszélés mintegy *megismétel* egy közös narratívát.¹² Különösen szembetűnő ez a stratégia azokban az esetekben, amikor a kérdéses történelmi korszak huzamosabb ideig áll az emlékezet fókuszában, és a mnemonikus gyakorlatok morálisan vagy érzelmileg olyan intenzívek, hogy viszonylag gyorsan kitermelik – a kommunikatív emlékezettel mintegy párhuzamosan – a kulturális emlékezetet.¹³

Emlékeinek felidezésében azonban elbizonytalaníthatja, sőt ki is zökkentheti a szelfet, ha úgy éli meg, hogy az adott kultúrában elfogadott metanarratívák vagy diskurzív keretek nem hozhatók megnyugtató összhangba saját emlékanyagával, nem tud azonosulni egyikkel sem. Megállapítható, hogy minél közelebbi múltra vonatkoznak e diskurzív keretek, annál nagyobb nehézségeket okoz a személyes élettörténethez illesztésük. A bizonytalanság elkerülésére több út is kínálkozik. A leggyakoribb talán, hogy az elbeszélő a metanarratívához morális vagy érzelmi okokból illeszthetetlen élettörténeti események felidőzését

¹¹ A következők nem egy spekulatív tipológia kezdetleges elemei. Bevallom, ennek megalkotására még nem volnék képes. Az itt következő típusok mindegyike saját empirikus megfigyeléseimen alapul, azaz nem állítom, hogy az összes fontos típust megtaláltam és sikerült felvázolnom.

¹² Az ismétlés és az emlékezés közötti szövevényes kapcsolatra már a klasszikusok (Bartlett, Freud) felhívták a figyelmet.

¹³ Két példám közül az egyik nemzetközi, a másik elsősorban magyar vonatkozású. A soá emlékezete – mégpedig éppen az élettörténeti elbeszélők tömeges tanúságtételén keresztül – viszonylag gyorsan kulturális emlékezetté sűrűsödött. Azoknál az elbeszélőimnél, akiket volt alkalmam a nyolcvanas évek végén, majd az ezredforduló után ismételtelen meginterjúvolni, kitapintható volt egyfajta törekvés a „normál” elbeszéléshez igazodásra. (Hasonló, közvetett megfigyelést végezhettem olyan személyek körében, akikkel előttem a Shoah Foundation készített élettörténeti interjút, majd évekkel később nekem is elmesélték élettörténetüket.) És fordítva: a soá „normál” elbeszélése egy idő után metanarratívaként kezdett működni, azaz olyan személyek is ezt az elbeszélési módot választották, akik nem élték át a tragédiát.

A másik példa az 1956-os eseményekhez kapcsolódik. A tömeges kivándorlást követően a migránsok politikai menekültek lettek a befogadó országokban. A politikai menekült státusz legitimitása olyan erős volt, hogy egy idő után szabályos kollektív elbeszélésként működött: a kilencvenes években végzett kutatásunkban készült interjúk között az egyik leg-erősebb narratív sémaként bukkant fel a migránsok körében.

tudatosan vagy tudattalanul elkerüli. Az elhallgatás legfőbb mozgatórugója a szegény vagy a félelem. Ezt az állapotot nevezhetjük passzív felejtésnek.

A metanarratíva diszkriminatív erejét azonban nemcsak a felejtés csökkentheti. Az elbeszélő kialakíthat egy olyan retrospektív idealizációs keretet magának, amely látszólag a régi időkbe való egyszerű visszavágyódás, valójában azonban az egyén védelmét, személyes orientációjának és életrajzának megtartását szolgálja – azaz egyfajta kulturális függetlenség iránti tanúságtétel. Így védekezik a szelf, ha a megélt történelem folyamán egy történeti vagy társadalmi fordulat következtében korábbi élete (miliője, mentalitása, társadalmi csoportja, beállítódása stb.) tőle független okokból leértékelődik. A retrospektív idealizáció során létrejött nosztalgia ebben az értelmében az aktív felejtés egy kreatív módoszata (Merkel 2000).¹⁴

Nem ritka azonban az sem, amikor az egyéni és a társadalmi emlékezet, valamint az arra nehezedő történelempolitikák konfliktusa nyíltan megjelenik az élettörténeti elbeszélésben, és a kollektív Másik (természetesen annak egyedi reprezentációiban: megemlékezési aktusokban, könyvekben, politikai nyilatkozatokban és különböző médiaeseményekben, de akár képzőművészeti vagy tudományos alkotásokban megtestesítve) megszólíttatik. A kortárs vagy szemtanú az elbeszélési helyzet alapvetően intim terébe (melyet ő és az őt hallgató bizalmas kettőse alkot) bevonja, a performativitás elméletének szóhasználatát alkalmazva interpellálja a kollektív Másikat – s nem vitás, hogy az interpelláció célja a kollektív Másik gyengítése –, másképpen fogalmazva: a történelempolitikák által sugallt érzelmi és erkölcsi előírások hitelességének csökkentése – annak érdekében, hogy a saját élettörténet egyfajta alternatív kollektív történet lehetőségét hordozhassa magában. A tanúságtétel ezekben az esetekben a konkrét interjú helyzetén túlmutató meggyőzőerőt mozgósít.

A személyes, a társadalmi és a történelmi emlékezet közötti kölcsönhatásokat az előbbi bekezdésekben az első, a biografikus emlékezet kapcsán próbáltam bemutatni. Az élettörténeti elbeszélésben felvázolt néhány stratégia talán világossá teszi, hogy az emlékezet – noha külön is elemezhető – egyik szintje sem létezik a másik nélkül. Modellem legjobb tesztje, ha ugyanezt a történelmi emlékezet (a történelempolitikák, az emlékezhelyek, a hagyományok stb.) felől

¹⁴ Ina Merkel talán kissé idealisztikus képet fest az általa elemzett, DDR iránti „ostalgiáról”, mindazonáltal meggyőzően érvel amellett, hogy a köznapifelfogás ellenére a nosztalgia esetében kreatív mnemotikus gyakorlattal állunk szemben – még akkor is, ha annak konkrét reprezentációi gyakran nem ízlésünk szerint valók.

is végiggondoljuk. Ezt a kalandos próbát, elsősorban terjedelmi okokból, az Olvasóra bízom.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Bartlett, Frederic Charles. 1985. *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Bauman, Zygmunt. 1991. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich, Antony Giddens and Scott Lash. 1994. *Reflexive Modernisation – Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Oxford/Cambridge: Polity Press.
- Bertaux, Daniel (ed.) 1981. *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills: Sage.
- Bertaux, Daniel. 2001. „A szociológia mint írás,” *Szociológiai Figyelő* 1–2 (2001): 43–52.
- Bhabha, Homi K. 1999. „DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai,” in *Narratívák* 3, szerk. Thomka Beáta, Budapest: Kijárat Kiadó, 85–120.
- Bourdieu, Pierre. 1986. „L’illusion biographique,” *Actes de la Recherche en Sciences sociales*. 62–63, 69–72.
- Braun Róbert, 1995. *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Budapest: Osiris.
- Bruner, Jerome. 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard UP.
- Bruner, Jerome. 2005. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum.
- Burke, Peter. 2001. „A történelem mint társadalmi emlékezet,” *Regio* 1 (2001): 3–21.
- Connerton, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge UP.
- Damasio, Antonio R. 1996. *Descartes tévedése. Érzelem, értelem, és az emberi agy*. Budapest: AduPrint.
- Danieli, Yael (ed.). *Multigenerational Legacies of Trauma. An International Handbook*. New-York: Plenum 1998.
- Durkheim, Émile. 1917. *A szociológia módszere*. Budapest: Franklin.
- Durkheim, Émile. 1978. *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Erdősi Péter és Sonkoly Gábor. (szerk.) 2004. *A kulturális örökség*. Budapest: L'Harmattan–Atelier.
- Foucault, Michel. 1988. *Technologies of the Self*. Amherst: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel. 1991. „A diskurzus rendje” *Holmi* 7 (1991): 868–889.
- Giddens, Anthony. 1991. „'Living in the world': dilemmas of the self.” in *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* ed. Anthony Giddens (Stanford: Stanford UP), 187–201.
- Gillis, John R. ed. 1994. *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton UP.
- Gyáni Gábor. 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág 2000.
- Habermas, Jürgen. 1985. *Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen. 1990. *Die Moderne – ein unvollendetes Projekt*. Leipzig: Jürgen Verlag.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hannerz, Ulf, Scott Lash és Jonathan Friedman. eds. 1992. *Modernity and Identity*. Oxford/Cambridge: Blackwell.
- Hobsbawm, Eric. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hutton, Patrick H. 1993. *History as an Art of Memory*. Hannover/London: UP of New England.
- Koselleck, Reinhart és Michael Jeismann. Hrsg. 1994. *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München: Bild und Text.
- Koselleck, Reinhart. 1999. „Az emlékezet diszkontinuitása,” 2000 November (1999): 3–9.
- Koselleck, Reinhart. 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore/London: Johns Hopkins UP.
- LaCapra, Dominick. 1994. *Representing the Holocaust. History, Theory, Trauma*. Ithaca/London: Cornell UP.
- Le Goff, Jacques. 1992. *History and Memory*. New York: Columbia UP.
- Levi, Giovanni. 2000. „Az életrajz használatáról,” *Korall* 2 (): 81–92.

- Mead, George Herbert. 1973. *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Merkel, Ina. 2000. „Az ’ostalgia’ mint identitáspolitika. Észrevételek a keletnémet kultúra átalakulásáról,” *Café Babel* 39 (2000): 163–169.
- Middleton, David and Derek Edwards. eds. 1990. *Collective Remembering*. London: Sage.
- Miller, Robert Lee. ed. *Biographical Research Methods 1–4*. Thousand Oaks/London: Sage 2005.
- Müller, Klaus E. és Jörn Rüsen. Hrsg. 1997. *Historische Sinnbildung*. Hamburg: Rowohlt.
- Niethammer, Lutz. 1990. „Kommentar zu Pierre Bourdieu: Die biographische Illusion,” *BIOS* 1 (1990): 91–93.
- Nietzsche, Friedrich. 1989. *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest: Akadémiai.
- Nora, Pierre. 1999. „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája,” *Aetas* 3 (1999): 142–157. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>
- Olick, Jeffrey K. és Joyce Robbins. 1999. „A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig,” *Replika* 37 (1999): 19–43.
- von Plato, Alexander. 2005. „Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis,” *Korall* 21–22, 12–45.
- Ricoeur, Paul. 1998. „A tanúság hermeneutikája,” in *A hermeneutika elmélete. Tanulmányok*, vál. és szerk. Fabiny Tibor. Szeged: JATE Press, 185–208.
- Ricoeur, Paul. 1999a. „Emlékezet – felejtés – történelem,” in *Narratívák* 3, szerk. Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijarat Kiadó.
- Ricoeur, Paul. 1999b. „Az én és az elbeszélte azonosság,” in *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, 373–413. Budapest, Osiris.
- Röckelein, Hedwig. 2002. „A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az „új történelmi biográfiához,” *Aetas* 2–3 (2002): 230–243.
- Schnapp, Wilhelm. 1953. *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*. Hamburg: Richard Meiner.
- Tengelyi László. 1998. *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest: Atlantisz.
- Welzer, Harald. 2002. *Das kommunikative Gedächtnis*. München: Beck.
- White, Hayden. 1997. *A történelem terhe Budapest*. Osiris–Gond.

- Wolfrum, Edgar. 1998. „Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Phasen und Kontroversen,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* B45 (1998): 3–15.
- Young, James E. 1993. *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven/London: Yale UP.
- Young, James E. 2000. *At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Contemporary Art and Architecture*. New Haven/London: Yale UP.
- Young, James E. 2002. „Az emlékezés szövete,” *Regio* 3 (2002): 3–25.

A nyelvi támpontok szerepe az emlékfelidezésben 2-3 éves gyerekeknél

ABSZTRAKT

Az emlékezet fejlődésének kutatása az elmúlt évtizedekben rávilágított, hogy a nyelvhasználat által válunk képessé arra, hogy tapasztalatainkat, élményeinket emlékező beszélgetések során megosszuk környezetünk tagjaival. Számos kísérleti eredmény utal arra, hogy még nem vagy alig beszélő kisgyermek nem verbális emlékezeti teljesítményét (utánpótlását) már befolyásolja a nyelvi címke, amellyel megjelöljük a tevékenység célját: forgatókönyvszerű, általános cselekvéssémák elraktározására ösztönözve őket (Hayne és Herbert 2004; Király 2002). Ezen túlmenően felmerül azonban a kérdés, hogy egy a nyelvi címkézéssel komplexebb nyelvi kísérlet sajátosságai egy bizonyos esemény átélése során *milyen módon* befolyásolják még alig beszélő kisgyermek emlékezését? A narratív nyelvi támpontok, amelyek az esemény egyediségét, együttes élmény voltát hangsúlyozzák – szemben az általános, tanító jellegű információval – elősegíthetik, hogy a kisgyermek egyedi emlékeket is megőrizzen, ne csupán az események általános vázát, forgatókönyvét, így megalapozva az epizodikus (re-kollektív) emlékezet kibontakozását. A nyelvi környezet emlékezeti és utánpótlási teljesítményt irányító voltára (mi kerül a figyelem középpontjába: az egyedi vagy az általános?) 2-3 éves gyermekekkel végzett empirikus vizsgálatokban kerestük a választ.

BEVEZETÉS

A korai életévek feladata a kisgyermek számára elsősorban a tudásfelhalmozás: önmagukról, a világról egyre több és több információt szereznek, szavakat sajátítanak el, a fizikai világ megismerése mellett fokozatosan sajátítják el az őket körülvevő szociális világ működésmódját is. Az emlékezés képessége sem

más, mint társas tanulási folyamat eredménye, a kisgyermek fokozatosan válnak képessé arra, hogy egy-egy átélt eseményt megosszanak környezetük tagjaival.

Ha végigtekintünk azon a folyamaton, hogyan is bontakozik ki az önéletrajzi emlékezet, egy dinamikus, önszerveződő folyamatot láthatunk, amely mind a kognitív fejlődés (pl. kognitív szelf megjelenése; mentális állapotok megértése), mind a szociokulturális környezet formáló hatása alatt áll. A kialakuló, új emlékezeti rendszer komplexitása folyamatosan növekszik: egyre bonyolultabb, egyre kiterjedtebb struktúrát hozva létre (Nelson és Fivush 2004). A kisgyermek korai, preverbális időszakban tetten érhető eseményfelidézései deklaratív, és ezen belül noétikus emlékezeti teljesítményt jelölnek, mivel nélkülözik az első személyű perspektívát és a személyes megtapasztalás élményét, tulajdonképpen tényszerű eseményleírások (Király 2004). Egy-egy nap történéseinek felidézése a korai életszakaszban a mindennapok szokásos eseményeire, fordulataira hagyatkozik, a közös, az általános sajátosságok forgatókönyvszerű vázait őrzi. Vagyis ekkor még hiányzik belőlük az autonóetikus tudatosság, amely az önéletrajzi emlékezet sajátja: élményszerűség és éntudatosság összekapcsolódása (Kónya 2004). Felmerül a kérdés, vajon hogyan jutunk azon személyes tudás birtokába, amely az egyedi életpillanatokat és átfogó élet-narratívákat közvetíti a számunkra? Mi támogatja ezt a jelentős fejlődési ugrást 3-5 éves kor környékén, amikor a gyerekek képessé válnak valódi, személyes perspektívával rendelkező, élményszerű emlékek előhívására?

A nyelvi fejlődés kulcsszerepet játszhat ebben az átalakulási folyamatban: hiszen a nyelv biztosítja az önéletrajzi emlékezetre jellemző szervező és értékelő formákat, emellett a másokkal (elsősorban szülőkkel) folytatott emlékező beszélgetéseken keresztül a gyerekek a múltban tapasztalt események szervezett reprezentációit egyre ügyesebben alakítják ki, segítve ezzel annak megértését, hogy emlékeink múltbeli események reprezentációi, s többszörös perspektívából értékelhetők (Nelson és Fivush 2004). A nyelv emlékezésben betöltött szerepe kettős: egyszerre reprezentációs eszköze és egyben közvetítő eszköze is emlékeinknek (Király 2004). Bruner (2001) szerint a gondolkodás két egymásra visszavezethetetlen formája: az elbeszélés és az érvelés. Az elbeszélés létszerűségével hat, és elsődlegesen az emberi szándékokkal, cselekedetekkel, ezek következményeivel foglalkozik. Ha ismerjük és megfelelően alkalmazzuk a jól formált elbeszélés kereteit, az lehetővé teszi számunkra az élményeink megosztását, ezen keresztül pedig élményeink újraélését. Az elbeszélt történetnek két

színtere van: a cselekvésé és a tudatosságé (mit gondolnak, éreznek a szereplők). A „jó” elbeszélésformák, narratívumok létrehozását – amelyek a külső, szociális és a belső világ között teremtenek kapcsolatot – a nyelvhasználat biztosítja. Amint a gyerekek képessé válnak arra, hogy egyre koherensebb narratívumokat hozzanak létre az elsajátított konvenciók segítségével, ezzel tulajdonképpen az emlékreprezentációk új formáját hívják életre (Király 2004). Míg a korai eseményt strukturáló tényezők a sorrend és az okság, addig a narratív fejlődés az események új szervezési, rendszerezési módját hívja elő: a jelentések (célok, tervek, érzelmek), a pszichológiai okság (a motivációk), a perspektíva (az esemény kapcsolódása a mesélőhöz) fontos történetépítő-kövekké válnak (Nelson és Fivush 2004). Az önéletrajzi emlékezet kibontakozásával pedig a gyermek képessé válik arra, hogy az események sémáiból rekonstruálja az egyedi emlékképeket, vagyis a szocializáció során elsajátított elbeszéléskeretnek lényeges szerepe lehet a későbbi emlékelőhívásban és emlékszervezésben.

Az elbeszélő emlékezeti forma a nyelvi és fogalmi fejlődéssel együtt jelentős lépéseket tesz előre a 2 és 4 éves kor közötti időszakban. A gyerekek szüleikkel folytatott beszélgetései egy-egy éppen zajló esemény során irányítják a gyerek figyelmét, segítik a gyermeknek megtalálni az események kiemelkedő jelentőségű, száliens elemeit, és az esemény strukturálásával a kódolás folyamatán keresztül hatnak az esemény későbbi felidezésére (Haden 2003). Haden és munkatársai (2001) longitudinális vizsgálattal támasztották alá, hogy egy-egy esemény alatt a 2 és fél éves gyerekek szüleikkel folytatott beszélgetései szoros kapcsolatban álltak a gyerekek három héttel későbbi eseményfelidezésével. A múlt eseményeit felidéző beszélgetéseknek – amelyek első megjelenése 18-20 hónapos korra tehető – eleinte a szülő nyújtja a vázát, a kisgyermek többnyire csupán megerősíti vagy megismétli az elmondottakat. Amint a gyermekek fokozatosan elsajátítják az emlékek elbeszélésének fordulatait, konvencionális formáit, egyre inkább kezdeményezik a múltban történtek megosztását környezetük tagjaival.

A szülők elbeszélésmódja egy-egy esemény felidézése kapcsán különféle lehet az elaboráció mértékét tekintve (Reese és Fivush 1993), amely emlékező stílus erős és tartós hatással bír gyermekeik emlékkonstruálására. Az elaboratív szülők a megtapasztalt eseményekről hosszú, gazdag beszámolókat csalogatnak elő, a gyerekek válaszait követve kérdésekkel fűzik tovább az elbeszélés fonalát, egyre több és több információrésszel gazdagítva azt. A kevésbé elaboratív (repetitív) szülők rövidebb, kevés leíró jellegű információt nyújtó beszélgetése-

ket folytatnak a múltból, gyakran addig ismételve egy-egy kérdést a gyermek számára, amíg meg nem hallják gyermekeiktől az elvárt választ. Számos longitudinális kutatás (pl. Reese és Haden és Fivush 1993) bizonyította, hogy az elaboratívabb szülők gyermekei a későbbi időszakban is több és részletesebb emlékbeszámolót adnak egy-egy átélt eseményről. Az emlékező beszélgetések során valódi közös emlékezeti újraépítés zajlik, s ezt támasztja alá az is, hogy a gyermekek minél aktívabb részt vállalnak az emlék felidőzésében, azaz minél több részletet tesznek hozzá a beszélgetéshez, a szülők nem húzódnak vissza, hanem ők is egyre gazdagítják a történetet (Fivush és Haden és Reese 1996).

Felmerül a kérdés, hogyan befolyásolják az eseményt kísérő nyelvi szöveg sajátosságai azoknak a gyerekeknek az emlékezését, akik még nem vagy alig beszélnek. Kevés olyan kutatást ismerünk, amely ilyen kicsi gyerekek esetében keresné a választ a nyelvi környezet emlékezést befolyásoló erejére. Hayne és Herbert (2004) vizsgálat sorozatukban 18 hónapos gyerekek utánzásban megnyilvánuló emlékezését tanulmányozták az elhangzó nyelvi kíséret függvényében. A gyerekek egyszerű játékok (például csörgő) néhány lépésből álló összeállítását látták a bemutatás során, majd négy héttel később került sor a bemutatott esemény felidőzésére. A gyerekek a bemutatás nyelvi kísérete szerint véletlenszerűen két csoportba kerültek. Üres narráció esetén a gyerekeknek nem nevezték meg a tárgyakat, csak általános utalásokkal próbálták felkelteni a gyerekek figyelmét (pl. „Nézzük csak meg ezt egy picit.”) anélkül, hogy bármilyen konkrét utalást tettek volna az esemény céljára vagy magára a cselekvésre. Teljes narráció esetén az esemény célját, valamint az egyes cselekvéselemeket is verbális leírásokkal kísérték (pl. „Arra használjuk ezeket, hogy csörgőt készítsünk.”). Mind a bemutatás, mind az előhívás esetén alkalmazták ezeket a nyelvi fordulatokat mindkét csoport esetében. Vizsgálatuk eredménye rámutatott, hogy azok a 18 hónapos babák, akik teljes nyelvi kíséretet kaptak, konkrét nyelvi támpontokkal mind az új esemény bemutatása során, mind a felidőzés alkalmával, több cselekvéselemet idéztek fel, mint az üres narrációt hallók. A szerzők megkíséreltek továbbá választ találni arra a kérdésre, hogy a nyelvi támpontok a kódolás vagy az előhívás során nyújtanak mankót a kisgyermekeknek, és eredményeznek jobb előhívási teljesítményt. Több vizsgálattal próbálták bizonyítani, hogy a nyelvi kontextus a hosszú távú előhívás során előhívási kulcsokat, szervezési támpontokat nyújt, támogatva a teljesebb emlékfelidőzést. Ezt az állításukat egyrészt a gyerekek bemutatást követő azonnali előhívásainak összehasonlításával támasztották alá, amely során a kétféle nyelvi kíséretet kapó csoport egyforma

arányban idézte fel az esemény lépéseit, azaz a nyelvi kulcsok nem segítették a közvetlen eseményfelidézést. Másrészt azok a gyerekek, akik csak az előhívás során kaptak teljes nyelvi kíséretet, több esemenylépést idéztek fel, mint azok a gyerekek, akiknél csak a kódolás során részesültek a teljes nyelvi kíséretben. Álláspontjukat összefoglalva: Hayne és Herbert (2004) 18 hónaposokkal végzett vizsgálataik alapján az eseményeket kísérő nyelvi környezet támogató szerepét nem a kódolás folyamatában, hanem az előhívás megkönnyítésében látják. Mindezt kiegészítették a nyelvi kíséret és a vizuális kulcsok (pl. maguk a tárgyak) állandóságának szempontjával is, hiszen mint korábbi vizsgálatukban rámutattak (Hayne és Herbert 2000), amennyiben a tárgyak vizuális sajátosságai megváltoztak, a 18 hónapos gyerekek utánzását a nyelvi címke önmagában még nem facilitálta.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, néhány korai utánzást vizsgáló kísérleti eredmény már abba az irányba mutat, hogy a nyelvi támpontok segítik a még nem beszélő gyerekek emlékezését is, nyitva hagyva azonban azt a kérdést, hogyan, milyen folyamatokon keresztül támogatja a nyelvi kontextus a teljesebb emlékmegőrzést. Ha felidézzük az említett korai nyelvi emlékeztetést vizsgáló tanulmányokat, amelyek a figyelem irányításán, az esemény strukturálásán keresztül közelítenek az események alatti gyermek-szülő beszélgetésekhez, felmerül a kérdés: még nem beszélő gyerekek utánzása során lejátszódhat-e hasonló folyamat? Egy új esemény lépéseit kísérő nyelvi környezet hatással lehet-e az eseménystruktúra leképződésére, elraktározódására és későbbi előhívására *nem nyelvi* szinten? E kérdés megválaszolására utánzásos vizsgálati helyzetet terveztünk még alig beszélő 2-3 éves gyermekekkel, változtatva azt a nyelvi közeget, amely során első alkalommal ismerkednek meg egy új eseménnyel. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az esemény egyediségét, együttes élmény jellegét kiemelő, narratív nyelvi kíséret, illetve az általános eseményleírást nyújtó, tanító jellegű nyelvi kíséret másképpen strukturálja-e az eseményt magát a kódolás során, és ilyen módon hatással van-e a későbbi emlékelőhívásra.

Ennek következtében az általunk alkalmazott nyelvi környezet különbözik a Hayne – Herbert-féle vizsgálatban (2004) ismertetettől annyiban, hogy a tanító jellegű (narratív keretet nélkülöző) nyelvi bemutatás is végigkövette az egyes esemenylépéseket, a cselekvéseket és tárgyakat azonban csak általános-ságban (pl. tesz, rak), az adott kontextusban világos utalásokkal kísérte (pl. ide, ezt). Ugyanakkor minden esetben pedagógiai jegyek kísérték a bemutatást, hangsúlyozva ezen keresztül az átadandó tudás univerzális jellegét (Csibra és

Gergely 2009). A Természetes Pedagógia elméleti keretét tekintve (Csibra és Gergely 2009) a csecsemők rendkívül érzékenyek az ún. osztenzív-kommunikatív jegyekre (mint például szemkontaktus, dajkanyelv, megszólítás), amelyek jelenlétében „tanulói” hozzáállást mutatnak, amely pedagógiai interakcióban új és releváns tudást sajátíthatnak el a felnőttől (aki a „tanár” szerepkörét tölti be). Az új információt az Univerzalitás hipotézis értelmében pedig a tanulók hajlamosak kiterjeszteni tárgyak egész osztályára, és a többi személy számára egyaránt hozzáférhető tudásként értelmezni, mint azt kísérleti bizonyítékok támasztják alá (Egyed, Gergely és Király 2009; Gergely, Egyed és Király 2007). Úgy véltük, hogy a tanító jellegű, tematikus nyelvi keret a hétköznapi tanító párbeszédnek jellemzőit követi, és a természetes pedagógia modelljével egyetértve az általános érvényű tudás átadását segítheti elő.

A narratív nyelvi bemutatás kapcsán ezzel szemben azt a véleményt vetítettük előre, hogy az együttes, közösen megélt élmény formálását segíti, s így az egyedi, epizodikus tapasztalat megőrzését helyezi előtérbe. Azért is tehettük ezt, mivel az együttes emlékezés (joint reminiscing) során az emlékezetfejlődés és a szociokommunikatív fejlődés összefonódik. Az együttes emlékezés ugyanis nem más, mint a múlt egy eseményére irányuló közös figyelmi helyzet, amely kölcsönös és szociális természetű, és a dolgok közös szemlélését foglalja magába (Hoerl és McCormack 2005).

Amennyiben közös aktivitásként tekintünk az emlékezésre magára, megkerülhetetlen tényező a gyerek mellett jelen levő másik személy, aki maga is részt vesz az emlékelőhívásban. A legtöbb kutatás, amely kisgyermek nyelvi természetű emlékezését vizsgálja, a szülővel folytatott beszélgetéseket elemzi (pl. Haden és mtsai 2001), és nem tárja fel a különböző személyekkel történő emlékefelidézések lehetséges különbségeit. Holott tisztában vagyunk azzal, hogy kisgyermek már nagyon korán képesek figyelembe venni egyszerű interaktív cselekvések során, mit tud, illetve nem tud a felnőtt az adott szituáció vonatkozásában. Ha például O'Neill (1996) klasszikusnak számító vizsgálatára gondolunk – amelyben kétéves gyerekek több kommunikatív viselkedést mutattak egy tárgy megszerzésének érdekében, ha a gondozó nem volt jelen a tárgy elrejtésénél –, láthatjuk, hogy a kétévesek érzékenyek a másik személy, illetve saját tudásuk közti átfedésre vagy annak hiányára. Ezt a gondolatmenetet támasztják alá azok a szótanulási helyzetet imitáló vizsgálatok (Akhtar és Carpenter és Tomasello 1996; nem nyelvi változata: Tomasello és Haberl 2003),

amelyek tanúsága szerint már a két év körüli kisgyermek figyelembe tudják venni, mi (például melyik tárgy) jelent újdonságot a felnőtt számára.

E gondolat mentén továbbhaladva a forrásmonitorozás kérdésköréhez érkeünk: egy-egy emlék forrásának megőrzése – így például annak a személynek, akitől a gyermek elsajátította az új játékot, vagy akivel átélte az adott eseményt – fokozatos fejlődési folyamat eredménye a 2-3 és 8 éves életkor közötti időszakban. Ugyanakkor ahhoz, hogy tisztában legyünk azzal, hogy valamit azért tudunk, mert láttuk és átélünk, szükséges, hogy az információ forrását észleljük és megőrizzük. Egy adott emlék forrása támpontként is szolgál az előhívása során, segít elválasztani azt más hasonló események emlékeitől. Egyrészt a hasonló események emlékreprezentációi is hasonlítanak egymásra, így az emlék előhívása során kevesebb támpontot találhatunk ezek elválasztására. Másrészt az események reprezentációi hasonlóvá válhatnak az események által kiváltott érzelmi reakciók, kognitív működések, motoros reprezentációk okán is, amelyek következtében nagyobb kihívást jelent elválasztani ezeket egymástól (Roberts 2002). A valódi epizodikus felidezés együtt jár azzal a szinttel, ahol a gyerekek már megértik a tudásuk eredetét, azaz tisztában vannak azzal, hogy valamit, például egy tárgy helyét azért tudják, mert látták a tárgy elhelyezését (Perner és Ruffman 2005). Ebből következően feltételezhető, hogy azok a kisgyerekek, akik már érzékenyek arra, hogy a másik személy mit tud vagy nem tud az adott helyzetben, feltehetően másképpen emlékeznek egy-egy eseményre az adott esemény átélésénél jelen lévő vagy jelen nem levő személyekkel – még akkor is, ha még hiányoznak az események egyedi, megkülönböztető elemei, amelyek az autonoétikus tudatossággal jellemezhető emlékek sajátosságai.

E feltételezésnek megfelelően hangsúlyt helyeztünk a nyelvi kíséret másik gyakran figyelmen kívül hagyott tényezőjére, a gyermek és az eseményben részt vevő másik személy relációjára. Vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, vajon tesznek-e különbséget a gyerekek az előhíváskor jelen lévő személyek között: a felidezésüket befolyásolja-e, hogy a jelen lévő személlyel közösen élték meg az eseményt, vagy éppen az, hogy a másik nem ismeri azt. Ez a változó két fontos szempontból is betekintést enged a még alig beszélő gyermekek emlékezeti folyamataiba: egyrészt rámutathat, hogy kezelik-e már a társakat mint kiemelt „emlékeztetőket” a saját emlék részeként; másrészt rávilágíthat, hogy kezelik-e már a másik „tudását”, hozzáférést az eredeti eseményhez. Úgy véltük, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy a narratívum közös emlékező munka, s ez a

funkciója a gyermek számára is valamennyire elérhető, akkor az eredeti eseményt bemutató, ismerős személy jelenléte támogatja a gazdagabb előhívást, hisz ő tovább tudja gazdagítani a felidézést.

Kutatásunk kiindulópontjaként azt tartottuk szem előtt, hogy a korai emlékezet adaptív feladata az események bejósolásához szükséges rugalmas, megbízható általános tudás felhalmozása, nem pedig a személyspecifikus, egyedi megkülönböztetett tapasztalatok megőrzése. Így azt feltételeztük, hogy noha a narratív nyelvi kíséret segíti az események jobb emlékezeti megőrzését már a kétéves (még alig beszélő) gyerekek esetében, ugyanakkor befolyásolja, mennyire kapcsolnak az esemény általános vázához egyedi, megkülönböztető elemeket az esemény előhívása során. A narratív nyelvi kíséret, amely hangsúlyozza az egyszeri, közös megélését egy-egy eseménynek, feltételezhetően a még nem beszélő gyerekek esetében támogatja (1) az *egyedi* tapasztalat visszaállítást, (2) miközben előnyt élvez a közös előhívás, azaz az esemény közös emlékének felállítása az eseményben részt vevő társal. Kérdésként fogalmazódik meg tehát, hogy ez az egyediség tetten érhető-e az adott esemény cselekvéses felidezésben, illetve különbséget tesznek-e a gyerekek az egyes személyek (társ az eseménykor, illetve az eseményt nem ismerő személy) között az esemény előhívása a során.

MÓDSZER

A vizsgálat felépítése

Kutatásunkban a korai emlékezetfejlődés-vizsgálatokban elterjedt utánzásos módszert alkalmaztuk, amely a két-három éves gyerekek kognitív szintjének megfelelően bonyolult, többlépéses eseménysorból állt. Az új, vizsgálat céljára kialakított eseménysor elsajátítása után egy héttel került sor az adott esemény felidezésére egyrészt a játékot bemutató (tanító) személlyel, másrészt egy a játékot nem ismerő, bemutatásnál jelen nem levő személlyel. Módszerünk kiváltott utánzás (Bauer 1996), mivel a gyerekeknek volt alkalma gyakorolni a játékot már az esemény bemutatása után közvetlenül is. Ezt a gyakorlást fontos tényezőnek tekintettük, hiszen a megtervezett eseménysor lényeges összetevője a kooperativitás, az együttesség, a közösen végrehajtandó cselekvés mind a bemutatás, mind az előhívás során.

A kutatás során változtattuk, milyen nyelvi kíséret keretében ismerkedik meg a gyerek az új eseménnyel. A narratív bemutatási módot halló gyerekek esetében a tanító személy az esemény egyszeri, közös élmény jellegét emelte ki („mi együtt most így játszunk”), míg a tematikus bemutatás során az esemény általános cselekvéssémája került előtérbe, megnevezések nélküli, utalásokat tartalmazó nyelvi közegben. Feltárandó az együttes eseményben részt vevő személy esetleges emlékfelidézést befolyásoló szerepét: a bemutatás után egy héttel minden esetben két előhívásra került sor, egyrészt a játékot eredetileg bemutató személlyel, másrészt egy akkor jelen nem levő másik személlyel is. A két személlyel történő előhívások sorrendjét kiegyenlítettük a gyerekek között.

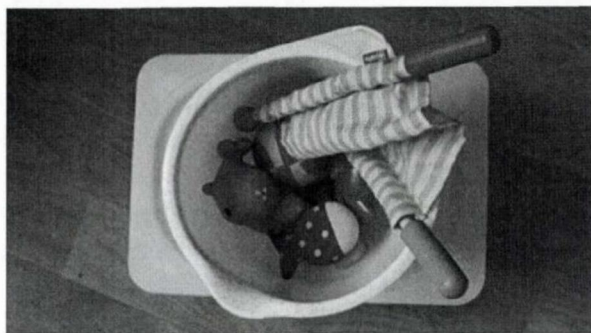
Vizsgálati személyek

Vizsgálatunkban huszonöt 2 és 3 év közötti gyermek vett részt, végül 22 gyermek (11 fiú és 11 lány) került a feldolgozott mintába (átlagéletkor: 30,3 hónap, a szórás 3,37 hónap, a pontos életkori sáv: 26 és 36 hónap között volt). Három gyermek adatait kellett kizárnunk a vizsgálatból (kettőjüket az együttműködés teljes hiánya, míg a harmadik gyermeket technikai hiba miatt). Valamennyi vizsgálatot az ELTE babalaborjában végeztük el. A gyerekek két alkalommal látogattak el a vizsgálatra: első alkalommal az esemény bemutatására, míg az egy héttel későbbi második alkalommal az esemény előhívására került sor. A gyerekek a bemutatás módját tekintve véletlenszerűen kerültek a két csoport valamelyikébe: 11 gyerek a tematikus (6 fiú, 5 lány; átlagéletkor 30,27 hónap, szórás 3,7 hónap), míg 11 a narratív (5 lány, 6 fiú; 30,4 hónap, szórás 3,2 hónap) bemutatás szerinti csoportba.

Eszközök

A gyerekekkel újonnan megismertetett eszközcselekvéshez alkalmaztunk a bemutatás során egy kisebb tárolóedényt (ebből kerültek elő a játéktárgyak), egy nagyobb fedeles tárolóedényt, egy kis hálót (két rúd között kifeszített vászon) és egy piros pöttyös vászonhalat, amely rázásra csörgő hangot ad ki. Az előhívás alkalmával ezenkívül további elterelő tárgyakat is alkalmaztunk: egy kék pöttyös halat (pontos megfelelője a bemutatás során szereplő piros pöttyös hal-

nak), egy másik piros műanyag halat, egy másik kék műanyag halat, egy műanyag sárga kacsát, egy sárga-piros csíkos gumilabdát és egy játékkockát.

1. kép: Az eszközök fotója

A VIZSGÁLATI ELJÁRÁS

A bemutatás

A bemutatás során a gyerekek minden esetben ugyanazt az eseményt látták, illetve játszották el a kísérletvezetővel, amelynek lényege a halfigura sikeres visszajuttatása a tárolóba a háló segítségével. A kialakított eseménysorba be-csempésztünk továbbá olyan egyedi cselekvéses elemeket, amelyek nem illeszkednek közvetlenül az esemény forgatókönyvébe, nem szükséges lépései a sikeres kivitelezésnek, ugyanakkor egyedi, megkülönböztető jegyként működhetnek: ilyen lépés a hal feldobása a hálóba helyezés előtt, valamint a háló összerántása a dobó mozdulatot megelőzően. Ezek elhelyezkedése a teljes eseménysorban a következő:

- 1) megfogni a halat
- 2) levenni a tetőt a tálról
- 3) **hal feldobása**
- 4) hálóba tenni a halat
- 5) **háló összerántása, összezárása**
- 6) beledobni a tálba
- 7) rátenni a fedelet

A vizsgálatban részt vevő gyerekek továbbá az adott eseménysorral vagy tematikus (általános, tanító utalások) vagy narratív (egyediség, közös élmény hangsúlya) nyelvi kíséretet hallva ismerkedtek meg. Az alábbi táblázat foglalja össze röviden a kétféle bemutatási mód elhangzó nyelvi kíséretét:

1. táblázat: A bemutatott eseménysor és az elhangzó nyelvi kíséret

NARRATÍV	CSELEKVÉS	TEMATIKUS
Nézd csak, most játszszunk valamit együtt!	<i>leülünk a gyerekekkel a földre (tál, piros pöttyös halacska, háló)</i>	Nézd csak, mutatok valamit!
Itt ficáncol a halacska a parton.	<i>k.v. felveszi a halacszkát és feldobja</i>	Itt van ez.
Tegyük vissza a vízbe együtt.	<i>k.v. rámutat a táltra</i>	Ide kell majd tenni.
Most tegyük bele a halacszkát a hálóbába.	<i>k.v. beleteszi a hálóbába a halat</i>	Most ezt ide kell rakni.
Te fogd meg most a vizet. Emeled le a vizes tál fedelét!	<i>k.v. odaadja a gyerekeknek a tálat</i>	Ezt fogd meg Te. Emeld le a tetejét!
Nézd csak, most belerepül a halacska a vízbe! Olálá! Már a vízben úszik. Tegyük rá a fedőt, így már nem fog tudni kiugrani.	<i>kv. beleugratja a halat, a gyerekeknek kell rátenni a doboz tetejét</i>	Nézd, csak: hopp! Olálá! Ott van bent. Tedd rá a tetejét!
Most én fogom meg a vizet, és Te tedd bele a halacszkát a hálóbába!	<i>k.v. fogja a vizet</i>	Most Te jössz, én addig megfogom ezt.
Beletesszük a hálóbába a halacszkát, aztán belerepül a vízbe. Ráteszem a tetőt.	<i>k.v. kíséri a szöveggel a gyerek mozdulatait, k.v. teszi rá a fedelet</i>	Oda kell tenni, aztán hopp! Bent van.
Nagyon jól játszottunk együtt, ügyes voltál.	<i>elpakolunk</i>	Nagyon ügyesen csináltad (ezt).

Az előhívás

Az egy héttel későbbi előhívás során a gyerekek mindegyikét mind a játékot tanító (bemutató) személy, mind egy korábban jelen nem levő (játékot nem ismerő) személy – váltakozó sorrendben – ösztönözte az elsajátított eseménysor felidézésére. A kísérletvezető egy előhívás alkalmával a gyerek elé helyezte az eredeti tárgyakat az elterelő tárgyak kíséretében a következő instrukcióval: „Most te jössz!” Amennyiben a gyerek nehezen volt hajlandó együttműködni, a kísérletvezető megpróbálta felhívni a gyerek figyelmét a tárgyak nézegetésével, és továbbra is próbálta bevonni a kisgyermeket a játékba („Nézd, mit találtam! Játsszol velem?”). A két személlyel történő előhívás között rendszerint eltelt 20-30 perc, mely idő alatt a gyermek más játékokkal foglalatzkodott a laborban. Valamennyi ülést videokamerával rögzítettünk, és a videofelvételek alapján kódoltuk a gyerekek utánzási teljesítményét.

Nyelvi képességek felmérése

A gyerekek nyelvi képességének felmérésére az átlagos megnyilatkozási hossz szótagokban számolt mutatóját alkalmaztuk (*mean length of utterance, MLU*), amely a korai nyelvi fejlődés széles körben használt mutatója, hátterében az a meggyőződés áll, hogy a kijelentések hossza a grammatikai kompetencia fejlődésével párhuzamosan növekszik (Nelson 1989).

EREDMÉNYEK

Az adatokon SPSS 17.0 statisztikai programcsomag segítségével végeztünk elemzéseket.

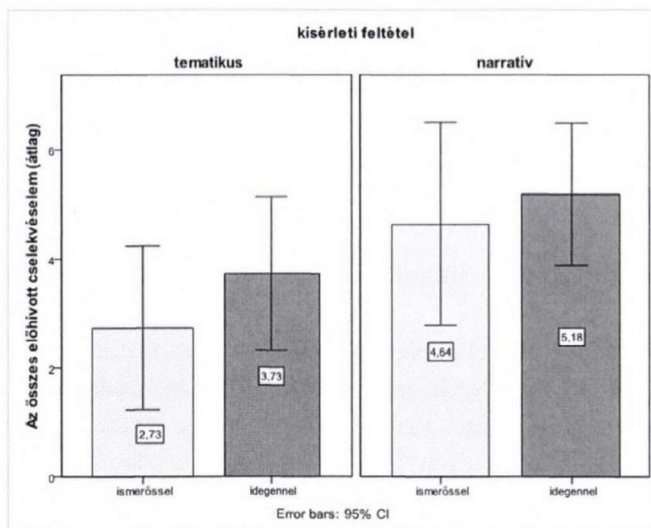
A felidézett cselekvéselemek elemzése a nyelvi bemutatás függvényében

Azon kérdés megválaszolására, hogy a nyelvi környezet befolyásolta-e az emlékek előhívását, ismételt mérések varianciaanalízist (2x2x2) alkalmaztunk. Ebben csoportosító változóként szerepelt a *nyelvi bemutatás módja* (2: tematikus vagy narratív), az előhívásnál jelen lévő *személyek sorrendje* (2: tudó, ismerős először vagy nem tudó először), és összetartozó faktorként pedig a játékot tanító (ismerős) és a másik személlyel (idegen) előhívott *összes eseményelemek száma* (2). A

gyermeknek a kísérleti helyzetben mutatott nyelvi teljesítménye alapján számított *nyelvi kompetencia mutatóját* (MLU) kovariáló faktorként kezeltük.

Az elemzés során a nyelvi bemutatás módjának szignifikáns főhatását ($F(1,17)=7,585$ $p=0,014$) tapasztalhattuk, azaz a narratív csoportba tartozó gyerekek mindig több cselekvésemel idéztek fel, mint a tematikus csoportba tartozók (2.ábra). Ugyanakkor a csoportok között az átlagosan felidézett cselekvéselemek számában nem volt szignifikáns eltérés a *nyelvi kompetencia* függvényében, azaz a két kísérleti feltételben szereplő gyerekek nyelvi produkciója (így feltételezett nyelvi fejlettsége) nem különbözik szignifikánsan egymástól (narratív feltételben az átlagos megnyilvánuláshossz (MLU): 4,3; a tematikus feltételben az átlagos megnyilvánuláshossz (MLU): 3,5).

Eltérést az *előhíváskor jelen lévő személyek sorrendje* tekintetében sem tapasztaltunk az átlagosan előhívott cselekvéselemek száma kapcsán, azaz nem mutatható ki a csoportok szintjén, hogy következetesen az elsőként vagy a másodikként megjelenő személlyel idéznék fel emlékeiket utánzás formájában jobban. Az előhíváskor jelen lévő személyek megkülönböztető befolyása sem mutatkozott, hiszen mind az idegennel, mind az ismerőssel személynél azonos mértékben idézték fel az eseménylepéseket. Ugyanakkor az előhíváskor jelen lévő személyek és a személyek sorrendjének szignifikáns interakcióját tapasztaltunk.

2. ábra. Felidézett cselekvéselemek átlaga a csoportokban

taltuk ($F(1,17)=7,353$ $p=0,015$). Úgy véljük, hogy ez utóbbi hatás annak köszönhető, hogy a gyerekek a sorrendben másodikként következő előhívásoknál hajlamosabbak voltak elutasítani a felidézést a tudó, ismerős személy esetében (négy gyerek), mint a tudással nem rendelkező személy esetében (két gyerek).

A felidézett esemény komplexitásának vizsgálatára a gyerekek utánzási teljesítményét minőségi mutató mentén soroltuk be a következő kategóriák valamelyikébe: nincs előhívás; mást hív elő; néhány eseménylepést hív elő; a teljes forgatókönyvi eseménysort előhívja. A 2. táblázatban jól látható, hogy a tematikus csoportba tartozó gyerekek nem hívták olyan arányban elő a teljes eseménysort, mint a narratív csoportba tartozók (Az eloszlások 5%-os, illetve tendencia szinten mutatják a csoportok közti különbséget: $\chi^2=0,021$ szign., és $\chi^2=0,066$ tend.). Ez a különbség többnyire az utolsó eseménylepés leghagyásában nyilvánult meg, azaz a gyerekek nem tették rá a fedőt a tálra, miután beledobták a halfigurát.

2. táblázat: A felidézett esemény komplexitása a nyelvi bemutatás függvényében

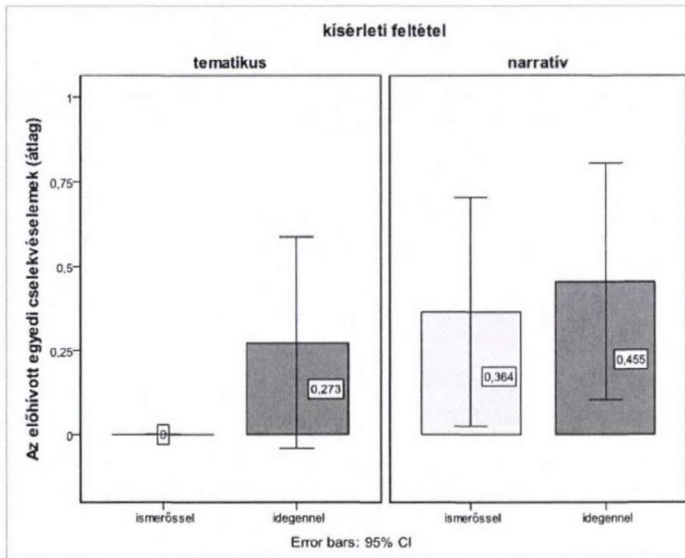
		utánzási teljesítmény kategóriákba sorolva			
		nincs előhívás	mást hív elő	néhány cselekvés	teljes cselekvéssor
Ismerős	tematikus	36,4%	0%	54,5%	9,1%
	narratív	18%	9%	9%	64%
Idegen	tematikus	18,2%	0%	54,5%	27,3%
	narratív	9%	9%	9%	73%

Egyedi cselekvéselemek (megkülönböztető jegyek) előhívása

Az összes eseményelem felidézése mellett fontos számunkra annak feltárása, hogy az egyedi, forgatókönyvbe nem illeszkedő eseményelemek megőrzésében eredményezett-e különbséget a kétféle nyelvi kíséret. Ismételt méréses varianciaanalízis (2×2) alkalmazásával hasonlítottuk össze a nyelvi bemutatás módja függvényében (mint személyek közti csoportosító változó) a betanító, illetve a másik személlyel előhívott egyedi cselekvéselemek számát (személyeken belüli változó). Az elemzésből nem hagytuk ki az előhívásnál jelen lévő személyek

sorrendjét, mivel annak ellenére, hogy e változó szignifikáns főhatást nem eredményezett az összes cselekvésem előhívásakor, szignifikáns interakciót eredményezett az „előhívásnál jelen lévő személy” változóval, (mely utóbbi változóhoz az egyedi elemek előhívása kapcsán kiemelt kérdést kapcsolunk). Ugyancsak fontosnak tartottuk az egyedi lépések visszahívása kapcsán a gyermekek nyelvi kompetenciáját, így a nyelvi fejlettség szintjének mutatóját (MLU) kovariánsként megadtuk.

Egyedi cselekvéselemek visszaidőzésének tekintettük (ld. a vizsgálat leírásánál) például, ha a halfigura feldobása a hálóbá helyezés előtt vagy a háló öszszerántásának egyedi módja megjelent a gyermekek utánzása során. A bemutatást övező nyelvi kíséret módja tendencia szintű összefüggést mutatott az egyedi cselekvéselemek előhívásának arányával ($F(1,17)=3,821$ $p=0,061$). Megfigyelhettük ugyanakkor, hogy **összességében a gyerekek több egyedi cselekvésemet hívtak elő a játékot nem ismerő személlyel („idegennel”), mint a betanító személlyel** ($F(1,17)=8,754$ $p=0,009$). Az átlagok alakulását az egyes csoportokban a 3. ábra mutatja be szemléletesen.

3. ábra. A felidézett egyedi cselekvéselemek átlaga a csoportokban

Noha nem találtunk a narratív és a tematikus csoport között a nyelvi fejlettség szintjében szignifikáns különbséget itt sem (a nyelvi fejlettségnek nem volt fő-

hatása), amennyiben az átlagos megnyilvánulási hosszt kovariánsként emeltük be a fenti ismételt mérés varianciaanalízisbe, az előhíváskor jelen levő személyek váltakozásával alkotott interakcióját tapasztalhattunk ($F(1,17)=5,780$ $p=0,028$). Az előhíváskor jelen lévő személyek sorrendje és a személyekkel történt előhívási teljesítmény interakciójának hatása tendencia szinten megjelent ($F(1,17)=4,039$ $p=0,061$), amely abból adódott, hogy másodszorra még kevesebb egyedi lépést mutattak be az ismerős személynek, mint egyébként.

Érdekes módon az eredetileg használt bemutató tárgy (a piros pöttyös halfigura), az elterelő tárgyak jelenléte ellenére, mindkét nyelvi kísérlet nyomán hasonló mértékben válik elsőként használt tárggyá az utánzás alkalmával (narratív csoport esetében: 55 %, tematikus csoport esetében: 47%).

MEGBESZÉLÉS

Kutatásunk egyik fő kérdése: hogyan befolyásolja az utánzásban megnyilvánuló, hosszú távú emlékezeti teljesítményt magának az eseménynek a nyelvi kísérlete a tapasztalatszerzés (azaz a kódolási fázis) alatt. Eredményeink rámutattak arra, hogy már 2-3 éves, még alig beszélő gyerekek esetében is tetten érhető az eseményt kísérő nyelvi környezet emlékeztet befolyásoló hatása. Azok a gyerekek, akik vizsgálatunkban narratív nyelvi keretbe ágyazva ismerkedtek meg az új, néhány lépésből álló eseménnyel (nevezetesen a halacska hálóval történő vízbe való visszajuttatásával) egy héttel később több eseménylepést hívtak elő. Ez az előny egyrészt megnyilvánult az esemény forgatókönyvének teljesebb visszaadásában, másrészt az egyedi cselekvéselemek nagyobb arányú előhívásának tendenciájában.

Az esemény teljesebb visszaidézése mint minőségi különbség azt is jelenti, hogy a narratív nyelvi kísérlet nyomán az egyedi forgatókönyvbe nem illeszkedő elemek nagyobb arányú visszaidézését is tapasztaltuk. Úgy tűnik, hogy várakozásainknak megfelelően a narratívum a még keveset beszélő gyermekek figyelmét az esemény átélése során az egyedi, megkülönböztető jegyek kiemelésére és hosszú távú megőrzésére, illetve az általános eseményvázhoz illesztésére irányítja. Ez az eredmény a még alig beszélő, cselekvéses emlékfelidézést mutató gyermekek kapcsán egybeesik azzal, amit a verbális emlékfelidézés esetén például Haden és munkatársai (2001) kimutattak. A narratívum az emlékszervezés és az emlékek megkülönböztető jegyekkel történő gazdagí-

tása, ezeknek a lehorgonyzása révén támogatja az egyedi, személyes epizodikus emlékek felidőzése felé vezető fejlődési utat. Eredményeink alapján ezt a következtetést kiegészíthetjük azzal, hogy a narratív elbeszélési keret által nyújtott előnnyel, úgy tűnik, nemcsak a már beszélő gyermekek tudnak élni; hanem a narratív kontextus segíti a nyelvi fejlődés útján lassabban haladókat is. Ugyanakkor azok a gyerekek, akik előrébb járnak a nyelvi képességek kibontakozásában, jobban is képesek hasznosítani a narratívum által közvetített szervező erőt, jelen esetben egyedi elemekben gazdagabb emlékezeti teljesítményt mutatnak fel. Bár a nyelvi fejlődés és a narratív fejlődés folyamata nem feleltethető meg egymásnak, mégis a nyelvhasználat elengedhetetlen összetevője az elbeszélésekből származó információ egyre sikeresebb hasznosításának.

A narratívumnak a teljesebb eseménystruktúra megőrzésében (azaz több lépés felidőzése a forgatókönyv mentén) az események kauzális kapcsolatainak megteremtésén és rendszerbe szervezésén keresztül lehet fontos szerepe, ami pedig a hosszú távú emlékfelidőzés fontos összetevője, mint azt Pillemer és munkatársainak (1994) vizsgálata is bizonyította. Röviden összefoglalva érdekes vizsgálatuk tanulságait: a szokatlan esemény (tűzriadó) időpontjában 4 és fél éves gyermekek évek elteltével sokkal jobban emlékeztek az eseményre, mint akik az esemény időpontjában 3 és fél évesek voltak, köszönhetően annak, hogy az idősebbek árnyaltabb tudással rendelkeztek az események időbeli és oki szekvenciájáról, ami lehetővé tette az esemény hosszú távú megőrzését. Ezt a gondolatmenetet támasztja alá Hoerl és McCormack (2005) érvelése is: bár a gyerekek már viszonylag korai életkorban érzékenyek a fizikai oksági kapcsolatok megértésére, az események *időbeli* oksági kapcsolatainak megértésére (*temporal-causal reasoning*) még hosszú ideig nem képesek. *Mint azt ötletes kísérletükben is bizonyították (McCormack és Hoerl 2007), a gyerekek csupán 5 éves korban értik meg maradéktalanul és alkalmazzák megfelelően az események időbeli sorrendjéből származó oksági információt, ami azonban megkehlhetetlen a valódi emlékezéshez, a mentális időutazáshoz (Hoerl 2008). A közös emlékezés helyzetei, már az aktuálisan zajló események alatt is, jelenthetik az első számú gyakorlóterepet az időbeli-oksági következtetések elsajátítására (Hoerl és McCormack 2008). Jelen vizsgálat alátámasztja, hogy a nem nyelvi formájú emlékező viselkedés esetében is érvényes, hogy a narratívum az egyedi, megkülönböztető, az esemény lényegi vázához nem illeszkedő eseménylépések lehorgonyzásáért, az eseményszerkezetbe ágyazásáért lehet felelős, és ezen a mechanizmuson keresztül segíti az esemény oksági megértését.*

Fontos továbbá kiemelni az általunk kidolgozott kísérleti helyzet sajátosságát: azaz a bemutatás során kapott nyelvi kísérlet alapján különült el a két gyerekcsoport, míg az előhívás valamennyi esetben csak rövid, általános instrukciót tartalmazott („Most te jössz!”). Mindennek tükrében eredményeink ellentmondanak a korai utánzásos vizsgálatok azon irányának, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvi környezet kizárólag előhívási támpontként fejti ki jótékony hatását az eseményfelidőzésre (Hayne és Herbert 2004). Saját vizsgálatunk ezzel a nézettel szemben a nyelvi kontextus szerepét a *kódolás* folyamatában igazolta, azaz a nyelvi támpontok irányítják az új esemény feldolgozásának és ezen keresztül későbbi előhívásának folyamatát.

A másik általunk kísérletileg vizsgált kérdéskör olyan új aspektusát érinti az emlékezetvizsgálatoknak (és általában a korai szociális megismerés témakörének), amellyel kapcsolatban nagyon kevés vonatkozó kutatást ismerünk: ez a gyereket körülvevő személyek emlékfelidőzése folyamatban betöltött szerepe. A céleseményben részt vevő személy szerepét a közös cselekvés, a bemutatott esemény kooperatív jellege révén igyekeztünk hangsúlyossá tenni a gyermek számára. A teljes eseménysor későbbi felidőzésének vonatkozásában nem találtunk számottevő különbséget a játékot betanító, illetve a játékkal korábban nem találkozó személlyel történt előhívás között. Az egyedi cselekvéselemek megjelenítésében azonban tetten érhető a különbség: a kisgyermekek több egyedi elemet idéztek fel a játékot nem ismerő, arról tudással nem rendelkező személy jelenlétében. Ez az összefüggés arra enged következtetni, hogy a korai életévek eseményfelidőzése sokkal inkább tudásátadásként írható le (semmint emlékújraélésként), hiszen ez az, ami a játékról tudást nem birtokló személy felé releváns viselkedésforma. Ugyanis az esemény rekollekciója, újraélése esetén az egyedi elemeknek az eredeti eseményt a gyermekkel együtt átélő személlyel közös előhívási helyzetben kellett volna gyakrabban megjeleníteniük. Ezt az eredményt támasztja alá még az a tény is, hogy a gyerekek sokkal hajlamosabbak voltak elutasítani az előhívást a játékot bemutató személy jelenlétében (négy gyerek), mint a tudással nem rendelkező személy esetében (két gyerek), amely jelenség jellemzően a sorrendben másodikként következő előhívásoknál fordult elő. Ezen eredmény hozadéka két további szempontból is jelentős. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy már 2-3 éves gyerekek figyelembe veszik a másik tudását egy adott eseményre vonatkozólag. Míg az esemény lényegi vázához tartozó elemeket egyformán idézik fel az ismerős és az idegen személlyel, addig az egyedi elemeket inkább az esemény

átélése során jelen *nem* lévő személynek mutatják be. Mintha tudnák, (1) hogy az eseménynek ez a része nem tartozik ahhoz a tudáshoz, amely általános és éppen ezért közösen birtokolt; és tudnák azt is, (2) hogy ezt az információcsomagot az eseménynél jelen nem lévő személy (a hozzáférés hiányából adódóan) nem tudja. Tehát az a magyarázat kínálkozik, hogy az esemény során elsajátított tudás (és ez különösen érvényes a narratívum által feltárt új információra) olyan új és releváns információkat kínál, amelyet az eseményt nem ismerő fél számára érdemes közvetíteni, átadni.

A terület fontos kérdése, s tulajdonképpen mi is erre keressük a választ: vajon az utánzásban megragadott emlékek egyedi, megkülönböztetett esemény reprezentációját takarják-e? Noha a bemutatott vizsgálatban egyértelműen látható, hogy már kisgyermek is képesek – főképp a narratív nyelvi kíséret szervező erejének köszönhetően – az egyedi elemek megőrzésére, nem lehetünk biztosak abban, hogy ebben a fázisban az esemény megkülönböztetett specifikus emlékének kifejeződését éadjuk tetten. Erre utal az az eredmény, hogy a bemutatásban szereplő tárgyak fele-fele arányban szerepeltek elsőként a gyermekek oldalán az utánzás alkalmával, azaz a tárgyak használata nem támasztotta alá, hogy a gyerekek visszanyúlnak az eredeti eseményben szereplő mintapéldányokhoz (ld. e kérdés kapcsán Lechuga és Marcos-Ruiz és Bauer 2001). Emellett fontos kiemelni, hogy az egyedi események ugyan megjelentek, ám arányuk nagyon alacsony volt, még a narratív feltételben is. Így arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy az utánzási teljesítmény alapvetően a gyermekeknek a helyzetről kialakított tudását tükrözi; míg a narratívum a nyelvi kibontás nyomán gazdagabban értelmezett szervezett tudást eredményez, és e tudás kibontása útján vezet a valódi emlékjáraelést lehetővé tevő epizodikus emlékezet kiemelkedése felé.

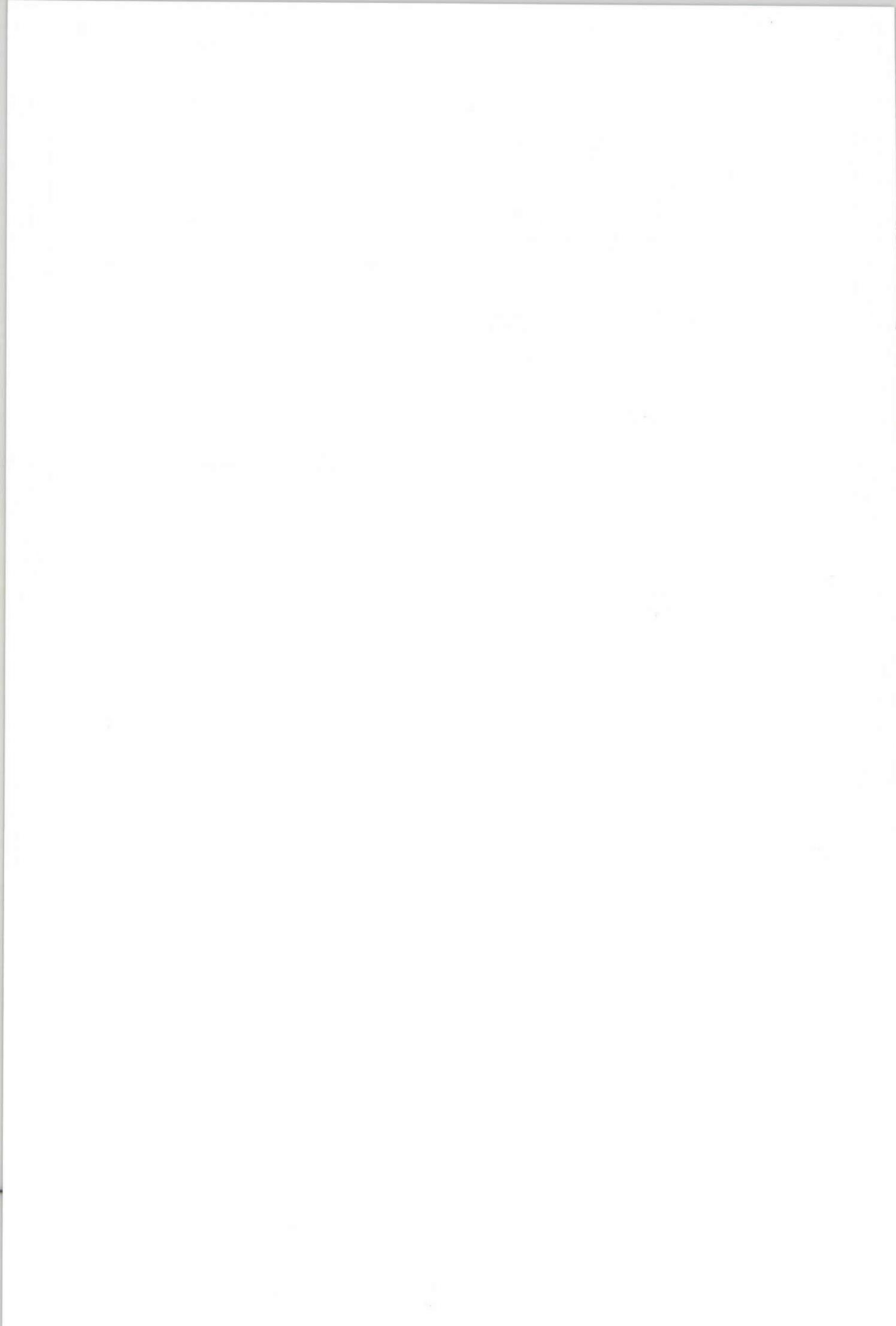
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Vizsgálatainkban történő aktív közreműködésükért köszönettel tartozunk a részt vevő babáknak és szüleiknek; kutatásunk tervezésében és kivitelezésében nyújtott támogatásáért az ELTE-n működő Társas Elmék Kutatócsoportnak, végül, de nem utolsósorban a vizsgálatok vezetésében közreműködő pszichológia szakos hallgatóknak. A bemutatott kutatás a Bolyai Kutatói Ösztöndíj Király Ildikó számára szóló támogatása révén valósult meg.

HIVATKOZÁSOK

- Akhtar, N., Carpenter, M. és Tomasello, M.. 1996. The role of discourse novelty in early word learning. *Child Development* 67 (2): 635–645.
- Bauer P. 1996. What do infants recall of their lives? *American Psychologist* 1 (51): 29–41.
- Bruner J. 2001. A gondolkodás két formája. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László J. és Thomka B., 27–59, Budapest: Kijárat Kiadó.
- Csibra G., és Gergely G. 2009. Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Science* 13 (4):148–153.
- Egyed K., Gergely Gy., és Király I. 2009. Tanulni másoktól és másokról. *Pszichológia* 29 (3): 237–254.
- Fivush, R., Haden, C., és Reese, E. 1996. Remembering, recounting and reminiscing: The development of autobiographical memory in social context. In *Reconstructing our past: An overview of autobiographical memory*. Szerk. Rubin, D. C, 341–359, New York: Cambridge University Press.
- Gergely Gy., Egyed K., és Király I. 2007. On pedagogy. *Developmental Science* 10 (1): 139–146.
- Haden, C. A. 2003. Joint Encoding and Joint Reminiscing: Implications for Young Children's Understanding and Remembering of Personal Experiences. In *Autobiographical memory and the construction of a narrative self: Developmental and cultural perspectives*. Szerk. Fivush, R., Haden, C. A., 49–69, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Haden, C. A., Ornstein, P.A., Eckerman, C.O., és Didow S.M. 2001. Mother-child conversational interactions as events unfold: linkages to subsequent remembering. *Child Development* 72 (4): 1016–1031.
- Hayne, H., és Herbert J. 2004. Verbal cues facilitate memory retrieval during infancy. *Journal of Experimental Child Psychology* 89 (2): 127–139.
- Herbert, J., és Hayne H. 2000. Memory Retrieval by 18–30-month olds: age-related changes in representational flexibility. *Developmental Psychology* 36 (4): 473–484.
- Hoerl, C. 2008. 'On Being Stuck In Time.' *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 7 (4): 485–500.
- Hoerl, C., és McCormack T. 2005. Joint reminiscing as joint attention to the past. In *Joint attention: Issues in philosophy and psychology*. Szerk. Eilan, N.,

- Hoerl, C., McCormack, T. & Roessler, J., 260–286, Oxford, UK: Oxford University Press.
- Király I. 2002. *Az emlékezet fejlődése kisgyermekkorban, utánzás és emlékezet*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Király I. 2004. Infantilis amnézia I.: Kisgyermekes eseményemlékezetének korlátai. In *Az emberi megismerés kibontakozása. Társas kogníció, emlékezet, nyelv*. Szerk. Győri M., 154–172, Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kónya A. 2004. Infantilis amnézia II. In *Az emberi megismerés kibontakozása. Társas kogníció, emlékezet, nyelv*. Szerk. Győri M., 172–191. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lechuga, M. T., Marcos-Ruiz, R., és Bauer P. 2001. Episodic recall of specifics and generalization coexist in 25-month-old children. *Memory* 9 (2): 117–132.
- McCormack, T., és Hoerl C. 2007. Young children's reasoning about the order of past events. *Journal of Experimental Child Psychology* 98 (3): 168–183.
- Nelson, K. 1989. *Narratives from the crib*. London: Harvard University Press.
- Nelson, K., és Fivush R. 2004. The emergence of autobiographical memory: a social cultural developmental theory. *Psychological Review* 111 (2): 486–511.
- O'Neill, D.K. 1996. Two-year-old children's sensitivity to a parent's knowledge state when making requests. *Child Development, Volume* 67 (29): 659–677.
- Pillemer, D.B., Picariello, M.L., és Pruett J. C. 1994. Very long-term memories of a salient preschool event. *Applied Cognitive Psychology* 8 (2): 95–106.
- Perner, J., és Ruffman T. 1995. Episodic memory and autonoetic consciousness: Developmental evidence and a theory of childhood amnesia. *Journal of Experimental Child Psychology* 59 (3): 516–548.
- Reese, E., és Fivush R. 1993. Parental styles for talking about the past. *Developmental Psychology* 29 (3): 596–606.
- Reese, E., Haden, C., & Fivush R. 1993. Mother-child conversations about the past: Relationships of style and memory over time. *Cognitive Development* 8 (4): 403–430.
- Roberts, K. P. 2002. Children's ability to distinguish between memories from multiple sources: Implications for the quality and accuracy of eyewitness statements. *Developmental Review* 22 (3): 403–435.
- Tomasello, M., és Haberl K. 2003. Understanding attention: 12- and 18-month-olds know what's new for other persons. *Developmental Psychology* 39 (5): 906–912.

Tények, narratívumok és emlékezet

Egy letűnt életvilág rekonstrukciójának lehetőségei

EGY LETŰNT ÉLETVILÁG NYOMAI

A dolgozat egy letűnt, már csak az egyéni emlékezetekben tovább élő életvilág, Sárobgárd egykori zsidó világa feltárásának kérdéseit, dilemmáit, valamint a rekonstrukció és a rekonstruálhatóság határait vizsgálja elsősorban módszertani és szociálpszichológiai szempontból.

A Fejér megye déli részén elhelyezkedő Sárobgárd központjában álló, bútorraktárként működő romos zsinagóga épülete mára az egyetlen olyan egyértelmű üzenetet közvetítő tárgyi mementó, mely emlékeztethetné a helyi nem zsidó lakosságot az egykor itt élő zsidó közösség tragédiájára. Azonban a középkorúak és fiatalok többségének szemében a befalazott ablakú épület bútorraktár, s csak néhány idősebb helybéli tekint rá templomként; az ő emlékezetükben maradt meg halványan a zsidó Sárobgárd. Nekik talán jelent valamit a bejárat felett ma is a Tízparancsolatot hirdető kőtáblák gazdátlansága vagy a kerek ablakokból kiverő, hiányos Dávid-csillag. A századforduló táján virágzó négy-ötszáz főt számláló közösségből a II. világháború utánra mindössze 34 táborokból visszatérő túlélő maradt; 2006-ban egyetlen (azóta elhunyt) idős nő reprezentálta a zsidóságot a városban.

2006 nyarán Lakk Norbert történelem szakos hallgatóval az elhagyatott zsinagóga padlásán tárgyi emlékekre bukkantunk. A főként vallásos iratokból (imakönyvek, Talmud-részlet, rabbinikus művek), a helyi zsidó elemi iskola értékelőlapjaiból és a Rabbisághoz címzett levelekből álló anyag egy elfeledett világ utolsó maradványait jelentette. A régi ortodox zsinagóga belső tere és egykori funkciója mára felismerhetetlen. A hajdan több száz fős zsidó közösség a XX. század végére szinte teljesen láthatatlanná vált: az elhurcoltak nem tértek haza, a maroknyi túlélő nagy része elköltözött a városból, az öregek meghaltak; az épületek omladoznak, gazdát cseréltek vagy lebontották őket.

A városra hagyott tárgyi és szellemi örökség utolsó nyomait fellelve az eltűntek életének és életvilágának nyomába eredtünk. A feltáró munkát jelentősen megnehezítették a körülmények, elsősorban a zsidóság eltűnésének tragikus és drasztikus volta, az ezt övező, a többségi társadalom részéről megnyilvánuló „emlékezés-deficit” (Ricoeur, 1999, 51).

A deportálás egy csapásra szakította ki a Sárbogárd mindennapi életéből az ahhoz ezer szállal fűződő zsidó közösséget. Az esemény és a tárgyi emlékek megtalálása között eltelt hat évtized, a vidéki zsidóság szinte teljes kiirtása, majd a visszatérők újbóli eltűnése a városból szinte teljesen láthatatlanná tette a holokauszt következményeit a városban.

Mindezen nehézségek magukban rejtették a kutatás első nagy erőpróbáját, a „biztos” tudás és ellenőrizhető forrás problémáját, hiszen a letűnt életvilág már csak az emlékezet prizmáján keresztül elevenedhetett meg. Néhány, még álló épületen kívül csak az említett dokumentumok reprezentálták az egykori zsidó közösséget.

Ezért a kutatás első fázisa voltaképpen a történeti és morfológiai tények feltárását jelentette: levéltári kutatómunkával és strukturált interjúk segítségével próbáltuk beazonosítani a helyi zsidóság legfontosabb történeti eseményeit és a hozzájuk kapcsolódó, megmaradt épületeket.

A kutatás második szakaszában a szellemi örökség és az életvilág (a hétköznapi tudások, gyakorlatok, azaz a mindennapi élet) rekonstrukciója került előtérbe. Ekkor már csak narratív életút-interjúk készültek.

Összesen öt zsidó származású és néhány helybéli, ma is Sárbogárdon élő adatközlő emlékeire támaszkodhattunk. Feltételeztük, hogy a zsidó és a nem zsidó mesélők érintettségük és emlékeik különbözősége miatt nem egyforma módon és súllyal képesek hozzájárulni a kutatáshoz, így kialakult egy „gyakorlati recept” az interjúfelvételek terén: a zsidó származású alanyokkal több, műfajában is különböző interjút vettünk fel, a keresztény adatközlőkkel egy-egy strukturált interjút készült vagy egyszerűen beszélgettünk. Utóbbi esetekben azt feltételeztem, hogy a nem zsidó interjúalanyok élettörténete eb-

1. ábra. A zsidósághoz köthető morfológiai tények Sárbogárdon

ben a kontextusban kevésbé fontos; a gyermekkorra való visszaemlékezés viszont illeszkedik a vizsgálódás kereteibe, és nem feszíti szét azokat. Egy rövidebb, pontos kérdésekkel körvonalazott interjú tűnt a kutatás kezdeti szakaszában az információnyerésre legalkalmasabb módszernek. További előnyt jelentett, hogy a strukturált interjú is képes volt a többségi társadalom attitűdjeinek megvilágítására, ugyanakkor ezzel nem tolódott el a hangsúly az eredeti kérdésfelvetésről. A zsidó származású mesélők esetében azonban az egykori életvilág feltárása, valamint az ebből való kiszakadás és az újrakezdés is egyformán fontos téma volt: a kezdeti információgyűjtést ezért váltották fel a narratív technika irányába mutató, egyre finomabb módszerek.

Az interjúk feldolgozása, illetve a feltárt „tényekből” álló keretbe illesztése közben azzal a problémával szembesített, hogy ha a kutatás két szakaszában nyert információkat jellegük szerint csoportosítjuk (tény – narratívum), és a két halmazt egymással összevetjük, a várt egyezések és kölcsönös megerősítések mellett markáns, csomópontokba sűrűsödő ellentmondások rajzolódnak ki. Felfigyeltem arra is, hogy másként kell kezelni egy „objektív, ellenőrizhető tény”, és másként egy strukturált interjúból szerzett információt csakúgy, mint egy narratívából kiragadott emléktöredéket. Esetenként az egyes narratívák is ellentmondhatnak egymásnak, megkérdőjelezve ezzel a biztos tudáshoz jutás esélyét.

Mindezen problémák okait az emlékezet sajátos működésében kerestem. A dolgozat nemcsak a „tények” és narratívumok közötti – sokszor ellentmondásos – kapcsolatot vizsgálja. A Bruner által felvázolt paradigmatis és narratív gondolkodásmód dichotómiáján (Bruner, 2005.) túl a rekonstrukciós kutatások során felmerülő módszertani problémákat (mindenekelőtt a narratív technika erősségeit és gyengéit) is vizsgálat tárgyává teszi, s ezek elemzése egyúttal mind a „klasszikus” történeti rekonstrukciós eszköztár, mind a narratív módszer határainak megvonását is jelenti.

A dolgozat rámutat arra, hogy az emlékezés által nyújtott társas keretek szabályok közé szorítják az egyéni felidézést és a rekonstrukciót, mintegy megakadályozva a szabad konstruálást, s ezért a narratívumok – korlátaik figyelembevételével – alkalmasnak bizonyulnak a társas meghatározottságból fakadó viszonyrendszerek, normák, értékek feltárására.

TÉNYEK ÉS NARRATÍVUMOK – ELLENTMONDÁSOS KAPCSOLAT

A tények és narratívumok ellentmondásos kapcsolatára az első, döntően tényfeltáró (történeti és morfológiai tények) kutatási szakasz után terelődött a figyelem. Ekkor a már rekonstruált térszerkezetbe próbáltam beilleszteni a narratív életút-interjúk kiragadott részleteit – főként a helyek leírását és az épületekkel kapcsolatos tulajdonviszonyokat. Ekkor a várt egyezések és kölcsönös megerősítések (a narrációk *ugyanoda* helyezik az adott család lakhelyét, boltját, ahova azt a levéltári kutatómunkán és strukturált interjúkon alapuló rekonstrukció során *helyezhető*) mellett markáns, jól körülhatárolható ellentmondások rajzolódtak ki, megkérdőjelezve ezzel a biztos tudáshoz jutás esélyeit. Nemcsak a már feltárt tények és az új, narrációkból kiragadott részletek voltak esetenként különbözőek, hanem sokszor két mesélő is máshogy emlékezett.

Az alábbi példák a narratívumok és a tények közötti kapcsolatot szemléltetik, s egyben azt is bemutatják, hogy milyen gyakorlati nehézségekkel kellett szembenézni a feltáró munka során. Jórészt ezek a bizonytalanságok tették elkerülhetetlenné, hogy a tények és narratívumok közötti viszonyt vizsgálat tárgyává tegyem, és a felhasználhatóság, megbízhatóság, ellenőrizhetőség és pontosság kérdéseire az emlékezet működésmódjában keressem a választ.

A zavart keltő, egymásnak ellentmondó kapcsolódásokat utóbb célszerűnek tűnt két csoportba sorolni: az egyik a rossz elnevezésből fakadó „tévedések”, a másik a cselekvőorientált-énközpontú észlelés következtében fellépő emlékezetbeli torzítások.

1. Névadás, rossz elnevezés

1. a Fő utca – Andrásy út – Petőfi utca

A „főutca”, melynek ma is ez a közkeletű elnevezése (egyébként Ady Endre utca), a múltban is jelentős szerepet játszott a település életében, és máig az egyik legfontosabb tájékozódási pontnak számít a településen belül, minden további hely *ehhez képest* határozódik meg.

Az emlékek között azonban nemcsak azért hangsúlyos a „főutca”, mert itt laktak a mesélők, és ahhoz képest kerülnek meghatározásra az azon kívül eső helyek, hanem azért is, mert a településen belül ide köthető a tulajdonképpeni

„zsidó világ”: itt voltak a boltok, az üzletek, az elemi iskola és a zsinagóga. Itt folyt a „zsidó élet”.

Éppen ezért érdekes, hogy fontossága és központi szerepe ellenére milyen sokféle és bizonytalan névvel illették a mesélők. A legtöbben „Fő utcaként” emlegették. Ez az elnevezés nagymértékben megkönnyítette a terület beazonosítását, azonban máig tisztázatlan, hogy valóban hívták-e így egykoron az utcát, vagy ez csak egy hétköznapi nyelvben alkalmazott elnevezés.

Volt, aki Andrásy útként emlegette a „főutcat”. Ez esetben az azonosítás nehezebb volt, de utóbb kiderült, hogy az elnevezés helyes; csak éppen a dualizmus időszakában volt használatos, nem pedig a mesélők gyerekkorában, azaz a két világháború közötti időszakban. Valószínűleg szülőktől örökölt elnevezésről van szó, melyet gyerekkori emlékek aktiválhattak: mivel a gyermekkor Sárbogárdhoz kötötte az emlékezőket, így a téma nagyobb eséllyel idézett fel gyerekkori emlékeket, mint például ezt a feltehetően a családban, az idősebbektől hallott elnevezést.

Egy, a településhez csak lazábban kötődő interjúalany, aki bár nem volt helybeli, de sok időt töltött ott, Petőfi utcának hívta a „főutcat”. Ez az elnevezés minden bizonnyal téves. Az utca, melyet jellemzett, minden kétséget kizáróan a „főutca” volt, ám azt sosem hívták Petőfi utcának. Érdekes mindez a hétköznapi tudás szerveződésével is összevetni, mivel utóbbi (többek között) túláltalánosításon alapul. Közkeletű vélekedés, hogy minden településen van Petőfi utca, és az általában egyben a „főutca” is. Így egy olyan magyarázat is elképzelhető, hogy a Sárbogárdhoz gyengébb szálakkal kötődő mesélő ezzel a túláltalánosított hétköznapi tudással próbálta kipótolni hiányos emlékeit és áthidalni a múlt és a jelen közti szakadékot.

1. b A Sárvíz-csatorna

A fentiekkel párhuzamba állítható a Sárvíz-csatorna példája is. Az egyik mesélő emlékeiben az egykori házuk kertjében folyt a Sárvíz-csatorna. (Ez a toposz nemcsak az élettörténet elmesélése során tűnt fel, hanem a mesélő írott memoárjában is jelen van.)

Mivel az említett épület ma is áll, azt nem volt nehéz azonosítani. A kert végében azonban nem a Sárvíz-csatorna van, miként azt az elbeszélés említi, hanem egy nyitott, betonozott szennyvízelvezető. Újfent hasonló folyamat ját-

szóldhatott le, mint a Petőfi utca esetében: a gyerekkor töredékes emlékeit a mesélő a narratívum törvényszerűségeinek – így például az erős koherenciára való törekvésnek – engedve egészévé konstruálta, és megnevezte felnőttkori ismereteinek felhasználásával (A Sárvíz-csatorna a kert végétől mintegy kilenc kilométerrel távolabb található.)

Mind a rossz elnevezés, mind az utólagos (sokszor helytelen) névadás magyarázhatók egyszerű szociálpszichológiai tényekkel. Bartlett az emlékezetet vizsgálva kifejti, hogy a memória legtünékenyebb, legkevésbé tárolható elemei a nevek, tulajdonnevek és számnevek (Bartlett, 1985), így könnyen belátható, hogy az emlékek közül ezek esnek ki a legkönnyebben. Felidézésük azonban ebben az esetben éppenséggel egy igen erős koherenciaigényű és koherenciateremtő műfajban, a narrációban történik, amely abban az esetben átadható, átélhető és értékes, ha összefüggő, logikus láncot alkot, ha a mesélés során esetlegesen felbukkanó ellentmondásokat, bizonytalanságokat, hiányokat áthidalja vagy eliminálja. (Bruner, 2005)

Az utólagos névadást emellett az interjúszituáció, a megfelelés vágya is okozhatta. A mesélők örömmel fogadták a múltjukra, gyermekkoruk helyszínére irányuló kutatás hírét, és igyekeztek minél több információval, ötlettel segíteni a munkát. Csakhogy ez az igyekezet a pontosságra törekvés igen sok bizonytalanságot is magában rejtett, mivel megpróbáltak mindent a lehető legtöbb információ kíséretében felidézni, így az emlékezésbe óhatatlanul is belecsúsztak pontatlanságok. Az, ahogyan megpróbálták az interjúhelyzetben „a pontosan emlékező mesélő” benyomását keltetni, egyfajta társas gátlásként is értelmezhető.

2. A cselekvőorientált-énközpontú észlelés torzításai

2. a A mikve

A mikve példája is a morfológiai tények körüli bizonytalanságot és az emlékezet sajátos működési módját illusztrálja. A rituális fürdő helyét a női mesélők mind ugyanabba az utcába tették, de nem tudták megmondani a pontos helyét ezen belül. A férfi adatközlők azonban vagy egyáltalán nem tettek említést az intézményről, vagy pedig kategorikusan tagadták annak létezését Sárbogárdon. Utóbb kiderült, hogy a mikve valóban a női mesélők által meghatározott utcában volt: a sakterház egyik melléképületében, egy kis szobában kapott helyet a

medence. A mikve és a hozzá kapcsolódó emlékek esetében az a legmeglepőbb, hogy a sakterházról majd' minden mesélő beszámolt, és elhelyezte térben, csak éppen az épület ezen funkciója maradt előttük rejtve.

A helyzet paradox, mivel a mesélők ismerték a sakterházat és annak kóser-vágó funkcióját. Néha elkísérték szüleiket (még inkább a háztartási alkalmazot-tat) a sakterhez, vagy épp ők vitték el az étkezésre szánt szárnyasokat. A mikve mint funkció azonban egyikük emlékezetében sem kötődött az épülethez. Ennek magyarázata elsősorban a személyes érintettségben rejlik. Mivel sem a kislányoknak, sem a kisfiúknak nem voltak személyes élményeik a rituális fürdőről, így érthető az azt övező bizonytalanság. A két nem azonban nem egyformán bizonytalan emlékeket birtokol: míg a férfiak az ilyen funkciót betöltő intézmény létét is tagadták Sárbogárdon, addig a nők emlékeiben megtalálható a mikve, csak éppen bizonytalanul. Mivel a női adatközlők kislánként éltek Sárbogárdon, minden valószínűség szerint elemi szinten értesülhettek édesanyjuk-tól a rituális fürdőről és annak körülbelüli helyéről, hiszen azt minden hónap-ban látogatniuk kellett az asszonyoknak. Az is elképzelhető, hogy az édesanyák kevésbé rejtették vagy hallgatták el a lányok elől a mikve látogatásának tényét, mivel ez is részét képezte a nemi szerepek elsajátításának. A kislányok viszony-lagos érintettsége az ügyben egyfajta beavatottságot jelent a kisfiúk teljes tudat-lanságával vagy érdektelenségével szemben. Ez magyarázhatja azt, miért hiány-zik a mikve a férfiak emlékei közül. Az utólagos konstrukció (pótlás) mellett tehát egy harmadik lehetséges magyarázat lehet az érintettség és a személyes tapasztalat.

2.b „Nálunk volt a gettó”

A személyes érintettség mint magyarázó tényező azon a feltevésen alapul, hogy azokról a dolgokról, melyeket nem éreznek fontosnak az emlékezők (nem találkoztak velük, vagy nem hallottak róluk), hajlamosak megfigyelkedni. Mivel töredékes, benyomásszerű emlékeik sincsenek róluk, ezért az emlékek hiánya egyszerűen „sosem létezettként” tételeződik.

A személyes érintettség a mesélőknél egy másik aspektusból is magyarázó erejű. Miként a cselekvő-megismerő ember számára a világ középpontja önma-ga, és mindent magából kiindulva ért meg, úgy az emlékező is főszereplője saját élettörténetének. Ez a természetes énközpontúság magyarázhatja, a nar-ratívák egy másik visszatérő toposzát: „nálunk volt a gettó”.

„Mint megtudtam, annak idején a mi házunkban létesítették a gettót.” (Markovits, 2002:20.)

„a nagyszüleim háza volt a gettó – ott ahol, mondom, hogy két ház volt együtt.”¹

Mivel ezt a mesélők csak egy-egy házra, nevezetesen csakis a saját otthonukra értették, így felvetődik a kérdés: mekkora volt a gettó? Volt-e egyáltalán egy meghatározott gettó, miként azt az „a gettó” kifejezés implikálja?

A morfológiai tények térképre vitele megmutatta, hogy a településen nem volt jól körülhatárolható, környezetétől élesen elkülönülő zsidónegyed. A zsidóság tulajdonában álló épületek leginkább a főutcat szegélyezték, de itt sem lehet kizárólagos zsidó jelenlétről beszélni. A boltjaik, házaik nem alkottak egy teljesen összefüggő területet, és nem beszélhetünk egyértelmű térbeli elkülönültségről, így nehezen képzelhető el a szó szoros értelmében vett, városi jellegű gettó. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy senki sem határolta körül a „gettó” területét; a mesélők csak egymástól távol eső házakat jelöltek meg mint gettót, s ezek közül is csak a saját házukra koncentráltak.

Mindamellett elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy 300-350 fős közösséget egy házba tömörítsenek, miként azt több mesélő is implikálta az „a gettó” kifejezéssel. Sokkal valószínűbbnek tűnik – hogy más vidéki gettósításokhoz hasonlóan –, Sárbogárdon is csillagos házakat jelöltek ki (Gergely, 2003.) szerte a településen, ahová a közvetlen szomszédságból tömörítették a családokat. Persze az is elképzelhető, hogy mindez a mesélők gyermeki nézőpontjából egyedüli és kizárólagos tapasztalatnak tűnt. Ezt az érzést tovább fokozhatta az egyre növekvő mértékű kizárás és elszigetelődés, valamint a későbbi kijárási tilalom.

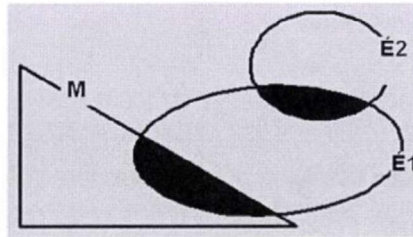
3. „Biztos” tudás?

A tévedések, rosszul emlékezések problémakörének összekapcsolása az emlékezet működésmódjával kielégítő magyarázatot adhat a tények és narratívumok közötti ellentmondásokra.

¹ Interjú G.E. Budapest, 2008. július 7.

A kutatás során azt az információt tekintettem „biztosnak”, amit a különböző forrásokból származó, „ellenőrizhető” tények vagy összecsengő narratívák megerősítettek, azaz amit az alábbi ábra halmazainak metszetei jelölnek.

Két vagy több, egymástól függetlenül elmondott narratívában (É1, É2) megegyező információtöredéket „biztosnak” tekintettem, csakúgy, mint egy élet-történetben (É1) előforduló, térben pontosan elhelyezett helyszínt, mely ma is látható, és a megadott vonatkoztatási rendszerben elhelyezhető volt (morfológiai tény – „M”).

2. ábra. „Biztos” tudás

A „biztos tudás” kérdése azonban újabb módszertani problémához vezetett: az érdeklődésem középpontjában álló kérdésekre, melyet az életvilág elnevezéssel körvonalaztam, a biztosnak tekinthető, s nagyrészt morfológiai tények csak nagyon korlátozottan adtak választ.

Mindez ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a narrációkba ágyazott emlékek, emléktöredékek alapvetően másként viselkednek, mint a kutatás első fázisában felszínre hozott „tények” – ezért másként is kell kezelni őket. A narratív technika gyengéi gyakorlatilag azt jelentik, hogy a narrációk csak korlátozottan alkalmasak tények rekonstruálásához vagy a strukturált interjúk adatainak visszaellenőrzéséhez. Utóbbi kijelentés persze evidens egy olyan kutatási helyzetben, melyben több lehetőség adódik az adatok szelekciójára és a megfelelő módszer kiválasztására. Azonban a sárbogárdi kutatás esetében minden adatot, emléktöredéket, képet vagy írásos anyagot fel kellett használnunk a rekonstrukcióhoz, s a folytonos összevetésekkel a múltból való tudás körüli bizonytalanságokat próbáltuk csökkenteni.

A törést, melyet a külső és belső nézőpont közötti váltás, valamint a „kemény” adatok felől a „puha” adatok felé történő elmozdulás körvonalaz, a kutatás menete és dilemmái hűen leképezik.

A két, más-más jellemzőkkel bíró információhalmaz összevetését a narratív szerveződés illusztrálása mellett a módszer határainak megvonása és „az igaz mivolthoz” (Carr, 1999, 84) kötődő elvárások is indokolják. „Az ’értelemképzés’ elválaszthatatlanul kötődik az ’igaz mivolthoz’. Az ’igazságnak megfelelően elbeszélte történet’ az egyéni és társadalmi lét valamennyi területén érték.” (Carr, 1999, 84)

Az összevetés eredményeként ma már világosan elválasztható a rekonstruálni kívánt életvilág két dimenziója, a hozzá tartozó módszerek és „gondolkodásmód”.

A KÉTFÉLE GONDOLKODÁSMÓD

Bruner szerint alapvetően kétféle gondolkodásmódot különböztethetünk meg. A logikai-paradigmatikus gondolkodásmódot az igazság keresése, a formális empirikus bizonyítás és az ellenőrizhetőség jellemzi, miközben magának a gondolkodásnak a célja az egyetemes oksági kapcsolatok megtalálása, a tapasztalatok és a körülöttünk levő valóság kategóriák általi rendszerezése, valamint olyan konzisztens nyelv és elvont fogalmak megteremtése, mely lehetővé teszi okság formális bizonyítását, általános formulák felállítását. Ezt tekinthetjük a tudományos (főként a természettudományos) gondolkodás alapjának. Alapvetően más természetű a narratív gondolkodás, mely, miként Ricoeur fogalmazott: „az emberi jelenségekben való érintettségünkre épül.” (Bruner, 2005, 29) Eszerint ebben a szerveződésben az átélhetőség, a hihetőség és a valószerűség megalapozása a legfontosabb. A szándékok, tettek és viszontagságok alkotják a történetek alapját, melyekre másféle oksági szabályok (narratív okság) és mércek érvényesek. (Bruner, 2005)²

² A Bruner által vázolt kétféle gondolkodásmód mintha impliciten utalna a megismerés-felfogások közötti különbségre is. Míg a paradigmatis gondolkodásmód az individuális megismerés koncepciójából eredeztethető, addig a narratív gondolkodásmód, mivel emberek közötti viszonyok, szándékok értelmezését tűzi célul, inkább a megismerés kollektív felfogásával rokonítható. (vö. Bodor, 1997) Az „objektív”, „önmagát magyarázó” tény (leginkább a hagyományos történetírás által preferált) koncepciója és az azonosulás lehetőségét felkínáló narratívum ugyancsak elhelyezhető e két elméleti pólus mentén.

A Bruner-féle látásmód a kutatás szempontjából döntő fontosságú volt, hiszen lehetővé tette, hogy a korábban életvilág hívószóval körvonalazott kutatási fókusz alapvetően két dimenzióra bontsam.

Az életvilág tárgyi („kemény” adatokból álló) dimenziója alatt a kutatás elején rekonstruált, tulajdonképpeni történeti és morfológiai tényeket értem, valamint azokat a tényeket és reliktumokat, melyek nem a tulajdonképpeni életvilág mentális és tudati összetevői, hanem azok megtestesített lenyomatai, a széles értelemben vett kultúra tárgyasult formái. Ide sorolhatjuk a zsinagógát, a zsidó temető sírköveit és a halottasházat, az egykor zsidó tulajdonban álló házakat, boltokat és épületeket, valamint az ezek rekonstruálásával létrejött utca- és településrészeket, s végül a nemrég megtalált dokumentumokat, tárgyi emlékeket.

Ezek megismeréséhez és feltáráshoz a levéltári kutatómunka és strukturált interjúk alkalmasak; a tárgyi dimenzió húzófogalma a „tény”, a hozzá tartozó gondolkodásmód a logikai-paradigmatikus, hiszen ezek biztosabbak, ellenőrizhetőbbek, pontosabbak, mint a narrációk emlékei, viszont a puhább változók (a tulajdonképpeni életvilág) szemszögéből nézve elég információszegények.

Schütz szerint az életvilág az a szféra, melyben a természetes beállítódás az alapvető tudásszervező elv. Az életvilág az az ismerős közeg, melynek mind tárgyi, személyi összetevői, mind „játékszabályai” ismertek és kiismerhetők. (Schütz, 1984) A hétköznapi rutin és a kéznél lévő közös tudás elegendőek az ebben való tájékozódáshoz, s ezáltal biztonságot adnak. Mindez megköveteli a közös tudáson alapuló kölcsönös megértést, mely az azonos jelentéstartalmon és a közös vonatkoztatási rendszereken keresztül realizálódik.

Az életvilág igazi, azaz szellemi dimenzióját a városra hagyott történeti és szellemi örökség, az áthagyományozott történetek és emlékek, a csoportok együttélését lehetővé tevő értékek, normák és a határokat fenntartó mentalitásbeli választóvonalak alkotják. A dimenzió középpontjában³ az az életvilágot

³ Williams holisztikus kultúra-definíciója könnyen összefüggésbe hozható az életvilág „totális és meghatározatlan, hézagos, de egyúttal behatároló” (Habermas, 2011: 368) szerveződési módjával: „valamely kultúra történetét csak úgy írhatjuk meg, ha a részmunkálatokból szép lassan építkezve rekonstruáljuk az aktív viszonyokat, és valóban egyenlő súllyal szerepeltetjük valamennyi tevékenységet. A kultúra története nem pusztán a részterületek történetének összege, mert mindenekelőtt a köztük lévő kapcsolatokat, az egész szerveződésének különös formáit vizsgálja. A kultúra elméletét ezért úgy határozom meg, mint az életmód egészét alkotó elemek közötti viszonyok vizsgálatát.” (Williams, 2003, 36)

alkotó, interszubjektíve osztott, hagyományozott és tárgyiasult formában tárolt tudáskészlet (más szóval a széles értelemben vett kultúra) áll, mely a mindennapi életet szervezi, azokban eligazítást nyújt, mind a szokásos, mind a rendkívüli dolgokat és cselekedeteket értelemmel és jelentéssel tölti meg.

Ezen dimenzió rekonstruálására a narratívák a legalkalmasabbak, hiszen itt az egykori életvilág kultúrájának, érték- és normarendszerének feltárásáról van szó, ami a gyerekkori életvilágban megkérdőjelezhetetlenül adott (Schütz, 1984) volt, s ezért *nem* lehet elfelejteni. „Kultúrának azt nevezzük, ami akkor is megmarad az emberben, ha mindent elfelejtett.” (Weinrich, 2002, 11)

Ha a biztos tudás által behatárolt mozgástérre gondolunk, akkor az élettörténetek és a narratívumok emléktöredékei az elsődleges forrásai e dimenzió rekonstruálásának, melyek meglehet, hogy pontatlanok, kevésbé „megbízhatók” – mivel eleve másként, a hihetőség és életszerűség igényével szerveződnek (vö. Bruner, 2005) –, viszont igen informatívak. Az általuk visszatükrözött kép sokszínű, töredékes és többszólamú, csakúgy, mint az egykorvolt élő kultúra.

A fentebb körvonalazott dilemma az információhiányos, a múltat vizsgálódás tárgyává tevő kutatások során elkerülhetetlennek látszik: a tények pontosnak, megbízhatónak s ellenőrizhetőnek tűnnek, de az életvilág rekonstrukciója szempontjából kevésbé informatívak; a torzításoktól sem mentes narratívumok a tényekhez viszonyítva talán kevésbé megbízhatóak, viszont igen nagy mennyiségű, sokoldalú információt hordanak magukban a közösség kultúrájáról, „finom” változóiról.

A NARRATÍV TECHNIKA ERŐSSÉGEI

Az összehasonlítás, a kétféle gondolkodásmód különválasztása és gyakorlati alkalmazása sikeresen körvonalazta a narratív technika erősségeit, melyek a már csak egyéni emlékezeteken keresztül megközelíthető, elfeledett életvilágok és közösségek rekonstrukciójának lehetőségeit körvonalazzák.

A kutatás során felvett narratív életút-interjúk a Gabriele Rosenthal által kidolgozott módszerrel⁴ (Rosenthal, 1993) készültek. Ez a módszer igen nagy

⁴ A narratív életút-interjú egyetlen önálló, narratívától független kérdése a nyitókérdés, mely voltaképpen a témamegadás és élettörténet elmesélésére vonatkozó kérdés. Ezt követően az interjúalanynak önállóan, bármiféle megszakítás, belekérdezés nélkül kell elmondania élettörténetét (főnarratíva), mely egyénenként változó hosszúságú lehet. A főnarratíva el-

szabadságot ad a mesélőnek az élettörténet felépítésében, súlypontjainak és időrendjének meghatározásában.⁵ Így például az elbeszélte élettörténet időbeli szerkezete (így a zárt és nyílt történetmintázatok gyakorisága és súlya) igen informatív lehet abból a szempontból, hogy a megélt és elbeszélte esemény mennyire tekinthető traumának, az elbeszélés mennyire nyitott⁶ például a jövőre nézve, illetve mennyiben történhetett meg a feldolgozás. (Ehmann és Garami, 2008)

Az élettörténet kialakítása során a mesélő aktívan rendezi, értelmezi az egyes életeseményeket és a hozzájuk kapcsolódó emlékeket, érzelmeket. Szelektál, konstruál, hangsúlyokat jelöl ki, folyamatosan magyaráz, értelmez és újra-értelmez. Az elbeszélés mellett így az események értelme, az élet célja, a tragédiák okai, és végső soron az identitás is szakadatlanul (újra)definiálódik. Ezáltal egy olyan önálló egészként értelmezhető történet születik, melynek a szerzője a mesélő maga, és amely egyszerre ad képet a mesélő identitásáról, valamint az egykori életvilág finom változásairól: értékeiről, normarendszeréről, viszonyrendszeréről.

A kutatás során a főnarratívákat leginkább egyfajta „identitás-lenyomat-ként” értelmeztük, feltételezve, hogy a narratív életút-interjúk főnarratívái egyrészt sajátos helyzetben létrejött énbemutatók, amelyek az egyén számára legigazabb önképnek, vagy a „leghitelesebb álarcnak” (Goffman, 1981) tekinthetők, másrészt az interiorizált társas elemekből, értékből, normákból építkez-

hangzása után következhet a szisztematikus visszakerdezés, mely a történet kronológiájának és logikájának megfelelően sorrendben kiragadja az egyes információdarabokat, és azokat pontosan az elhangzottak szerint visszaidézi, további kifejtésre biztatva.

⁵ Bár az életút-interjúk a narratív módszerrel készültek, az elemzés során – melynek célja a lehetséges értelmezési keretek és a felhasználhatóság határainak vizsgálata – nem a hermeneutikai esetrekonstrukció. módszerével dolgoztunk (Rosenthal, 1993 és Breckner, 1998), ami társas-társadalmi konstrukcióként kezeli az élettörténetet. Ugyanakkor a kutatás központi fogalmának választott schützi életvilág-konceptió (s még inkább a habermasi kommunikatív életvilág-konceptió) per definitionem interszubjektív jellege mögött az a feltételezés áll, hogy a megismerést eleve társas folyamat, a keresett kollektív reprezentációk, konvenciók stb. nem „éteri” létezők, azaz értelmezésük, rekonstrukciójuk nem függetleníthető a beszélők közötti (interjú) helyzettől (diszkurzustól) és a mindenkor (múltbeli és jelenbeli) társas meghatározottságtól. (Bodor, 1997)

⁶ Hasonló szempontokat vizsgál Illés Anikó a történelmi festmények vizuális olvasata kapcsán, ahol a történelmi esemény és a perspektíva viszonya, mindenekelőtt a zárt vagy a távlatokat megnyitó, nyílt tér játszik hasonló szerepet a történet képi elbeszélésében, a traumatisztikus események reprezentációjában. (Illés, 2003)

ve állnak elő, következésképpen csak a másokhoz való relációkban értelmezhetők, tehát egyszerre egyéniek és társasak.

A narratívák tehát egyfelől értelmezhetők valamiféle társas identitás-lenyomatként, másfelől tekinthetők sűrített, egyéni történelemnek is, mely amellet, hogy áttekinti a mesélő élettörténetét, a XX. század történelmének egyéni interpretációját adja (oral history).

1. A család mint „mini életvilág”

Az élettörténetek felvétele során igazolódni látszott Halbwachs azon tézise, miszerint a vallási csoportok és a társadalmi osztályok mellett a családok is rendelkeznek kollektív memóriával. (Bartlett, 1985)

Halbwachs szerint az emlékezés elképzelhetetlen csoportok nélkül és csoportokon kívül, mivel utóbbiak alakítják és birtokolják azokat a kereteket, melyek az észlelést és az emlékezést szervezik: „nem lehetséges emlékezés olyan vonatkoztatási keretek híján, melyekkel a társadalomban élő emberek emlékeik rögzítése és újratálálása céljából élnek.” (Halbwachs, idézi Assmann, 2004, 36)

Amennyiben az életvilág fogalmát a schützi értelemben fogjuk fel, és az annak alapjául szolgáló „természetes beállítódás” fogalmából indulunk ki (Schütz, 1984), a Halbwachs által leírt, kollektív memóriával rendelkező csoportok (így a család is) természetes vonatkoztatási rendszerekként is tekinthetők.

Tallár Ferenc a következőképpen definiálja az életvilág fogalmát: „az a nyelvi, illetve szimbolikusan szervezett tudáskészlet, mely egy társadalom kollektív identitását, tudati és erkölcsi integrációját biztosítja”. (Tallár, 1994, 57–58) Ennek értelmében az életvilág magában foglalja azt a viszonyt, mely a kommunikatív közösség tagjait egymáshoz fűzi, és azt a normatív módon megfogalmazott tudáskészletet és elvárásrendszert is, mely lehetővé teszi a kölcsönös megértést. Ily módon válhatnak a tanult, interiorizált normák az életvilág alapjává. (Tallár, 1994)

Az alábbi részletek arra példák, miként működhetnek egy szűkebb életvilágban, a családban természetes beállítódásként az ismert terek, a közösen megélt események és a közösen használt és kialakított fogalomrendszerek. Később a családi vonatkoztatási rendszerek logikáját előbb a szűkebb zsidó életvilágra, majd a tágabban értelmezett sárbogárdi életvilágra is kiterjesztem.

1.a Családi tér

Az interjúfelvételek tapasztalatai alapján az adatközlők gyerekkori emlékei akkor a legkönnyebben felidézhetőek és a legrészletesebbek, ha nagyon ismert, begyakorolt útvonalakhoz vagy nap mint nap látogatott terekhez kötődnek. Ebből arra következtethetünk, hogy létezik egyfajta „gyerekkori tér”, melynek reprezentációja sokkal elevenebb és felidézése jóval könnyebb, mint az ezen kívül eső, kevésbé ismert, személyes emlékekkel kevésbé átítatott tereké.

Az elevenebb reprezentáció nem kimondottan a pontos tárgyleírásban ölt formát, sokkal inkább a benyomásszerűen rögzült, helyekhez köthető személyes emlékek kerültek elő nagyobb számban, és voltak élénkebbek.

A jelenséget tovább árnyalja a helyidentitás kérdése is: Dúll Andrea rámutat arra, hogy a gyermekkori, érzelmileg jelentős, „kuckószerű” helyek erősen rögzülnek az emlékezetben. Ezek amellet, hogy a helyidentitás részévé válhatnak, kulcsingereként működhetnek, melyek felidézik a helyszínt és jó eséllyel a hozzá kapcsolódó cselekvéssort is. (Dúll, 1996)

„Volt a Frei nagymamám, az anyai nagymamám, az közel lakott a polgári iskolához, mindig szoktam mondani, hogy jövünk nagymama, és akkor süttött lángost a nagymama, akkor az a négy-öt zsidó gyerek akkor megkapta a lángos uzsonnát. Még mondja a barátnőm – aki még él –, hogy emlékszik: 'mindig oda mentünk a nagymamához, mert a te játékaid ott voltak'. A gyönyörű játékaim. És akkor mentünk a nagymamához, ott olyan jó meleg volt mindig, olyan vastag falú ház volt. A mi házunk nagyon hideg volt. Olyan kellemes éghajlata volt... adott uzsonnát... meg hát, fiatal nagymamám volt, mert az egyik nagymamám, az kilencven éves volt, a másik hatvan. Nagy különbség. Az öreg nagymamámtól féltem is kicsit kislánykoromban.”⁷

1.b Családi fogalmak

A kutatás szempontjából a családi vonatkoztatási rendszer problematikája bizonyult az egyik legrelevánsabbnak. A narratívák ugyanis igen alkalmasnak bizonyultak a társas meghatározottságból fakadó viszonyrendszerek, normák és szabályok felderítésében, de kevésbé voltak alkalmasak „tisztá” (objektív)

⁷ Interjú G. E. Budapest, 2008. július 7.

fogalmak⁸ és konkrétumok leszögezésére. Így a feldolgozás során kiderült, hogy az adott családra alkalmazott, és abban a kontextusban világosan meghatározott fogalmak érzékenyen rajzolják ki a családok közösségen belüli helyzetét, egymáshoz való viszonyát, de nem használhatók mérőeszközként, mivel már a közösségen belül is nehezen általánosíthatók.

A gazdag-szegény fogalompár egyike ezeknek a sajátos jelentéstartalmú változóknak. A gazdag vagy szegény jelző értelemszerűen mást és mást jelent egy kisiparos, egy állatkereskedő és egy vállalkozó családban.

Az efféle önbesoroláson alapuló szubjektív rangsornak egyik jellegzetessége, hogy mindig a saját család anyagi helyzetéből indultak ki a mesélők, és azt használták zsinórmértékül („mi”, „nálunk”, „szerényen”); a besorolás mégis figyelembe vett más családokat, és a többiekhez viszonyítva határozta meg a család helyzetét. Ez persze azt is jelentette, hogy a család anyagi helyzetétől függően definiálódott, hogy ki „gazdag” és ki „szegény”.

Szintén figyelemre méltó, hogy egyetlen mesélő⁹ sem jellemezte családját a „gazdag” jelzővel, vagy ilyen konnotációjú szóval, ellenben más családokra gyakorta alkalmazták. Ez arra enged következtetni, hogy a következetesen emlegetett „szerényen éltek”, „olyan jól nem ment”, „normális körülmények között”, „kemény munkával” szófordulatok rávilágítanak arra a közösségi értékrendszerre, melyet a mesélők gyerekkorukban interiorizáltak, és amely a „tisztességes szegénység” preferálásán vagy a hivalkodó gazdagság elítélésén alapulhatott. E mentalitás-elem gyökerei megtalálhatók a kispolgári értékrendben csakúgy, mint a zsidó vallásos tanításokban, vagy a „közvetítő kisebbségek” többséggel szembeni gyanakvásában és önvédelmi mechanizmusaiban. (Bonachich, 1973)

⁸ Érdekes összevetést kínál a cselekvő-megfigyelő torzítás egy másik lehetséges interpretációja, ami a jelenséget a diszkurzív pszichológia keretei között értelmezi. Chupcik és munkatársai szerint az eltérő perspektíva a nyelvhasználatban is leképeződik: míg a megfigyelő külső, „a priori” fogalmakat használ, és igyekszik elvonatkoztatni az adott helyzet belső összefüggéseitől, addig a cselekvő a helyzet részletes leírását nyújtja, mintegy belső perspektívát használva. (Chupcik, Damasco és Hilscher, 2008)

⁹ Az interjúalanyok édesapáinak foglalkozása változatos volt: szabó, állatkereskedő, elemi iskolai tanító, állatorvos etc.

2. A zsidó életvilág és a sárbogárdi életvilág határai

2.a Mentalitásbeli választóvonalak

A gazdag-szegény fogalompár vizsgálata még érdekesebb, ha a zsidó életvilágon kívül, a nagyközség viszonyítási rendszerén értelmezzük. A zsidó élettörténetekben visszatérő toposz, hogy családjuk „keményen dolgozott” és „szerényen élt”. Ugyanakkor a nem zsidó adatközlők a két csoport közötti legnagyobb különbséget az anyagi helyzetben látták.

(Zsidó): „Persze, mert a zsidó csak gazdag lehetett. Pedig mennyi szegény ember volt! Milyen nyomorban éltek! [...] Kegyetlen nehéz világ volt. Fillérekből éltek azok az emberek, fillérekből.”¹⁰

(Nem zsidó): „Azért jobban éltek, mint az átlag, de nem voltak olyanok, hogy gyűlölni kellett volna őket.”¹¹

(Zsidó): „De nem olyan ... olyan, aki túrta a földet, olyan nem volt. Mint azok a felvidéki zsidók szántottak-vetettek. Több lábon állás; meg volt, aki kiadta, meg emberei voltak ... puszták voltak, meg tanyák.”¹²

(Nem zsidó): „A zsidóknak anyagilag sokkal jobb volt az életük, és nem olyanok voltak a körülményeik, mint a keresztény embereké. Azt nem láttam, hogy az {a zsidók} odaállt volna kapálni, meg ilyen munkát csinálni. Iparosság, a kereskedők, a munkásemberek? Azok annyit dolgoztak, hogy se láttak, se hallottak. És, szerintem, ellentétet ez is szült egymás felé.”¹³

A két csoport között a 'munka' jelentése is markánsan eltér. A zsidó munkafogalom elsősorban kisiparos-kiskereskedő tevékenységekkel kapcsolatos, és csak esetleges jelentésréteggént található meg benne a mezőgazdasági munka. Ezzel szemben a többségi társadalom munkafogalma egyértelműen a kétkezi, parasz-

¹⁰ Interjú D. Zs. Budapest, 2008. július 11.

¹¹ Interjú B. L. Sárbogárd, 2006. július.

¹² Interjú G. E. Budapest, 2008. július 7.

¹³ Interjú H. E. Sárbogárd, 2008. augusztus 18.

ti munkát jelenti, s ennek mintegy ellenpontjaként tételeződik a zsidók cseléd-tartó, városibb életmódja.

Az egykori többségi társadalom tagjai az életmódbeli különbségeket nem külső körülményekkel (anyagi helyzet, léthelyzet) magyarázták, hanem belső oktulajdonítással: a „zsidók nem szerettek dolgozni”.

A fogalomhasználati különbségek alapvetően mentalitásbeli különbségekre vezethetők vissza, melyek kibontják a település csoportközi viszonyait. Sárbo-gárdon a többségi társadalom döntően mezőgazdaságból élt, míg a zsidó lakosság leginkább kereskedelmi és kisipari tevékenységeket űzött. Az interjúkban érzékelhető egyfajta „ressentiment” is a többség részéről, mely igen gyakran a zsidók és nem zsidó környezetük közötti viszonyok alaphelyzetének tekinthető. (Csepeli, 1998)

2.b Családok és kapcsolathálók – térbeli határok és csoporttagság

Az élettörténetek középpontjában a mesélő áll. A hozzá tartozó, emlékekben megőrzött embereken keresztül azonban felidéződnek a helyek, valamint az ismeretségeken, rokonsági viszonyokon keresztül az életvilág vázlatos kapcsolattrendszere is körvonalazódik. Ez a bonyolult hálózati rendszer értelmezhető egyfajta nagyközségi szociometriaként is, melyben a családok és egyének közösségben elfoglalt helyét és szerepét a kölcsönös ismeretségek, szimpátiák, röviden a közösségi integráció foka és a közösségben betöltött szerep fontossága határozza meg.

Az interjúk tapasztalatai alapján összefüggés látszik egy adott családdal kapcsolatos felidézett emlékek mennyisége és annak közösségen belüli helyzete között. Azok a családok, melyekről a legkevesebb információval rendelkezünk (tehát csak kevesen említették őket visszaemlékezéseikben és említés esetén is csak szükségszerűen jellemezték őket), nagy valószínűséggel a közösségi hálózat periferiáján helyezkedtek el. És fordítva: azok, akik mesélőtől függetlenül minden élettörténetben előfordultak, a zsidó közösség, illetve az egész sárbogárdi életvilág fontos, karizmatikus figurái lehettek.

A fordított irányú összefüggés sem tarthatatlan: meglehet, hogy több emlék kapcsolódik egy aktív, szervező, integrált pozíciójú személyhez, mint egy zárkózott, periferián élő családhoz. Ennek megfelelően a felidézés intenzitása és minősége is változhat aszerint, hogy mennyire sok emlék áll rendelkezésre az adott családról, illetve azok mennyire integráltak a gyerekkor reprezentációjában.

A felidézés, az emberek megragadása jellegzetesen több lépcsőben történt. Először az emlékfolyamban felbukkanó szereplőnek megadták a pontos lakóhelyét, azaz elmondták, hogy a településen belül hol állt a háza. Majd rögtön hozzákapcsolták a közösségben betöltött *pozícióját*: meghatározták a foglalkozását, sok esetben az üzletének a helyét, emellett utaltak családi állapotára és rokonsági rendszerére is (amennyiben ez ismert volt a mesélők előtt). Harmad-sorban – és nem feltétlenül – került elő a felidézett személy és a mesélő közötti *viszony* (rokonság, barátság, ismeretség).

A három dimenziót (*tér, funkció, hálózat/viszony*) érintő felidézési mód egyúttal leszabja az életvilág térbeli határait (ház) és kijelöli a csoport határait is (ismertség-idegenség). Miként Hámori Eszter megjegyzi: „az önéletrajzi emlékezés intra- és interperszonális kontextusba ágyazott folyamat, melyet viszont társas, kulturális és történeti keretek határoznak meg.” (Hámori, 1999, 510[114])

A narratívák az emberek és az emberi kapcsolatok kötésein keresztül realizálódó énközpontú mentális térképként is értelmezhetők, melyek képet adnak a közösség belső szerveződéséről és az egyes családok egymás közti viszonyáról. Ennek a jellegzetes felidézési módnak a funkciója kettős: leválaszt és integrál, valamint hierarchizál.

Az élettörténeti narrációkban a térbeli határmegvonás mellett a csoport-határok is folytonosan újradefiniálódtak. Az emlékezők a csoporttagságot a következő fogalom-párokkal árnyalták: sárbogárdi – miklósi, tősgyökeres – betelepült. A fent említett különbségtételek mellett természetesen a zsidó – nem zsidó, sőt a kikeresztelkedett – betért különbségtétel is fontos volt, csakúgy, mint a sárbogárdiság vagy idegenség. Ez megerősíti a feltevést, miszerint a zsidó közösség a város életébe erősen integrálódott, s annak szerves részeként működött egészen a vészkorszakig.

A REKONSTRUKCIÓ HATÁRAI ÉS LEHETŐSÉGEI

A tények és narratívumok sokszor ellentmondásos kapcsolatának elemzése és az emlékezet működési módjának vizsgálata egy olyan megközelítési módot tett lehetővé, mely egyrészt megengedte a két merőben eltérő típusú információhalmaz összevetését, s ezzel az objektív “ott volt – nem ott volt”, “ki lakott ott?” típusú kérdések megválaszolását. Másrészt megmutatta mind a “kemény”

(tényfeltárás, levéltár), mind a “puha” módszerek (narratív interjúk) adekvát-ságát, és kijelölte a sikeres felhasználás területeit.

Az emlékezés folyamata olyan aktív keretben zajló szelektálások sorozatának tűnik, melyben a múlt és a jelen, sőt a jövőbeli aspirációk és félelmek állandó interakcióban állnak egymással. A torzítások azonban nemcsak a sikertelen felhasználás területeit érintik, hanem a sikeres felhasználás területeit is jellemzik. Ennek okai egyaránt megtalálhatóak az emlékezet konstruktív működési módjában és a narratívák erős koherenciaigényében; de tetten érhetők az interjúhelyzet társas kereteiben (társas gátlás, “pontosan emlékező mesélő” benyomásának keltése) is.

A lehetséges torzítások figyelembevétele, magyarázása, s ezáltal kézben tartása a tárgyalt megközelítési mód legfőbb nehézsége, s egyben a rekonstrukció hitelességének záloga is.

A névadás és a cselekvőorientált-énközpontú észlelés jelenségei köré csoportosuló torzításokra jórészt sikerült választ adni, s az elemzésből az is kitűnt, hogy a tények, adatok rekonstruálására nem a finomabb, narratív technika felé mutató módszerek a legmegfelelőbbek – már csak azért sem, mert a memóriából az *adatok* esnek ki a legkönnyebben.

A családi tér és családi fogalomrendszerek vizsgálata megmutatta, hogy a családi emlékezet nemcsak emlékekből, hanem interiorizált sémákból, mintákból is építkezik. A család kollektív emlékezete nem csupán sajátos vonatkoztatási rendszereket (tér, idő, fogalmak) hoz létre, melyek az adott rendszer természetes beállítódásaként, „zsinórmértékeként” szolgálnak. Emellett olyan állandó emlékezési keretet is jelentenek, melyek a felidézés során szelektálják az emlékeket (a családi identitásba, értékrendbe illő emlékeket preferálva), és a világról való ismereteket is szervezik.

„A társas szerveződés olyan állandó keretet hoz létre, melybe a részletes felidézésnek mindig bele kell illeszkednie, s ez igen erőteljesen befolyásolja mind a felidézés módját, mind anyagát.” (Bartlett, 1985, 410)

Ennek megfelelően a narratív módszerrel sikeresebbnek tűnik az egykorvolt életvilág értékeinek, normáinak, kultúrájának rekonstruálása. Jóllehet utóbbi technika sem tudja kiküszöbölni a lehetséges torzításokat, a felidézés során fellépő torzítások szisztematikusnak tekinthetők, amelyek a csoport értékei, tudáskészlete irányába fognak mutatni:

„Minden lehetséges ténybeli torzításnál figyelembe kell vennünk azt, hogy a szokások, intézmények és hagyományok zöme a csoport preferált, állandó tendenciáinak irányába fog mutatni, s ezek {...} olyan tartós társas 'sémát' alkotnak, mely a felidézés során a sikeres konstruktív munka alapjául szolgálhat.” (Bartlett, 1985, 371)

A rekonstruálni kívánt elemek nem mások, mint az egykori életvilág markáns vonásai, alappillérei, vagyis éppen a 'társas sémák'. Ezek sohasem lehetnek egészen pontosak, hiszen sémák, viszont meglehetősen informatívak.

A finom változóknak (mint például az értékek, normák, a mentalitás elemei vagy a csoporthatárok) konstitutív szerep jut minden egyén élettörténetében: ezekben, *ezekhez képest, ezek által* teremti meg az individuum önazonosságát. Interiorizáltak, s ezért nagyobb biztonsággal felidézhetők, illetve 'nem felejtették el'. Felidezésük éppen akkor a legsikeresebb, amikor az emlékező egyre mélyebbre merül a múlt világában, s az emlékezésbe egyre több egykori társ vonódik be (társas serkentés). Mivel ezek az értékek egykor közősek voltak, a közösség ezek által is kijelölte határait.

Azonban a múltra való emlékezést a jelen vágyai, félelmei is befolyásolják, s ez a terület mind módszertani, mind emberi szempontból nehezen befolyásolható, kontrollálható, tűnik – talán csak a bizalmon alapuló emberi kapcsolat kiépítése segíthet ennek leküzdésében, bár az is megkockáztatható, hogy a narratív technika *másfajta* felidézést tesz lehetővé, és másfajta „garanciákat nyújt” mint a strukturált interjú.¹⁴

Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy „a történeti valóság rekonstruálhatóságát [...] erős kételyek övezik. Leegyszerűsítve: vagy úgy, hogy a történetírásban ennek a valóságnak lehetetlen (illetve tökéletlen) rekonstrukcióját, vagy úgy, hogy a tökéletes konstrukcióját, fikcióba hajló elbeszélését látják.” (Saád, 2006, 100)

¹⁴ Az előre megfogalmazott kérdéseken alapuló strukturált interjúban a „kérdezz-felelek” játéka sokkal gyorsabb reagálást kíván meg az interjúalanytól, aki ekkor könnyedén leblokkolhat vagy kikerülheti a választ. A narratív interjú a felidézés módjában jelentősen különbözik ettől: a mesélőnek főnarratívában önállóan kell egészszé és elmondhatóvá alakítania történetét, mely lényegesen nagyobb érzelmi és kognitív erőfeszítést jelent, mint az egyszerű válaszadás. Ezáltal valószínűsíthető, hogy egyre reflexszerűbben szövik narrációjukat, s az idő múlásával egyre kevesebb energiájuk és figyelmük marad az esetleges mesélési stratégiák, előre eltervezett énbemutatók kivitelezésére.

A rekonstrukció folyamatát a társas felidézés szavatolja. A normák és társak jelenléte az emlékezés során nem engedi a szabad konstruálást; a konstruktív emlékezési folyamatot szabályok közé szorítja, mintegy vezeti az emlékezőt a múlt világában. Kónya Anikó a következőképpen fogalmazta meg a társas jelleget az emlékezésben: „még legegységibb személyes emlékeink megkonstruálása is elbeszélő módon történik, amelyben messzemenően társas szabályokat követünk.” (Kónya, 1999, 546[150])

Éppen ezért még egy letűnt, már csak személyes emlékezetekben élő életvilág rekonstruálása sem lehet teljesen önkényes: a felidézés társas jellege és az egykor bensővé tett, identitás részét képező értékekhez, normákhoz, csoportpreferenciákhoz való igazodás szabályok közé szorítja, valamiképp mederben tartja az emlékezést.

Az egykor interszubjektíve osztott, érvényes kollektív tartalmak felidezésének társas jellege és meghatározottsága biztosítja a rekonstrukció (korlátozott) érvényességét, hitelességét, és ez körvonalazza a narratívák sikeres felhasználási területét az elfeledett életvilágok feltárása során.

HIVATKOZÁSOK

- Assmann, Jan. 2004. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bartlett, Frederik C. 1985. *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Bodor Péter 1997. Az éteren túl: a megismerés társas konstruktivista felfogása. *Replika* 26. (1997: 2) 105:119.
- Breckner, Roswitha. 1998. „The biographical-interpretative method – Principles and procedures” In *Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2: Case study materials – The Early Retired*, 91–104. London: University of East London.
- Bonacich, Edna. 1973. A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* 38:583–594.
- Bruner, Jerome. 2005. „A gondolkodás két formája”. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János és Thomka Beáta 27–58. Budapest: Kijárat.
- Carr, David 1999. „A történelem realitása” In *Narratívák 3. A Kultúra narratívái*. Szerk. N. Kovács Tímea 69–84. Budapest: Kijárat.

- Csepeli György 1998. Jelenlét hiány által. Antiszemitizmus Közép- és Kelet-Európában. *Jel-kép* 2. sz. 3–15.
- Chupcik, Gerald C., Damasco Valerie és Hilscher, Michelle C. 2008. Representing life's meanings: The long and the short of It. In *Élmény, történet – A történetek élménye*. Szerk. Vincze Orsolya és Bigazzi Sára 133–152. Budapest: Új Mandátum.
- Düll Andrea. 1996. A helyidentitásról *Magyar Pszichológiai Szemle* LII. (36.) 4–6. 363–391.
- Ehmann Bea és Garami Vera 2008. Az énbevonódás nyelvi markerei történelmi eseményekről szóló laikus elbeszélésekben. In *Élmény, történet – A történetek élménye*. Szerk. Vincze Orsolya és Bigazzi Sára 41–52. Budapest: Új Mandátum.
- Gergely Anna. 2003. *A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája 1938–1944*. Budapest: Vince.
- Goffman, Erving. 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, Jürgen. 2011. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Hámori Eszter. 1999. „Az önéletrajzi emlékek egyéni és kollektív funkciója – tárgyakapcsolati megközelítésben”. In *Kollektív, társas, társadalmi* Szerk. Kónya et al. 113–129. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Illés Anikó. 2003. A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány* 47 (1): 67–77.
- Kónya Anikó. 1999. „A személyes emlékek társas természete”. In *Kollektív, társas, társadalmi* Szerk. Kónya et al. 149–163. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kovács Éva és Vajda Júlia. 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Lakk Norbert. 2008. *A sárbogárdi zsidóság története a kezdetektől a II. világháborúig*. szakdolgozat, javított kézirat. Pécsi Tudományegyetem.
- László János. 1999. *Társas, elbeszélés, identitás. A társas tudás modern szociálpszichológiai elméletei*. Martonvásár: Scientia Humana/Kairosz.
- Markovits Pál dr. 2002. *Egy 'úri kalandor' botladozásai a XX. századon át*. Békéscsaba: Tevan.
- Ricoeur, Paul. 1999. „Emlékezet – felejtés – történelem”. In *Narratívák 3. A Kultúra narratívái*. Szerk. N. Kovács Tímea 51–69. Budapest: Kijárat.
- Rosenthal, Gabriele. 1993. „Reconstruction of life stories” In *The narrative study of lives 1*. Szerk. R. Josselson and A. Lieblich. 59–91. London: Sage.

- Saad József. 2006. „Örökségek súlya – örökösök terhe” In *Hortobágyi kényszer-munkatáborok 1950–1953 között* sz.n. Budapest: Konrad Adenauer Stiftung.
- Schütz, Alfred. 1984. „Az életvilág struktúrái”. In *Fenomenológia a társadalom-tudományokban*. Szerk. Hernádi Miklós. 269–321. Budapest: Gondolat.
- Tallár Ferenc. 1994. „Reszakralizáció és sztálinizmus”. In *Korlátozott szkepszis, a kommunikatív racionalitás elméletéhez*. 52–93. Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Weinrich, Harald. 2002. *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest: Atlantisz.
- Williams, Raymond. 2008. Kultúra. In *A kultúra szociológiája*. Szerk. Wessely Anna. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.

Média, emlékezés, identitás¹

BEVEZETÉS

A média rövid távú memóriájának megléte, ahogy a világot az újdonságon, a „híren”, a szenzációin keresztül megragadja közismert. A jelen tanulmányban azonban inkább arra a tényre építenénk, hogy a hírek és az újdonságok belesimulnak egy a jelenvalóságában állandósult hírfolyamba. Így bár az egyes hírek és témák média aktualitása, s ebben az értelemben vett jelenidejűsége csupán hetekben, esetleg hónapokban mérhető, a *hírfolyamon* keresztül a média mégis a társadalom hosszú távú identitásának és közösségi emlékezetének karbantartója lehet.

A jelen tanulmányban ezért a közbeszédi témákra mint egymással versengő „populációkra” tekintettünk. Azt próbáljuk megragadni, ahogy az egyes témák kifejlődnek, majd eltűnnek, és újabb témáknak adják át a helyüket. Ez a megközelítés kutatásunkat elméletileg (Geroski 2000), módszertanilag (Tsoularis és Wallas 2002) és empirikusan is (Jang, Dai és Sung 2005) az innovációk diffúziójának nagyhatású kutatási programjához kapcsolja (Fokasz 2006).

A média és emlékezet kapcsolatának értelmezésében segítségünkre volt Pierre Nora francia történész koncepciója (Nora 1989), amely szerint a modernitás megváltoztatja az emlékezés mechanizmusait. Nora szerint a klasszikus organikus közösségekre jellemző „emlékezés közösségei” – *milieux de mémoire*-ok felbomlanak, és a közösségi emlékezet fenntartásában szerepüket az emlékezés helyei a *lieux de mémoire*-ok veszik át. Ez utóbbiak olyan a modern társadalmak által teremtetett referencia pontok – ünnepek, szobrok, az elmúlt

¹ A jelen tanulmány a Szociológiai Szemle 2009. 4. számában Szenzációk kettős szerepben címmel megjelent tanulmány átalakított, s az empirikus bizonyító anyag tekintetében jelentősen kibővített változata. A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a K73033 számú OTKA-kutatás keretében zajlott.

kanonizált leírásai stb. –, amelyeken keresztül a közösség kapcsolatot teremt saját képzelt múltjával.

Dolgozatunkban a sajtóban felbukkanó szenzációik dinamikai elemzésén keresztül megmutatjuk, hogy a modern médiában az emlékezés helyei (*lieux de mémoire*-ok) illetve az emlékezés környezetei (a *milieux de mémoire*-ok) egyaránt jelen vannak.

2. IDENTITÁS ÉS AZ EMLÉKEZÉS ESZKÖZEI

A közösség emlékezete teremt kapcsolatot múlt, jelen és jövő között, és teszi lehetővé, hogy tagjai közösségként azonosítsák önmagukat. Valamely közösség tagjai ezáltal tesznek szert olyan közös referenciapontokra, amelyek összekapcsolják őket, biztosítják önazonosságukat és a közösség kohézióját.

A premodern társadalmakban a személyközi érintkezésre támaszkodó hagyomány és a társadalmak kiválasztottjai számára hozzáférhető kézírás jelentette az emlékek közvetítésének bevett módját (Misztal 2003, 24). Itt olyan egyébként nagyon is eltérő társadalmakra gondolhatunk, mint az antik görög világ vagy a középkori Nyugat szokásszerűsége épülő közösségei. Ezekben a premodern társadalmakban az írás csak kivételesen van jelen a kisközösségekben belül, és az emlékezés személyközi interakciókon keresztül hagyományozódik tovább, ahogy a fiatalabb generációk a szokásokat, a rutinokat, a hagyományt átveszik az idősebbektől. Ez az emlékezet mint hagyomány olyan folyamatosan megújuló képzetrendszer, mely éppen az általa összefogott közösségből fakad, így jogosultságát e hagyományt fenntartó közösség autoritása adja meg (Horváth 1999). Alapvető jellegzetessége, hogy ez a hagyomány olyan *megélt* tapasztalat, amelyet az emlékezetközösségként funkcionáló csoportok hordoznak. Itt a múlt valójában nem is múlik el, mert ez mutat mintát a közösség számára, hogy miként élje meg a jelent.

A modernitás radikálisan megváltoztatta a közösségek szervező logikáját, a múlthoz való viszonyt, és ezzel az emlékezés is más kontextusba került. Pierre Nora francia történész mellett érvel, hogy az, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem is emlékezet (Nora 1999). A modernizáció során ugyanis, ahogy a tradicionális közösségek helyét a modernitás nemzeti, állami keretekben meghatározott közösségei vették át, úgy ez a hagyományként funkcionáló, spontán emlékezet a modern korban többé már nem létezik, a sze-

mélyközi interakciók háttérbe kerülésével nem megélhető, mivel csak közvetetten, közvetítő eszközök révén nyílik meg számunkra, és az egyének memóriája helyett intézményi kereteket kap (Gyáni 2000).

A modern államokban ezért létrejöttek az emlékezés legkülönbébb tárházai. A megszállott igény a múlt relikviáinak gyűjtögetésére abból adódik, hogy a modernitásban alapvetően kérdésessé vált, hogy ki vagy kik mire emlékezzenek, és legfőképpen, hogy miért. Azzal, hogy a múlt kérdésessé vált és eltűnt az emlékezés trivialitása, megnőtt az igény a múlt hivatásszerű közvetítői iránt. Létrejön a történelem, a maga apparátusával és felkent papjaival. Ahogy a nemzet elképzelt, s ennyiben konstruált közösség, úgy a történelem sem tekinthető spontán magától értetődő valaminek (Gyáni 2000, 82). Kritikai szellemiségű tevékenység, s ennyiben nem egyszerűen örökli a múltat, hanem a jelen szempontjából alakítja azt (Horváth 1999).

Pierre Nora fogalmaz úgy, hogy a mivel már nem állnak rendelkezésre a közösségi emlékezés keretei, amelyeket ő *milieux de mémoire*-nak hív, létrejönnek az emlékezés helyei – amiket *lieux de mémoire*-nak nevez. A *lieux de mémoire*-ok aktualitását éppen az adja, hogy nincs többé közege, de még megvan az *akarata* az emlékezésnek. Emlékezni viszont csak úgy lehet, ha megvannak hozzá az eszközeink. A *lieux de mémoire* egy már meg nem élhető emlékezet intézményesített, félhivatalos helyeit jelöli – amelyek részben tudatosan kreáltak, mint az évfordulók, nemzeti ünnepek, részben organikusan alakulnak ki, mint egyes magukon túlmutató események jelölői (Horváth 1999). Vagyis olyan, a hagyomány és a történelem érintkezéspontján keletkező anyagi, szimbolikus és funkcionális értelemben vett helyek – intézmények, tárgyak kulturális alkotások, társadalmi szokások – amelyek arra szolgálnak, hogy az „emlékezet tartósan megszilárdítsa önmagát” (Gyáni 2000, 82). Egy konkrét fizikai tér például „szülőföldd” átlényegülve, s *metaforaként* használva képes kifejezni és fenntartani egy közösséghez való tartozás tudatát, ahogy az úgynevezett *nagy események* is lehetnek *lieux de mémoire*-ok, az emlékezet helyszínei.

Nora úgy véli, hogy a modern korban a korábbi közösségi emlékezést, a hagyomány intimitását felváltotta a jelen eseményeire koncentráló média (Nora 1989). A média működésének ez a Nora-féle interpretációja tipikusnak mondható, amennyiben azt hangsúlyozza, hogy a média működésének fókuszában a most áll. Jellemző erre az interpretációra, hogy a média a hagyomány ellenpólusaként van megragadva, ahol a mindig újabb hír után kutató médiából kiszorul a múltat megőrző emlékezés.

Ez a kép jól ragadja meg azt az önképet is, amelyet a média a saját magának kijelölt szerepről gondol. Ha azonban csak erre az aspektusra fókuszálunk, el-sikkad a modern média másodlagos funkciója, amely nem a nóvumhoz, az újdonsághoz, hanem a kontinuitáshoz kapcsolható, és amin keresztül megragadható a média domináns szerepe a modern társadalmakban, az emlékezés eszközeként. Úgy gondoljuk, a média emlékezetének van egy nem tudatos aspektusa is, amelyben az emlékezés az egymásra épülő tudósítások, hírek révén, egy állandósuló hírfolyamon keresztül történik.

Elemzésünk célja a média működésének ezen rendszerszintű megragadása, ahol az egyéni döntések, és preferenciák belesimulnak a média operációs logikájába. Rá fogunk mutatni arra, hogy a modern korban az emlékezés közösségei bizonyos értelemben nem vesztek el, hanem áttevődtek a médiába.

3. A MÉDIA RENDSZERDINAMIKÁJA

3.1 Hírek, aktualitások, örökzöldek

A média memóriájának dinamikai elemzésével azt szeretnénk megragadni, hogy a média hogyan működik mint a társadalmi memória rendszerszintű eszköze. Ez egyfelől olyan társadalomelméleti megközelítést igényel, mint Luhmann rendszerelmélete, másfelől arra az ontológiai alapvetésre épít, hogy a memória nem pusztán az emlékezésre irányuló tudatos folyamat eredménye. A kérdés számunkra tehát nem az, hogy egyének, csoportok hogyan emlékeznek vissza bizonyos eseményekre, hanem hogy a sajtó hogyan teremt folytonosságot a közösség múltja és jelene között, hogyan járul hozzá ahhoz, hogy a társadalom reprodukálja önmagát és jelene értelmezhető legyen a múltban gyökerező tudása alapján.

Kezdjük talán ott, hogy mi jellemzi a sajtó/média világának működését. Luhmann nyomán azt mondhatjuk, hogy a média működésének meghatározó referenciapontja a hír (Luhmann 2007). Jól ismert, hogy Luhmann szerint a modern világ minden alrendszere egy specifikus kétértékű logikára épül, ami a média esetében a hír és a nemhír közötti különbségtétel. A média valutája a hír, amellyel kereskedik, és ez működésének az értékmérője. A média a modern kor szülötteként pontosan visszatükrözi annak az időhöz való viszonyát. Bár tudjuk, hogy a jelen gyorsan múlttá válik, a pillanat mégsem azonos súlyú ese-

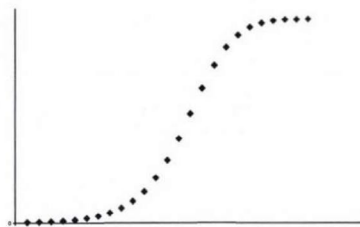
mények láncolata. Egy esemény akkor érdekes, ha valamiképp egyedi, különleges és legfőképpen akkor, ha friss. Az írott sajtó, a TV, és az Internet számára egyaránt az a lényeg, hogy korábban oszthassa meg a hírt az olvasóval, a nézővel, a hallgatóval, mint mások – addig, amíg az még nem kerül át a *nem-hír* kategóriájába és hírként nem veszi el minden jelentőségét.

Bár a hír nemhírré válása sokféleképpen mehet végbe, egy fenomenologikus megközelítés számára a legegyszerűbb esetekben könnyen felismerhetők bizonyos általános növekedési formák, időbeli sémák. Valamilyen aktualitáshoz – tapasztalataink szerint leginkább a többé-kevésbé már bevett évfordulóhoz – kötött esemény esetében feltételezhetjük például, hogy a hír aktualitásának van egy bizonyos életciklusa. Könnyen elgondolható, hogy az aktuálissá válás közeledtével az esemény fokozatosan vonja magára a média figyelmét, majd az aktualitás elmúltával a média ugyanilyen fokozatosan fordul el a kérdéses témától.

A fentiek alapján joggal feltételezzük, hogy ha az ilyen közéleti témák médiamegjelenéseit az adott témában naponta megjelenő cikkek számával mérjük, akkor az időbeli dinamikát ideáltipikus esetben egy jól ismert haranggörbével (1. ábra), míg ha a mérés során a megjelent cikkek kumulatív számára térünk át, a diffúziós folyamatok elemzésében kitüntetett szerepet játszó „S-görbével” (2. ábra) írhatjuk le.²

1. ábra

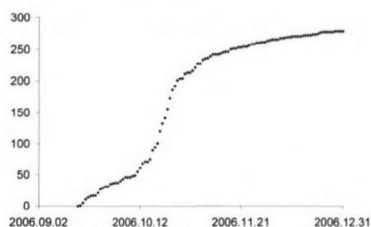
2. ábra

Ez utóbbi egy alacsony szintről lassan nekiinduló, majd valamilyen telítettség szinthez fokozatosan hozzásimuló időbeli dinamika leírását adja. Láthatóan, ahogy az adott téma egyre fokozódó érdeklődést vált ki, úgy a kezdetben laposan induló görbe egyre meredekebbé válik, majd ahogy a téma iránti érdeklő-

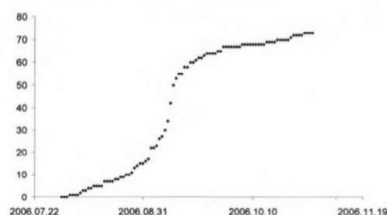
² Megjegyezzük, hogy a szokásoknak megfelelően a továbbiakban a diagramok vízszintes tengelyén az időt, függőleges tengelyén pedig a releváns cikkszámot mérjük.

dés lanyhulni kezd, a görbe ellaposodik, és végül, ahogy a hír nem-hírré válik teljesen vízszintes lesz.³

A 2. ábra egy elképzelt ideáltipikus esetet leíró 'S' görbét ábrázol, a 3. és 4. ábrák azonban már konkrét témák, egyrészt az 1956-os magyar forradalom ötvenedik évfordulója kapcsán a *Népszabadság*-ban, másrészt a New York-i iker-tornyok elleni terrortámadás ötödik évfordulója alkalmából a *The New York Times*-ban megjelent cikkek kumulált számának (függőleges tengely) időbeli (vízszintes tengely) dinamikáját ábrázolják. Jól láthatóan az évfordulók közeledtével a média egyre intenzívebben foglalkozik az adott eseménnyel, majd ezt követően a téma iránti érdeklődése elhal.

3. ábra „1956”, *Népszabadság*

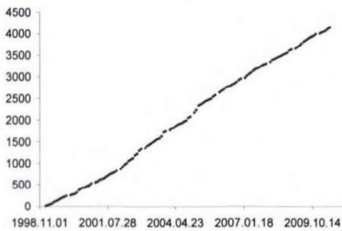
4. ábra "Twin Towers", *The New York Times*

Az ilyen és ezekhez hasonló ábrákból könnyen leolvasható valamely téma életciklusa, a hírek nem-hírré alakulásának időtartama. Ezt a periódust tekintjük a média *időhorizontjának*, vagyis annak az időszaknak, ami után a téma már nem lépi át annyira a média ingerküszöbét, hogy tudósítson róla. Tapasztalataink szerint ennek a folyamatnak a lefolyása tipikusan nem hosszabb pár hétnél, s csak egészen kivételes esetekben haladja meg a három hónapot.

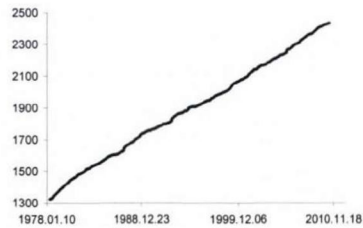
A hírek, azaz az állandósult változás mellett azonban a média működésében alapvető szerepet játszanak bizonyos konstans elemek is. A média működését

³ Magyarázatra szorul, hogy a továbbiakban miért a kumulatív és nem a napi cikkszámot használjuk a médiadinamika jellemzésére. A kérdéssel a későbbiekben részletesebben foglalkozunk, itt csak arra utalunk, hogy egy téma aktualitása egyben jelenidejűségét is jelenti. Ennyiben tehát ameddig a hír az hír, azaz az aktualitás még élő, minden a témában megjelent cikk jelen idejűnek, ennyiben tehát jelen lévőnek számít. Természetesen ez csupán egyike a lehetséges megközelítéseknek, és pusztán cikkszámokon túl számos egyéb tényező, az egyes cikkek hossza, a médiában elfoglalt pozíciója – címlap, első borító stb. is alkalmas lehet a dinamika jellemzésére. Ezek mind lehetséges szempontok, amelyek konkrét elemzéseknél jelentőséggel bírnak/bírhatnak, ám itt, ezen tanulmányban kifejtett állítások általános jellege miatt ezektől eltekinthetünk.

rituáléként értelmező megközelítések, a médiában állandóan jelen lévő, repetitív elemek jelentőségét emelik ki, annak fontosságát, hogy bizonyos közbeszédi témák, formák állandóan jelen vannak a médiában.⁴ Formai szempontból ilyen rítusnak tekinthető például a minden este jelentkező híradó, időjárás-jelentés, napi tragédia adag, vagy esti kis színes. Ezek mellett azonban mindig vannak olyan állandósult közbeszédi témák is – mint például az egészséges életmód kérdése, a GDP alakulása –, amelyek mintegy a „korszellem” részeiként vannak jelen a közbeszédben. Kutatásaink alapján úgy találtuk, hogy a legkülönbébb témák játszhatnak ilyen közbeszédi szerepet. Illusztrációul ezért két nagyon eltérő tartalmú témát, a „Károly herceg” hívszavú témának a *Guardian*ben, illetve a „Watergate-botrány” nevezetűnek a *Washington Post*ban való megjelenését választottuk (5–6. ábra). Dinamikai szempontból vizsgálva mindkét esetben megfigyelhető, hogy a megjelent cikkek kumulált száma, kisebb-nagyobb ingadozásokat leszámítva több éven keresztül lineáris diagramot formáz. Ez a lineáris növekedés nyilván azt jelenti, hogy a cikkek számának alakulása sem a témával kapcsolatos korábbi publikációs aktivitástól, sem valamiféle konkrét aktualitástól nem függ. Az adott közbeszédi téma a kérdéses időszakban nagyjából mindig ugyanannyira van jelen a politikai napirendben. Ezeket a közbeszédi témákat neveztük korábbi publikációnkban *örökzöldeknek* (Fokasz 2006b), s a magyar sajtóban a „hazugság”, valamint a „Trianon” nevű közbeszédi témák képviselik ezek legjellegzetesebb eseteit (Fokasz és Kopper 2009).

5. ábra A „Prince Charles” kifejezést tartalmazó, havonta megjelent cikkek kumulált száma, *Guardian*, 1999.02 – 2010.07.

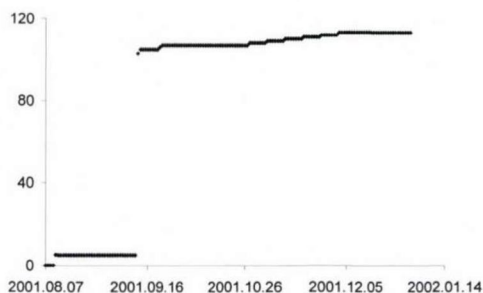

6. ábra A „Watergate scandal” kifejezést tartalmazó, naponta megjelenő cikkek kumulált száma, *Washington Post*, 1978.05.01 – 2010.05.31

⁴ A média működésének elsősorban a közbeszéd és racionális diskurzus színterének tekintő nézettel szemben a média rituális jellegét hangsúlyozó neo-durkheimianus nézetről ld. Császit (2002).

Médiadinamikai tipológiánk alapesetei tehát egyfelől a valamilyen aktualitáshoz kapcsolódó, S-görbével leírható folyamatok, másfelől a médiában konstans módon jelen lévő témák, a lineáris grafikonok segítségével megragadható úgynevezett *örökzöldek*. Mindkét alapesetre az jellemző, hogy a média működésének szürke hétköznapijait írják le, s olyan fejleményekkel kapcsolatos médiareakciót képviselnek, amelyekre így vagy úgy, de számítani lehet. Elemzésünk következő lépésében arra a feltételezésre építünk, hogy a sajtó reakciója egészen más az előre nem kalkulált, nem betervezett, sőt éppen ellenkezőleg váratlan, meglepetésszerű, olykor megrendítő vagy tán botrányos események, az úgynevezett *szenzációk* esetében. Úgy gondoljuk, az ilyen emocionális töltettel rendelkező események esetében érhető tetten, hogy a média hogyan lehet a társadalom emlékezetének közvetítője.

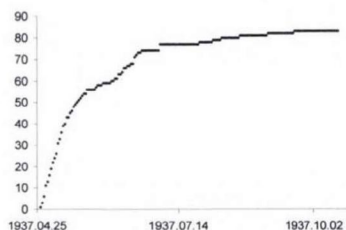
A szenzációk váratlansága – legalábbis ez volt a kezdeti feltevésünk – azt jelenti, hogy a téma szinte a semmiből bukkan elő. Extrém példáját szolgáltatja ennek a „Day of Terror” kifejezés előfordulása a *The New York Times*-ban. A mintegy három évtized alatt – 1981. január elseje és 2010. augusztus elseje között – összesen megjelent, a kérdéses kifejezést tartalmazó 139 cikkből 98 ugyanazon a napon(!) a New York-i terrortámadás másnapján, azaz 2001. szeptember 12-én látott napvilágot.

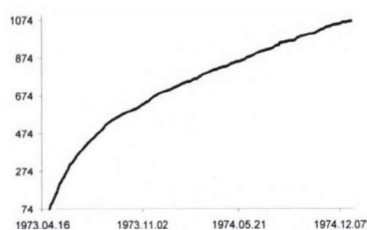
7. ábra „Day of Terror”, *The New York Times*

Világos, hogy ebben az esetben lényegében az adott szenzációra megalkotott kifejezésről, s ennyiben az adott eseményre extrém módon fókuszáló médiareakcióról van szó. Általában azonban inkább arra számíthatunk, hogy egy szenzáció kapcsán megjelenő cikkek kumulatív száma ideáltipikusan egy mindenféle előkészületek nélkül meredeken felfelé lóduló, majd lassan lecsengő görbét ír le.

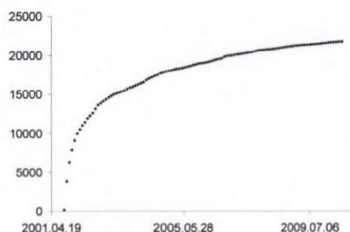
A „Guernica” messzi múltba visszanyúló eseményének vagy a „Watergate”-botránynak a sajtóbeli megjelenése, a „World Trade Center” mint közbeszédi téma cikkszámának alakulása a terrortámadás napjától egészen napjainkig, illetve a holland pártvezér Pim Fortuyn meggyilkolását követő sajtóreakció mind e szenzáció alapú dinamika jellegzetes példáinak tűnnek. Magyarországon az őszi beszéd napvilágra kerülését, és az olaszliszakai gyilkosságot követő sajtóreakció szintén ezt példázza. (ld. a 8–13. ábrákat).

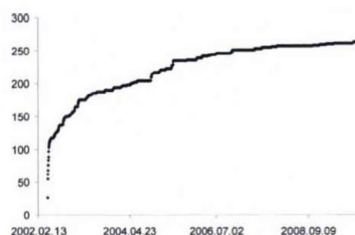
8. ábra „Guernica”, a *The New York Times*-ban naponta megjelent cikkek kumulált száma, 1937.04.03–1937.10.16.⁵

9. ábra „Watergate Scandal”, *Washington Post*-ban naponta megjelent cikkek kumulált száma, 1973.05.01–1974.12.31.

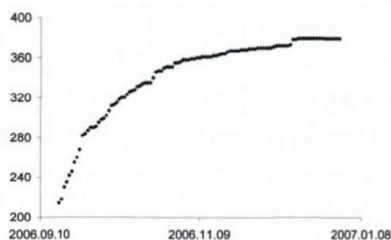

10. ábra „World Trade Center”, a *The New York Times*-ban havonta megjelent cikkek kumulált száma, 2001.09.11–2010.07.11.

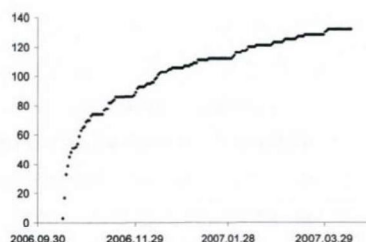

11. ábra „Pim Fortuyn”, *Guardian* naponta megjelent cikkek kumulált száma, 2002.05.07–2009.12.31.

⁵ Guernica szimbólummá válásáról, illetve arról, hogyan vált a világ közös 'emlékezetének' részévé ld.: Kopper–Micsinai (2011) cikkét a *Mozgó Világ*ban (A cikk szintén a PERIPATO Műhelyben folytatott kutatómunka keretében jött létre).

12. ábra „Hazugság”,
Népszabadság naponta megjelent
cikkek kumulált száma

13. ábra „Olaszliszka”,
Magyar Nemzet naponta megje-
lent cikkek kumulált száma

3.2 Szenzációk, *milieux de memoire-ok*

Úgy véljük azonban, hogy egy igazi szenzáció nem egyszerűen váratlan, hanem különleges, meghökkentő, megrendítő, botrányos, ijesztő s még sok egyéb is lehet, de mindenképpen valamilyen intenzív *érzelem* tapad hozzá. „Ráadásul az ilyesféle érzelmek nem az elkülönült egyének szubjektív élményei, miként az individualista érzelempszichológia hirdeti, hanem olyan kollektív, azaz közösen osztott értékeléseken alapulnak, melyek a közösség tagjainak identitása szempontjából központi szerepet játszanak, miként azt érzelmek társas konstrukcionista felfogása vallja” (Bodor 2002).

Ez az érzelem pedig, ha csak átmenetileg is, de közösségteremtő erővel bír és megteremti az emlékezés környezetét. A szenzáció ugyanis, ha rövid időre is, de olyan *megélt tapasztalat*, amelyet mi, akik a hatása alá kerültünk, közösségként, mégpedig *emlékezetközösségként* hordozunk. A szenzáció nem létezhet azon a közösségen kívül, tehát azon közösség nélkül, amely éppen szenzációként éli meg. Amíg hat, akárcsak egy élő hagyomány, jelen idejű, nem múlt el. Ezért is lehet hatását a cikkek kumulált számával mérni, és ezért gondoljuk, hogy a szenzációk idejét a modern mediatizált társadalmakban a *milieux de memoire* felvillanásaként értelmezhetjük, amelyek során a média modern virtuális térben ismét megteremtődnek a megélt közösségi emlékezés hagyományos keretei. Véleményünk szerint a Pierre Nora által bevezetett *milieux de memoire* és a szenzációk működése közötti analógia azért erős, mert ez utóbbi esetben is az emlékezés organikus formájával állunk szemben. Nincs szó tudatos emlékezésről, az emlékek karbantartása a média természetes működésének melléktermékeként történik. Hasonlóan ahhoz, ahogy a klasszikus közösség-

ben a résztvevők a szokások, a rutinok továbbhagyományozásával csak mindennapjaikat élték. Az emlékezés akkor sem volt önmagában vett cél, de egy organikus folyamat eredményeként szintén előállt.

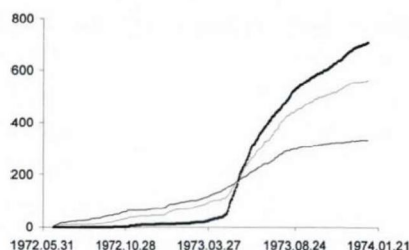
A szenzáció alapú események dinamikájával kapcsolatos empirikus kutatásaink több ponton is igazolják a hosszabb távú memória fenntartásában játszott szerepüket. Először is a legváratlanabb szenzációról is kiderülhet, hogy korántsem előzmény nélküli. Itt nem arra az általános és közhelyszerű megállapításra gondolunk, hogy nincs az az esemény –, hacsak az Őszövétségi teremtest nem számítjuk ide – amely a semmiből született volna, hanem arra, hogy adott esetben valamely szenzáció vizsgálata során konkrétan is kimutathatók ezek az előzmények, s megragadható az a hírfolyam, amelybe a szenzáció becsatlakozik.

Igaz ez a korábban már elemzett, s mint megállapíthattuk, a New York-i terrortámadásra extrém módon fókuszáló „Day of Terror” kifejezésre is, hiszen egy 14 halottat követelő, Jeruzsálemben elkövetett öngyilkos merénylet kapcsán 2001. augusztus 11-én öt cikk erejéig már felbukkant ez a kifejezés (ld. még egyszer a 7. ábrát).

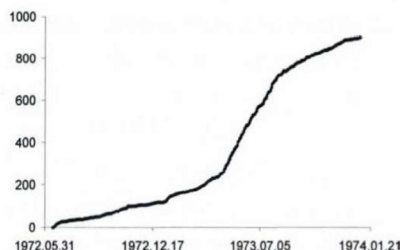
Valamely szenzáció és lehetséges előzményeinek tipikusabb példáját szolgáltatja a „Watergate-botrány”⁶ esete. A 9. ábrán már láthattuk, hogy ez a közbeszédi téma a sajtóban csakugyan a semmiből feltörő szenzációként bukkant fel. Ismeretes ugyanakkor, hogy a Watergate Story a *Washington Post*-ban 1972. június 18-án a „Five Held in Plot to Bug Democratic Offices Here” címmel megjelent cikkel kezdődött. Ezt követően az eset több hónapon keresztül „Watergate bug” valamint „Watergate burglary” kifejezésekkel, tehát betörésként, illetve lehallgatásként szerepelt a sajtóban. A fordulópont 1973 tavaszán következett be, amikor kiderült, hogy Nixon elnök legközvetlenebb munkatársai keveredtek gyanúba. Ezt követően a Watergate-ügy nagyon gyorsan, lényegében 1973 nyarára nemzeti botránnyá teljesedett ki. A 14. ábráról jól látható, hogy a „Watergate bug” (vékony folytonos vonal) valamint „Watergate burglary” (szaggatott vonal) közbeszédi témák miként készítették elő a Watergate story „Watergate scandal”-ként (vastag folytonos vonal) történő kiteljesedését. E három közbeszédi téma szerves kapcsolatát pedig az igazolja, hogy az aggregátumukat tartalmazó 15. ábra diagramja már nem a semmiből a magasba

⁶ A kereső kifejezés „Watergate scandal” volt.

szökő szenzáció, hanem inkább egy aktualitáshoz kapcsolódó esemény lassan nekilóduló S-görbeszerű diagramját idézi.

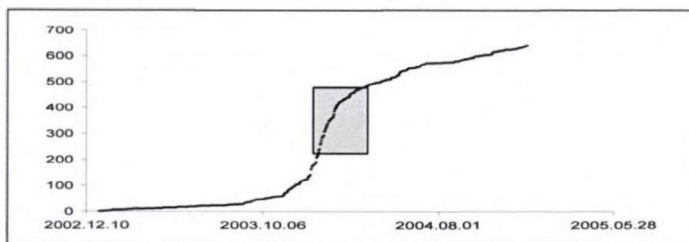
14. ábra "Watergate Bug", "Watergate burglary", "Watergate Scandal", *Washington Post* naponta megjelent cikkek kumulált száma, 1972.06.15 – 1974.01.02.

15. ábra Watergate Bug + Burglary+Scandal *Washington Post* naponta megjelent cikkek kumulált száma 1972.06.15 - 1974.01.02.

A váratlan szenzációk és lehetséges előzményeik közti kapcsolat rendkívül izgalmas példáját szolgáltatta egy magyarországi példa, a Tilos Rádió botrány⁷ esete. A témával foglalkozó cikkek számának dinamikája mindenben megfelelt e szenzációk esetében elvárhatónak (ld. Fokasz és Fokasz 2004).

Kutatásunk során azonban fény derült arra, hogy ez a szenzáció egy korábbi téma az úgynevezett „gyűlöletbeszéd” szerves részének tekinthető. A 16. ábráról világosan leolvasható, hogy ha a botrány során néhány hónap alatt megjelent cikkeket kiegészítjük a gyűlöletbeszéd téma kapcsán a botrány időszakát is magába foglaló jóval tágabb időintervallumban megjelent cikkekkel, akkor egy az aktualitás alapú események során megismert S-görbét kapunk.⁸

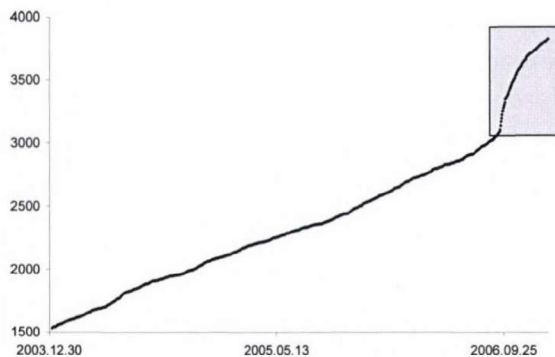
16. ábra Gyűlöletbeszéd, *Magyar Nemzet*

⁷ Emlékeztet, hogy 2003 Karácsonyán a Tilos Rádió egyik szerkesztője élő adásban deklarálta, hogy legszívesebben kiirtaná az összes keresztényt.

⁸ Erről bővebben ld.: Fokasz és Fokasz (2004); Fokasz (2006).

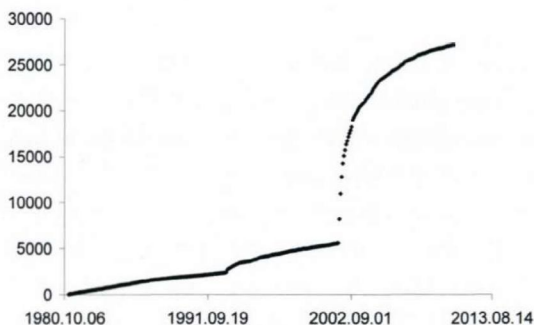
Eredményünket úgy interpretálhatjuk, hogy Tilos Rádió úgy mintegy három hónapra új nevet, identitást, erőteljes emocionális töltetet, s ezzel előre nem kalkulált módon aktualitást adott egy már korábban is megkezdődött, és a szenzáció elmúltával ismét a régi néven futó közbeszédi témának, a *gyűlöletbeszédnek*. Ezt ábrázolja a 16. ábra, amelyben a kis téglalap a botrány időszakát jelöli, amikor a gyűlöletbeszéd témája gyakorlatilag a rádióról szóló vitával volt azonos. A kérdéses időszakban ugyanis a gyűlöletbeszéd téma kapcsán megjelent cikkek száma gyakorlatilag stagnált, mintha a sajtó mindazt, amit ebben a témában egyáltalán el szándékozott mondani, azt a Tilos Rádió-ügy kapcsán mondta volna el.

Ugyanakkor a szenzációk nemcsak egy éppen aktuális témát tölthetnek meg friss tartalommal, hanem egy örökzöldet is élőbbé tehetnek, ami akár a korábbi dinamika megváltozását is eredményezheti. Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben, a „hazugság” örökzöldből szenzációvá válása az őszi beszéd nyilvánosságra kerülését követően (17. ábra), valamint a „World Trade Center” közbeszédi téma esete a 2001. szeptember 11-i merénylet után (18. ábra).

17. ábra A „hazugság” örökzöldből szenzációvá válása az őszi beszéd nyilvánosságra kerülését követően, *Magyar Nemzet*⁹

⁹ Mint már jeleztük, a *Népszabadságban* és a *Magyar Nemzetben* megfigyelhető tendenciák ugyanazokat a tipológiai tulajdonságokat mutatják, ezért most az illusztráció kedvéért a *Magyar Nemzet* dinamikáját választottuk.

18. ábra „World Trade Center”, *The New York Times*
havonta megjelent cikkek kumulált száma,
1981.01.01–2010.07.01.

A fenti események mint szenzációk nemcsak megváltoztatták a korábbi örökzöld témák dinamikáját, hanem beemelve azokat a közfigyelem centrumába, egy időre aktív részévé is tették annak, ami az embereket foglalkoztatta (Fokasz 2008).

Mind a „Tilos Rádió” ügy, mind a „hazugság” vagy a „World Trade Center” ügy kapcsán a témák szenzációvá válása ’szocializál’, s teremti meg az emlékezés közegét. Vagyis a modern korban a média tudósításai erősítik meg a kognitív sémákat, a világ bizonyos értelmezését, amelyeket a szenzációk járulékos érzelmi töltetük és kiugrónak tűnő jelentőségük által felerősítenek. A korábbi témák új kontextusban kerülnek elő, és egy időre akár új nevet is kaphatnak.

Persze a névadás, s ezzel egy egyértelmű identitás megszerzése nem automatikus. A New York-i merénylet után például a sajtóreakció kétségtelenül a „World Trade Center” kifejezés használatában volt a leghevesebb. A merényletet követő egy hónapban a *The New York Times*-ban hihetetlen számú, összesen 3680 a „World Trade Center” kifejezést tartalmazó cikk jelent meg. Ugyanez az újság azonban emellett bőven használta a „Terrorist Attack”, a „Ground Zero”, és a „Twin Towers” kifejezéseket is, amelyek cikkszámát ugyan elmaradt, de időbeli lefutásuk rendkívül hasonlított a „World Trade Center” kifejezésnek a 16. ábrán látható időbeli dinamikájához.

A szenzációk hatása azonban csak néhány hétre szól. Pár hónap múlva elfelejtődnek, hogy újaknak adják át a helyüket. Fontosnak tartjuk ugyanakkor aláhúzni, hogy a média paradox módon a szenzációkkal sem talál mindig valami radikálisan újat. Sokszor csupán a már bevett világképet erősíti meg egy

apró újabb adalékkal. Más szóval a sajtó például a *Tilos Rádió Ügyben* felismeri a *Gyűlölet Beszéd Ügyet*, és új köntösbe öltöztetve tálalja azt. Mert ahhoz hogy „felismerjük az újdonságot, ismerős környezetre van szükségünk” (Luhmann 2007, 28). Vagyis, még a szenzációknál is fontos, hogy illeszkedjenek a befogadók háttértudásához, az újdonságban benne legyen a ráismerés „aha” élménye”. A szenzációk azonban ennél többet is nyújtanak. Azt a szenzációkkal együtt járó meglepetéstől, döbbenettől, netán megrendüléstől többnyire elválaszthatatlan jellegzetes „aha” élményt, amelynek erős érzelmi töltete szükséges ahhoz, hogy ezek az „aha” felismerések tartósan beágyazódjanak a közösség emlékezetébe.

Persze minden szenzáció esetében mindössze néhány hónapos felvillanásról van szó, és amint egyik szenzációt elfelejtjük, jön a következő, amely ismét emocionális töltetet hordoz, és aktivizálja az emlékezet közösségeit. Úgy véljük – de ennek vizsgálatával következő kutatásunkban kívánunk foglalkozni, hogy a szenzációk gyakoriságának lehet valamilyen rendszerszintű – kultúra- és befogadóközösség függő – szokásszerű *normál* mértéke, amely újabb és újabb szenzációkkal táplálva folyamatosan ébren, s karbantartja a modern társadalmak *milieux de mémoire*-jét.¹⁰

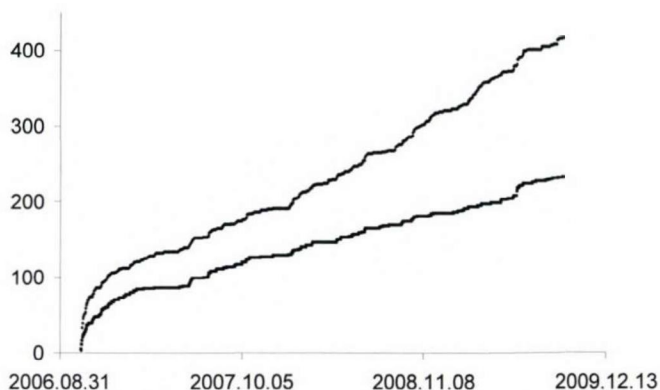
3.4 Szenzációk, *lieux de mémoire*-ok

Bár a szenzációk gyakran tiszavirág életűek, korántsem minden szenzációt sodor el a feledés folyója! Egyes szenzációs témák – persze akkor már nem szenzációként – még jóval az eseményt követően is tovább élnek a közbeszédben. Ez részben azért történhet így, mert vannak olyan ceremoniális események – mint például a holdraszállás, vagy Diana esküvője –, amelyek megkerülhetetlen mérőföldkönek számítanak, és ez megőrzi őket a felejtéstől (Dayan és Katz 1994).

Úgy véljük azonban, hogy a szenzációk utóélete ennél gyakran összetettebb sémát követ. Kiváló illusztrációját szolgáltatja ennek az olaszliszkai gyilkosság

¹⁰ A norma fogalmát itt abban az értelemben használjuk, ahogy azt Kornai János vezette be. Lásd Kornai (1980), A volt szocialista rendszerek tapasztalata, annyiban is tanulságos lehet, amennyiben ott kimutatták, hogy a tudatosan vezérelt kampányok gyakorisága ilyen norma meglétére utalt. Ld.: Soós Károly Attila (1986).

esete.¹¹ A 19. ábrán látható grafikon első negyede a szenzációkra általában jellemző meredeken emelkedő görbe, miközben megfigyelhető az is, ahogy néhány hónappal később már lanyhulni kezdett a sajtó érdeklődése. Az esethez kapcsolódó sajátos körülmények azonban – valószínűleg nem teljesen függetlenül attól, hogy az eset még a szenzációk világában is példátlanak számított, s hogy az elkövetők roma származásúak voltak – megakadályozták, hogy a történet a szenzációk tipikus útját járva így érjen itt véget. Számos egymást követő esemény, amelyek közül itt csupán a P. Mobil emlékkoncertre, az egyik vádlott ellenkeresetére, a gyilkosság évfordulójára, majd a bírósági tárgyalás megkezdésére utalnánk, lassan-lassan a téma dinamika metamorfózisához vezetett. A kezdetben egyszerű szenzáció alapú sajtóreakciónak indult dinamika lényegében a bírósági tárgyalás megkezdését követően jól láthatóan lineáris diagramot kezdett formázni, más szóval Olaszliszka mint közbeszédi téma dinamikai szempontból örökzölddé változott.

19. ábra Olaszliszka dinamikája a Magyar Nemzetben (felül)
és a Népszabadságban (alul)
Forrás: Vörös András id. mű

A dinamikai metamorfózissal párhuzamosan azonban az Olaszliszkával kapcsolatos beszédmód is megváltozott. Egyre gyakrabban jelentek meg olyan cikkek, amelyekben már nem az Olaszliszka történetekkel vagy annak következmé-

¹¹ Az eset empirikus elemzésében a továbbiakban Vörös Andrásnak az esetet feldolgozó tanulmányára támaszkodunk. Vörös András 2009.

nyeivel foglalkoztak, hanem az Olaszlisztkán történetekre való hivatkozással értelmeztek, vagy világítottak meg más – sok esetben korábbi(!) – eseményeket. Vörös András ezeket a nem közvetlenül az eseményhez kapcsolódó cikkeket Olaszliszka periferiájának nevezi, és bemutatja, ahogy az ilyen cikkek száma idővel meghaladja a közvetlen eseményhez köthető cikkek számát. Az olaszliszakai gyilkosság kezdett tehát túlmutatni saját magán, s lassan-lassan olyan közbeszédi metaforává változott, amely segít a világot értelmezni, s amelyhez referenciapontként a közbeszédi emlékezet is stabilan hozzápárvázhatja magát. Másképpen szólva arra szolgál, hogy az „emlékezet tartósan megszilárdítsa önmagát” (Gyáni 2000, 82), azaz a közbeszédi térnek a közelmúlt eseményeiből alkotott emlékezhelyévé, *lieux de mémoire*-rá lényegült át.

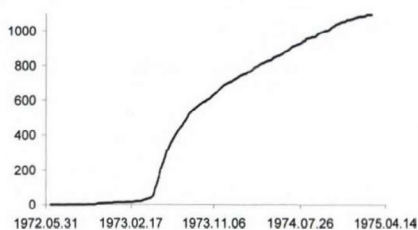
Ettől kezdve Olaszliszka kristályosodási pontja lehet a múlt különböző narratíváinak, és a *lieux de mémoire*-okra jellemző módon, sokféle interpretáció, értelmezés kapcsolódhat hozzá. Jelen esetben például Olaszliszka lehetséges értelmezési tere az etnikai konfliktustól az önbíráskodáson keresztül a közlekedés-biztonságig terjedhet; vagyis képessé válik arra, hogy a legtöbb jelentést sűrítse a lehető legtömörebb formába – „*un maximum de sens dans le minimum de signs*” (Norát idézi Erll és Rigney 2009).

Hasonló változást figyelhettünk meg a korábban említett „Watergate Scandal” valamint a „11/9” kifejezés esetében. Az előbbivel kezdve, ha újból előveszünk a 9. ábrát, akkor jól látható, hogy a grafikon első negyede a szenzációkra általában jellemző meredeken emelkedő görbe. A 8., 10. és 11. ábrákon bemutatott példáktól eltérően azonban a grafikon későbbi szakaszaiban nem figyelhető meg semmiféle, a szenzáció elfeledését jelző telítődési szint. Az esethez kapcsolódó sajátos körülmények ugyanis ebben az esetben is megakadályozták, hogy a történet a szenzációk tipikus útját járva érjen véget.

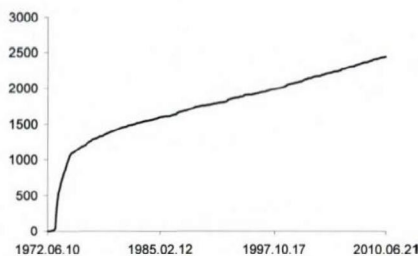
Ezek sorában elsőként talán a Watergate story azon fordulópontját kellene megemlítenünk, amelynek során 1973 áprilisában már Nixon elnök legközvetlenebb munkatársai is gyanúba kerültek. További lendületet adott az ügy médiajelenlétének, hogy 1973 júliusában kiderült: a Fehér Ház magnón rögzítette Nixonnak az Ovális Irodából folytatott telefonbeszélgetéseit. Ezt követően hosszas huzavona után Nixon 1974 áprilisában engedélyezte a telefonbeszélgetések legépelt változatának nyilvánosságra hozatalát, majd 1974. augusztus 8-án bejelentette lemondását.

Ezzel maga a Watergate-ügy lezárult, médiajelenléte azonban korántsem. A fenti egymást követő események ugyanis lassan-lassan a témadinamika meta-

morfózisához vezettek. A kezdetben egyszerű szenzáció alapú sajtóreakciónak indult dinamika lényegében 1973 nyarát követően egészen 1975. február végéig (ld. a 20. ábrát) jól láthatóan egy meredek lineáris diagramot kezdett formázni, más szóval a „Watergate Scandal” is mint közbeszédi téma szenzációból örökzölddé változott. Ezt követően 1975 márciusában egy újabb törés figyelhető meg. Ekkortól egészen napjainkig a témával kapcsolatos cikkek kumulatív száma egy laposabb egyenesre illeszkedik, ami továbbra is állandósult, de a korábbinál kevésbé intenzív médiajelenlétre utal (21. ábra).

20. ábra „Watergate Scandal”,
Washington Post naponta megjelent cikkek kumulált száma
1972.06.15–1975.02.28.

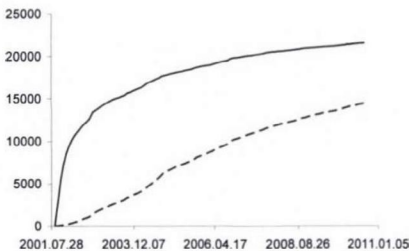
21. ábra „Watergate Scandal”,
Washington Post naponta megjelent cikkek kumulált száma
1972.06.15–2010-05.31.

A dinamikai metamorfózissal párhuzamosan egyre gyakrabban jelentek meg olyan cikkek, amelyben a Watergate-botránnyra való hivatkozással értelmeztek, vagy világítottak meg más eseményeket. A Watergate-botrány kezdett tehát túlmutatni saját magán, s lassan-lassan a hatalommal való mindenféle visszaélés közbeszédi metaforává változott. Rendkívül figyelemreméltó, hogy a „-gate” toldalékkal jellemzett botrányok sora szerte a világon még napjainkban is folyamatosan bővül. Elég a Reagan-adminisztráció fegyvereladási botrányát jellemző „Irangate”, a Mitterand elnök idejére datálható francia fegyvereladási botrányt megnevező „Angolagate”, a magyarországi rendszerváltozás során 1990 legelején folytatott iratmegsemmisítő botrányt értelmező „Dunagate”, vagy a francia *Le Figaro* újság által egy politikusokat érintő görögországi lehallgatási botrány kapcsán 2006-ban alkotott „Watergrec” kifejezésekre utalni.

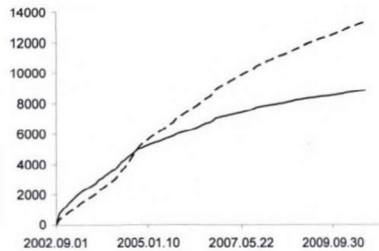
Hasonló átlényegülést figyelhetünk meg a korábban említett „World Trade Center” és a kapcsolódó témák a „Terrorist Attack”, a „Ground Zero”, vagy a „Twin Towers” esetében is. Itt nyilván maga a terrortámadás jelentette azt a

szenzációt, ami aktualizálva a korábbi örökzöld témákat megteremtette az emlékezés miliójét, környezetét. Ezzel együtt azonban olyan új érzelmi töltettel látta el, s olyan új jelentéssel töltött fel azokat, amely ezt a közbeszédi témát a szenzáció elmúltával is közéleti referenciapontként működtette.

Csak hogy nem ezeken a neveken! A New York-i terrortámadás médiadinamikai érdekessége, hogy ma egyértelműen olyan néven „11/9”-ként hivatkozunk rá, amelynek használata kezdetben még egyáltalán nem tűnt meghatározónak. A 20. ábráról világosan látszik, hogy a terrortámadásra való sajtóreakció mennyivel hevesebb volt a „World Trade Center” (folytonos vonal), mint a „11/9” (szaggatott vonal) kifejezés révén. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a „11/9” kifejezés kezdettől fogva nem egy szenzáció alapú esemény, hanem egy örökzöld dinamikáját követi. Ennek következtében a lassúbb indulás ellenére ennek a beszédmódnak a jelentősége fokozatosan nőtt, s jól látható, hogy ha az első év sajtóreakcióját figyelmen kívül hagyjuk, mára már ez az a kifejezés, amelyen a World Trade Center ikertornyai elleni terrortámadásról beszélünk és megemlékezünk (21. ábra).

20. ábra World Trade Center” and
„11/9” *The New York Times*
2001.09.01–2010.08.01.

21. ábra World Trade Center” and
„11/9” *The New York Times*
2002.09.01–2010.08.01.

Elmondható tehát, hogy ez a szenzáció is örökzölddé vált, de időbe telt, mire kiderült, hogy ez az örökzöld milyen néven lesz jelen a közbeszédben. A „11/9”-re történő utalások a médiában, a továbbiakban már nem csupán a konkrét esemény felidézését szolgálták. „11/9” egy új korszakot jellemző hivatkozási ponttá vált, olyan referenciaponttá, amelyet a különböző politikai beállítottságú szereplők másként értelmeztek ugyan, de orientációs szerepe mindenki számára nyilvánvaló volt. Elmondható, hogy a „Watergate-botrány”-hoz vagy „Olaszliszka”-hoz hasonlóan „11/9” is – s ez persze azt is jelenti, hogy nem

a kezdetben erre esélyesebbnek látszó „World Trade Center” és társai – a Nora-féle értelemben vett *lieux de mémoire*-á, az emlékezés helyévé vált.

4. BEFEJEZÉS

Dolgozatunkban amellet érveltünk, hogy a hírfolyam vizsgálatán keresztül érthető meg az a paradoxon, hogy a média bár operációs logikájából adódóan a jelenre koncentrál, működése révén mégis a közösségi memória fenntartásához járul hozzá.

Ennek a kettőségnak a magyarázatában kiemelkedő szerepet tulajdonítottunk a szenzációk kettős szerepének. A szenzáció alapú dinamika, illetve a belőlük kinövő örökzöldek ugyanis figyelemre méltó funkcionális hasonlóságot mutatnak Pierre Nora *milieux de mémoire*, illetve *lieux de mémoire* fogalmaival. A szenzációk által hordozott erőteljes érzelmi töltet az érintett témát egyrészt élővé, jelenlévőként átélhető miliővé teheti, másrészt a szenzáció elmúltával metaforikus referenciaponttá, az emlékezés helyévé változtathatja.

HIVATKOZÁSOK

- Bensa, Alban. 2006. *La fin de l'exotisme: essais d'anthropologie critique*. Anarchsis: Éditions. Toulouse (France).
- Bodor Péter. 2002. Konstruktivizmus a pszichológiában, *BUKSZ*, 2002 tavasz, 67–76.
- Carey, James W. 1997. Afterword: The Culture in Question. In: *James Carey: A Critical Reader*, eds. Eve Stryker Munson and Catherine A. 308–344., Minneapolis: University of Minnesota.
- Császi Lajos. 2002. *A média rítusai – A kommunikáció neodurkheimi elmélete*. Budapest: Osiris.
- Dayan, Daniel and Elihu Katz. 1994. *Media events: the live broadcasting of history*. Harvard University Press.
- Entman, Robert M. 1993. Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication* 43 (4): 51–8.
- Erll, Astrid, and Ann Rigney. 2009. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin. De Gruyter.

- Fokasz Nikosz, és Fokasz Oresztész. 2004. Hullámverés, Terjedési folyamatok a médiában. *Szociológiai Szemle* 4: 87–94.
- Fokasz Nikosz. 2006. Növekedési függvények, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. *Szociológiai Szemle* 3: 19–51.
- Fokasz Nikosz. 2006. A szenzáció, az örökzöld és a gumicsont. *Jel-Kép* 13–4. 71–92.
- Fokasz Nikosz. 2007. A kandallótól a parlamentig. In *Politika csodaországban*, Szerk. Fokasz Nikosz, 9–18. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Fokas Nikos. 2008. Evergreens, sensations and the rest. A quantitative analysis of dynamics of news articles on domestic politics *Review of Sociology* 14. (1): 1–15.
- Fokasz Nikosz és Kopper Ákos. 2009. Szenzációk kettős szerepben, *Szociológiai Szemle* 4: 25–42.
- Foucault, Michel. 2009. *Security, Territory, Population, Lectures at the Collège de France 1977–1978*. New York. Picador.
- Geroski, P. A. 2000. Models of technology diffusion, *Research Policy* 29: 603–625.
- Goffman, Erving. 1986. *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. York, Pennsylvania. Northeastern.
- Gyáni Gábor. 2000. Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, 81–94. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago and London. The University of Chicago Press.
- Habermas, Jurgen. 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge. Polity.
- Halas, Elzbieta. 2008. Issues of Social Memory and their Challenges in the Global Age. *Time & Society* 17: 103–118.
- Horváth Zsolt. 1999. Az eltűnt emlékezet nyomában. *Aetas* 3: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-tartalom.htm
- Jang, S. L., Dai S. C. and Sung S. 2005. The pattern and externality effect of diffusion of mobile telecommunications: the case of OECD and Taiwan. *Information Economics and Policy* 17: 133–148.
- Kopper, Ákos és Micsinai István (2011) Globális Politikai Szimbólumok: Guer-nica, *Mozgó Világ* 37(11): 81–89.
- Kornai János. 1980. *A hiány*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Luhmann, Niklas (2000): *The Reality of the Mass Media*, Oxford: Polity Press.

- Misztal, A. Barbara. 2003. *Theories of social remembering*. Bershire Open University Press.
- Nora, Pierre. 1989. Between Memory and History. *Les Lieux de Mémoire. Representations (Special Issue: Memory and Counter-Memory, Spring.)* 26: 7–24.
- Nora, Pierre. 1999. Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* 3: 142–158. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-tartalom.htm
- Soós Károly Attila. 1986. *Terv, kampány, pénz*. Budapest:Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tandy, W. David. 2001. *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece*. The University of California Press.
- Tsoularis A., and Wallas J. 2002. Analysis of logistic growth models. *Mathematical Biosciences* 179: 21–55.
- Vörös András. 2009. Szimbólumképződési folyamatok a médiában – Olaszliszka. *Jel-Kép* 4 : 3–31.
- Zelizer, Barbie. 2008. Journalism's Memory Work. In *Cultural Memory Studies, an International and Interdisciplinary Handbook*, Szerk. Astrid Erll, Ansgar Nünning, 379–389. Berlin. Walter Gruyter.

A szerzőkről

BODOR PÉTER

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociálpszichológia Tanszék

CSABAI MÁRTA

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Intézet, Személyiség-, Klinikai és Egészségpszichológiai Tanszék

DÚLL ANDREA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológia Intézet, Gazdaság- és Környezetpszichológia Tanszék

FOKASZ NIKOSZ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék, MTA- ELTE Peripato Kutatócsoport

GÁCS ANNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Média és Kommunikáció Tanszék

HALÁSZ ERNA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológia Intézet, Fejlődés- és Klinikai Gyermekpszichológia Tanszék

HETÉNYI ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék

ILLÉS ANIKÓ

Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Elméleti Intézet, Pedagógia és Pszichológia Tanszék

KALÓ ZSUZSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Intézet, Tanácsadás Pszichológiája Tanszék

KIRÁLY ILDIKÓ

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Pszichológia Intézet, Kognitív Pszichológia Tanszék

KONTRA MIKLÓS

Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

KOPPER ÁKOS

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Európai Tanulmányok Tanszék, MTA-ELTE Peripato Kutatócsoport

KOVÁCS ÉVA

Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

NÉMETH KRISZTINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete

RÁCZ JÓZSEF

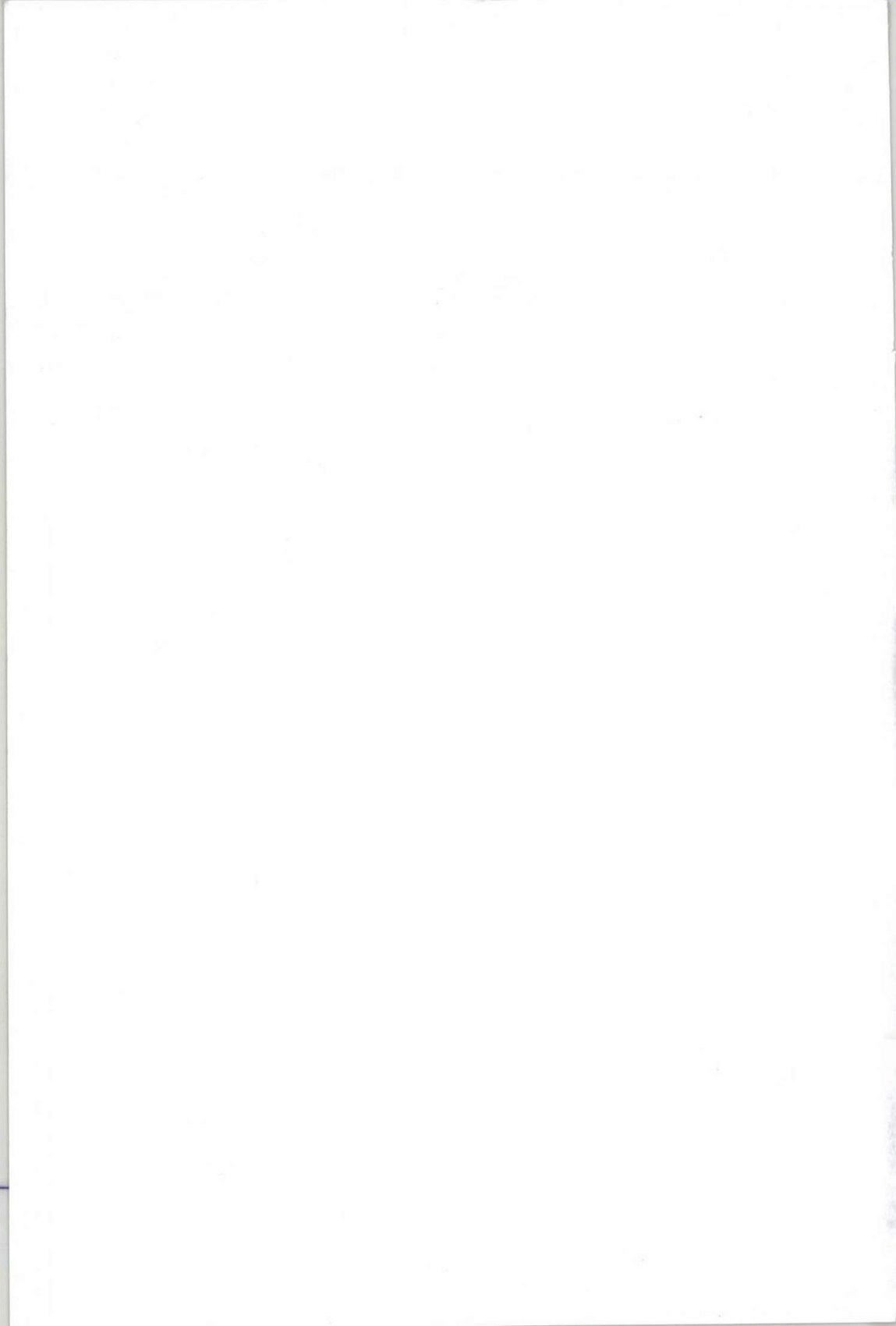
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Intézet, Tanácsadás Pszichológiája Tanszék; Semmelweis Egyetem, Egészségtudományi Kar, Addiktológiai Tanszék

SCHLEICHER NÓRA

Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, Kommunikációtudományi Intézet

VAJDA JÚLIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék

Emlékezés, identitás,

diszkurzus

Az emlékezés, identitás és diszkurzus fogalmai számos jelentéssréteggel rendelkeznek, egymás mellé helyezésük és közös tárgyalásuk pedig megnyithatja az elmét, beindíthatja a képzelőerőt, s az emberi ügyekről folytatott közös gondolkodás és beszéd kiváló kiindulópontja lehet. Ez a várapozásteljes elképzelés jelentette e tanulmánykötet kiinduló pontját, melynek szerzői a humán tudományok művelői, így az irodalomtudomány, a nyelvészet, a pszichológia és a szociológia hagyományait követik.

Az emlékezés, identitás és diszkurzus fogalmai kötetünk tanulmányaiban sok esetben összefonódnak. Bizonyára azért van ez így, mert a szóban forgó fogalmak egymás rögzítésében, egymás értelmezésében nélkülözhetetlen szerepet játszanak, mert ilyen az emberi jelentések hálója, az önismereti nyelvjátékok szerveződése. A természettudományok operacionalizált, rögzített és külső perspektívát érvényesítő meghatározásaival szemben az emberi önismeret diszciplínái mozgékony, ugyanakkor tradíciókhoz kötött fogalmakat vetnek be. Ezek a fogalmak ráadásul részt vesznek az általuk leírt gyakorlatok megalkotásában, azaz egyszerre reflektívek és performatívak is.

A humán tudományok különféle fogalmi csomópontok mentén sűrűsödnek. A történelem, az egyéni lélek és a nyelv például hagyományosan ilyesféle csomópontok, orientációs helyek, diszciplínaképző fogalmak. Az emlékezés, az identitás és a diszkurzus fogalmai némileg másként működnek, inkább átszelik, összekötik, olykor esetleg integrálják e különféle foglalatosságokat.

A kötetben *Bodor Péter, Csabai Márta, Dúll Andrea, Fokasz Nikosz, Gács Anna, Halász Ema, Hetényi Zsuzsa, Illés Anikó, Kaló Zsuzsa, Király Ildikó, Kontra Miklós, Kopper Ákos, Kovács Éva, Németh Krisztina, Rácz József, Schleicher Nóra és Vajda Júlia* tanulmányai olvashatók.

ISBN 978-963-236-961-7

L'Harmattan